

М.Е.Салтиков-Шчедрун

Ж А Н О Б
ГОЛОВЛЁВЛАР

ЎзССР—УзССР

Тошкент обл. Сир дар'ё р-н
меҳнаткашлар депутатлари

Девинобод Кишлоқ Совети

Девинобадский Сол. Совети МАДИК РАХМОН
депутати гурӯҳшиқсия таржимаси

Сыр-Дарьинский о району
Ташкентской области

194 г.

№ 1654

ДТО1647



ЎзССР Давлат Нашриёти
Тошкент—1952

МУНДАРИЖА

	<i>Бет</i>
Оила суди	3
Қариндошларча	61
Оила тарбияси натижалари	109
Жиянча : :	159
Ножоиз оила қувончи	211
Вориссиз	241
Ҳисоб-китоб	275

Редактор — *М. Исломов*

Техредактор — *Ф. Рахматуллаев*

Теришга берилди 29 X 1951. Босишга рухсат этилди 19 II 1952. P 01071. Қоғоз формати 84×108^{1/32}—4,938 қоғоз листи — 16,19 босма листи. Нашр. л. 15,6. Ўзлавнашр. Шартнома № 157—46. Индекс худ. Тиражи 25000. Янги баҳоси 5 с. 40 т.

ЎзССР МС ҳузуридаги Ўзбекполиграфнашринг 1-нчи босмахонаси. Ташкент, Ҳамза кўчаси, 33. Заказ № 9.



Оила суди

Кунлардан бир кун йироқдаги мерос мулкининг бурмистри бўлмиш Антон Васильев, Москвада паспорт блан яшовчи деҳқонлардан оброк ундириш учун бориб келганлиги ҳақида бой ойим Арина Петровна Гсловлёвага ҳисоб бериб бўлгач, хизматкорлар турадиган уйга чиқишга рухсат олгани ҳолда, кўнглидаги бир гапини айтайми ёки айтмайми деб иккиланиб, турган жойидан қимирламай қолди.

Ўзига яқин одамларининг андаккина ҳаракатларинигина эмас, ҳатто кўнгилларида нималар борлигини ҳам фаҳмловчи Арина Петровна дарҳол ташвишланиб қолди ва бурмистрининг кўзига тикилиб:

— Яна нима гап бор?— деб сўради.

— Бўлак гап йўқ,— деб Антон Васильев қутил-моқчи бўлди.

— Алдама! Яна гапинг бор! Кўзингдан кўриниб турипти.

Антон Васильев айтишга юраги ботинолмаганидан, депсаниб тураверди.

— Айт, яна нима гап бор? Думингни ликиллатма...? лақма!— деб қаҳр блан бақирди унга Арина Петровна.

Арина Петровна уй ходимлари ва гумашталарига лақаб қўйишни яхши кўрарди. У, Антон Васильевга: «лақма» деган лақабни бирор гуноҳ қилгани учун эмас, оғзи бўшлиги учун қўйган эди. Антон Васильев бошқарадиган мулкнинг марказида савдо-сотик авж олган катта бир қишлоқ бўлиб, унда майхона кўп эди.

Антон Васильев майхонада ўтиришни, бой оймнинг уддабуронлигини гапириб мақтанишни яхши кўрар ва ўшанда айтиб бўлмайдиган бирон гап оғзидан чиқиб кетарди. Арина Петровнанинг доим ҳархил да'волик ишлари бўлиб, бу ишдан хабардор ўзи ишонган одамнинг лақмалиги натижасида унинг хийлалари билиниб, амалга ошмасдан қолар эди.

— Ростдан ҳам яна бир гап бор...— деб Антон Васильев зўрға ғудурлаб қўйди.

— Нима? Нима ўзи?— деди Арина Петровна ҳовлиқиб.

Ҳаммага зарбини ўтказган ва шу блан бирга анчагина қув бу аёл воқи' бўладиган ҳодисаларни ва қарама-қаршиликларни бир зумда кўз олдига келтириб, уларни содир бўлади, деб ўйлаб, қути учиб, сакраб ўрнидан турди.

— Степан Владимирович Москвадаги ҳовлини сотиб қўйиптилар,— деди Антон Васильев, салмоқлаб.

— А?

— Сотиптилар.

— Нима учун? Қандай қилиб? Чайналма, гапир!

— Қарзлари учун... бўлса керак! Яхши иш бўлеа сотишармиди.

— Демак, полиция сотиптими? Суд бўпти-да?

— Чамамда, шунақа бўлса керак. Саккиз мингга кимошди блан сотилди, дейишди.

Арина Петровна ўзини гул этиб креслога ташлади-да, деразага тикилганича қотиб қолди. Бу хабарни эшитгач, у аввал ҳушини йўқотгандай бўлди. Агарда унга Степан Владимирович бировни ўлдириб қўйипти, головлёвларнинг деҳқонлари ис'ён кўтариб, ишга чиқшдан бўйин товлашипти, ёки крепостнойлик ҳуқуқи бекор бўлипти десалар ҳам, бунчалик ҳушини йўқотмас эди. Унинг лаблари қалтирар, кўзлари узоққа тикилар, лекин ҳечнарсани кўрмас эди. Шу аснода Дуняшка деган қиз партугининг этаги блан бирнарсани тўсиб, дераза олдидан югуриб ўтмоқчи бўлиб, лекин, бой оймга кўзи тушиши бланоқ турган ерида қетиб қолиб, секин орқасига бурилиб кўздан ғойиб бўлганини ҳам пайқамади (бошқа вақтларда бўлса, қизчанинг бу қилиғи катта можараларга сабаб бўлар эди).

Ниҳоят, у ўзига келиб,

— Ана, майнабозчилик-у,— деди.

Шундан кейин яна бирнеча минут сукут давом этди.

— Полиция уйни саккиз минг сўмга сотипти, дедингми?— деб қайтадан сўради у.

— Худди шундай.

— Ота-она марҳамат қилиб берган нарсани-я! Тавба... юзи қора!

Арина Петровна бу хабардан дарров бир қарорга келиш зарур, деб билди, лекин миясига ҳечнарсга келмади, чунки хаёли бошқа нарсада эди. У, дастлаб: «Полиция сотипти! Полиция уни дарров сотиб юбормагандир, ахир! Аввал хатлагандир, баҳо қилгандир, кейин сотишга қўйгандир. Саккиз мингга сотипти, ваҳолонки, бундан икки йил аввал худди ўша уйнинг ўзи учун ўз қўлим блан ўн икки мингга нақд санаб берган эдим. Агар билганимда саккиз мингга кимошди савдосида ўзим олиб қўяқолардим!». Кейин: «Полиция саккиз мингга сотипти! Ота-онанинг марҳаматини-я! Юзи қора! Саккиз мингга ота-онаси марҳамат қилиб берган нарсани сотипти-я!» деб ўйлади.

Уйнинг сотилганлигига, уни арзон баҳога олиб қолиш умиди йўқлигига ишонгандан кейин, ниҳоят, Арина Петровна:

— Кимдан эшитдинг?— деб сўради.

— Майхоначи Иван Михайлов айтди.

— Нега у менга вақтида хабар бермапти?

— Қўрққан бўлса керак.

— Қўрққан эмиш! Мен унга қўрқиш нималигини кўрсатиб қўяман! Уни Москвадан чақиртирилсин. Келган ҳамона ҳарбий вакил иштирокида сочини қирдириб солдатликка берилсин! «Қўрққанмиш-а!»

Крепостнойлик ҳуқуқидан путур кетиб қолган бўлса ҳам, ҳали мавжуд эди. Антон Васильев бой ойимдан ғалати-ғалати буйруқларни аввал ҳам кўп эшитган бўлса-да, бу сафаргиси жуда ҳаддан ошиш эди, энди у ҳижолат тортди. Шунда «лақма» деган лақаби эсига тушди. Иван Михайлов пишиқ бир деҳқон бўлиб, унинг бирон балога йўлиқиши мумкин эканлиги Антон Васильевнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Иннайкин, Иван Михайлов унинг жонажон дўсти бўлсада лақма Антон

Васильев тилини тиябилмаганлигидан уни солдатликка беришадиган бўлишди.

— Кечиринг.. Иван Михайлични!— деб унинг тарафини олмоқчи бўлди.

— Йўқол.. лақма,— деб бақирди Арина Петровна унга.

Шундан кейин Антон Васильев Иван Михайловнинг тарафини олиб бир нима дегани юраги бетламади.

Броқ, ҳикояни давом этдиришдан аввал, мен китобхонлардан Арина Петровна Головлёва ва унинг уй ичи блан дурустроқ танишишни ўтинар эдим.

Арина Петровна олтмиш ёшлар чамасидаги бардам ва ўз эркича умр кечиршига одатланган бир аёл эди. У жуда қаттиққўллик блан головлёвларнинг катта мулкани ўз билгича идора қилабиладиган эҳтиёткор, пишиқ ва келди-кетди кутмай, умр кечирадиган, қўни-қўшнилари блан қўшничилик қилмайдиган ва маҳаллий ҳукуматлар блан яхши алоқада бўлган хотин бўлиб, болаларидан эса, ҳарбир иш қилганда, онам нима дер экан, деб ўйлайдиган даражада итоткор бўлишларини талаб қилар эди. Умуман мустақил, бир сўзлик ва ўжарроқ хотин эди, унинг шундай бўлишига Головлёвлар оиласида гапини қайтарадиган биронта киши бўлмаслиги ҳам сабаб бўларди. Эри бўлса, бир қайнови ичида ва ароқхўр бир одам эди (Арина Петровна икки гапнинг бирида бева бўлиб бева эмасман, эрим бўлиб эрлик эмасман, дер эди); болаларининг базилари Петербургда хизмат қилар, базилари эса, отасига тортган ва «ўзга» қатори ҳечқандай рўзғор ишларига аралаштирилмас эдилар. Мана шу шароитда Арина Петровна кўпдан бери танҳоликда умр кечиради. Шу сабабдан, ростини айтганда, «оила» деган сўз унинг тилидан тушмаса ҳам, унинг бутун ҳаракати, сиртдан рўзғор ишларига жон куйдираётгандай бўлиб кўринсада, ўзи оила ҳаётидан бутунлай бегоналашиб қолган эди.

Оила бошлиғи Владимир Михайлич Головлёв ёшлик чоғиданоқ бема'ни, бебош бир одам бўлиб, ҳарвақт жиддий ва корчаллон Арина Петровнанинг

унга ҳеч хуши йўқ эди. Владимир Михайлич доим ўйин-кулги ва бекорчилик блан умр кечирар, кўпинча ўз хонасига кириб олиб, майна, хўроз ва бошқа қушларнинг сайрашига тақлид қилар ҳамда «эркин шеърлар» деб аталган шеърлар тўқиш блан овора бўлар эди. Ҳушвақт бўлганида мен Барковнинг дўсти эдим, у ўлим тўшагида ётганида, менга фотиҳа берган, деб мақтанар эди. Арина Петровна у тўқиган шеърларни дастлабки кунлардаёқ ёқтирмади, буларни қабоҳат ва майнабозлик деб атади. Владимир Михайлич ўзи тўқиган шеърларни доим тингловчи бўлсин, деб уйлангани учун ҳа демай, эр-хотин орасига низо тушақолди. Бу низо аста-секин авж олиб, охирда хотинининг ундан кўнгли совиб, жирканадиган бўлиб қолди; эри эса хотинини, кўргани кўзи бўлмай, шу блан бирга ундан қўрқар ҳам эди. Эри хотинини «ялмоғиз», «шайтон» дер, хотини эса эрини «шамол тегирмон» ва «торсиз дутор» деб атар эди. Иккови ана шу тахлитда қирқ йилдан ортиқ бирга умр кечирди; бундай ҳаёт кечириш, ғайри табиий эканлиги икковининг ҳам хаёлига келмас эди. Владимир Михайличнинг бемаънилиги пасайиши бир ёқда турсин, борган сари ошиб борди. Барков руҳидаги шеърлар тўқишдан ташқари, ичкиликка берилла-бошлади ва йўлакда туриб оқсоч қизларни пойлайдиган қилиқ чиқарди. Бошда Арина Петровна эрининг бу янги қилиғидан жирканди ва ҳатто юраги ғаш бўлди (бунга рашкдан ҳам кўра иззатинафс кўпроқ сабаб эди), лекин, кейинчалик бунга парво қилмай қўйди ва фақат ярамас қизлар унга ароқ чиқариб бермасинлар, деб кўз-қулоқ бўлар эди. Арина Петровна эрининг ўзига рафиқ эмаслигига батамом ишонганидан кейин, бир нарсага: голловлёларнинг мол-мулкани кўпайтиришга кўнгли қўйди ва қирқ йиллик эр-хотинлик ҳаётида ўзининг мулкани ўн баравар орттиришга муваффақ бўлди. У зўр сабр-тоқат, ҳушёрлик блан узоқ ва яқиндаги қишлоқларга кўз-қулоқ бўлиб турар, бу қишлоқ эгаларининг васийлар кенгашмасига муносибатини зимдан билиб олар ва ҳамавақт кимошди савдоси тепасида бехосдан пайдо бўлиб қолар эди. Мол-мулкни кўпайтиришга бунчалик хирс қўйиши орқасида эри Владимир Михайлич борган сари назаридан четда қола-

қола, ниҳоят бутунлай бегонадай бўлиб кетди. Бу ҳикоя бошланган пайтда, у ястиғидан бошини кўтаришга мадори қолмаган даражада кексариб қолган Эди, мабодо ҳарзамонда ётоқхонасидан ташқарига чиқақолса, хотинининг қия турган эшигидан бошини суқиб «шайтон!» деб бир бақиргани чиқар эди. Кейин дарров қайтиб уйига кириб кетарди.

Арина Петровна болаларидан ҳам толини балайд эмас эди. У, ўз ишига бировнинг аралашмаслигини севганидан болалари ҳам унга ортиқча юк эди. У, ҳисоб-китоблари ва хўжалик ишлари блан ёлғиз машғул бўлганда, ҳамда ўзининг бурмистрлари, нозирлари, калиддорлари ва бошқа ходимлари блан иш тўғрисида гаплашганида ҳечким халақит бермаган чоғлардагина эркин нафас оларди. Унинг назди-да бола ҳам худонинг тақдири бўлиб, бунга қарши бир нима дейишга тили бормас, лекин шундай бўлса ҳам, бола унинг молидун'ёга хирс қўйган кўнглининг кўчасидан ҳам ўтмас эди. Унинг тўрт боласи бўлиб, учтаси ўғил, биттаси қиз эди. Арина Петровна катта ўғли блан қизи тўғрисида гапиргиси ҳам келмас эди. Кенжа ўғлига сал дурустроқ ва ўртанча ўғли Порфишани яхши кўриш уёқда турсин, ҳатто ундан қўрқарди.

Бу ҳикояда кўп тилга олинадиган катта ўғли Степан Владимировичга оилада Стёпка-тентак ва Стёпка-бебош деб лақаб қўйилган эди. У ёшлигиданоқ «ўзга» қатори бўлиб қолди. Уйда уни ҳечким одам қатори кўрмас, унга бир эрмак деб қаралар эди. Ваҳолонки, у ўз муҳитидаги таассуротни жуда ҳам тез уқиб оладиган қсбилиятли бола эди. У отасидан фавқулодда шўхликни, онасидан эса, кишининг заиф томонини дарҳол пайқаб олиш салоҳиятини олди. У биринчи хислати соясида тезда отасининг эркатойи бўлди ва шу сабабдан онаси уни яна ҳам ёмон кўриб қолди. Кўпинча, ота-бола, Арина Петровна хўжалик ишлари блан бирон ёққа кетганда, Барковнинг сурати осилиб қўйилган уйга кириб олиб, эркин ше'рларни ўқир эдилар, айниқса, «ялмоғиз» ни, я'ни Арина Петровнани кўп гийбат қилар эдилар. Аммо, «ялмоғиз» буларнинг машғулоти ни сезарди: секингина зинапоядан чиқиб, оёқ учида уй эшиги олдига борар ва уларнинг завқ блан сўзлашини

тинглар эди. Кейин у Стёпка-тентакни ушлаб олиб, хўп урар эди. Аммо, Стёпка тоймас эди; калтак ва насиҳатларни писанд қилмай ярим соатдан кейин яна ўз билганини қилаверар эди. У, гоҳ Анютка деган қизнинг дуррачасини қиймалаб ташлар, гоҳ ухлаб ётган Васютканинг оғзига пашша тиқар, гоҳ ошхонага кириб сомса олиб қочар ва укалари блан бўлишиб ер эди. (Арина Петровна тежаш мақсадида болаларини очин-тўқин тутар эди).

— Сени ўлдириш керак! Ўлдирсам ҳам ҳечким нега ўлдининг демайди! Бунинг учун подшо ҳам менга жазо бермайди!— дер эди доим Арина Петровна.

Боланинг дарров эсдан чиқариши ва қаршилиқ кўрсатолмаслигидан фойдаланиб, уни доим хўрлаш ўз натижасини берди. Оқибат бола ғазабланиш, норози бўлиш ўрнига, ҳарнарсасага бўйин эгадиган, ҳар ишга кўр-кўрона ўрганиб қоладиган ва ҳечнарсасага фаҳми-фаросати етмайдиган бўлиб қолди. Бундай одамлар ҳарқандай та'сирга дарров бериладиган бўладилар: ароқхўр, гадой, ҳаммага майна ва ҳатто жиноятчи ҳам бўлиб қоладилар.

Степан Головёв йигирма ёшида Москва гимназияларидан бирини тамомлаб, университетга кирди. Брокунинг студентлик ҳаёти ачинарлик бир ҳолда эди. Онаси унга очидан ўлмаслиги учун озгина пул бериб турар; унинг ишга ҳеч майли йўқ, бунинг ўрнига унда бировларни масхара қилиш қобилияти кучли; доим кўпчилик ўртасида бўлишни орзу қилар ва бир лаҳза бўлса ҳам, танҳо туролмасди. Шу сабабдан у, текинхўрликни хунар қилиб олди ва ўзининг ҳарнарсасага тез берилиши орқасида тез кунда бойвачча студентларнинг эрмаги ҳам бўлиб қолди. Бойвачча студентлар уни ўз ораларига қўшсаларда, лекин унинг ўзларига улфат бўлаолмаслигини, фақат эрмак эканини билар эдилар, у шу блан танилган эди. У шу йўлга бир кириб олганидан кейин борган сари пастлашиб кетаверди ва 4-нчи курснинг охирида бутунлай майна бўлиб қолди. Шундай бўлса ҳам, эшитганларини тезда уқиб ёдлаб олабилиши орқасида имтиҳондан яхши ўтиб, кандидатлик унвонини олди. У дипломи олиб, онасининг олдига келганида, Арина Петровна елкасини қисиб, ҳайронман, деди

холос. Сўнгра, уни бир ой қишлоқда олиб туриб, кун кўриши учун ҳар ойига юз сўм пул белгилаб, Петербургда жўнади. Шу блан турли маҳкама ва идораларда саргардонлик бошланди; унинг ҳечқандай ҳимоячиси бўлмай, меҳнат қилиб ўзига йўл очиш истаги ҳам унда йўқ эди. Ёш йигит бекорчиликда юриб, фикри шу қадар паришонхотир бўлиб кетган эдики, иш юзасидан хатлар, алоқалар ва баёнотлар ёзишдан иборат бўлган маҳкама синовидан ҳам ўтолмади. Головлёв Петербургда тўрт йил саргардон бўлиб юрди ва правардида бирон катгароқ маҳкаманинг амалдори бўлиш умидини йўқотди. Унинг зорланишига жавобан, Арина Петровна, «шундай бўлишини мен аввалданоқ билган эдим» деб бошланган, дағаллик блан ёзилган хат охирида унинг Москвага етиб келишини буюрди. Москвада ўзига яқин деҳқонлар йиғилишида Стёпка-тентакни помешчик судига жойлаштириб, эскидан Головлёвлар иши юзасидан ҳаракат қилиб юручи мирзанинг назоратига топширишга қарор берилди. Степан Владимирич бу судда нима ишлар қилганлиги ва ўзини қандай тутганлиги маълум эмас, лекин, уч йилдан кейин у ердан кетиб қолган эди. Шундан кейин Арина Петровна энг охириги чорани кўришга қарор берди: у «ўғлига бир ҳисса ажратди» ва бу ҳисса «ота-онанинг марҳамати» деб ҳам ҳисобланди. Бу ҳисса Арина Петровнанинг Москвадаги ўн икки минг сўмга сотиб олган ҳовлисидан иборат эди.

Степан Головлёв умрида биринчи марта эркин нафас олди. Бу ҳовлидан танга ҳисоби блан ҳарйилда бир минг сўм даромад олиниши керак эди. Бу эса, унинг илгариги аҳволига нисбатан катта давлат эди. У жуда хурсанд бўлиб, онасининг қўлини ўпди («қара, ҳуш'ёр бўл, тентак! Ортиқ ҳечнима умид қилма!» деб, Арина Петровна ғудурлаб қўйди) ва бу яхшиликни эсидан чиқармасликка вада берди. Афсуски, унинг пул ушлашни билмаслиги, ҳақиқий турмуш пулни совиришдан иборат деб билганлиги орқасида бу бир йиллик даромад кўпга етмади. Тўрт-беш йил ўтар-ўтмас у бор-йўғини тамом қилди ва ўша вақтда тузилаётган халқ лашкарлигига пул учун биров ўрнига боришга ҳам хурсанд эди. Ополчение энди Харьковга етганда сулҳ

бўлиб қолдию, Головлёв яна Москвага қайтиб келди. Бу вақтда унинг ҳовлиси сотиб юборилган эди. Унинг устида анчагина эски ополчен мундири, оёғида янги этик ва чўнтагида юз сўм пули бор эди. У ана шу пул блан чайқовчилик қилмоқчи бўлди, я'ни картабозлик қилди, лекин кўп ўтмай бор пулини ютқазиб қўйди. Шундан кейин, онасининг Москвада яшовчи ўзига тўқ деҳқонларникига қатнаб қолди: ба'зибирларникида таом ер, ба'зиларидан тамаки пули тилар ва ба'зиларидан қарзга пул олар эди. Брок, бориб-бориб правардида пешонаси тақ этиб деворга тегди. Бу маҳалда ёши қирққа яқинлашган бўлиб, бундай дарбадар юришга энди мадори қолмаганлигига иқрор бўлди. Бирдан-бир чора Головлёво қишлоғига қайтиб бориш эди...

Степан Владимировичдан кейин головлёвлар оиласининг катта фарзанди Анна Владимировна бўлиб, Арина Петровна бу қизини ҳам тилга олишни ёқтирмас эди.

Гап шундаки, Арина Петровна қизи Аннага катта умид боғлаган эди, брок, Анна унинг умидига ярашаиш қилиш бир ёқда турсин, бутун юртга маломат бўлди. Қизи институтни битириб чиққанидан кейин Арина Петровна уни ўзига дурустроқ котиб ёки ҳисобчи қилиб олиш умидида қишлоққа ўрнаштирди, Аннушка эса, бир кечаси Уланов деган отлиқ аскар офицери блан Головлёво қишлоғидан қочиб кетиб, ўшанга тегди.

— Ота-онанинг фстиҳасини олмасдан итдек, ўзича никоҳланиш экан-да! Тағинам эри дуруст экан, никоҳлаб олипти! Бошқа биров бўлса фойдаланиб кетарди қоларди! Кейин уни қидириб топ!— деб зорланарди Арина Петровна.

Арина Петровна «ўзга» ўғлига қандай қаттиққўллик қилган бўлса, қизига ҳам худди шундай қилди: унга ҳам «бир ҳисса ажратиб берди». Қизига беш минг сўм пул ва ҳамма деразаларидан гириллаб шамол уриб турадиган ва биронта ҳам бутун пол тахтаси бўлмаган, ўттиз жонлик ташландиқ бир қўрғончани ажратди. Орадан икки йил ўтгандан кейин ёш эр-хотин пулнинг бошига сув қуйдилар, офицер эса, Анна Владимировна-ни Аннинька ва Любинька деган иккита эгизак қизи блан ташлаб аллақаяққа қочиб кетди. Шундан кейин уч ой ўтар-ўтмас Анна Владимировна ҳам ўлди. Сўнг-

ра Арина Петровна, чор-ночор, етимларни ўз қарамоғига олишга мажбур бўлди ва гўдакларни алоҳида уйчага жойлаштириб, уларга қарашни Палашка деган гилай кампирга топширди.

— Худонинг марҳамати кенг, етимлар кўп нон ермиди, қарилигимда овунчоқ берди! Худо бир қизимни олди-ю, иккитасини берди!— дер эди Арина Петровна ўша вақтларда.

Айни замонда Порфирий Владимиричга: «Опанг қандай бузуқ умр кечирган бўлса, иккита итваччасини менга ташлаб, худди шу хилда кетди»... деб ёзди.

Умуман, бу гаплар нақадар хаёсизлик кўринмасин, аммо ҳақиқатни айтиб ўтиш керакки, бу «ҳисса ажратиш» ҳодисаси Арина Петровнанинг сармоясини камайтириш у ёқда турсин, иккита ҳиссадорнинг камайиши головлёвлар мол-мулкани орттиришга сабаб бўлди, чунки Арина Петровна қоидага қаттиқ амал қиладиган аёл бўлганлигидан, «ўзга» болаларига «ҳисса ажратиш» блан ташвишим тугади деб ўйлар эди. Ҳатто вақти келиб етим набираларига ҳам ҳисса ажратиш керак бўлар деган фикрни хаёлига ҳам келтирмас эди. У марҳума Анна Владимировнага ажратилган мулкчадан ишқилиб кўпроқ фойда олишга ҳаракат қилар ва даромадини восийлар кенгаشمаси ихтиёрига топширарди. Шу блан бирга у:

— Мана етимлар учун ҳам пул тўплайман, уларнинг овқати ва боқиш харажатлари учун, ҳеч ҳақ олмайман. Ош-тузим учун менга худо ўзи берар!— дер эди.

Ниҳоят кичик ўғиллари Порфирий блан Павел Владимирич Петербургда: биринчиси гражданлик ишида ва иккинчиси эса ҳарбий хизматда ишлар эдилар. Порфирий уйланган, Павел бўйдоқ эди.

Порфирий Владимирич оилада уч хил лақаб блан: Иудушка (мунофиқ), қонхўр ва содда-мугомбир лақаби блан маълум эди; бу лақабларни болалигидаёқ унга Стёпка-тентак берган эди. Ёшлик чоғиданоқ у, меҳрибон, онасига эркалик қилишни, унинг елкасидан астагина ўпиб олишни ва ба'зан эса жиндак қақимчилик қилишни яхши кўрарди. Кичик уйнинг эшигини секин очиб қирар, нафас чиқармасдан уйнинг бурчагига бекиниб олар ва онаси ёзиб ёки ҳисоблаб бўлганга қадар

ундан кўзини узмай тикилиб ўтирар эди. Аммо Арина Петровна ўша вақтлардаёқ ўглининг хушомадгўйлигига аллақандай гумон блан қарар эди. Ўзига бундай тикилиб қарашлар унга аллақандай сирли туюларди, ўша чоғлардаёқ у, бунинг тагида ёвузликми ёки ўғиллик ҳурмати борми эканлигини билолмай ҳайрон эди.

— Унинг кўзлари қандайлигига ўзим ҳам тушунолмайман: қараса, худди сиртмоқ ташлаётгандай, захар солиб, алдаб ичираётгандай бўлади!—дерди Арина Петровна ўзига ўзи.

Шундан кейин Порфишага ҳомиладор вақтларидаги ма'нодор гапларни эсларди. Ўша вақтда уларникида девонафе'л бир чол турарди. Уни Порфиша девона дейишарди. Анна Петровна келгусидан хабардор бўлмоқчи бўлса, доим ўшанга мурожаат қиларди. Бола қачон туғиларкин, худо ўғилми, қизми бераркин деб сўраса, чол унга тўғри жавоб бериш ўрнига, уч марта хўроз бўлиб чақириб ва кейин:

— Хўрозим, хўрозим, хўроз чақирар, товуқни қўрқитар; товуқ эса қат-қат-қатиқ дер-у, лекин армонда қолар!— деб валдираган эди.

Уч кундан кейин ўғил туғди (уч марта хўроз бўлиб чақирishi бежиз эмас экан-да! Хўрозим, хўрозим дегани шу экан-да!), болага, фол кўрган чолнинг номи қўйилиб, Порфирий, деб аташди.

Фолнинг бир қисми рост чиқди; аммо: «Товуқ эса қат-қат-қатиқ дер-у лекин армонда қолар» деган сирли сўзлар нима экан, деб Арина Петровна ўйга ботар ва уйнинг бурчагида ўтириб ўзига тикилиб турган Порфишага ер остидан қараб қўярди.

Порфиша эса ҳамон жойидан қимир этмай ўтирар ва онасига шундай қаттиқ тикилиб қарар эдики, катта очилган кўзларига ёш тўлар эди. У, онасининг юрагига гулгула солган шубҳани гўё сезгандай, ўзини шундай тутардики, унинг ювош қиёфаси ҳарқандай шубҳани ҳам йўқотишга қодир эди. У, ҳатто онасини жонидан безор қилишдан ҳам тап тортмасдан гўё: менга қара! Мен ҳечнарсани яширмайман, мен итоатли ва садоқатлиман, қўрққанымдан эмас, чин ихлосдан дегандек қилиб, доимо унинг атрофида парвона бўларди. Онасининг қалбида: аблаҳ Порфишка сени алдаяпти, кўзла-

ри блан ҳануз сенга сиртмоқ солаяпти, деган ишонч нақадар кучли бўлмасин, унинг бундай сақодатини кўриб онасининг ҳам кўнгли эриб кетарди. Уғлининг қиёфаси ўз кўнглида аллақандай сирли ва хатарли шакл туғдиришига қарамасдан, онанинг қўллари товоқдати энг яхши луқмани беихтиёр қидириб унга узатарди.

Порфирий Владимиричнинг укаси Павел Владимирич эса унинг бутунлай акси бўлиб, жуда лаёқатсиз бир одам эди. У, болалик чоғидаёқ ўқишга ҳам, ўйинга ҳам, улфатчиликка ҳам ҳаваси йўқ эди, одамлардан бир четда, танҳо яшашни яхши кўрарди. У, бир бурчакка кириб олар, хаёл сўриб ўтирарди. Хаёлида арпа талқони еб оёқлари ингичка бўлиб қолганмиш, ўқий-масмиш. Ёки у бойвачча Павел эмас, чўпон бола Давидка эмиш, пешанасида Давидканики сингари шиши бормиш, узун қамчинини визиллатиб ўйнаб юрармиш, ўқимасмиш. Арина Петровна ба'зан унга қараб-қараб қўяр ва шунда онанинг юраги тошиб кетарди ва:

— Нега сен донга тикилган сичқондек ўтирипсан!— деб бақириб берарди, ёки сенга заҳар та'сир қилдим! Онанг олдига келиб: онажоним, жонгинам, мени эркаламайсизми, дейишлар ҳам йўқ сенда!

Павлуша эса, бурчакдан чиқиб, худди орқасидан биров итаргандек, секин-аста юриб онасининг олдига келардида, болаларга хос бўлган овоз блан:

— Онажон, жонгинам, мени эркаланг!— дерди.

— Йўқол кўзимдан. . . писмиқ! Бурчакка кириб олсам, онам билмайди деб ўйлайсанми? Ҳаммасини биламан! Ҳамма ўй-ниятларингни биламан!

Павел эса яна секин юриб бориб, ўз бурчагига кириб биқиниб оларди.

Йиллар ўтди, Павел Владимирич эса, бориб-бориб, ҳавсаласиз ва тумтайган, ношуд бир киши бўлиб қолди. Балки у яхши одамдир, лекин ҳечкимга яхшилик қилгани йўқ, балки ақллик ҳамдир, лекин бутун умрида ма'нили бир иш қилгани йўқ. Балки меҳмондўстдир; лекин меҳмондўстлигини ҳечким мақтамасди, у пул сарф қилишни яхши кўрарди, лекин унинг бундай исрофгарчилигидан ҳечқачон ҳечкимга наф йўқ эди; у ҳечкимни ҳечқачон хафа қилмасди, лекин унинг бу фазилатига ҳечким э'тибор ҳам қилмасди; у ҳалол бир

киши эди, аммо лекин ҳечқачон: Павел Головлёв фалон жойда ҳалол бир иш қилипти, деган гап эшитилмасди. Бунинг устига у, аксари онасига ўшқириб берар ва лекин ундан ўлгудай қўрқарди. Яна айтаманки: бу зот тумшайган бир одам бўлиб, унинг замирида ношудликдан бўлак ҳечнарса йўқ эди.

Бу икки оғайнининг вояга етган даврларидаги фе'латворлари бошқа-бошқалиги оналарига қилган муомалаларида очиқ кўринарди. Иудушка ҳар ҳафтада онасига узун-узун хат юбориб, унда Петербург ҳаётидаги ҳамма воқияларни батафсил ёзар ва жуда нозик иборалар билан ўзининг садоқатли ўғил эканлигини изҳор қиларди. Павел эса онда-сонда қисқа хат ёзар, ба'зан эса, ҳарбир сўзни қудуқдан тортгандек, аллақандай сирли қилиб ёзарди. Масалан, Порфирий Владимирич: «Фалон вақт учун фалонча пулни, онажон сизнинг ишончли вакилингиз бўлган Ерофеев деган деҳқондан олдим; меҳрибон онажон, ўз амрингизга мувофиқ, менинг нафақам учун тайинланган бу пулни юборганингизга жуда-жуда миннатдорман ва фарзандлик садоқати билан қўлингизни ўпаман. Бир нарсагагина хафаман ва қийналаманки, бизларнинг талабларимизнигина эмас, орзу-ҳавасларимизни ҳам бажо келтираман деб бекорга овора бўлмоқдасиз?! Укамни-ку билмайман-а, мен бўлсам...» ва ҳоказоларни ёзарди. Павел эса худди ўша масала тўғрисида мана бундай деб ёзарди: «Азиз онажон, фалон вақт учун фалонча пулни олдим, ҳисобимча, яна олти ярим сўм ҳақ тегиши керак менга, бунинг учун кечиришингизни ҳурмат билан сўрайман». Арина Петровна ўғилларининг исрофгарчилиги учун (бундай ҳодисалар тез-тез рўй бериб турса ҳам унчалик катта эмас эди) уларни огоҳлантириб ёзиб юборган чоғларида, Порфиша доимо гуноҳини гарданига, олар ва қуйидагича хат ёзарди: «Меҳрибон онажон, ярамас ўғилларингиз учун ҳаддан ташқари оғир машаққат чекаётганингиздан хабардорман; бизлар аксари ўзимизнинг хулқимиз билан сизнинг биз ҳақимизда оналик марҳаматингизга лойиқ иш қилмаётганлигимизни ҳам биламан ва энг ёмони шуки, одам боласига хос бўлган паришон хотирлик туфайли ҳатто бу нарсаларни эсимиздан ҳам чиқазиб қўямиз; бунинг учун сиздан чин

фарзандлик ихлоси блан кечирим сўрайман ва вақти келиб бу камчиликдан халос бўлишни ҳамда нафақам ва бошқа харажатлар учун сиз юборган пулларни эҳтиёт блан сарф этишни ўйлайман». Павел эса: «Қадрли онажоним! Гарчи сиз ҳали менга қарзингизни тўламаган бўлсангиз ҳам, исрофчи дейишингизни бажонидил қабул қиламан ва сизга ихтиром блан, ишонишингизни сўраб» деб жавоб ёзарди. Арина Петровна, уларнинг опалари Анна Владимировнанинг вафоти ҳақида ёзган мактубига ҳам ака-укалар ҳархил жавоб ёздилар. Порфирий Владимирич бундай деб ёзди: «Севикли опам ва ёшлик чоғимдан меҳрибон рафиқ бўлмиш Анна Владимировнанинг вафоти қалбимни қаттиқ қайғуга солди, шу блан бирга, меҳрибоним онам, сизга яна икки нафар етим юборилганини эсимга олишим блан, бу қайғу янгда кучайди. Ҳаммамиз учун меҳрибон она бўлган сизнинг ўз ҳузур-халоватларингиздан воз кечишларингиз, оилангизнинг жам'и зарур, лекин дардисар орзуларини ҳам амалга ошириш учун ўз саломатлигингизни аямасдан ишлаётганларингиз ноҳотки кифоя қилмаса? Гарчи гуноҳ бўлса ҳам, ба'зан беихтиёр зорланишга тўғри келади. Менингча, онажон, бу ҳолда ягона чора—худога кўпроқ шукур қилишдир». Павел эса: «Опанинг ҳалок бўлгани, вафот этгани хабари етиб келди. Бизларга-ку қоронғу, лекин тангри жаннатда роҳат кўреатар деган умиддаман» деб ёзди.

Арина Петровна ўғилларининг бу хатларини қайта-қайта ўқиб чиқиб, уларнинг қайсибири унга душман бўлар экан деган фикрни мулоҳаза қиларди. Порфирий Владимиричнинг хатини ўқигандан кейин, унга худди шу ўғли душман бўлиб кўринарди.

— Ёзишини қара-я! Гапни буришини қара-я!— дерди ўзича: Стёпка-тентакнинг унга Иудушка деб лақаб қўйиши ҳам бежиз эмас экан-да! Биронтаям рост гапийўқ-а! Ҳаммаси ёлғон! «Меҳрибон онажон дегани ҳам, менинг ташвишим ҳақидагисиям, етимларим тўғрисидагиси ҳам...» ҳечбирини ихлос блан айтмайди!

Кейин Павел Владимиричнинг хатини ўқишга тутунади, унга худди шу ўғли келгусидаги душмани бўлиб туюларди.

— Тентакликка-тентак, аммо опасига зимдан тил

тегизишини қара-я! «Ихтиром блан, ишонипингизни сўрайман...» Марҳамат қилинг! Ҳали мен сенга «ихтиром блан ишонини» кўрсатиб қўярман! Стёпка-тентак сингари сенга ҳам ҳисса ажратиб ташларман, ана шунда сен «Ишонини» қандай тушунганлигимни ўзинг ҳам билиб қоларсан!

Правардида унинг оналик қалбидан:

— Ахир, мен бу чуқурни кимлар учун қазийтирман! Кимлар учун ғамлаётирман! Кечалари тўйиб ухламасам, тузуккина овқат емасам... кимлар учун?!— деган фожиали садолар чиқарди.

Бурмистр Антон Васильев «ажратилган ҳиссанг» Стёпка-тентак арзонгинага сотиб-совургани ҳақида Арина Петровнага хабар етказган маҳалда головлёвларнинг оила аҳволи ана шундай эди; бу ҳиссанинг арзонгина сотилганлиги туфайли бу «ога-она марҳамати»нинг аҳамияти жуда ортди.

Арина Петровна ўзининг ётоқхонасида ўтирар ва ҳаётини ўзинга келолмас эди. Унинг дилида алланима ётириб қолган «ишонини» аниқ билмасди. Бунда «узга» кидириш бўлса ҳам ўғлига бирор му'жиза туфайли пайдо бўлган раҳм-шафқатми, ёхуд ўз ҳукмдорлигининг ҳақорат қилиниш сезгисими, ҳарҳолда бунинг тажрибали психолог ҳам билолмасди, чунки унинг бу туйғу ва туйғуларини шунчалик тез чувалиниб кетган эди. Ийхоят, барча туйғулар орасидан «ўзга» қилинган қаторидаги ўғлининг яна ўз қарамоғида бўлиб қолган раҳм-шафқатини эди.

«Анютка итваччаларини дардисар қилиб қолдирди, энди бу тентак ана...» деб ҳаёл сурарди у.

Арина Петровна чурқ этмасдан, деразанинг бир нуқсига тикилганича узоқ вақт ўтириб қолди. Овқат келтиришди, овқатга қарамади ҳам; хўжайинга ароқдан марҳамат қилсангиз, деб келишди, у эса, қайрилиб ҳам қарамасдан омборнинг калитини ирғитди. Ибодатхона чироғларини ёқишни ва овқатдан кейин мўрчани иситишни буюриб, ибодатхонага кириб кетди. Булар ҳаммасиям бой ойимнинг «қаҳри» келганини кўрсатар эди ва шунинг учун ҳовли ичи сув сепгандек жим-жит

бўлиб қолди. Хизматкорлар оёқ учи блан юришар; калиддор Акулина нима қилишини билмасди: кундузги овқатдан кейин мураббо пиширил буюрилган эди, вақт ҳам оз қолди, мевалар ҳам тозаланиб тайёрлаб қўйилганди, аммо бой ойидан: на ҳа ва на йўқ деган садо чиқади; Матвей деган боғбон бўлса, шафтоли узиш вақтими деб сўрамоқчи бўлиб келган эди, оқсоч қизлар уни шундай чўчитиб юборишдики, у бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Арина Петровна ибодат қилиб ва мўрчада ювиниб чиққач ўзини бирмунча таскин топган ҳис қилди. Антон Васильевни яна сўроққа чақиртирди.

— Хўш, тентак нима қилиб юрипти!— деб сўради.

— Москва катта шаҳар, уни бир йилда ҳам айланаиб чиқиш мушкул.

— Ахир, ейиш-ичиш ҳам керак-ку!

— Деҳқонларимизникида овқатланиб юрипти. Бит-тасиникида овқат еса, бошқа бировидан тамаки пули учун ярим танга сўраб олади.

— Эҳсон қилишга уларга ким ижозат берипти?

— Кечирасиз, хоним! Деҳқонлар арз қилаётганлари йўқ-ку! Бегоналарга берадилар-у, ўз хўжаларига йўқ десинларми!

— Мен у... эҳсончиларга! Мен тентакни сен идора қилиб турган мулкка юбортираман, уни кўплашиб боқинглар!

— Ихтиёр ўзингизда, хоним.

— Нима? Нима дединг?

— Ихтиёр ўзингизда деяпман, хоним. Буюрсангиз, боқаверамиз!

— Ҳа, ҳа... боқамиз дегин! Гапни бурмасдан тўғри гапир.

Бироз жимлик ҳукм суради. Броқ Антон Васильев бой ойидан лақма лақабини бекорга олган эмас. У, тоқат қилаолмай, турган жойида яна депсинади ва биронта янги хабар етказишни истайди.

— Яна бундай гуноҳ қилипти!—деб, гапирабошлайди у:— сафардан юз сўм пул блан келганмиш. Юз сўм унчалик кўп бўлмасаям, аммо анча вақт кун кечирриш мумкин эди...

— Хўш?

— Ишини ўнгламоқчи бўлиб, ҳийла йўлига қиррипти-да...

— Чайналмасдан гапираверсангчи!

— Немислар клубига боришти. Биронта аҳмоқни топиб карта ўйинида ютмоқчи бўлипти, лекин устасига дуч келипти. У қочиб кетмоқчи бўлган экан-у, даҳлизда ушлаб, бор пулини қоқиб олиштипти.

— Балки калтак ҳам егандир?

— Унисиям бўлган. Эртасига Иван Михайличникига бориб, тагин ўзи гапириб беришти. Шуниси қизиқки, ҳудди биров бошини силагандек, кулармиш, хурсанд эмиш!

— Унга нима, иш қилиб, кўзимга кўринмаса бўлгани!

— Аммо келиб қолса ҳам эҳтимол.

— Нима деясан! Остонамга ҳам йўлатмайман, мен уни.

— Шундай бўлиши турган гап!— деб қўйди. Антон Васильев, яна:

— Иван Михайлич айтдики, энди вассалом, кампирникига қоқ нон кавшашга бораман!— деганмиш.— Ростини айтганда, хоним, унинг буердан бошқа борадиган жойи ҳам йўқ. Москвадаги деҳқонларникида узоқ туролмайди. Кийим-бош ва ором жойи ҳам керак...— деди.

Арина Петровнанинг ховотирлиги ҳам шундан эди, ўзи аниқ билмаса-да, лекин уни беихтиёр ташвишга солган ҳодиса худди шунинг ўзи эди. «Дарҳақиқат келади, бошқа борадиган жойи ҳам йўқ — бошқа иложи йўқ!». У, бу ерда доим унинг кўз ўнгида бўлади. Нима учун ўша вақтда унга «ҳисса» берди? Арина Петровна, у ўз «ҳиссасини» олиб гумдон бўлар деб ўйлаган эди, ваҳолонки яна пайдо бўлаяпти! У келиб уни бер-буни бер, дер, ўзининг гадойнамо қиёфаси блан ҳамманинг таъбини хира қилар. Унинг талабларини бажо келтиришга тўғри келади, чунки у, ҳеч нарсадан тоймайдиган шаллоқи, уни яшириб ҳам асраб бўлмайди; у, бегона одамлар олдида ҳам эски-тускисини кийиб пайдо бўлиши эҳтимол, жанжал чиқазиш, қўшниларикига қочиб бориб, головлёвларнинг ҳамма яширин сирларини айтиб бериш ҳам қўлидан келади. Суздаль ибодатхонасига жўнаста бўлмасмикин? Қим

билади. Суздаль ибодатхонаси ҳозир ҳам борми, йўқми, дарҳақиқат, ранжиган ота-оналарни ўжар болаларидан қутилтириш учун жуда боп жой эди-да? Яна бир жойда итоатхона ҳам бор дейдилар... Итоатхона бўлганда ҳам, қириқ яшар айғирни уёққа қандай қилиб оборилади? Хуллас, Стёпка-тентак келиши блан ўзининг тинч ҳаётини бузадиган ташвишларни ўйлаб Арина Петровна буткул довдираб қолди.

— Мен уни сеникига юбораман! Ўз ҳисобингга боқасан! Бизнинг мол-мулкимиз ҳисобига эмас, ўз ҳисобингдан! — деб, бурмистрга ўшқирди.

— Нима учун хоним?

— Қағилламаслигинг учун! Қа! Қа! «Бошқа борадиган жойи йўқ» деганинг учун... йўқол кўз олдимдан, қарға!

Антон Васильев чапдан қайрилмоқчи бўлган эди, Арина Петровна уни тўхтатиб:

— Тўхта! Шошма! Унинг Головлёво қишлоғига томон йўл олгани ростми? — деб сўради.

— Хоним, ёлғон гапираётганим йўқ, ахир! Рост айтаяпман: кампирникига қоқнон кавшашга бораман, депти!

— Мен ҳали унга, кампирникида қанақа қоқнон тайёр турганини кўрсатиб қўяман.

— Хоним, у сизникида узоқ турмаса керак!

— Нега?

— Қаттиқ йўталлади... Доим чап кўкрагини чангаллайди... Тузалмаса керак!

— Бе, унақалар узоқ яшайди! Ҳаммамиздан ҳам узоқ яшайди! Йўталармиш, мунақангги барваста айғирга йўтал нима қиларди! Хайр майли, кейин кўрармиз. Энди кетаверсанг ҳам бўлади: менинг ҳам буюрадиган ёшларим бор.

Арина Петровна туни блан ўйлаб чиқди ва ниҳоят: тентакнинг ишини бир ёқлик қилиш учун оила а'золарини йиғиб маслаҳат қилиш керак, деган фикрга келди. Бундай бамаслаҳат иш қилиш одатлари унинг табиатида бўлмаса ҳам, лекин бутун оила а'золари блан бирга чиқарилган қарор туфайли, яхшиларнинг гапидан қутилиш учун мустабид подшолик қоидаларидан четга чиқишга қарор берди. Кенгашнинг қандай қарор

чиқаришига шубҳаланмас эди ва шунинг учун Порфирий блан Павел Владимиричларни дарҳол Головлёвога етиб келишларини буюриб, уларга хат ёзишга тутунди.

Бу гаплар рўй берган вақтда ғовганинг айбдори Стёпка-тентак Москвадан Головлёвога йўл олган эди. У Москвадаги Рогожская кўчасида, илгариги замонларда, ба'зибир жойларда эса ҳозирда ҳам майда савдогар ва савдогар деҳқонлар юрадиган дилижонга тушиб олди. Дилижон Владимир томонига қараб йўл олди, ҳалиги кўнгилчан майхоначи Иван Михайлич бутун йўл бўйи Степан Владимирич учун кира пулини ўз ҳисобидан, унинг овқат ва жой харажатларини тўлаб келди.

— Демак сиз, Степан Владимирич, шундай қилинг: муюлишда дилижондан тушиб, пиёда, устингиздаги костюм блан тўппа-тўғри онангиз олдига марҳамат қиласиз,— деб Иван Михайлич у блан шартлашди.

— Шундай, шундай!— деб тасдиқларди Степан Владимирич ҳам.— Муюлишдан кўп бўлса ўнбеш чақирим келар! Бир зумда етиб оламан! Чанг ва пфлослигимча тўғри олдига кириб боравераман!

— Уст-бошингизни кўрса, онангиз балки ачинар!

— Ачинади! Нега ачинмасин! Ҳарҳолда она, яхши кампир-ку!

Степан Головлёв ҳали қирқ ёшга кирмаган бўлса ҳамки, лекин афтига қараб элликдан кам деб бўлмасди. Турмуш шунчалик мазасини қочиргандики, унда бойваччаликдан сра асар ҳам қолмаганди, бир вақтлар университетда ўқиганидан ва олган илм тарбиясидан ҳам ҳечқандай асар қолмаганди. У ҳаддан ташқари новча, овқат етишмаслигидан ориқлаган, кўкраги чўккан, қўллари узун, юзлари шишган, соч ва соқоли оқарган ҳам тўзиган, товуши дўриллаган, ўзи шамоллаган, қисман кўп арақ ичганидан, қисман шамолда кўп юрганидан кўзлари қизарган ва шишган эди. Устида эскириб мағори чиққан кулранг лашкарлик камзули, жияклари эса юлиб олиб сотилган; оёғида эса абжаги чиқиб кетган серямоқ этик: олди очиқ камзули остилан қорайиб йиртилиб кетган кўйлаги кўриниб турарди; кўйлагини ўзи ҳам лашқарча қилиб «бургахона» дер

эди. У, қовоғини солиб, ер остидан қарайди, аммо унинг бу бадқовоқлиги ички норозилигини ифода қилмайди, балки ерта-индин оқдан ўлсам керак деган аллақандай ташвишнинг оқибати эди.

У, бир-бирига ҳеч боғланмаган, турли нарсалар ҳақида тинмай бидирлар эди. Иван Михайлич гапига қулоқ солган вақтлардаям, унинг сайрашидан ухлаб қолган вақтларидаям тинмай бидирларди. У жойида ҳеч ўтиролмасди. Дилижонга тўрт киши сиғарди, шу сабабдан оёқларни букиб ўтиришга тўғри келарди, лекин уч-тўрт чақирим юриш блан тиззалар қаттиқ оғрийбошлади. Шунга қарамасдан, у жаврашдан тинмас эди. Араванинг ёнидан чанг уради; ба'зан эса арава тешиқларидан офтоб нури тушади ва гўё алангадай, дилижоннинг ичини куйдирарди, у эса ҳамон бидирлайди.

— Шунақа, оғайни, бошга оғир кулфатлар тўшди,—деярди у:—ёнбошлаб ётиш пайти ҳам келди! Узини еб қўймасман дейман, ахир, бир бурда нон топимар! Шу тўғрида нима дейсан Иван Михайлич.

— Онангизда нондан кўпи йўқ.

— Факат менга-тегадигани йўқ, шундай демоқчисан-да? Тўғри, оғайни, унинг пули ҳам бир ғарам, мендан бир мирисини ҳам қизғанади! У ялмоғизнинг мени кўргани кўзи йўқ! Нега? Оғайни, энди ҳазиллаша кўрма! Мендан ҳечнима ололмайди, мен уни бўғзидан оламан! Башарти ҳайдамоқчи бўлса, кетмайман! Овқат бермаса, ўзим олиб ейман! Оғайни, ватанга хизматим синган.—Энди менга ҳарким ёрдам беришга мажбур! Бир нарсадан қўрқаман, холос, тамаки бермаса — иш хароб!

— Ҳа, энди тамакидан умид қилмасликка тўғри келар!

— Бўлмаса бурмистрнинг қовурғасига туртарман! Эҳтимол у, тепакал шайтон, хўжасига ин'ом қилар!

— Ин'ом қилишга-ку қилади-я! Борди-ю онангиз бурмистрга ман' қилсачи, унда нима бўлади?

— Унда бутунлай расвом чиқади; илгариги яхши ҳаётимдан қолган бирдан-бир ноз-не'матим ҳам тамакидир! Оғайни, пулдор вақтимда ҳар куни чорак қадоқ Жуков тамакисидан чекардим!

— Энди арақ блан ҳам видо'лашишга тўғри келар!

— Бу ҳам чаток. Арақ саломатлигим учун ҳам фойдали, балғамни йўқотади. Бизлар, оғайни, Севастопольга поход қилиб борганимизда Серпуховга ҳам етмасдан ҳарбиримиз бир челақдан шимирган эдик!

— Маст бўлгандирсизлар-а?

— Эсимда йўқ. Бўлган эдик, шекилли. Мен, оғайни, Харьковгача бордим, ўлай агар, ҳечнарсга эсимда йўқ. Шуниси эсимдаки, қишлоқлардан ҳам ўтардик, шаҳарлардан ҳам ўтардик, Тулада бир ижарадор бизларга нутқ ҳам сўзлади. Аблаҳнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди! Ҳа, провослав онамиз Русь ўша вақтларда кўп жабр-жафолар тортди! Ижарадор, пудратчилар ва приёмщикларнинг ҳаммасидан худо ўзи сақлади!

— Онангизга шундан ҳам фойда бўлди. Сизларнинг мулкингиздан олинган солдатларнинг ярмидан кўпи қайтиб келмади, уларнинг ҳарбирига ҳарбий идора қвитанция берармиш. Ҳарбир қвитанция эса, тўрт юз сўмдан ҳам ортиқ турар экан.

— Балли, оғайни, онамиз — доно хотин! Головлёво қишлоғида мураббо кўпигини олиб ўтирганидан кўра, министр бўлса арзийди! Биласанми! У менга ҳақсизлик қилди, хафа қилди, мен бўлсам уни, ҳурмат қиламан! Жуда ақлли хотин, бутун гап ана шунда! Агар у бўлмаганда, ҳолимиз нима кечар эди? Биргина Головлёво қишлоғида ўтирардик! У-чи, қара, нималар қилмаяпти, қанча-қанча мулкни сотиб олипти!

— Сизнинг оғайнилариңиз пулдор бўлишади!

— Тўғри. Мана мен эса ҳечнарсасиз қоламан — бу ҳам тўғри. Мен, оғайни, қуруқ қолдим. Укаларим, айниқса қонхўр бой бўлади. У, одамнинг кўнглини ўзига ром қилаолади. Лекин у вақти келиб, ялмоғиз кампирнинг одобини берса керак; унинг мол-мулкни ҳам, пулини ҳам тортиб олади.— Бу ишлар ҳаммаси менга аён! Анови Павел укам бўлса одамнинг жони! Ҳали кўрарсан, у менга билдирмасдан тамаки юбориб туради! Головлёвога келган замоним—унга хат ёзаман: жоним укам, аҳвол шунақа — ёрдам бер дейман! Ҳай, ҳай! Бой бўлганимда эди!

— Нима қилардингиз?

— Аввало, дарров сени бойитардим...

— Нега мени! Сиз ўзингизни ўйланг, мен, онангиз марҳаматидан ҳам миннатдорман.

— Йўқ-а, оғайни, бу бўлмаган гап!—Мен сени жам' мулкларнинг бош қўмондони қилиб қўярдим! Шундай, дўстим, сен солдатни егиздинг — ичкиздинг, кийинтирддинг, раҳмат! Сен бўлмаганингда мен ҳозир ота-боболаримнинг юртига қараб ҳайё-ҳу деб пиёда жўнаб, қолган бўлардим! Озод қоғозингни ҳам бериб юборардим, бор бойлигимни олдингга қўярдим, ич, е, хурсандчилик қил дердим! Сен нима ўйлаб эдинг, шерик?

— Мени, афандим, қўяверинг. Бой бўлсангиз тагин нима қилардингиз?

Аввал, дарров битта ғалатисини топиб олардим. Қурскадалик вақтимда бир бойвуччаникига ибодат қилгани боргандим, шунда биттасига кўзим тушганди... Оҳ, оҳ қанақа эди-я! Ишонасанми, йўқми, бир минут ҳам жойида тек турмасди!

— Балки, у ғалати бўлишни истамасачи?

— Пул-чи! Нима учун! Бадбахт метал нима учун Юзминг сўм камлик қилса, икки юзини ол! Мен, оғайни, пулдор бўлсам ҳечнимани аямайман, роҳатда яшасам, бас! Ростини айтсам, ўша вақтда ефрейтор орқали уч сўлковойни узатиб эдим, қизталоқ, бешни сўради!

— Бешта берилмаган экан-да?

— Нима дейишимни ҳам билмайман, оғайни. Сенга айтаяпман: ҳаммасини тушда кўргандайман. Эҳтимол у, меникида бўлгандир ҳам, лекин эсимда йўқ. Икки ой йўл юрдим, ҳечнарсга эсимда йўқ! Сенга бунақа ҳодиса тўғри келмаган бўлса керак-а?

Аммо Иван Михайлич индамасди. Степан Владимирч, қарасаки, ҳамроҳи бошини чайқаяпти, ҳар замонда бурни бир тиззасига тегай-тегай дейди-да, сесканиб кетиб, яна бошини чайқайди.

— Ҳа, ҳа! Аллалади! Ёнбошламоқчимисан, дейман! Майхонанинг чой-нонига семириб кетибсан, оғайни! Кўзимга уйқи келмайди: Уйқидан асар йўқ — вассалом! Энди нима қилсам экан, бирор нарса ўйлаб топиш керак! Анави узум сувидан ютиб олсам...

Головлёв атрофга назар ташлайди ва ҳамманинг ухлаётганини кўради. Ёнида ўтирган савдогарнинг боши

ёғочга урилмоқда, у бўлса ҳамон ухламоқда. Унинг юзи ҳам худди лок суркагандай ялтироқ, оғзи атрофида пашшалар уймалашган.

«Шу пашшаларни оғзига тиқиб юборса нима бўларкин, жуда ҳам галати бўлар эди!» деб ўйлаб ўзини хурсанд қилди Головлёв, ва ниятини бажо келтириш учун кўлини савдогарга қараб чўзган пайтида бир нарса эсига келди-да, тўхтаб қолди.

— Йўқ, майнабозчилик етар! Ухланглар, дўстларим, ухланглар! Менчи, ҳозир... шишасини қаерга тиқди экан? Ҳа! Бу ерда экан! Чиқавер буюққа, чиқавер! Ё худо, бандангни ўзинг сақла!— деб аста ашула айтади ва чодирга осиб қўйилган халтачадан шишани олиб, барала кўтаради:— мана энди иш жойига келди! Қизитти! Яна жиндак ичсаммикан? Йўқ, бас... бекатгача ҳали йигирма чақиримча бор, шимиришга улгурман... ё, яна жиндакми? Вой, бу арағи қурғурей! Шишаси кўриниб қолса кишини имлай беради! Ичиш — ёмон нарса, лекин ичмаса ҳам бўлмайди, чунки кўзларда уйқу асари йўқ! Мени уйқу босса нима бўларди!

У, шиша оғзидан яна бирнеча марта қултиллатиб ичиб, шишани жойига қўйди ва трубкасига тамаки тўлдирабошлади.

— Жуда соз!— дейди у.— Аввало ичиб олдилар, энди тамаки тортадилар! Ялмоғиз кампир менга тамаки бермас, барибир бермас, у киши тўғри айтди. Овқат берармикан? Дастурхондан қолган-қутганлариники берса керак! Оббо! Биздаям пул бор эди—ана энди йўқ! Одам бор эди—мана энди йўқ! Бу дунёда ҳамма нарса шунақа! Сен бугун ҳам тўқсан, ҳам мастсан, мава қилаяпсан, тамаки тортаяпсан...

Эртага-чи, қаердасан, одам?

Ҳарқалай, бирор нарса еб олсак бўларди-да. Ичасан, ичасан, бамисоли бочка, лекин ҳечнарса емайсан. Докторлар, яхши овқат блан ичиш фойдали, дейдилар, буни бизларга Обоянъданми, Кромиданми, ким билади, ўтиб кетаётганимизда Смарагд деган руҳоний айтган эди-ку. Гап бунда эмас, гап — ҳозир бироррта овқат топишда. Унинг халтасига колбаса ва учта булка солиб қўйган эсимда, лекин икра сотиб олишга пулини

аяпти! Ҳа, ухлашини қаранг, бурни блан қандай ашула қилмоқда! Ҳали овқатлариниям тагига солиб олгандир!
У, атрофини титкилаб кўрди, лекин ҳечнарсa тополмади.

— Иван Михайлич! Ҳай Иван Михайлич!— деб чақирди у.

Иван Михайлич кўзини очди ва жаноби блан бундай рўпара келиб қолганига бир он, ақли етмагандай бўлди.

— Мени бўлса эндигина уйқу элитаётган эди,— деди у.

— Ҳеч бокиси йўқ, дўстим, ухлай бер! Мен фақат овқат халтамик қаердалигини сўрамоқчи эдим.

— Қорнингиз очдими? Олдин ичиб олиш керак-ку!

— Тўғри айтасан! Шишанг қаерда?

Ичиб олгандан кейин Степан Владимирич колбасага ёпишади, лекин колбаса тошдек қаттиқ, туздек шўр, териси шунчалик қаттиқки, уни кесиш учун ўткир пичоқ керак эди.

— Қани энди шу топда оқ балиқ бўлса,— деди у.

— Афв этинг, афандим, бутунлай эсимдан кўтарилипти. Эрталаб эсимда бор эди, ҳатто хотинимга: оқ балиқни эсдан чиқарма, деб айтиб ҳам қўйиб эдим, гафлат босипти-да!

— Зарари йўқ, колбасани еяверамиз. Походда юрганимизда ундан баттарини ҳам ердик. Дадамиз айтардилар: бир инглиз ўлган мушукни ейман, деб бошқа бир инглиз блан гаров ўйнапти-ю, мушукни еб қўйипти!

— Вой... ептими-а?

— Епти. Лекин кейин кўнгли айнипти! Ром ичиб тузалипти. Бирданига икки шишасини бўшатипти. Уна бир инглиз эса, бир йилгача қант еб яшайман, деб гаров ўйнапти.

— Ютиптими?

— Йўқ, бир йилга икки кун қолди деганда чўзилипти! Сен ўзинг-чи, арақдан ичмайсанми?

— Умримда ичганим йўқ.

— Фақат чой блан турар экансан-да? Яхшимас, оғайни; шунинг учун қорнинг ҳам ўсиб кетипти. Чойга ҳам эҳтиёт бўлиш керак, бир пиёла ичдингми, устидан

бир рюмка блан чайиб ташла. Чой балгам тўплайди, арақ уни тозалайди. Шундай эмасми?

— Билмадим; сиз мулла одамсиз, сизга ҳаммаси аён.

— Балли. Походда юрганимизда чой ва қаҳва сингарилар блан овора бўлиб ўлтиришга вақтимиз ҳам бўлгани йўқ. Арақ бўлса бўлакча — шишани олдинг, қуйдинг, ичдинг, вассалом. У вақтларда бизларни жуда шоштириб ҳайдардилар, мен ҳатто ўн кўча ювинмай юрган эдим.

— Кўп азоблар тортибсиз, афандим!

— Эзми, кўпми, катта йўлдан бир пиёда юриб кўрчи! Олдинга қараб кетаётганимизда ҳар қалай соз эди: ин'ом қилишарди, яхши овқат беришарди, вино истаганча эди. Қайтишда, иззат-ҳурмат қилишлар ҳам сувга уриб кетди.

Головлёв зўр бериб колбаса ғажирди ва ахири бир бўлагини узиб олиб чайнай кетди.

— Шўртангроқ экан, оғайни, колбаса!— деди у,— хайрият, мен овқат танламайман! Ойим ҳам ширин овқатлар блан сийламас дейман мени: бир талинка карам шўрва блан бир коса бўтқа берса керак, вассалом!

— Худонинг марҳамати кенг! Балки, ҳайит кунлари сомса ҳам бериб қолар!

— На чой, на тамаки, на арақ деб, сен тўғри айтиб эдинг. Ҳозирги кунларда у, дурак ўйнашни яхши кўрармиш, балки шундан бир иш чиқар? Айтайлик, масалан, карта ўйинига чақирди, чой блан сийлади дейлик. Бошқасиданчи, оғайни, ҳеч асар йўқ!

Отларни ем-хашақлатиш учун бекатда тўрт соат тўхтаб қолишди. Головлёв шишани бўшатиб ҳам қўйди, юраги эса жуда гумуриб кетди. Йўловчилар уйга кириб, овқат қилишга тутиндилар.

Степан Владимирич эса ҳовлида тентираб юрди, полизга чиқиб кўрди, отхонага кирди, каптарларни ҳуркитиб юборди ва ҳаттоки мизғиб олишга ҳам ҳаракат қилиб кўрди; оқибат, энг яхшиси, йўловчилар олдинга кириш керак деган хулосага келди. У ерда, стол устида карам шўрванинг буғи чиқиб турипти, Иван Михайлич бўлса бир чеккада ўтириб, гўшт тўғрамоқда.

Головлёв сал нарига ўтириб олиб ҳадеб трубкаси яни тортар ва қандай қилиб қорнини тўйғазиш тўғрисида узоқ вақт ўйларди.

— Еганингиз ош бўлсин, жаноблар! Назаримда ёғлик шўрвага ўхшайди,— деб юборди у, ахири.

— Чакки эмас!— деб Иван Михайлич жавоб қайтарди ва:— Сиз ҳам, афандим, ўзингизга чақирсангиз бўларди,— деб қўйди.

— Йўқ, мен фақат шундай, ўзим, қорним тўқ!

— Нега тўқ бўлсин! Атиги бир бўлак колбаса едингиз,— у ла'нати, қоринни баттар очиқтиради-ку. Шўрвадан ичинг! Мана мен ҳозир сизга бир чекага алоҳида чақиртириб бераман, бемалол овқатланинг! Бойвачча, афандимга бир чеккага алоҳида дастурхон солинг!

Йўловчилар жим ўтириб овқат емоқдалар ва кўз қири блангина бир-бирларига қарашиб қўйишади. Головлёв, сурбетлик қилиб, йўл бўйи ўзини хўжайин, Иван Михайлични эса хазиначиси қилиб кўрсатиб келган бўлса-да, энди «сири ошкор» бўлганини пайқайди: қовоқлари осилган, трубкасидан бетўхтов тутун чиқиб турарди. У, овқат ейишдан ҳам воз кечишга тайёр эди, аммо қорни шу қадар оч эдики, олдига қўйилган бир коса шўрвага йиртқичдай ёпишиб, кўз очиб юмгунча бўшатиб қўйди. Қорни тўйиши блан дадил ҳам бўлиб қолди ва, гўё ҳечнарсга бўлмагандай, Иван Михайличга қараб:

— Хўш, хазиначи оғайни, мен учун ҳам тўлаб қўя-қол, мен энди пичанхонага бориб хуррак отиб турай!

У, гандираклаб пичанхонага жўнайди, энди қорни қаппайганидан, қаттиқ уйқуга кетади. Соат бешда яна ўрнидан туради. Охурларнинг бўшлигини ва отлар охурларнинг четига тумшуқларини ишқалаётганини кўриб, аравакашни уйғотабошлайди.

— Зап ухларканми, хароми!— деб, бақирди у:— ўзимиз шошилиб турибмиз-у, у бўлса мазза қилиб туш кўраяпти-я!

Йўл, Головлёво қишлоғига қайриладиган станицага етгунча аҳвол шу зайилда давм этади. Аммо Степан Владимирич бу орада бироз вазминлашиб қолди. Унинг буткул руҳи тушиб кетиб, индамас бўлиб қолди. Бу

сафар Иван Михайлич унинг руҳини кўтарди ва яхшиси трубкасини ташлашга маслаҳат берди.

— Сиз, афандим, қўрғонга яқинлашди деганда, трубкангизни ўт орасига ирғитиб юборинг! Кейин топиб оларсиз!

Ниҳоят, Иван Михайлични обкетадиган отлар ҳам тайёр бўлди. Ажралиш пайти ҳам келди.

— Хайр, биродар!—деди Головлёв титроқ овоз блан ва Иван Михайлични ўпти:—Қампир мени тутиб ейди!

— Худо раҳмдил! Ҳа деб қўрқаверманг!

— Худди еб қўяди!— Степан Владимирич буни шундай бир ишонч блан такрорладики, Иван Михайлич беихтиёр ерга қаради.

Шуни айтгандан кейин, Головлёв, ҳалиги яқиндагина дарахтдан кесиб олган сербутоқ таёққа таяниб, тикка қишлоққа қараб равона бўлди.

Иван Михайлич бир пас унинг орқасидан қараб-турдида, кейин кетидан чопиб қолди:

— Шошманг, афандим! Боя кийимингизни тозаланимда ён чўнтагингизда уч сўмлик кўриб эдим, тагин билмасдан тушириб қўйманг!— деди у, кетидан етиб олиб.

Степан Владимирич эса, нима дейишини билмасдан довираб қолди. Ниҳоят у, Иван Михайличга қўлини узатиб, кўз ёшлари блан:

— Фаҳмляяпман... солдатга тамаки пули... миннат-дорман! Анави бўлса... мени еб қўяди, азиз дўстим! Гапимни унутма, еб қўяди!

Головлёв қишлоқ томон бурилиб кетди ва беш минутдан кейин унинг кулранг солдатлик шапикаси янги ўсиб чиққан буталар орасидан гоҳ кўриниб қолар, гоҳ ғойиб бўлар эди. Вақт эрта, соат энди бешдан ошган; эрталабки кумушдай туман, уфқдан эндигина чиқиб келаётган қуёш нурларини аранг ўтказиб қишлоқ устида жимирлаб турарди; ўтлар товланади; теvarак-атрофда арча, мева ва қўзиқорин ҳидлари анқийди; пастиликда илон изи йўл чўзилиб кетган; пастиликда қушлар гужғон ўйнайди. Аммо Степан Владимиричнинг кўзи ҳечнарсани кўрмайди; ҳеч нарса, у, даҳшатли суд олдига бораётгандай эди. Унинг бутун вужудини: мана энди яна уч-тўрт соатдан кейин йўл тамом бўлади,

деган хаёя босганди. У, ўзининг Головлёво қишлоғидаги эски ҳаётини эслайди, ва унга, зах ертўланинг эшиклари очилгандай, бўсағасига қадам қўйиб киришни блан эшиклар қарсиллаб ёпилгандай, хароб бўлгандай кўринади. Гарчи бевосита унга даҳли бўлмаса ҳам, аммо Головлёво қишлоғи урф-одатларини аниқ ва равшан кўрсатиб беручи ҳодисалар ҳам эсига келади. Мана тоғаси Михаил Петрович (лақаби «Мишка Бэзори»), у ҳам «ўзгалардан» бири эди; бобоси Пётр Иванович уни Головлёводаги қизиникига обкелиб ташлаган, у, бунда қороллар блан бирга яшаган ва Трезорка деган ит блан ҳамтовоқ бўлган эди. Аммаси Вера Михайловна бўлса, головлёвларнинг «меҳрибонлиги» орқасида акаси Владимир Михайличникида яшаб, хўрлик торта-торта ўлиб кетган, Арина Петровна унга ҳар бурда еган нони учун ўқрайиб боқарди ва унинг уйини иситиш учун ёқиладиган ҳарбир полён ўтин учун унга заҳар сочарди. Степан Владимиричнинг бошига ҳам худди шундай кунлар тушиши турган гап эди. Хаёлида аллақандай даҳшатли чуқурга қулаб тушаётган бўлар ва беихтиёр кўзларини юмиб оларди. Мана энди у, ёмон кампир блан, ёмонлиги бир ёқда турсин, ҳатто зўравон кампир блан бетма-бет дуч келиб қолади. Бу кампир уни қийнабгина эмас, бутунлай парво қилмай ҳам жонини олади. Ҳечким блан бир оғиз гаплашиб бўлмайди, ҳечқаерга қочиб қутилиб бўлмайди, ҳамма жойда унинг зўравон ва жирканч гавдаси қаққайиб туради. Бундай жирканч келгуси ҳақидаги ўй-хаёл уни шу даража қайғуга солдики, у, дарахт олдига келиб тўхтади-да, бошини дарахтга бирнеча марта урди. Унинг нозу карашма, бекорчилик ва майнабозлик блан ўтган бутун умри гўё бир-бир эсига тушди. У, ҳозир Головлёво қишлоғига келаяпти, у ерда нима воқиалар бўлишини ҳам билади, шундай бўлса ҳам келаяпти, келмасдан иложи ҳам йўқ. Унинг бошқа йўли йўқ! Энг бўлмағур одам ҳам ўзи учун бирор иш қилаолади, нонини топиб ҳам ейди, аммо фақат унинг қўлидан ҳечнима келмайди. Бу фикр унда энди пайдо бўлгандай туюлди. Илгари ҳам истиқболини ўйлар ва турли фароғатли кунларни кўз олдига келтирарди, бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам текинхўрлик асосида бўлиб, ҳеч-

Қачон меҳнат асосида эмас эди. Мана энди аввалги умрини бема'ни ўтказганлиги учун жазо тортиш пайти ҳам келди. Бу жазо: еб қўяди! деган даҳшатли сўзда ифодаланган эди.

Ўрмон орқасидан Головлёво қишлоғининг черков жомхонаси кўринган пайтда соат эрталабки ўн эди.

Степан Владимиричнинг юзлари бўзариб кетди, қўллари қалтирай бошлади: у, шапкасини қўлига олиб, чўқинди. Инжилда ўзига ўхшаш йўлдан адашган ўғилнинг юртига қайтиб келганлиги ҳақида ёзилган ҳикоя ёдига тушди, аммо шу он, бундай хотираларни эслаш фақат ўзини мақташ эканлигига тушунди. Ниҳоят унинг йўл бўйига қўйилган чегара ёғочига кўзи тушди ва энди головлёвлар ерига, я'ни уни ўзга қилиб дун'ёга келтирган, ўзгадек боққан, тўрт томонинг қибла, деб ўзга қатори чиқазиб юборган ерга ва энди ўзга қатори ўз бағрига олаётган ерга қадам босди. Офтоб тик кўтарилиб, головлёвларнинг бепоён далаларини раҳмсиз равишда қиздирмоқда эди. Броқ, унинг юзлари борган сари бўзарар ва ич-ичини қалтироқ босарди.

Ниҳоят, гўристонга яқинлашди, бу ерда эса батамом шалвираб қолди. Бойнинг қўрғони, қишлоқда ҳечқандай воқиа бўлмагандек, дарахтлар орқасидан тинч мўралаб турарди: броқ қўрғон унга худди аждарҳонинг бошидай бўлиб кўринди. Унинг кўзига у ерда товут кўринди. Товут! Товут! Товут! деб, беихтиёр такрорлади ичида. У, тўппа-тўғри қўрғонга кириб боришга қўрқди, аввал попникига кириб, ўзининг келганлигини билдириш ҳамда онаси қабул қилиш-қилмаслигини билиб келиш учун попни қўрғонга юборди.

Попнинг хотини уни кўриши блан ташвишланиб қолди ва қуймоқ тайёрлашга киришди; қишлоқи болалар унинг теварагига тўпланишиб, бойваччага ҳайрон бўлиб тикилиб қолишди; деҳқонлар эса, шапкаларини қўлга олиб, унинг олдидан индамасдан ва аллақандай сирли қараш қилиб ўтардилар; аллақандай бир қоровул чол ҳатто олдига югуриб келиб, бойваччанинг қўлини ўпмоқчи ҳам бўлди. Уларнинг олдида ўзга қилинган зот турганини, бу зот ўзга қилган жойга умрбод қайтиб келганини, унга бунда оёқларини чўзилтириб

гўристонга боришдан бўлак йўл қолмаганини ҳаммалари фаҳмлашарди. Бу ҳолга ҳаммалари барабар ачи-нишар ва қўрқишарди.

Ниҳоят, поп келиб: «Онангиз қабул қилмоққа тай-ёрлар» деб хабар берди. Орадан ўн минут ўтгандан кейин Степан Владимирич у ерда ҳозир бўлди. Арина Петровна уни тантанали равишда ҳўмрайиб кутиб олди, оёғидан бошигача совуқ назар ташлади; лекин ҳеч-қандай гинахонлик қилмади. Уйига ҳам бошламади, хизматкор қизлар уйининг зинапояси олдида учрашдида, бойваччани бошқа зинапоядан отасининг олдига олиб чиқишга амр қилди. Чол, оппоқ чойшаб ёзилган ўринда оқ қалпоқ кийиб ўликдай ётар эди. Уғлининг келганини билиб уйғонди ва жинни кишидай қаҳ-қаҳлаб кулиб:

— Хўш, чирогим! Ялмоғиз кампирнинг қўлига тушибсан-да! — деб бақирди. Степан Владимирич эса бу он унинг қўлини ўпарди. Кейин хўроз бўлиб чақирди. Яна қаҳ-қаҳлаб кулди ва бирнеча марта: еб қўяди! еб қўяди! еб қўяди! деб такрорлади.

— Еб қўяди! — деган овоз акс садодай унинг қалбида ҳам такрорланди.

Унинг айтганлари тўғри чиқди. Уни идора бўлиб турган уйга жойладилар. Унга тўқима каноп кўйлак-лозимни ва отасининг эски чопонини келтирдилар, чопонни у дарров кийиб олди. Эшик гижирлаб очилди-ю, у ичкарига кириши блан эшик яна тақ этиб ёпилди.

Кўнгилсиз кунлар бирин-кетин ўтаверди. Арина Петровна уни қабул қилмасди; отаси олдига ҳам кир-гизмас эдилар. Орадан уч кун ўтгач бурмистр Финогей Ипотич унга онасининг «қоидасини» айтиб берди: у, овқат, кийим-бош ва бундан ташқари ҳар ойда бир қадоқ Фалер¹ тамакиси олармиш. У, кампирнинг амри-ни эшитгандан кейин:

— Ҳа, ялмоғиз кампир! Жуковники икки сўм, Фалерники бир сўм тўқсон тийин эканлигини искаб биллип-

¹ Фалер ва Жуков — ўша вақтдаги тамаки фабрикаси эгалари, бир-бири блан рақобатда бўлганлар (Автор изоҳи).

ти-да, бунда ҳам ҳар ойда ўн тийин фойда кўриб, менинг ҳисобимдан гадойга садақа бермоқчи бўлса керак!— деб қўйди.

Унинг Головлёво қишлоғига яқинлашиб келаётган дамларида пайдо бўлган аҳлоқий тузалиш аломатлари яна ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетди. Яна енгилтаклик бошланди ва шу блан бирга «онасининг қондаси»га ҳам рози бўлиб қолди. Келгуси ҳаётининг нажотсиз ва умидсиз бўлиши бир вақтлари унинг миясини ғовлатиб даҳшатга солган бўлса, энди кундан-кун хиралана-бошлади ва бора-бора бутунлай йўқ бўлди. Унинг ўрнига оғир ва мушкул кундалик масалалар пайдо бўлиб, унинг бутун фикр-ёдини ва бутун вужудини банд қилди. Арина Петровнанинг миясида унинг ҳаёти майда-чуйдаларигача абадий ҳал этилганидан кейин, келгуси ҳаёт тўғрисида ўйлашнинг нима ҳожати қолади, ахир?

У, кун бўйи оғзида трубкаси блан уйида уёқдан-буёққа юрар, аллақандай хиргойилар қилар, дам муножот, дам бадахлоқ ашулалар айтар эди. Земский идорада ишлаган вақтида унинг олдига кириб, Арина Петровнанинг даромадларини ҳисобларди.

— Қаёққа қўяркин у бунча пулни?— деб, саксон минглардан ошган сонларни кўриб таажжубланарди у. — Албатта, укаларимга шунчани юбормас, ўзиям жу. да қуримсоқлик блан яшайди, чолни қотган ғўшт блан боқса... Пулни яна кўпайтириш учун гаровхонага обориб қўярмикин-а? Худди ўшанга қўйса керак.

Ба'зан Финюгей Ипатич оброкларни олиб идорага ўзи келарди, у чоғда идора столига қават-қават пуллар тахланарди ва Степан Владимиричнинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзгудай бўлар эди.

— Шунча пул-а!— дерди у. Тағин, ҳаммаси унинг халтасига кириб кетади. Хафа кўринасан, ма ўғлим сенга! Вино блан тамакинг учун!— деб бирор тутамини ўғлига бериш ҳам йўқ!

Кейин, қандай қилиб онасининг кўнглини юмшатиб, ўзига ром қилиш тўғрисида Яков-земский блан узоқ ҳаёсиз гаплар бошланарди.

— Москвада менинг бир танишим бор эди,— деб, гап бошларди Головлёв: — у одам бир «ибора»ни ишлатарди. . . Агар онаси пул бермай қўйса, ҳалиги «нбо-

ра»ни айтарди... Кейин қарасангиз, кампирнинг қўллари, оёқлари, қисқаси, бутун вужуди титраб қақшарди.

— Демак, бирорта жодуси бор экан-да!— деб қўярди, Яков-земский.

— Аммо, нима десанг — дегин, лекин бу «ибора»нинг борлиги ҳақиқат. Яна бир одам шундай дерди: тирик қурбақани тутиб олиб, қоқ ярим кечада чумолиларнинг инига ташлагин; эрталабгача чумолилар уни еб тамомлайди, фақат суяги қолади; ана ўша суякни оласан-да, чўнтагингда сақлайсан, кейин нима хоҳласанг, ҳечқандай хотин гапингни қайтараолмайди.

— Буни ҳозир ҳам қилса бўлади-ку!

— Қилиб бўлибсан, оғайни, аввал қарғиш олишинг керак-да! Ушаниси бўлмаганда-ку... ялмоғиз кампир менинг олдимда пириллаб ўйнаб турарди-я!

Неча соатлаб вақт шундай гаплар блан ўтарди, лекин ҳануз чора топилмасди. Ёки қарғиш олишга, ёки жонни шайтонга беришга тўғри келарди. Натижада «онасининг қондаси» га мувофиқ яшашдан бўлак ҳечқандай чора қолмасди, лекин Степан Владимирич, қишлоқ бошлиқларининг ҳаммасига ҳам ўз бошича солиқ солиб, тамаки, чой ва қант сингарилар блан «қонда»га қўшимча киргизарди. Уни жуда ёмон боқардилар. Одатда унга онасининг қолган-қутганларини беришарди, Арина Петровна жуда ҳам қурумсоқ бўлганидан, унинг ҳиссасига жуда кам қоларди. Бу нарса унинг учун жуда азоб эди, чунки унга вино бериш тақиқлангандан кейин, унинг иштаҳаси очилди. У, эртдан кечгача оч юрар, бутун ўй-хаёли фақат қорнини тўйғазишда эди. Онасининг дам оладиган пайтини пойларди, кейин югуриб ошхонага чопарди, ҳатто хизматкорлариникига кўз ташларди ва ҳаммаёқни титкилаб чиқарди. Ба'зан очик дераза олдида ўтириб олиб, бирон киши ўтиб қолмасмикан, деб пойларди. Башарти ўз деҳқонларидан бирортаси ўтиб қолса борми, уни тўхтатарди-да, тухум, нон ва шу сингари солиқлар соларди.

Арина Петровна у блан биринчи учрашганидаёқ унинг ҳаёт-момот йўлини бирнеча оғиз сўз блан баён қилиб берган эди.— Ҳозирча яшаб туратур!— деганди у.— Мана сенга идорадан жой, менинг дастурхонимдан

ейсан-ичасан, бошқасига мендан ўлкаламайсан, чирогим! Менда айниқса сенга хос ҳархил гап бўлмайди, мен азалдан бир гапман. Яқинда укаларинг ҳам келиб қолади: улар сен тўғрингда қандай маслаҳат беришса, ўшани қиламан. Ўзим гуноҳқор бўлишни истамайман. укаларинг нима деса уларнинг айтгани бўлади!

Мана энди у, укаларининг келишини бетоқат бўлиб кутарди. Аммо укаларининг келиши унинг тақдирига қандай та'сир этиши тўғрисида ҳеч ўйлаб ҳам ўтирмас эди (бу тўғрида ўйлашнинг ҳожати ҳам йўқ, деб билса керак), фақат Павел тамаки олиб келармикин, қанча олиб келаркин деб ўйларди.

— Эҳтимол, пул ҳам берар,— деб ўйларди у хаёлида:— қонхўр Парфишка-ку бермас, Павел бўлса... солдатга винолик берсанг-чи, ука! десам... нега бермасин! Ўлдими бермай!

Вақт эса ўтар, аммо у сезмасди. У бутунлай бекор эди, аммо ҳеч зерикмасди. Фақат кечалари зерикарди, чунки земский соат саккизларда уйига кетиб қолар, Арина Петровна бўлса, уйда уёқдан буёққа санқиш учун, на ҳожат, деб шам бермасди. У бўлса, тезда бунга кўникиб, ҳатто қоронғуликни яхши ҳам кўриб қолди, чунки қоронғуда хаёл суриши авж олиб, уни «ўзга» қилиб қўйган Головлёво қишлоғидан узоқларга олиб кетарди. Уни бир нарса ташвишга соларди: юраги нотинч эди, айниқса уйқусида юраги ўйнардди. Ба'зан у довдираб ўрнидан ирғиб турарди-да, чап кўкрагини ушлаганича уйда чопиб юарди.

«Оҳ, жоним чиқақолса эди!— деб ўйларди у.— Йўқ, чиқмайдиганга ўхшайди! Балки...»

Бир кун эрталаб земский, кечаси укаларингиз келишди, деб шипшитиб қўйгач, у бирдан чўчиб, ранги бўзариб кетди. Болалиги тутиб кетди; уларнинг қандай кийинганликларини, уларга қандай кўрпа-ёстиқлар солинганини ва битта лашкар капитанида кўрганидака чемодончалари борми-йўқмилигини чопиб бориб кўргиси келиб кетди: оналари блан қандай гаплашишларини эшитгуси ва нима овқат берилишини кўргиси келди. Хуллас, ўзини шипириб ташлаган ўша ҳаётга яна бир аралашгуси ва онасининг оёғига бош уриб, афв этишини сўрагиси ва кейин хурсандчилик блан юмшоқ-

қина бузоқ гүшти етиси келди. Ҳали ҳовлида жим-житлик, шу пайтда у ошхонага чопиб бориб кундузги овқатни билиб келди: иссиқ овқатдан — янги карамдан шўрва ва кечаги шўрвани иситиш, совуқ овқатдан — тузланган лойхўрак гүшти ва бир чеккасида икки жуфт котлетча, қовурилганидан—қўй гүшти блан тўртта қирғовул, сомсадан — қаймоқ сурилган малинали сомса қилиш буюрилган.

— Кечаги шўрва, лойхўрак ва қўй гүшти—оғайни, ўзга қилинган одам учун!— деди у, ошпазга:— менга сомса ҳам беришмаса керак!

— Бу гаплар онангизнинг ихтиёрида, бегим.

— Ҳай! Бир вақтларда, оғайни, биз ҳам қирғовул еганмиз! Ҳа, еганмиз! Ҳатто бир маҳал ўн бештасини ейман деб поручик Гремикин блан гаров боғлашганим-да ҳам ютганман! Шундан кейин бир ойгача қирғовулнинг афтига ҳам қарагим келмай қолди!

— Ҳозир бўлса яна ермидингиз?

— Бермас! Нега қизғанаркин! Қирғовул — ҳавойй қуш, уни на боқиш керак ва на асраш, ўз ҳолича яшайди! Қирғовул ҳам сотиб олинган эмас, қўй ҳам, ўйлаб ўтирмаса ҳам бўларди! Қирғовулнинг қўй гүшти-дан мазалироқ эканини билади-да, ялмоғиз кампир, шунинг учун бермайди! Сасиб кетса—сасиб кетадики, лекин бермайди! Ноништага нима буюрилган?

— Жигар, қаймоқ аралаш қўзиқорин, сомса...

— Ҳеч бўлмаса менга ўша сомсадан юборсангчи... бир илож қил, оғайни!

— Хўп бўлади, кўрамиз. Сиз-чи, бегим, укаларингиз овқатга ўтиргандан кейин земскийни бу ёққа юборинг: иккита сомсани қўйнига тиқиб сизга олиб боради.

Степан Владимирович эрталабдан бери укаларим келармикин деб кутди, лекин келишмади. Ахири соат ўнбирларга яқин земский ҳалиги ва'да қилинган иккита сомсани қўйнига тиқиб олиб келди ва укалари эса ҳозиргина ноништани қилиб бўлиб, оналари блан уйга кириб кетганликларини айтди.

Арина Петровна ўғилларини ҳасрат-надомат блан тантанали равишда кутиб олди. Икки қиз унинг икки

қўлтиғидан суяб олган; оқарган сочлари оқ дуррачаси тагидан чиқиб турар, боши эгилган ва ўзи уёқдан-буёққа чайқалиб турар, оёқларини зўрға судраб босарди. Хуллас, болаларига ўзини баҳурмат ва қайғули қилиб кўрсатишни яхши кўрарди ва бундай ҳолларда оёқларини зўрға судраб босар, қизлардан қўлтиғидан суяшни талаб қиларди. Стёпка-тентак бундай дабдабали қабул маросимини — руҳонийларнинг ибодатлари деб, онасини — руҳоний деб, Польша блан Юлькани унинг қўлтиқ таёқлари деб атарди. Броқ соат тунги икки бўлганидан қабул маросими гап-сўзсиз ўтди. У, ўғилларига ўпиш учун қўлини индамасдан чўзди, уларни индамасдан ўпди ва чўқинтирди, Порфирий Владимирич туннинг қолган қисмини меҳрибон онаси блан гаплашиб ўтказишни истаган бўлса ҳам, онаси:

— Боринглар, ётинглар! Йўлда чарчагандирсизлар! Дам олинглар, эртага гаплашармиз,— деб қўлини силтади.

Эртасига эрталаб иккала ўғил қўлини ўпиш учун оталарининг олдига бордилар, аммо оталари қўлини бермади. У, кўзларини юмиб ўрнида ётарди ва ўғиллари киргандан кейин:

— Бечорани суд қилишга келдингларми?.. Йўқолинглар, рикорлар... йўқолинглар!— деб бақриб берди.

Шунга қарамасдан, Порфирий Владимирич отасининг уйдан ҳижолат тортиб, йиғлаб, «аслида бепарво тентак»— Павел Владимирич эса, бармоғи блан бурнини кавлаб қайтиб чиқди.

— Меҳрибон онажоним! Унингиз яхши эмас, яхши эмас-да!— деди Порфирий Владимирич ва ўзини онасининг бағрига ташлади.

— Бугун шунчалик дармонсизми?

— Жуда дармонсиз! Шунчалик дармонсизки, ўликка ўхшайди.

— Ҳали анча вақт яшайди!

— Йўқ, онажонгинам! Турмушингиз ҳечқачон унчалик хурсандчилик блан ўтмаган бўлса ҳам, броқ шунчалик зарбаларга қандай бардош бериб келаётганингизни ўйлаб... шунчалик азоб-уқубатларга қандай чидашингизга ҳайрон қолади, киши!

— Нима қилай, ўғлим, парвардигорнинг иши-да! Агар билсанг ҳадисда: бир-бирларингизнинг машаққатларингизни тортишинглар дейилган, шундай қилиб, худованди карим мени танлабди, машаққатларни менинг оиламга раво кўрипти!

Арина Петровна кўз сузиб ҳам қўйди: бу ўзига ёққандай эди, ҳаммаси тайёрга-айёр, ҳаммаси та'минланган, фақат у кун бўйи минг хил машаққатларни бошидан кечиради.

— Шундай, азизим!— деб бир лаҳза жимликдан кейин гапирди у.— Қариган чоғимда жуда кўп жафо тортаяпман! Болаларимнинг ҳарқаюсига ўз улушини тайёрлаб қўйдим — энди оёғимни узатиб дам олиб ётадиган вақтим! Айтмоққа осон — тўрт минг жон-а! Менинг ёшимдаги одамга шунча нарсани бошқариш ҳазил гап эмас! Ҳарқайсини кўздан кечир! Ҳаммасини текшир! Югур, ел! Қошки бурмистр блан бошқаручилар дуруст бўлса экан: сен унинг кўзингга боққанига маҳлиё бўлма! У, бир кўзи блан сенга қараса, бошқаси блан бошқа ёққа қарайди! Бу одамларга... ишонини қийин! Сенчи?—деб гапини бўлди ва Павелга қаради.— Бурун кавлаяпсанми?

— Менга нима? — деб, машғулоти энг қизиган пайтда халақит бергани учун, ириллаб қўйди Павел Владимирич.

— Менга нима эмиш! Сенга ҳам ота-ку, ачинсанг бўлмайдами?

— Отам бўлса нима бўпти! Ота — отада... ҳар вақтдагидек! Ун йилдан бери шундай! Сиз доим мени сиқасиз!

— Нега мен сени сиқай, азизим, онанг бўламан-ку! Мана Порфиша: ҳам эркаланди, ҳам ачинди, яхши ўғилга муносиб иш қилади, сен бўлсанг онангга ҳам тўғри қарамайсан, доим хўмрайиб, кўз қиринг блан қарайсан, гўё мен сенинг онанг эмас, душманингман! Кўп азоб бераверма, раҳм қил!

— Мен нима қилдим...

— Тўхта! Бироз сабр қил! Онанг гапириб бўлсин! Ҳадисда нима дейилгани эсингдами: ота-онангни ҳурмат қил, савоб оласан... демак сен «савоб» олишни ис-тамас экансан-да?

Павел Владимирич чурқ этмас ва ҳайрон бўлиб онасига қарарди.

— Ана кўрдингми, индамаяпсан,—деб сўзини давом эттирди Арина Петровна:—демак, айб ўзингдалигига иқрорсан. Майли, худо ёр бўлсин! Хурсандчилик пайтида бу хил гапларни бир ёққа қўйиб турайлик. Худо, азизим, ҳамма нарсани кўриб туради, мен-чи... сени кўпдан бери яхши биламан! Вой, болаларим, болаларим! Онангизни унутманглар, қора гўрга кирганда эсласангиз, кеч бўлади!

— Онажон! Қўйинг бундай ёмон ниятларни, қўйинг ахир,—деб Порфирий Владимирич гапга аралашди.

— Ҳаммаям бир кун эмас, бир кун ўлади, азизим!—деб Арина Петровна насиҳатомиз гапирарди.—Булар, ёмон ният эмас, балки... илоҳидир! Мадорим борган сари қурияпти, чироғларим, жуда дармоним кетаяпти! Илгариги куч-қувватимдан асар қолмади, заифлик ва хасталик ҳамроҳ бўлиб қолди! Ҳатто ярамас қизлар ҳам буни пайқаб қолишиб, менга кун беришмаяпти! Мен бир оғиз гапирсам, улар ўн оғиз гап қайтаришади! Мен уларни: ёш хўжайинларингга арз қиламан, деб қўрқитаман, холос. Шунда ҳам улар ба'зан жим бўлиб қолишади!

Ноништа берилди. Арина Петровна ҳануз зорланар ва ўзининг меҳрибонлигини кўрсатмоқчи бўларди. Ноништадан кейин ўғилларини ўзининг ётоқхонасига чақирди.

Эшик қулфланиши блан Арина Петровна дарҳол оила суди ишига киришди.

— Тентак қайтиб келиб қолди! — деб гап бошлади у.

— Эшитдик, онажон, эшитдик!—деди Порфирий Владимирич ё пичингсимон ёки қорни тўқ одамдай бепарво.

Гўё биронта ишни уйддалагандай, у иш шундай бўлиши керакдай ўзини тутиб келди: мен қанча айш-ишрат, бузуқликлар қилиб юрган бўлмайин, кампирникида менга бир бурда нон ҳарқачоном топилади, деб билади. Умримда ундан не-не ёмонликлар кўрмадим! Унинг такасалтанглигидан ва ишкал чиқаришидан не-не азоблар тортмадим! Уни хизматга жойлаштираман деб

ўша вақтларда қанча меҳнатлар сарф қилмадим! Ҳаммаси бекорга кетди! Ниҳоят, кўп уринавериб. Э худо! Агар у, ўзи учун ўзи ғам емаса, бунақанги тентак учун жонимни фидо қилиб нима қилдим, деб ўйладим, ахир! Ўзига ҳисса ажратиб берайчи, ўзи учун ўзи ғам есин!— деб ўйладим. Ҳиссасини ажратиб ҳам бердим. Ўзим унга ҳовли танладим. Ўн икки мингги кумуш ҳисобида нақд санаб бердим! Оқибат нима бўлди! Уч йил ўтмасдан яна бошимга дардисар бўлди. Қачонгача бундай ҳақоратларга чидаб тураман, ахир!

Порфиша шипга тикилиб, хафа бўлиб бошини чайқаб, гўё: «қилган ишлари қурсин! Меҳрибон онамни тинч қўйса бўлмасмиди! Ҳаммалари тинчгина яшаса, бу аҳвол рўй бермасди, онам ҳам дарғазаб бўлмасди... қилган ишлари қурсин!» дегандай бўлди. Аммо Арина Петровна ўзининг гапини бўлуи кишини ёмон кўрадиган аёл бўлгани сабабдан Порфишанинг ҳаракати унга ёқмади.

— Сен бошингни чайқамай туратур,— деди у:— аввал гапга қулоқ сол! Ота-онасининг марҳаматини кемирилган суюкдай чуқурга ташлашини мен қаёқдан билай? Мен уни деб, кечалари мижжа қоқмасам, бир бурди нонни орттириб унга бўлсин десам, наҳот у мени шунчалик ерга урса! Гўё бозордан бир ўйинчоқ олиптию, кейин керак бўлмапти-да, деразадан ирғитиб юборипти! Ота-онасининг марҳаматига киши шундай муносабатда бўладими.

—Оҳ, онажон! Бу шундай қилиққи, бу шундай ишқи!— деб Порфирий Владимирич гап бошламоқчи эди, Арина Петровна уни яна тўхтатиб қўйди.

— Тўхта! Шошма! Қачон гапир десам, ўшанда фикрингни айтасан! Бу бадбахт, ҳеч бўлмаса мени хабардор қилганда эди. Онажон, айб менда, урдасидан чиқолмадим! деса экан. Агар вақтида билганимда, ҳовлини арзимаган пулга ўзим сотиб олардим! Уқувсиз ўғлим фойдаланишни билмаган экан, уқувли болаларим фойдаланарди! Ўша жой ҳар йили бемалол ўн беш процент даромад берарди! Эҳтимол, мен унга камбағаллиги учун яна бир минг қўшиб берардим! Мен бўлсам ҳеч нарсадан хабарим йўқ, бу ерда ўтирибман, у хўжайинлик қилипти! Ҳовли учун деб ўз қўлим блан

ўн икки мингги санаб берсам, жойни кимошди савдо-
сида саккиз мингга сотиб юборипти!

— Энг ачинадиган ери шуки, онажон, ота-онанинг марҳаматини ерга урипти!— онам яна сўзимни тўхта-
тиб қўймасин деб, Порфирий Владимирич шошиб гап
қўшиб қўйди.

— Униси ҳам жоним, буниси ҳам. Менинг, чироғим, аҳмоқ пулим йўқ; мен уни ўйин тушиб ёки ашула айтиб топган эмасман, пешона тери тўкиб топганман! Мен қанақа қилиб бой бўлдим? Отангизга текканимда унинг Головлёвода бир юз бир жони, яна узоқ жойлардан бирида — йигирмата, иккинчисида — ўттизта ва буларнинг ҳаммасида бир юз элликта жони бор эди, холос! Ўзимда эса, ҳечнарсга йўқ эди! Ушандай сармоя блан мулкимизни қандай ҳолга келтирдим! Тўрт минг жон-а, уларни яшириб бўлмайди! Бу бойликни ўзим блан бирга олиб кетмоқчи эдим-у, иложи йўқ-да! Нима деб ўйлайсан, бу тўрт минг жон менга осонликча келганми? Йўқ, жоним, шундай оғирлик, шундай машаққат блан келганки, ба'зан кечалари мижжа қоқмай хаёл сурасан киши, кўп нарсалар хаёлга келади, вақти келмагунча ҳечкимга билдирмасдан туриб фалон ишни қандай йўл блан қилсам экан? Бунга ҳечким халал бермайдиган бўлса ва ортиқча бир тийин ҳам сарф бўлмасин дейсан! Мен бошимдан нималарни кечирмадим? Лойгарчилик-
ниям, қор-ёмғирниям, совқотишниям — барини кўрдим! Мен фақат кейинги вақтлардагина соявон аравага тушиб юрабошладим, аввалги вақтда эса, деҳқон арава-
сига бир жуфт отни қўшардилар, унга чодир қурардилар, мен тақира-туқур қилиб Москвага жўнардим! Йўлда кетаётиб, мол-мулкимни биров барбод қилмаса эди, деб ўйлардим. Москвага етганда, Рогожскаядаги мусофирхонага тўхташга тўғри келарди, у жой сассиқ ва ифлос эди, буларнинг ҳаммасига, қўзиларим, чидаганман! Ба'зан извошга ўн тийинни қизғаниб, Рогожскаядан то Солянкагача пиёда борардим! Ҳатто хизматкорлар ҳам ҳайрон қолишарди: хоним, сиз ёшсиз, давлатингиз ҳам йўқ эмас, ўзингизни мунча кўп урунтирасиз!— дердилар. Мен бўлсам индамасдим, чидардим. Бошда пулим ўттиз минггина эди, отангизнинг узоқдаги юз жонлик ерини сотган эдим, ана ўша пул блан

иш бошладим, бир минг жонни сотиб олиш — ҳазил гап эмас! Иверскаяда ибодат қилиб, кейин, омадимни синамоқ учун Солянкага жўнадим. Натижани қаранглар! Гўё ҳимоячи менинг аччиқ кўз ёшларимни кўргандек, ҳалиги ер-мулк менга қолди! Худонинг қудратини қаранг: мулк эгасининг давлатдан бўлган қарзидан ташқари ўттиз минг беришим блан кимошди савдосида-гиларнинг ҳаммаси жим бўлди қолди! Илгарилари шов-қун-сурон, ғала-ғовур бўларди, бунда бўлса ҳечким оширмади, ҳаммаёқ сув сепгандек жимжит. Нозир ўрнидан туриб мени муборакбод қилди, мен бўлсам ҳеч нимага тушунмасдим! У ерда Иван Николаич деган бир вакил бор экан, олдимга келиб: савдонгиз қутлуқ бўлсин, хоним! — деди, мен эса устундек қотиб турардим. Худонинг раҳми қандай бениҳоя! Ахир, ўзларинг бир ўйлаб кўринглар: шундай эсанкираган пайтимда тўсатдан биров шайтонлик қилиб: ўттиз беш минг берман, деб қичқириб қолса, мен беҳушлигимдан қирқ минг дейишим эҳтимол эди! Уни, қаердан олардим?

Арина Петровна ўзининг дун'ё тўплаш йўлидаги дастлабки ходисаларини болаларига биринчи марта айтгани йўқ, лекин бу гаплар уларнинг назарида шу дамгача янгидай эди. Порфирий Владимирич онасининг гапларини гоҳ жилмайиб, гоҳ чуқур нафас олиб, гоҳ кўзларини олайтириб, гоҳ ерга қараб тингларди. Павел Владимирич бўлса, ҳечбир зериктирмайдиган ўзи билган эртакни тинглаб ўтирган ёш боладай кўзларини катта очар эди.

— Сизлар онангизга давлат ўз-ўзидан келган бўлса керак, деб ўйлагандирсиз! — деди Арина Петровна. — Йўқ, жонларим, ҳечнарсасиз, ҳатто кичкина бир жароҳат ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди: биринчи савдомдан кейин олти ҳафта ётиб олдим! Ана энди ўзларинг ўйлаб кўринглар, шундай азоб-уқубатлар тортиб меҳнат блан топган пулим кир ўрага ташланган бўлса, мен нима қилай!

Бир лаҳза жим бўлиб қолишди. Порфирий Владимирич ёқасини чок қилмоққа тайёр эди, лекин қишлоқда уни ямаб беручи топилмас деган хаёл блан чўчиди; Павел Владимирич эса, мол-мулк орттириш тўғрисида-

ги «эртак» тамом бўлиши блан бошини қуйи солди ва юзи аввалгича хомуш тус олди.

— Мана мен сизларни,— деб Арина Петровна яна гапга тушди:— ўша бадкор блан мени суд қилиш учун чақирган эдим! Сизлар нима десангиз айтганларинг бўлади! Уни қораласангиз—у айбдор бўлади, мени қораласангиз, мен айбор бўлай,— у ҳечбир кутилмаганда:— аммо мен ўзимни бадкорга таҳқирлатиб қўймайман,— деди.

Порфирий Владимирич, бизга ҳам навбат келди, шекилли деб ўйлаб, булбулдай сайраб кетди. Аммо, ҳақиқий қонхўр бўлганидан, гапни лўнда қилиб айтиш ўрнига, даромад блан бошлади.

— Агарда фикримни айтишга рухсат берсангиз, меҳрибоним онам,— деб гап бошлади у,— бир-икки оғиз сўз блан айтай: фарзандлар ота-оналарига итоат қилишлари, уларнинг буйруқларини бажо келтиришлари, қариганда уларни тинчитишлари лозим. Фарзанд ўзи нимади, онажон? Фарзанд деган меҳрибон зот бўлиб, ўзлари ҳам, устларидаги бутун латта-путталари ҳам ота-оналарига қарашли бўлади. Шунинг учун, ота-оналар фарзандларини суд қилишлари мумкин, фарзандлари эса, ҳечқачон. Фарзандларнинг вазифаси суд қилиш эмас, ҳурмат қилишдир. Сиз мен блан уни суд қилинглар дейсиз! Бу эса, меҳрибон онажоним, олий ҳимматлик, олижаноблик! Бизлар сизни у блан бирга суд қилишни тасаввур ҳам қилолмаймиз, бизлар дун'ёга келган дастлабки кунданоқ сизлардан тўлатўкис ин'ом-эҳсон кўрган эмасмизми? Ихтиёр ўзингизда, аммо бу суд эмас, муқаддас иш бўлади! Бу шундай муқаддас, шундай муқаддаски...

— Тўхта! Шошма! Мени суд қилолмайман деярд экансан, бўлмаса мени оқла, уни суд қил!— деб Арина Петровна ўглининг сўзини бўлди ва унинг гапларига қулоқ солиб турар экан, қонхўр Порфишканинг миясидан қаңдай макр-ҳийла изғиганини билолмасди.

— Йўқ, онажон, бундай ҳам қилолмайман! Ёхуд, қилишим мумкин эмас, ҳақим ҳам йўқ, десам бўлади. На оқлаш, на қоралаш— умуман суд қилолмайман. Сиз онасиз, фарзандларингизни нима қилсангиз, ихтиёр ўзингизда. Иш кўрсатсак, мукофотланг, айб қилсак,

жазоланг. Бизнинг ишимиз айблаш эмас — итоат қилишдир! Ҳатто ранжиган пайтингизда адолат чегарасидан чиқсангиз ҳам, бизларнинг нолишга ҳақимиз йўқ, чунки келгуси бизга маълум эмас. Қим билади? Эҳтимол, шундай қилиш ҳам керакдир! Бунда ҳам худди ана шундай: акамиз Степан ёмон иш, ҳатто, айтайлик, бадкорлик қилипти, лекин унинг жиноятига яраша жазо бериш фақат сизнинг ишингиздир!

— Демак, сен бўйин товляяпсан! Онажон ўзингиз бош қотира қолинг, деяпсан-да!

— Оҳ, онажон, онажон! Бундай деб ўйлашингиз ҳам мумкин. Мен: акам Степанинг ишини истаганингизча ҳал қилиш керак деяпман, сиз бўлсангиз... менда аллақандай қора ниятлар гумон қиласиз!

— Сен нима дейсан?— деб сўради Арина Петровна Павел Владимиричдан.

— Менга нима! Сиз менинг деганимга қулоқ солармидингиз?— деб ғўлдираб гапирди Павел Владимирич ва кейин бирданига ўзини ўнглаб, гапини давом этирди:— албатта, айбдор, бурдалаб ташлаш керак... Туйиш керак... маълум ва равшан... менга нима.

У, шу қовишмаган гапларни бидирлаб айтганидан кейин, жим бўлиб қолди ва гўё ўз сўзига ўзи ишонмагандай, онасига оғзини очганича анграйиб қараб қолди.

— Хўп, чироғим, сен блан кейинчалик гаплашармиз,— деб Арина Петровна аста унинг сўзини тўхтатди,— сен Стёпканинг изидан бормоқчисан шекиллик... аммо янглишма, жоним! Кейин ўкинасан.— Унда кеч бўлади!

— Менга нима! Менга ҳечнарсан!.. Мен.. ихтиёр ўзингизда дедим... Нима, бунда ҳурматсизлик борми?— деб Павел Владимирич жим бўлди.

— Сен блан, азизим, кейинчалик гаплашамиз, кейинчалик! Сен, офицерман, менга хўжайинлик қилучи топилмас! деб ўйлайсан. Топилар, чироғим, топилганда яна қандай дегин! Демак, икковларинг ҳам суд қилишдан бўйин товлайсизлар?

— Мен, онажон..

— Мен ҳам. Менга нима! Менга қолса, ҳатто, бурдалаб...

— Дам бўл, худо ҳақи, ноқобил фарзандсан! (Арина

Петровна «ярамассан» деб айтмоқчи эди-ю, лекин дийдор кўришиш маросими бўлганлиги учун ўзини тийди). Бўйинтовлар экансизлар, уни мен ўзим суд қилишим керак бўлади. Мана менинг ҳукмим: у блан яна бир карра яхши муомала қилиб кўраман: унга отангизнинг Вологдадаги бир қишлоқчасини ажратиб берай, унда кичикроқ бир хона ҳам қуришга буюрай,— деҳқонларга боқим бўлиб мискинликда яшайверсин!

Гарчи Порфирий Владимирич акасини суд қилишдан бўйин товлаган бўлса ҳам, аммо онасининг марҳамати уни шунчалик ҳайрон қолдирдики, бу тадбирнинг оқибатлари хунук бўлишини айтишдан тилини тиёлмади.

— Онажон!— деди у.— Сиз ўтакетган олийжаноб сиз! Сиз энг қора, энг пастарин ҳаракатни кўриб турибсиз... дарров буни эсдан чиқардингиз, ҳамма гуноҳларини кечирдингиз! Олижаноблик! Аммо кечирасиз мени... мен сиз учун ҳовотирдаман! Нима десангиз, денг, сизнинг ўрнингизда бўлсам... мен бундай қилмасдим!

— Нима учун?

— Билмасам... эҳтимол, менда бундай олижаноблик, я'ни сиздагидек оналик туйғуси йўқдир... Аммо кўнгилга қандайдир шубҳа келади: борди-ю Степан суянгигача сингиб кетган бадкорлик блан сизнинг иккинчи марта қилган оналик марҳаматингизни ҳам худди аввалгисидай поймол қилса, нима бўлади?

Шу фикр Арина Петровнанинг ўзидаям бор экан, бундан ташқари унда яна бошқа фикр ҳам бор бўлиб, энди буни очишга тўғри келди.

— Вологдадаги ер-сув отангизники, унга ота мерос ҳарҳолда эртами-кеч отангизнинг мулкидан унга ҳам ҳисса ажратишга тўғри келади,— деб қўйди Арина Петровна.

— Шундай, онажон, фаҳмлаб турибман...

— Агар фаҳмлаган бўлсанг, шуни ҳам билгинки, Вологдадаги қишлоқни унга ажратиб бергандан кейин, отасидан тегадиган меросни олганлиги ва шу блан рози бўлганлиги ҳақида ундан тилхат талаб этиш мумкин бўлади.

— Бунга ҳам ақлим етиб турипти, меҳрибоним онам, Сиз ўша кезде ўз саховатингиз блан катта хатога йўл қўйибсиз! Ўша, ҳовлини сотиб олган маҳалингиз-

даёқ, отамизнинг меросидан кечганлиги тўғрисида тилхат олишингиз керак эди!

— Нима қилай! Эсимга келмаган экан!

— Ушанда у, хурсанд бўлганидан ҳарқандай қоғозга ҳам қўл қўяр эди! Сиз бўлсангиз, яхшилигингиз орқасида... оҳ, қандай хато бўлипти! Аттанг!

— Мунча оҳ, оҳ дейсан, ўша вақтда оҳлаганингда тузукроқ бўларди. Энди ҳаммасини онангга тўнкайсан, ишга келганда сени топиб бўлмайди! Шуниси ҳам борки, гап қоғозда эмас: тилхатни, эҳтимол, ҳозир ҳам талаб қилиб оларман. Отанг-ку, ҳозир ўлмас, унгача тентакни боқиш керак бўлади. Башарти тилхат бермаса — бўсагадан туриб, отангнинг ўлимини кут! деб айтиш мумкин. Йўқ, мен ҳарқалай билгим келади: Вологдадаги қишлоқни унга ажратиб беришим сенга нима учун ёқмаяпти?

— Уни сотиб-совуради! Ҳовлини ҳам сотиб-совурди, қишлоқни ҳам сотиб-совуради.

— Сотиб-совурса ўзидан кўрсин!

— Яна олдингизга келади-да!

— Бекор айтибсан! Остонамга ҳам йўлатмайман! Нон уёқда турсин, бу ўзгага, сув ҳам бергизмасман! Бунинг учун одамлар ҳам мени маломат қилмас, худо ҳам жазо бермас. Бас! Ҳовлини сотиб еди, мулкни сотиб еди. Бас, умр бўйи унга тайёр қилиб туришнинг кафилини олганим йўқ-ку, унинг қули эмасман-ку! Бошқа болаларим ҳам бор, ахир!

— Бир куни эмас бир куни у сизнинг олдингизга яна келади. У жуда каззоб, онажоним!

— Остонамга ҳам йўлатмайман деяпман-ку уни. Сен нима, мунча ҳаққа сингари шақиллайсан: келса келаберсин, барибир қўймайман дедим, қўймайман!

Арина Петровна деразага тикилганича жим бўлиб қолди. Вологдадаги қишлоқча блан «ўзга» қилингандан фақат вақтинчагина қутилишини, правардида унинг ҳам бошига сув қуйиб яна олдига қайтиб келишини, она бўлгани учун нон-чоё беришдан бош тортаолмаслигини Арина Петровна ўзи ҳам яхши мулоҳаза қилолмасди, аммо ёмон кўрган кишиси умрбод ҳузурида қолиши, идорага қамалган бўлса ҳам, гўё тушга киргандай ҳар онда унинг миясини банд қилиб туриши

сингарн хаёллар уни шунчалик сиқардики, беихтиёр бутун вужуди титрарди.

— Ҳеч ундай бўлмайди!— деб, мушти блан столга уриб кампир ўрнидан турди.

Порфирий Владимирич эса, меҳрибон онасига қараб, хаёфа бўлиб, бошини чайқарди.

— Сиз, онажон, қийналаяпсиз!— деб, гўё онаснни сийпаламоқчи бўлгандай, аста гапириб қўйди.

— Сенингча, ўйинга тушишим керакми?

— Ҳай, ҳай! Сабр-тоқатли бўлиш тўғрисида ҳадисда нималар дейилган? Унда, сабр тоқат блан муродга эришилади, дейилган, сабр блан! Парвардигор кўрмайди дейсизми? Йўқ, у ҳамма нарсани кўриб туради, онажоним! Эҳтимол, биз ҳарнарсдан беҳабар ўтираверамиз, ундай деймиз, бундай деймиз, у бўлса: қани, уни бир синаб кўрайчи, деб аллақачон ҳал қилиб қўйган. Оҳ! Мен-ку, онажон, сизни жуда ақлли деб ўйлайман!

Аммо Арина Петровна қонхўр Порфишанинг ҳийласини фаҳмлаб қолди-да, жуда қаттиқ жаҳли чиқди.

— Сен мени майна қилаяпсанми?— деб бақирди унга.— Онаси иш тўғрисида гапирса, у найрангбозлик қилди-я! Менинг миямни ачитмасдан гапиравер! Фикрингни очиқ айтaver! Уни Головлёвода, онангнинг бўйнига юк қилиб қолдирмоқчисан шекилли-я!

— Шундай, онажон, марҳамат этсангиз. Ҳозирда аҳволи қандай бўлса, шу куйича қолдириб, меросдан кечганлиги тўғрисидаги қоғозни талаб қилиб олиш керак.

— Ҳа... ҳа... сенинг шундай маслаҳат беришингни билган эдим. Жуда яхши. Сенингча бўлди, деяйлик. Ёмон кўрган одамим ҳаммавақт кўз ўнгимда турса, қандай тоқат қиламан, нима қилайки, менга раҳм қилучи йўқ экан-да. Ёшлигимда крест тақиб юардим, қариганимда эса, сра ташламаслигим керак. Энди бошқа тўғриларга келайлик. Отанг блан мен тирик эканмиз, у ҳам Головлёвода яшайди, очдан ўлмайди. Кейин нима бўлади?

— Меҳрибоним онажон! Ёмон ниятларнинг нима кераги бор?

— Ёмонми, яхшими, ҳарҳолда ўйлаб кўриш керак.

Бизлар ёш болалар эмасмиз. Икковимиз ҳам баравар наштар урсак, унда ҳоли нима кечади.

— Онажон! Болаларингиздан, бизлардан умидингиз йўқми, ахир? Бизларни шундай қоида блан тарбиялаган эмасмисиз?

Порфирий Владимирич ҳарқачон онасини хижолатга соладиган назар блан қаради.

— Найрангини қилаяпти!— деб ўзича ўйланиб қолди онаси.

— Мен, онажон, камбағалга жон-дилим блан ёрдам бераман! Бойни нима жин уради! Худо ёри бўлсин унга! Бойнинг ўз давлати ўзига кифоя қилади! Камбағал-чи, камбағал тўғрисида парвардигор нима деганини биласизми?

Порфирий Владимирич ўрнидан туриб, онасининг қўлини ўпди.

— Онажон! Акамга икки қадоқ тамаки ий'ом этишга ижозат беринг!— деб рухсат сўради у.

Арина Петровна индамади. У, ўғлига қараб, наҳотки у шундай қонхўр-а, ўз акасини кўчага ҳайдаб чиқармоқчи, деб ўйлади.

— Хайр, майли, нима қилсанг қилчи! Головлёвода турсин десанг, Головлёвода турсин!— деди у ахири.— Сен мени ҳар томондан гир айлантириб олдинг! Чалғитдинг! Бошда: онажон, ихтиёр ўзингизда деб бошлаб эдинг, правардига келиб мени ўз ноғорангга ўйнатдинг! Энди, сен гапимга қулоқ сол! У менинг кушандам, бутун умримни ғурбатга солди, шарманда қилди, правардида келиб менинг оналик марҳаматимни поймол этди, шундай бўлишига қарамасдан, башарти сен уни кўчага ҳайдасанг ёки бошқа бировларникига кетишга мажбур этсанг, сендан рози эмасман!— йўқ, йўқ, асло ундай қилма! Энди икковларинг унинг олдига боринглар, сизларни кутавериб зерикиб кетгандир!

Ўғиллари кетгандан кейин Арина Петровна дераза олдига келиб, уларнинг бир-бирларига индамасдан ҳсвлидан ўтиб идорага кираётганларини қараб турди. Порфиша, шапкасини қўлига олиб, гоҳ узоқдаги оқ черковга, гоҳ ибодатхонага ва гоҳ садақа ташлаш учун кружка қўйилган устунга қараб зўр бериб чўқинар

эди. Павлуша эса, қуёш нурларида тумшуги ялтираётган этигидан кўзини узмас эди.

— Кечалари ухламай, тўйиб овқат емай, бу бойликни ким учун йиғдим... ким учун?— деган фиғон онанинг қалбидан отилиб чиқди.

Ака-укалар жўнаб кетишди; головлёвлар қўрғони ҳувиллаб қолди. Арина Петровна вақтинча тўхталиб қолган хўжалиқ ишларига енг шимариб киришди; ошхонада ошпазнинг тақур-туқурлари ҳам пасайиб қолди, лекин унинг ўрнига идорада, омборда, ертўлада ва бошқа жойлардаги ишлар қизиб кетди. Ёзги озиқ-овқат тайёрлаш мавсуми правард бўлиб қолди: пишириш, тузлаш ва бошқа шунингдай эҳтиёткорликлар бошланди; ҳаммаёқдан қишга эҳтиётлар тўпланарди; ҳамма вотчиналардан аёллар қуритилган қўзиқорин, мева, тухум, сабзавот ва шу каби солиқ нарсаларни араваларга ортиб келардилар. Буларнинг ҳаммаси тортилар, қабул қилинар ва аввалги йиллардаги маҳсулотларга қўшиб қўйиларди. Головлёво қишлоғи бойвуччасининг қатор-қатор ертўла ва омборлари бўлиши бежиз эмасди; уларнинг ҳаммасиям лиқ тўла, кўпларида нарсалар бузилиб қолган ва сассиқ ҳидига чидаб яқин бориб бўлмасди. Бу нарсалар ҳаммаси ёз охирига бориб сараланар, ярамаслари хизматкорларга бериларди.

— Бодринглар-ку ҳали тузук-а, лекин усти озгина моғорлапти, сасипти, ҳа майли, хизматкорлар ер,— деб Арина Петровна гоҳ у бочкани, гоҳ бу бочкани жойлаштиришга амр қилар эди.

Степан Владимирч ўзининг янги аҳволига жуда ҳам кўникиб қолди. Ба'зи вақтлари у, бироз «ўйнаб» келишга, «тамоша» қилишга ва умуман «ҳаво олишга» жуда ҳаваси келарди (келгусида кўрармиз: бунинг учун унда ҳатто пул ҳам топиларди), аммо у, «ҳали фурсати келгани йўқ» деб зўр бериб ўзини тиярди. Ҳозир у жуда банд эди, чунки, головлёвларнинг маҳсулот тўплаш ишида фаол иштирок этиб, уларнинг муваффақиятига суюниб, қизғончиқлиқ блан маблағ тўплашдаги камчиликларидан хафа бўлиб, астойдил ишламоқда эди. У, фақат халат кийиб, бошяланг ҳолда, онасига кўрин-

маслик учун дарахт ва қўра атрофидаги турли-туман панжаралар орқасидан қочиб-писиб, аллақандай ғайрат блан идорадан ертўлалар ёнига борарди (Арина Петровна уни шу қиёфада кўпинча кўрарди, ва Стёпкентакнинг та'зирини бериб қўйишни ўйлар, аммо, оналик қалби уриб, ўйлаб-ўйлаб қўлини силтарди). У ерда, Стёпка юкларнинг бўшатилишини, банка, бочка ва яшикларнинг қўрғонлардан келишини, уларнинг сараланиши ва ниҳоят буларнинг ертўлаларга кириб зимзиё бўлишини титраб-қақшаб кўзатиб турарди. Аксари у хурсанд бўлар эди.

— Бугун Дубровино қишлоғидан икки арава қўзиқорин обкелишди, қўзиқорин бўлганда ҳам ҳали қанақаси денг, оғайни!— деб суюниб, земскийга хабар берарди у,— қишга қўзиқоринсиз қоламизми деб ўйловдик! Минг раҳмат дубровинолиларга! Баракалла дубровинолиларга, жонга ора киришди.

Ёки:

— Бугун онам кўлдан товон балиқ овлашга амр бериб эди, оҳ, чоллар жойида, қанақаларини тутиптилар, денг. Ҳарбири ярим газдан ошиқ келади-я! Шу ҳафта ичи бутун товон балиқ есак керак!

Ба'зан хафа ҳам бўларди.

— Бу сафар, оғайни, бодрингнинг мазаси бўлмади! Ҳаммаси қингғир-қийшиқ, доғ босган, ҳечбир тузуги йўқ! Бултургисини ишлатишга тўғри келади, бу йилгисини хизматкорларга бериш керак, бошқа илож йўқ!

Умуман олганда Арина Петровнанинг хўжалик усули уни қаноатлантирмас эди.

— Қанчадан-қанча бойликни бекорга чиритиб юборишти, оғайни! Бугун қанча тузлаган гўшт, балиқ, бодрингни уёқдан буёққа суриб ахири хизматкорларга беришга буюрди! Шу ҳам иш бўлдимми? Хўжаликни шундай тутишдан фойда борми? Янгиси қанчадан-қанчаю, у бўлса, эски чириганларини еб тамомламасдан туриб янгисига қўл ҳам урмайди!

Арина Петровнанинг, Стёпка-тентакдан ҳарқанақа тилхатни машаққатсиз олиш мумкин, деган фикри тўғри чиқди. У, онаси юборган қоғозларга гиринг демасдан, қўл қўйиб берди, ҳатто ўша кечаси земскийга мақтаниб ҳам қўйди:

— Бугун, оғайни, ҳамма қоғозларга қўл қўйдим. Ора очиқ дейилганига ҳам — ҳаммасига багамом! Ҳозир товоғимам, қошиғимам йўқ — ҳаммаёқ топ-тоза, келгусида ҳам ҳечнарсга бўлмайти! Кампирни ҳам хотиржам қилиб қўйдим!

Степан Владимирич укалари блан жуда тинч хайрлашди ва тамакиси кўплигидан хурсанд эди. Албатта у, Порфишани қонхўр ва Иудушка демасдан туролмади, лекин унинг бу сўзлари беҳисоб бема'ни вайсашлар ичида фарқ бўлиб кетди. Хайрлашганда укалари жуда эриб кетиб, ҳатто пул ҳам беришди, Порфирий Владимирич эса, ин'ом бераётиб қуйидагиларни ҳам айтди:

— Чироғнинг ёғи адо бўлиши бор, ёки ибодат чоғида шам ёқишга тўғри келиб қолар, пул бўлса, улар ҳам топилади! Шундай, ака! Тинчгина, одоб блан яшанг. Онамиз ҳам хурсанд бўлади, ўзингга ҳам яхши бўлади, ҳаммамиз ҳам хурсанд бўламиз. Онамиз-ку, дўстим, жуда меҳрибон-а!

— Меҳрибонликка-ку меҳрибон-а, — деб Степан Владимирич унинг сўзини ма'қуллади, — лекин қўланса шўр гўшт блан боқяпти!

— Ким айбдор? Ота-онанинг марҳаматини ким поймол қилди? — ўзинг айбдор, ҳовлини сотиб-совурдинг! У каттагина, даромадли, ажойиб бир жой эди! Ана шундай йўриғи блан, тежаб иш қилганингда эди, мол гўшти ҳам, бузоқ гўшти ҳам ва ҳатто қўй гўшти ҳам ер эдинг. Ҳамма нарсанг: картошканг ҳам, караминг ҳам, нўхатинг ҳам — ҳаммаси бемалол бўларди... Шундай эмасми, ака?

Агар Арина Петровна бу гапни эшитиб қолса, шақилдоқ шақиллади-ку! — деб албатта гапирар эди. Аммо Стёпка-тентакнинг бахти шу эдики, бундай бегона гаплар унинг у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетарди. Иудушка қанча гапирса ҳам, бариси бефойда эди.

Қисқаси, Степан Владимирич укаларини жуда иноқлик блан кузатди ва шундан кейин қўлига тушиб қолган иккита йигирма беш сўмлик қоғозни Яков-земскийга хурсанд бўлиб кўрсатди.

— Энди, оғайни, бу менга анчага етади! — деди у. — Тамаки бор, қанд-чойдан бемалол, фақат вино етиш-

масди, хоҳласак, у ҳам бўлади! Лекин ҳозирча сабр қилишга тўғри келади, вақт йўқ, ертўлаларга бориш керак! Бир пас қарамай турсанг, дарров ўғирлашади! Бир маҳал, оғайни, деворнинг ёнида кетаётганимда ялмоғиз кампир мени кўриб қолди-я! Дераза олдида турган экан, ўйлаган чиқар: бодринглар нега кам чиқаяпти десам сабаби бор экан-да! деб.

Ниҳоят, октябрь ойи ҳам келди, ёмғир қуябошлади, кўчалар лой бўлиб, юриб бўлмайдиган ҳолга келди. Степан Владимирич ҳечқаёққа чиқолмай қолди, чунки оёғида отасининг эски пойафзали, эғнида — отасининг эски чопонидан бўлак нарсаси йўқ эди, у ноилож ўз уйида, дераза олдида лойга ботган деҳқонлар қишлоғига икки қаватли ромдан тикилиб ўтирарди. Бу жойда, кузнинг кулранг ҳавосида, ёзги дим кунларда ўз ишини битиришга улгурмаган одамлар, гўё қора нуқтадай кўриниб, тез-тез ҳаракат қилардилар. Ёзги иссиқлар ҳали тулаган эмас, фақат бошқача тус олган, офтобли кунлар ўрнини булутли кунлар босган. Кечалари ғарам қуритилар, хирмондан чиққан овозлар теварак-атрофга тарқаларди. Хўжайинларнинг хирмонларида ҳам ғалла янчилмоқда ва идорада, буларнинг жам'и ғалласини аввал баҳоргача янчиб тамомлаш мумкин бўлар, деярдилар. Ҳамма нарса тунд, хира, ҳамма нарса зулмистибоддан дарак берарди. Идоранинг эшиклари ҳам ёздагидай очиқ турмасди, уйнинг ичкарисини эса, ҳўл калта пўстиндан чиққан буг босган эди.

Қишлоқнинг кузги иш қайнаган манзараси Степан Владимиричга қандай та'сир этганини ва қизгин ишнинг лой-ботқоқда, тўхтовсиз ёмғир ёғиб турганда давом қилаётганини ҳатто онглаган ёки онгламаганини айтиш қийин эди; аммо кузнинг булутли осмони унинг кўнгиллини хира қилганлиги аниқ эди. Булут гўё унинг боши устида тургандай ва уни ернинг қа'рига итараётгандай эди. Унинг деразадан қараб қора булутларга тикилиб ўтиришдан бошқа иши йўқ эди. Тонг ёриши блан бутун осмонни қалин қора булут қопларди; булутлар гўё қотиб қолгандай қимир этмай турарди; бир соат ўтар, икки ва уч соат ўтар, ҳамон бир жойда турар, ҳатто ранги ҳам, равиши ҳам ўзгармасди. Ҳўв анави бошқаларидан пастроқдаги қопқора булут боя орқа-

сида оқ булутлар борлигидан равшан кўринар, тарқоқ шаклда (худди жандасини кийиб икки қўлини икки томонга чўзган поп сингари) эди, ҳозирда, тўп вақтида ҳам ўша шақлини йўқотмаган. Дарҳақиқат ўнг қўли бироз қисқарипти, аммо чап қўли ҳаддан ташқари чўзилпти ва ундан шунчалик кўп ёмғир қуйилмоқдаки, қора булутлар устида ундан ҳам қорароқ йўл пайдо бўлди. Ана ундан ҳам нарироқда яна бир булут турипти: у боя қўшйи Нагловка қишлоғи устида пурпайиб туриб, қишлоқни бўғмоққа қасд қилгандай эди. Ҳозирда ҳам ўша пурпайганича ўз жойида турипти, сакраб тушишга тайёрдай, оёқлари чўкипти. Эртадан кечгача — ҳаммаёқни булут босган. Тушги овқатдан кейин соат бешга яқин ғалати ўзгариш бўлди: атроф аста-секин булут блан қопланади ва ниҳоят бутунлай қоронғи бўлади, аввал булутлар ғойиб бўлади ва ҳаммаси бир текис қора парда бўлиб қолади; кейин ўрмон блан Нагловка қишлоғи қаергадир ғойиб бўлади; ундан кейин черков, ибодатхона, яқиндаги деҳқонлар қишлоғи, мева боғи кўздан ғойиб бўлади ва ажойиб манзарани синчиклаб кўриб турган кўзларгина бирнеча саржин узоқликда турган хўжайин кўргонини кўраолади. Уй ичи қопқоронғи; идорада қошқорайган пайт, чироғ ёкилмаган; уй ичида уёқдан-буёққа юриб туришдан бошқа иш йўқ. Толғинлик юракни қисади. Бекорчиликка қарамасдан, сабабсиз, қаттиқ хориганлик ҳис қилинади; ўхтин-ўхтин хаёлга ўлим келиши одамни эзар эди. Ана у, боя қора нуқта бўлиб кўринган қишлоқ джирмони ёнидаги одамларни бу хаёл эзмайди, улар сиқилиш ва ҳорғинликдан ҳалок бўлмайдилар; улар осмон блан бевосита курашмасалар ҳам, ҳар қолда уринадилар, нимадир ясайдилар, нимадандир эҳтиёт қиладилар, сақлайдилар. Кечаси-кундузи зўр бериб ясаган-қурган нарсаларни эҳтиётлаш, сақлаш зарурми, деган фикр Стёпканинг хаёлига ҳам келмасди, лекин у, ҳатто бу қора нуқта бўлиб кўринганлар ҳам мендан анча юқори туради, мен уринишга ҳам қодир эмасман, эҳтиёт қиладиган ҳам, сақлайдиган ҳам нарсам йўқ, деб ўйларди.

У кечаларни идорада ўтказарди, чунки Арифа Петровна ҳамон унга шам бердирмасди. Этик ва калта пўс-

тин берилишини бурмистр орқали бирнеча марта сўраган бўлса ҳам, унинг учун этик тайёр эмас, ер яхлаши блан кийгиз этик берилади, деган жавоб олди. Арина Петровна, ўзгани боқишдаги: очдан ўлмаса бўлди, деган ниятини астойдил амалга оширишга киришганга ўхшарди. Аввал у, онасидан койиди, сўнгра онасининг борлигини эсидан чиқаргандай бўлди; аввал нималарнидир хотирага оларди, сўнгра хотирга олишни ҳам барҳам берди. Ҳатто идорада ёниб турган шам нури ҳам унга ёқмасди ва у, қоронғида танҳо қолиш учун ўз уйининг эшигини бекитиб оларди. Уни келгусида ўзига қаттиқ ром қиладиган ва ҳозирча у, чўчиб турган биттагина эҳтиёт чора бор эди. Бу эса — ичиш ва эсни йўқотиш эди. Эс-ҳушни шундай йўқотишки, у бутунлай қайтмайдиган бўлсин, ундан бутунлай қутилмоқ мумкин бўлсин. Аввалги шўхликлари ҳам, ҳозирги бекорчиликка мажбур этилиши ҳам, бўғма йўтали, нафас сиқиши ва кундан-кун кучаймоқда бўлган юрагининг санчиб оғриши, бутун вужуди уни ўша томонга тортарди. Ахири тоқати тоқ бўлди.

— Бугун, оғайни, кечасига бир шиша тайёрлаб қўйиш керак, — деди бир куни земскийга, яхшиликдан ҳечбир асар бўлмаган оҳангда.

Бугунги шиша қанча-қанча янги шишаларни ўзи блан эргаштириб олиб келди ва шундан бери ҳар куни кечаси ичадиган бўлиб қолди. Соат тўққизда, идорадаги чироғлар ўчирилиб одамлар ўз уйларига тарқалиб кетишгандан кейин, арақ шишасини ва бир парча шўр қора нонни стол устига қўярди. У, араққа бирданига тутунмасди. Теварак-атрофдагилар донг қотиб ухларди; фақат девор қоғози орқасидаги сичқонлар тиқирлатишлари ҳамда идорадаги соат тик-тик қилавериб зериктирарди. У, чопонини ечиб, кўйлакчан ҳолда, иссиқ уйда ҳа деб уёқдан-буёққа юрарди, гоҳ тўхтарди, стол олдига келиб қоронғида пайпаслаб шишани ушлаб қўярди ва яна юрарди. Бир-икки рюмкани тўхталиб, аччиқ бўлса ҳам та'мини тотиб ичарди; кейин юраги тез-тез тепарди; боши қизирди ва тили бир нималар деб бидирлай бошларди. Гангираган мияси, ниманидир ўйлашга уринарди, заифлашган эс-ҳуши ўтмишни хотирга олмоқчи бўларди, броқ хотирага ҳечнарсга кел-

май, ма'носиз чиқар эди, ўтмиш блан ҳозирги пайт ўртасида ҳечбир муносабат йўқдек эди. Унинг хўз ўнгида масофа ҳамда вақт тушунчасини батамом йўқ этган, маҳкам бекитилган тюрма мавжуд эди. Уй ичи, печка, ташқи девордаги учта дераза, гижирлайдиган ёғоч кровать ва унинг устидаги эзилган юпқа ёстиқ, стол ва ундаги шиша кўз олдида эди. Аммо шиша бўшаб, боши қизиган сари ҳатто бу нарсаларни сезишга ҳам ожизлик қиларди. Аввалги довдираб гапиришлар йўқолиб, қоронғиликда кўришга интилмоқда бўлган кўз қорачиқлари ҳаддан ташқари кенгайди; ниҳоят, қоронғилик ҳам йўқолиб, унинг ўрнига ялғироқ бўшлик пайдо бўлди. Бу эса, ҳаётдан асар йўқ, бепоён бўшлик эди. Бу бўшлик ҳар қадам босганида унинг кетидан эргашарди, на девор, на дераза, на бошқа нарса кўринарди; фақат беҳад чўзилган нурли бўшлик бор эди. У, қўрқиб кетди; у ўзини ҳатто ана шу бўшликни ҳам сезмайдиган даражага келтирмоқчи бўлди. Яна бир ҳамла блан мақсадига етади. Уриниб-суриниб юрган оёқлари қотиб қолган гавдасини гандираклаб уёқдан-буёққа олиб юрарди; кўкрагидан овоз эмас, хириллаш чиқарди, жонсиздек эди. Жуда ғалати бўлиб донг қотиб қоларди. Эс-ҳушни олиб, ҳарқандай шароитдан қат'ий назар, авж олиб келаётган қандайдир алоҳида ҳаёт борлиги сезиларди. Унинг кўкрагидан кетма-кет инграш садолари чиқарди, лекин уйқусига ҳеч халал бермасди; афтидан бадани оғримасди, лекин вужудидаги дарди ич этини еб борарди.

У эрта блан уйғонарди ва у блан бирга: ғам-ғусса, жирканиш ва нафрат уйқидан бош кўтарарди. Нафратда аниқ бир корозилик йўқ, аниқ бир тарзда эмас эди. Шишган кўзлари гоҳ у нарсага, гоҳ бу нарсага беихтиёр қарарди ва узоқ тикилиб қоларди; қўл-оёқлари титрар; юраги, гўё пастга тушиб кетаётгандай жим бўлиб қоларди; гоҳ шунчалик қаттиқ урардики, қўли беихтиёр кўкрагини ушларди. Ҳечқандай фикр ва ҳечқандай истак йўқ. Кўз ўнгида печка туради, мияси у блан шунчалик бандки, бошқа ҳечқандай таассуротни қабул қилмасди. Кейин печка ўрнига дераза келади, дераза... Бошқа ҳеч нарса хаёлига келмасди. Трубкани беихтиёр тамаки тўлдириб тортади ва чекиб тамомламасдан

қўлидан тушиб кетади; тили одатича нималарнидир бидирлайди, ҳозир яхшиси: жим туриш, индамасдан бир нуқтага тикилишдир, шундай дамларда озгина ичиб, бош оғриғини қолдириш яхши бўларди деб ўйларди; жон сақламоқ учун жиндак бўлса-да баданга бироз ҳарорат бериш яхши бўларди, аммо кундузи арақни жуда катта пулга ҳам топиб бўлмайди. Оёқ остидаги замин кўздан ғойиб бўладиган ва ёқимсиз тўрт девор ўрнига кўз ўнгида бепоён ёруғ бўшлиқ пайдо бўладиган ҳалиги лаззатли минутларда яна рўпара келиш учун кеч киришини пойлаб ўтириш керак бўлади.

Арина Петровна тейтакнинг идорада қандай кун кечираётганидан сра хабари йўқ эди. Қонхўр Порфиша блан суҳбат қилган пайтда кўнгилга келган ногоҳон туйғи ўша онда дарҳол зимзиё бўлиб кетди ва эсида ҳам қолмади. Мунтазам иш олиб бормаи, эсдан чиқариш унинг хусусияти эди. У, ўз яқинида, идорада яшаб турган, ўзига қон-қариндош бўлган, балки ҳаётидан воз кечаётган маҳлуқни бутунлай унутган. Унинг фикрича, бошқалар ҳам у сингари ҳаёт ўзанига кирганидан кейин уни ўша мазмунда давом этдиришлари керак эди. Уша ҳаёт мазмуни ҳархил шароитга қараб ўзгариб туриши ва ниҳоят бу мазмуннинг бировлар учун (шу жумладан Арина Петровнанинг ўзига ҳам) ихтиёрий, ўз хоҳишига мувофиқ бўлиши бошқалар учун ёт ва мажбурият бўлиши унинг хаёлига кирмаган эди. Шу сабабдан, бурмистр унга, Степан Владимировичнинг аҳволи «яхши эмас» деб бирнеча марта хабар берса ҳам, бу огоҳлантиришлар унинг бир қулоғидан кириб, иккинчи қулоғидан чиқиб кетарди ва унинг миясида ҳеч қандай таъсир қолдирмасди. У, қулоқ солганда ҳам шундай деб жавоб қиларди:

— Тузалмас дейсанми, ҳали сен блан мендан кўп умр кўради! Новча, отдек маҳлуққа нима қиларди! Йўталармиш! Бировлар ўттиз йилдан бери йўталади, бало ҳам урмайди!

Кунлардан бир куни эрталаб унга: Степан Владимирович Головлёводан ғойиб бўлипти, деб хабар берганларида, у бирданига ўзига келиб қолди. Дарров ҳаммани қидиришга жўнатди ва ўзга қатори яшаган

Ўглининг уйини текшириб чиқиб, ўзи терговга киришди. Уни ҳайрон қолдирган нарса стол устидаги арақ шишаси эди: оёғи куйган товуқдай питиллаб қолган хизматкорлар столдан олиб қўйишни эсларидан чиқарган шишанинг ичида озгина арақ бор эди.

— Бу нимаси?—деб тушунмаган кишидай сўради у.

— Демак... машғул бўлган эканлар-да, деб тўхтаб-тўхтаб жавоб берди бурмистр.

— Ким олиб келиб берарди?— деб сўрамоқчи эди Арина Петровна, лекин тўсатдан бир нарса эсига келди-да, жаҳлини босиб, уйни текширишни давом қилдирди.

Уй ичи жуда ҳам ифлос, моғор ва лой эдики, ҳеч қандай майшат қилишни билмаган унинг ўзига ҳам ўнғайсиз бўлиб қолди. Шипини қора тутун босган, деворларига ёпиштирилган қоғозлари йиртилиб кетган ва кўп жойларда йиртилган қоғозлар осилиб турар, дераза токчаларини тамаки кули босган, ёстиқлар лой, ерга думалаб тушган, кроватда эса, ифлос, сарғайиб кетган чойшоб ғижимланиб ётарди. Битта деразанинг қишқи роми обқўйилган ва дераза очиқ қолган: ўзга қилинган киши шундан чиқиб, кетган бўлса керак. Арина Петровна кўчага бир қаради-ю, яна қаттиқроқ қўрқиб кетди. Ноябрь ойининг бошлари бўлса ҳам, бу йил куз чўзилди, ҳали совуқ тушмаган эди. Йўл ҳам дала қопқора, қаттиқ лойгарчилик эди. У, қандай қилиб ва қаерга кетди-кан? Шу он эсига бир нарса келди: устида чопонидан бўлак ҳечнарсаси йўқ, туфлисининг биттаси бўлса дераза тагидан топилди, бахтга қарши, кечаси тинмай, ёмғир ёғди.

— Мен, азизим, бу ерга кўпдан бери кирмаган эканман!— деб, ҳаво ўрнига қандайдир жирканч тутун, арақ ва тери ҳиди блан нафас олиб, гапирди у.

Арина Петровна кун бўйи, одамлар ўрмонни қидириб бўлганга қадар, дераза олдида анграйиб узоқларга тикилиб турди. Тентакни деб шунча тала-тўполон-а!— Унга бу ҳодиса бехосиятдай кўринди. Уша вақтда мен уни Вологдадаги қишлоққа жўнатиш керак деб айтиб эдим, мени бадбахт Иудушка қўймади: онажон, Головлёвода қолдирақолинг!— деди. Мана энди бошимга бало бўлди! Уша ерда кўзга кўринмасдан турарди, сарқайиб сар эди! Ўз вазифамни бажарган бўлардим: бир

берилган хиссани сотиб-совурган экан, бошқасини ажратгандим! Иккинчисини ҳам шундай қилса — парвардигор унинг раҳмини есин! У тақдирда унга худонинг ўзи ҳам етказиб беролмасди! Ҳамма нарса тинч, ўз жойида бўларди, эндици, қочиб кетипти, яхши иш бўлдими! Энди уни ўрмондан қидир, топ! Агар эсон-омон уйга олиб келишса яхши-я, мастлик блан ўзини осиб қўйиши эҳтимолдан ҳоли эмас! Арқон олди, дарахт шохига боғлади, бўйнига солди, вассалом! Онаси кечалари мижжа қоқмай, ўзини тийиб овқат еб юрса-ю, у ўзини осмоқчи бўлса! Унга ёмонлик қилинганда эди, озиқ-овқат бермай, бирор оғир иш қилдирилганда эди, шундай қилса арзийди. Кун бўйи уйда, егани олдида, емагани кетида эди! Бошқа биров бўлса, тоза ҳам миннатдор бўларди, у бўлса ўзини осармиш, ана фарзанднинг яхшилиги!

Аммо, Арина Петровнанинг, тентак ўзини ўзи ўлдирган бўлса керак, деган хаёли бу сафар рост чиқмади. Кечқурун иккита деҳқон оти қўшилган соявон арава Головлёво қишлоғига кирди ва қочоқни идора олдига олиб келди. У, ҳушсиз, ҳаммаёғи ёрилган, тирналган, юзлари кўкарган ва шишган бир ҳолда эди. У, кечаси Головлёводан йигирма чақирим наридаги Дубровинодаги қўрғонга етиб борган экан.

Келтирилгандан кейин у, бир кечаю-кундуз ухлаб, эртасига уйғонди. Одатдагича у, уйда уёқдан-буёққа юрди, гўё худди эсидан чиқазгандай, трубкасига қўл текизмади ва ҳамма саволларга бирор оғиз жавоб бермади. Арина Петровнада шундай бир ачиниш туғилдики, ҳатто уни идорадан ҳовлига кўчиринглар деб буюрмоқчи ҳам бўлган эдию, лекин кейинчалик ўзини босиб олиб, уйини ювиш ва тозалашга, тўшак, чойшаб ва одеялни олмоштиришга, деразаларига парда тутишга буйруқ берди ва уни яна идорада қолдирди. Эртасига кечқурун, Степан Владимирич уйқудан уйғонгандан кейин, уни уйга чойга чақиртирди ва ҳатто у блан дардлашиш учун мулоим гаплар ҳам тайёрлаб қўйди.

— Онанг олдидан қаёққа кетмоқчи эдинг сен?— деб гап бошлади Арина Петровна.— Онангни қандай ташвишга солганингни биласанми? Ҳайриятки, отангнинг

ҳеч нарсадан хабари бўлмади, бўлмаса шу аҳволида унга нималар бўлмасди?

Аммо Степан Владимирич онасининг мулойим гапларига парво қилмай, аста-секин қораяётган шамнинг пилигига тикилиб ўтираверди.

— Вой аҳмоқ, аҳмоғе!— деб янада мулойимроқ қилиб гапирди Арина Петровна,— сени деб онанг тўғрисида қандай гаплар тарқалишини ўйламабсан-да! Онангни кўролмайдиганлар дун'ёда жуда кўп. Улар нималар демайдилар! Боқмапти, кийим-кечак ҳам бермапти дейдилар... вой, аҳмоқ, аҳмоғе!

У эса ҳамон чурқ этмас, бир нуқтадан ҳеч кўзини узмас эди.

— Онангникида сенга нима ёқмади! Худога шукур, қорнинг тўқ, ўстинг бутун! Ётар жойинг иссиққина, яхшигина... ундан яхшисини қидиришнинг нима ҳожати бор! Зериксанг, хафа бўлма, болам, қишлоқ жойи! Тамоша ва зиёфатлар йўқ, ҳаммамизам бурчак-бурчак-да зерикиб ўтирибмиз! Мана менинг ўзим ҳам ўйин тушардим, ашула айтардим, лекин кўчага қарасанг — лойгарчиликдан черковга, ибодатга боришга ҳам ҳавсала қолмайди!

Арина Петровна тентак бирор жавоб қайтарар деган умидда гапини тўхтатди, лекин тентак тошдай қотиб қолган. Онасининг қони қайнай бошлади, лекин у ҳамон ўзини босиб турмоқда.

— Агарда биронта камчилигинг бўлса: эҳтимол овқатдан, кийимдан сиқилган бўлсанг, тўппа-тўғри онангга айтақолмайсанми? Онажон, жигар ёки сузмали кулча буюртирсангиз, десанг, онанг йўқ дермиди? Ҳатто вино истасанг ҳам, майли, ичавер! Бир-икки рюмкани онанг сендан қизғанармиди? Сен бўлсанг: онангга бир оғиз ҳам айтиш оғирлик қилиб, қуллардан сўрашга уялмабсан!

Аммо хушомадлар ҳаммаси беҳуда эди: Степан Владимирич кўнгли бўшаши (Арина Петровна, қўлимни ўпса керак, деб ўйларди) ва тавба қилиши бир ёқда турсин, гўё ҳеч нарсани эшитмагандай миқ этмай ўтирарди.

Ўша вақтдан бери Степан Владимирич индамас бўлиб қолди. Пешонасини тириштириб, лабларини қимир-

латиб, чарчамай эртадан кечгача уйда уёқдан-буёққа юрарди. Ҳар замонда, гўё бир нима демоқчи бўлгандай тўхтаб оларди, лекин сўз тополмасди. Ҳарҳолда у, фикр қилиш салоҳиятини йўқотмаган бўлса керак; лекин миясида таассурот камдан-кам қолар ва дарров уни унутарди. Шунинг учун, сўз тополмаганига ҳатто ташвишланмас эди. Арина Петровна эса, у қўрғонга албатта ўт қўйиб юборади, деб ўйларди.

— Кун бўйи индамайди-я!— дер эди у.— Индамаган маҳалида бирор нимани ўйлар, тентак! У, қўрғонга ўт қўймоқчи, мени айтувди дерсизлар!

Броқ тентак муглақо ўйламасди. У гўё, воқи'ликкагина эмас, хаёлга ҳам ўрин бўлмаган абадий зулматга чўккандай кўринар эди. Унинг миясида бир нарса бор бўлиб, бунинг ўтмишига ҳам, ҳозирига ҳам, келгусига, ҳам ҳеч дали йўқ эди. Гуё уни қора булут бошидан оёвигача чулғаб олган. У, ўша булутгагина қараб турар, унинг хаёли ўзгаришни кузатар, вақт-вақти блан сесканиб кетар ва гўё ундан ўзини ҳимоя қиларди. Унинг бутун жисмоний ва ақлий дун'ёси ўша сирли булут ичида ғарқ бўлди.

Порфирий Владимирич ўша йилнинг декабрь ойида Арина Петровнадан қўйидаги мазмунда хат олди:

«Кун кеча эрталаб парвардигор бизнинг бошимизга янги кулфат солди: ўғлим, я'ни сенинг аканг, Степан вафот этди. Кечқурун жуда соппа-соғ эди, ҳатто кечки овқатини ҳам еди, эрталаб ётган ерида ўлиб қолипти, умр деган шундай эканда! Она учун энг оғири шуки, ҳечқандай рози-ризалик тиламасдан дун'ёдан ўтди.

— Бу нарса ҳаммамизга ибрат бўлсинки, кимда-ким оила қонун-қоидаларига итоат қилмас экан, ўзидан кўрсин. Ҳаётда омади келишмасликлар ҳам, беҳуда ўлим ҳам, у дун'ёдаги азобларнинг ҳаммаси ана шундан келади. Чунки бизлар қандайин ақллик ва ҳатто олийжаноб бўлмайлик, агарда ота-оналаримизни ҳурмат этмасак, айтган гапларига кирмасак, донолик ҳам, олижаноблик ҳам беҳуда кетади. Мана шу қонун ва қоидаларни бу дун'ёда яшовчи ҳарбир инсон яхши билиб олиши шарт ва қуллар эса, бундан ташқари, ўз хўжайинларини ҳам ҳурмат этишга мажбурлар.

Шуларга қарамасдан, дорилбақога рйхлат қилган ўғлимизга ин'ом-эҳсонимизни қилдик, тобут устига ёпилган қимматли зарбобларни Москвадан олиб келтирдик, сенга таниш бўлган поп жаноза ўқиди. Қирқи ва йиллиги, одатдагича, христианлик расм-русмларига мувофиқ ўтказилади. Ўғлимга куюнсам ҳам, лекин зор-ланоалмайман ва, болаларим, сизларга ҳам зорланишни маслаҳат бермайман. Қим билади?—Бизлар бу ерда зор-ҳасрат чексак, балки унинг жони жаннатда жавлон уриб юар!».

Қариндошларча

Жазирама июль кунининг туш пайти. Дубровинодаги бойнинг қўрғонида гўё жон асари йўқдай: Бекорчиларгина эмас, хизматкорлар ҳам ўзларини соя-салқинга олганлар. Итлар қизил қўранинг ўртасидаги катта мажнун толнинг соясига чўзилишган ва уларнинг уйқи аралаш тишларини қарсиллатиб пашша овлаётганлари эшитилар. Ҳатто дарахтлар ҳам толиққандай сра қимирламасдан турадилар. Ҳамма деразалар, хўжайинларники ҳам, хизматкорларники ҳам кенг қилиб очилиб қўйилган. Тепадан иссиқ ҳарорат уради; офтобда қовжираган пастаккина ўт босган ер мисдай қизиган; тоқат қилиб бўлмайдиган ёруғлиқ гўё заррин тутун бўлиб атрофни шунчалик қоплаганки, нарсаларни зўрға ажратиб бўлади. Бир замонлар кулрангга бўялган, ҳозир эса оқариб қолган бойнинг қўраси ҳам, қўра олдидаги кичкина панжара йўлнинг нариги бетидеги қайин дарахтзор ҳам, кўл ҳам, деҳқонлар қўрғони ҳам, қишлоқ орқасидаги жовдар экилган ерлар ҳам, ҳаммаси ёруғ нурга чўмган. Ҳаво, гуллаган липа дарахтининг ҳушбўй ҳидидан тортиб то офилхонадаги бадбўй ҳид блан тўлган. Ҳеч товуш асари йўқ. Фақат ошхонадан кундузги овқатга окрошка блан катлет тайёрланаётганидан дарак беручи ошпаз пичоқларининг тикирлаши эшитиларди.

Хўжайинларнинг қўрғонида сукунат ичида ташвиш ҳукм сурмоқда. Бой кампир блан иккита ёш қиз овқатхонада ўтирар ва тўқиш ишларини столга қўйиб, гўё бир ҳодисани кутгандай қимирламай ўтирардилар. Қизлар бўлмасида иккита аёл горчичник блан ҳўл латта

тайёрламоқдалар, қошиқларнийг овози қора чигиртка чирқирашидай умумий тинчликни бузмоқда. Болахонадан уйга ва ундан болахонага тушиб чиқаётган сарпойчан қизлар оёқ учи блан юрадилар. Гоҳ-гоҳда юқоридан, «горчичниклар нима бўлди?! Ухлаб қолдингизми? А?» деган овозлар эшитиларди-да, шу замоноқ қизлар хонасидан бир қиз югурганча чиқарди, ниҳоят, зинапоядан гурсиллаган оёқ товуши эшитилади ва овқатхонага полк доктори кириб келади. Доктор — новча, кенг елкали бақувват ва юзи қипқизил бир одам бўлиб, соғломлиги намоён эди. Товуши жарангли, қаддам ташлаши шағдам, кўзлари кўк ва ўйноқи, лаблари қалин ва чехраси очиқ эди. Бу олипта ёши элликка кирганига қарамай ичкиликдан ҳам, овқатдан ҳам ҳеч қайтмаган .ва ҳозирда ҳам ҳеч қайтмасди. У, ёзги мавсумга яраша олипта, ярқироқ гербли тугма тақилган оппоқ камзул кийган эди. Уйга кирар экан, лабларини чапиллатар ва тилини сўрар эди. У:

— Қўзичоғим, менга қара! Бизга арақ блан бирор закуска келтир!— деб йўлакка чиқадиған эшикдан туриб, буйруқ берди.

— Хўш? Қандай?— деб ховотирланиб сўрайди бойвучча.

— Худонинг даргоҳи кенг, Арина Петровна!— деб жавоб қайтарди доктор.

— Нега бундай? Демакки...

— Ҳа, шундай, икки-уч кунга чўзилар, кейин, масала ҳал!

Доктор қўли блан ишора қилади ва астагина *ағнаб-ағнаб думалаб ке-та-ди*, деб минғиллаб қўяди.

— Нега энди? Докторлар шунча даволаб-даволаб— энди бирданига-я!

— Қандай докторлар?

— Земский блан городовоёй келган эдилар.

— Докторлармиш! Шишига бундан бир ой илгари каттакон тасма тортилганда эди, йиринги оқиб тузалиб қоларди!

— Энди ҳечнарсa қилиб бўлмайдими?

— Айтдим-ку, парвардигорнинг даргоҳи кенг, деб, бошқа ҳечнима деб бўлмаёйди.

— Балки ёрдам қилар?

— Нима ёрдам қилади?

— Ана у, ҳалиги... горчичниклар-чи...

— Эҳтимол...

Қора кўйлак кийган ва қора рўмол ўраган бир аёл бир графин арақ блан икки талинка колбаса, балиқ уруғини патнисга солиб келтирди. У кириши блан суҳбат ҳам тинди. Доктор рюмкага арақ қуяди, уни ёруққа солиб кўради ва тилини чапиллатиб қўяди.

— Холажон, сизнинг соғлингингиз учун!— деб бой кампирга қараб гапиради ва арақни ютиб юборади.

— Саломат бўлинг, азизим!

— Павел Владимирич айни гуллаб турган чоғида худди ана шу арақдан ҳалок бўлмоқда!— деб роҳат қилиб юзини буриштирди ва вилкасини колбасага санчди.

— Ҳа, унинг дастидан кўп одамлар нобуд бўлмоқда.

— Кўп одамлар уни ҳазм қилолмайди — шу сабабдан! Биз бўлсак ҳазм қилаоламиз ва шунинг учун такорлаймиз! Сизнинг саломатлигингиз учун, хоним!

— Олинг, марҳамат қилинг, сизга ҳечнима қилмайди!

— Менга ҳечнима қилмайди! Ўпкам ҳам, буйрагим ҳам, жигарим ҳам, талогим ҳам — ҳаммаси жойида! Эшик олдида хўжайиннинг гапига қулоқ солиб турган қора кўйлакли аёлга қараб: Айтмоқчи, бугун тушга нима овқат тайёрланди?— деб сўради.

— Окрошка, катлет ва қовурилган жўжа,— деб жилмайibroқ жавоб берди у аёл.

— Тузлаган балиғингиз борми?

— Балиқ бўлмайдим, афандим! Осетрин ва севрюга балиғи бор... Балиқдан бемалол!

— Бўлмаса, бизга осетринни қийма қилиб қовуришни буюртиринг, ёғлироқ бўлсин! Отинг нима, Ули-тушкамиди?

— Ҳа, Улитка дейишади, афандим.

— Жадалроқ бўлмасам, Улитушка, жадалроқ!

Улитушка чиқиб кетади; бир лаҳза оғир сукунат давом этади. Арина Петровна ўрнидан туради-да, Улитушка ростдан ҳам кетдимикан деб эшикка қарайди.

— Унга етимлар тўғрисида гапириб эдингизми, Андрей Осипич?— деб докторга мурожаат қилади.

— Гаплашиб эдик.

— Хўш, натижа-чи?

— Уша-ўша гап. Соғайишим блан васиятнома блан бекселларни ёзиб қўяман, деди.

Уйни яна сукунат босади. Қизлар кашта тўрларини столдан олиб, қўллари қалтираган ҳолда тикабошлайдилар; Арина Петровна умидсизланиб, чуқур нафас олади; доктор уйда уёқдан-буёққа юриб, *ағнаб-ағнаб, ду-ма-лаб, ке-та-ди*, деб ҳуштак чалади.

— Сиз унга тузуккина қилиб айтсангиз бўларди!

— Яна нима дейман: етимларни та'минламас экансан, аблаҳсан, дедим. Ўзингиз, онажон, хато қилибсиз! Мени бир ой илгарироқ чақирганингизда эди, мен уни тузатишга ҳам ҳаракат қилардим, васияти ҳақида ҳам иш кўрардим... Энди ҳозир ҳаммаси, чор-ночор, қонуний ворис бўлган Иудушкага қолади...

— Бувижон! Бу нима деган гап!— деб қизларнинг жуссаси каттароғи кўзидан ёш оқизганича зорланади:— бу тоғам бизга нима қиялптилар!

— Билмадим, жоним, билмадим. Ҳали ўзимнинг ҳам нима бўлишимни билолмай турибман. Бугун—бу ердан, эртага — қаерда бўлишимни билолмайман... Эҳтимол, худовандим биронта саройга жойлаштирар, балки биронта деҳқоннинг уйидан жой берар!

— Эй, худо-е! Қандай тентак экан бу тоғам!— дейди жуссаси кичик қиз.

— Сиз, ёш бекач, тилингизни тийсангиз бўларди!— дейди доктор ва Арина Петровнага қараб сўзини давом қилдиради:— Ўзингиз-чи, онажон! Сиз ўзингиз уни кўндиришга ҳаракат қилиб кўрганингизда бўларди!

— Йўқ, йўқ, асло! Мени кўргуси ҳам келмайди! Тунов кунни олдига кириб эдим: мен блан рози-ризолик тилашгани келдингизми?— деди.

— Менимча, ҳаммасини Улитушка қиялпти шекилли... Уни сизга қарши гиж-гижлатаётган ҳам ўша.

— Уша! Худди ўшанинг ўзи! Ҳамма гапни қонхўр Порфишкага етказиб туради! Укасининг бирёқли бўлишини кутиб, кунни бўйи отини қўшиғлиқ тутармиш! Буни қаранг-а. Тунов кунни у, эҳтиёт шарт, йўқолиб қолмасин деб ҳатто уй жиҳози, идиш-товоқ, ҳамма нарсани рўйхат қилиб қўйди! У, бизларни ўғри қилиб кўрсатмоқчи-я!

— Сиз-чи, уни ҳарбийчасига... тумтарақай, тумтарақай қилдирсангиз...

Броқ доктор ўзининг фикрини айтиб битирмасданоқ, уйга шошиб-пишиб кирган қизча қути учган ҳолда:

— Хўжайиннинг олдиларига! Докторни хўжайин чақираяптилар!— деб бўғиқ овоз блан бақирди.

Ушбу ҳикояда гапирилаётган оила бизларга илгаридан таниш. Бой кампир^а— Арина Петровна Головлёванинг ўзи; Дубровино қўрғонида жон талвасасида ётган эгаси — унинг ўғли Павел Владимирич; ниҳоят, икки қиз — Аннинька блан Любинька, Арина Петровнанинг бир вақтлари «ҳисса ажратиб берган» қизи Анна Владимировна Уланованинг қизларидир. Уша биз кўрган вақтдан бери атиги ўн йилча вақт ўтган бўлса-да, иштирокчиларнинг аҳволи шу қадар ўзгарганки, головлёвлар оиласини мустаҳкам қал'адай қилиб турган сун'ий алоқалардан асар ҳам қолмаган. Арина Петровнанинг толиқмас қўллари блан юзага келтирилган оилавий қўрғон қулаб тушган, лекин бу қўрғон шунчалик аста-секин емирилганки, қандай бўлганини Арина Петровнанинг ўзи ҳам сезмай қолган, ўзи унинг иштирокчиси ва ҳатто бу емирилишни бошлаб беручи ошкора куч бўлганини, ма'лумки, асосий сабабчиси қонхўр Порфишка эканлигини сра тушунолмай қолган.

Головлёвлар мулкининг якка-ягона хўжайини бўлиб қолган Арина Петровна кичик ўғлининг қўрғонида хўжалик ишларига ҳечбир аралашолмайдиган ювош, бекорчи текинхўр бўлиб қолди. Унинг боши қуйи солинган, елкаси букчайган, кўзлари хира, шағдам қадам ташлаб юришлари энди йўқ эди. Қариган маҳалида у бекорчиликдан тўқиш ишини ўрганган эди, лекин ишининг барори бўлмади, чунки фикри бошқа ерда эди, қаердалигини кўпинча ўзи ҳам билмасди, лекин тўқишда эмас эди. Бирнеча минут тўқиб ўтирарди-да, кейин қўллари ўз-ўзидан осилиб қолар, боши курсига келиб суянар ва алланималарни эслаб кетарди. Бутун вужудида ҳорғинлик сезганча ўйлаиб ўтиради. Ехуд ўрнидан туриб уйдан уйга кирар, умр бўйи калиддорлик қилиб, калидларни қаерда ва қандай қилиб йўқо-

тиб қўйганини эслайаолмаган аёлдай ҳар томон қараб юрарди.

Арина Петровнанинг ҳукмронлигига дастлаб зарба берган ҳодиса, крепостнойлик ҳуқуқининг бекор қилинишигина бўлмай ундан олдин қўрилган тайёргарлик тадбирлари эди. Даставвал шунчаки овозалар, кейин дворянлар йиғилиши ва унинг мурожаатномалари, ундан кейин губерна комитетлари, сўнгра таҳрир комиссиялари — мана шулар унинг тинкасини қуритар ва олғов-далғовга сабаб бўларди. Арина Петровнанинг қаттиқ банд бўлган хаёлига бирқанча арзимас нарсалар ҳам келарди. Гоҳ унга, энди мен Агашкани қандай деб отайман? Агафьюшка дебми... Эҳтимол Агафия Федоровна деб ҳурматлашга тўғри келар! Гоҳ у кимсасиз уйда юрармиш, одамлари эса, хизматкорлар уйига кириб олиб, хўб еб-ичиб ўтиришармиш! Еябериб зериккандан кейин стол тағига иргитиб юборармиш! Гоҳ у, ертўлага кириб кўрганмиш, унда Юлька блан Фёшка деган болалар бетларигача суйкаб очофотдек еб ётганмиш! Уларни койимоқчи бўлган экан, нафаси бўғзига текилиб қолипти. «Сен энди уларга ҳечнима деялмайсан! Энди улар озод, уларни энди суд ҳам қилиб бўлмайди!»

Бу арзимас нарсалар жуда аҳамиятсиз бўлсада, лекин улардан одамни аста-секин ўз гирдобига тортиб, унинг бутун фаолиятини ишдан чиқазадиган хаёлий воқеалик вужудга келади. Арина Петровна идора қилиш жиловини нимагадир қўлидан бой берди ва икки йилдан буён эртадан кечгача:

— Иккидан бири — ё уёқлик, ё буёқлик бўлса экан! Кўрасанки: дам биринчи мурожаатнома, дам иккинчи! Дарди ҳарина!— деб юрарди.

Худди ўша маҳалда, комитетлар бузилаётган вақтда Владимир Михайлич ҳам дунёдан ўтди. У, Барков блан ярашиб ва иноқлашиб рози бўлди ва у блан бўлган олди-бердидан кечди. Унинг сўнги сўзлари қуйидагилар бўлди:

— Мени қуллар блан тенг қилмаганлиги учун худого минг қатла шукур!

Бу сўзлар Арина Петровнанинг кўнглига чуқур таъсир қилди ва эрининг ўлиши келажакдаги турли хаёл.

лар блаҥ бирликда бутун головлёвлар турмушида қандайдир бир чоумидлик туғдирди. Гўё головлёвларнинг эски қўраси ва ундаги одамлар — ҳаммаси биратўла ўлмоққа ҳозирлангандай кўринарди.

Порфирий Владирич Арина Петровнанинг хатларидаги ба'зибир шикоятлардан унинг хаёлидаги ташвишни ажойиб сезгирлик блан англаб олди. Энди Арина Петровна хатларида насиҳатгўйлик қилмасди ва ортиқча сўз ёзмасди, кўпроқ худодан ёрдам кутарди: «бу ёрдам, ҳозирги ибодат қилишлар камайган даврда, ўз давлати блан черковга таянч бўлганларнигина эмас, қулларни ҳам э'тиборсиз қолдирмайди». Иудушка, онаси худога сиғинабошлаган экан, демак унинг ҳаётида нуқсон борлигини фаҳмлаб қолди. У, ўзига хос муғомбирлик ва абжирлик блан ана шу нуқсондан фойдаланди.

Дехқонларни тенг ҳуқуқли қилиш иши тугайдиган маҳалда у, кутилмаган бир пайтда Головлёво қишлоғига келди; бу вақтда Арина Петровна қайғи-ҳасрат ва азоб-уқубат ичиди эди.

Ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгандан кейин Арина Петровна:

— Хўш? Ишлар қалай? Петербургда нима гаплар бөр?— деган биринчи саволини берди.

Порфишка ерга қараб, индамасдан ўтирди.

— Йўқ, сен менинг аҳволимга бир қарагин!— деб Арина Петровна, унинг индамасдан ўтиришидан яхшилик кутиб бўлмаслигини фаҳмлаб, гапини давом қилдирди:— Менда ярамас қизлардан ўттизтаси уйда ўтирипти, уларни нима қиламан? Наҳот улар менга боқим бўлиб қолса, нима блан боқаман? Ҳозир энди менда карам ҳам, картошка ҳам, нон ҳам — ҳаммаси ҳам сероб, аста-секин тирикчилик қилиб турибмиз. Картошка йўғида карам, карам йўғида бодринг блан амал-лаяпмиз! Бўлмаса, ҳаммасини сотиб олиш учун ўзим бозорга боришим, ҳаммасига пул тўлашим керак, сотиб олиб етказиб бўладими, шунча одамни қандай тўйға-заоламан?

Порфишка меҳрибон онасининг кўзига тикилиб, хайрихоҳлик билдиргансимон жилмайиб қўйди.

— Наҳот уларни, тўрт томонинг қибла!— деб бўша-

тиб юборйшса — билмадим унда нима бўларкин! Ахири нима бўлишини билмадим! Билолмадим!

«Ахири нима бўларкин» деган гап қизиқ эшитилгандай, Порфишка кулумсираб қўйди.

— Йўқ, кулмагин, азизим! Бу иш шундайки, шунчалик жиддийки, худо уларга ўзи инсоф берсин, у маҳалда... Гарчи ўз тўғримда айтсам: мен ҳам одамман-ку, ахир; мени ҳам жойлаштириш керак. Нима қилиш керак? Биз қандай тарбия олганмиз? Ўйин-кулги, ашула айгиш ва меҳмондўстлик одатимиз бор. Харамзодалар бўлмаса меҳмонларни мен кутаманми? Бирор иш қилиш, ҳечнарсга қўлимдан келмайди-ку, азизим!

— Худо раҳмдил, онажон!

— Раҳмдил эди, жоним, ҳозир-чи... бўлмаса керак! Раҳмдил бўлганда ҳам, чегараси бор-да! Яхши чоғимизда парвардигор ҳам марҳамат қиларди; мазамиз қочиб эди, энди ўзимиздан кўрайлик! Ҳатто ҳаммасини худо йўлига қурбон қилсакми, дедам ўйлайман. Рост! Отангнинг гўри олдида битта ҳужра қилиб оламан-да, умр кечиравераман.

Порфирий Владимирич қулоғини диккайтирди, лабаридан сўлаги оқди.

— Мулкларни ким идора қилади, бўлмаса! — деб гўё қармоқ ташлагандай, аста э'тироз билдирди.

— Хафа бўлманглар, ўзларинг эпларсизлар! Худога шукур, ғамлаб қўйганман! Ҳамма оғирликларни бир ўзим кўтарайми...

Арина Петровна мункиб кетгандек, бошини кўтарди.

Кўзига: Иудушканинг ёвуз, мой суркалгандек йилтироқ, сўлаги оқиб турган башараси кўринди.

— Сен мени ҳозирданоқ кўммакчисан, шекилли! — деб астагина гапирди онаси. — Шошилаяпсанми, қўзим! Хато қилма!

Шундай қилиб, биринчи учрашувдан ҳечқандай мурод ҳосил бўлмади. Лекин бир бошланса тўхтаб қолмайдиган гаплар бор. Бирнеча соатдан кейин Арина Петровна яна қайтадан ўша бўлиниб қолган гапни бошлади.

— Мулкимни тақсим қиламан. Сергей-троица ибодатхонасига бориб, гўристондан кичкина бир ҳужра

олиб, ўз ҳолимча яшайвераман! — деди Арина Петровна.

Броқ боягидан сабоқ олган Порфирий Владимирич бу сафар индамади.

Арина Петровна яна гапини давом эттирди:

— Утган йил, отанг тириклик чоғида, ётоқхонамда танҳо ўтирганимда тўсатдан Авлиёга боргин! Авлиёга боргин! Авлиёга боргин! деб шивирлаган овозини эшитдим... Уч марта-я! Айланиб қарасам, ҳечнарсга йўқ! Демак, арвоҳ экан! деб ўйладим. Ихлосдан халос бўлсам тайёрман, дедим. Шуни айтишим блан... Уй ичи шундай муаттар бўлиб кетди. Шундай муаттар бўлдики! Дарҳол йўлга ҳозирлик кўришга буюрдим ва кечқурун сафарга чиқдим!

Арина Петровнанинг ҳатто кўзларига ёш келди. Иудушка бу пайтдан фойдаланиб онасининг қўлини ўпди ва ҳатто белидан кучоқлаб ҳам олди.

— Ана энди онажон, худога яқинлашибсиз, худога яқин бўлиш қандай яхши! Банда худога ибодат қилади, худо ҳам унга паноҳ бўлади. Шундай, меҳрибон онажон!

— Шошмай тур! Ҳали мен гапимни тугатганим йўқ! Эртасига қабристонга етиб бордим ва тўппа-тўғри сўфининг олдига йўл олдим. Унда ибодат қилинаётган экан; шамлар ёқилган, муножот ўқилаяпти, исириқдондан муаттар ҳид тарқалиб турипти, ердами, жаннатдами эканлигимниям билолмай қолдим! Ибодатхонадан чиқиб тўғри бош монах ҳузурига бордим-да: тақсир, бугун ибодатхонангиз мунча ҳам яхши-я! дедим. У менга: «Шундай, хоним! Бугун ибодат қилаётган маҳалда Аввакум отага фаришта кўринипти! Ибодатга энди қўл кўтараётган экан, қараса, гўмбазда ёруғлиқ пайдо бўлипти ва унда фаришта каптар тусида қараб турар экан!» деди. Шундан бери мен қандай бўлмасин, қолган умримни Сергей-троица ибодатхонаси яқинида ўтказай! — деб қўйдим.

— Бизларнинг ташвишимизни ким тортади? Болаларингиз тўғрисида ким гам ейди? Оҳ, онажон, онажоне?

— Ёш бола эмассизлар, ўзингизни ўзингиз эпланглар! Мен-чи... Аннушканинг етимлари блан авлиёнинг

олдига бориб унинг панохида умр кечираман! Эҳтимол, улардан бирортаси худо йўлида хизматга бел боғлар, у ҳолда Хотьков аёллар монастири ҳам йироқ эмас! Битта ҳовлича сотиб оламан, полиз қиламан; карам, картошкак мул бўлади!

Бундай беҳуда гаплар бирнеча кун давом этди; Арина Петровна бирнеча марта ғалати тахминлар қилиб кўрди, улардан қайтарди, яна бир қарорга келарди ва ахири ишни шу нуқтага етказдики, қайтишга ҳам илож қолмади. Иудушка келиб кетгач ярим йил ўтар-ўтмас аҳвол қуйидагича бўлди: Арина Петровна Сергей-троица ибодатхонасига ҳам бормади, эрининг қабри олдида ҳам ҳужра қурмади. Мулкини тақсим қилди, сармойани ўзига олиб қолди. Бу тақсимотда Порфирий Владимировичга яхши қисми, Павел Владимировичга ёмонроқ қисми ажратилди.

Арина Петровна аввалгича Головлёво қишлоғида қолди, броқ бунда ҳам кунлар оилавий можарасиз ўтмади. Иудушка кўз ёшларини оқизиб, ўз мулкини идора этишни, даромадини ўз билигича ишлатишни меҳрибон онасидан илтимос қилди: «Даромаднинг озгина қисмини менга бериб турсангиз ҳам рози бўламан» дерди. Павел эса, аксинча: онасига совуққина («гўё чақиб олмоқчи бўлгандай») ташаккур билдирди, тезда исте'фо бериб («онасининг розилигини олмасдан, шошиб-пишиб, эркинликка чиқди!»), Дубровинога жойлашди.

Ушандан бери Арина Петровна тушунолмамай қолди. Бир вақтлари ҳаддан ташқари ўткир фаросат блан ўзи пайқаган қонхўр Порфишканинг қиёфаси гўё тўсатдан ўзгарди. Гўё у, мулкнинг тақсим бўлишига ва деҳқонларнинг озод этилишига қарамасдан, худди илгаригидек Головлёво қишлоғида яшаб, ҳечкимга ҳисоб бермасдан умр кечиришдан бошқа нарсани англамагандай кўринарди. Худди ёнгинасида иккинчи ўғли туради, лекин нима фарқи бор! Порфиша ўзини ва оиласини онасининг ихтиёрига топширган бўлса-ю, Павел эса, биронта иш тўғрисида онаси блан маслаҳатлашиш уёқда турсин, ҳатто учрашган вақтларда ҳам аллақандай чимдиб гапирса!

У тобора кўпроқ тушунаолмай, эрка ўғлига муҳаб-
бати ортаборди. Порфирий Владимирич ундан ҳечнар-
са сўрамасди, онаси унинг тилагини ўзи бажо келти-
ришга ҳаракат қиларди. Арина Петровна головлёвлар
қўрғонининг нуқсонларини кўриб қоларди. Фалон жой-
да боғ ичига бегона кишининг ери суқилиб кирипти, ўша
ерни сотиб олганда яхши бўларди; фалон жойга ало-
ҳида қўрғон сояса бўлади, лекин пичанзор тораяди,
ваҳоланки қўшни ерда сотиладиган пичанзор бор, қан-
дай яхши пичанзор-а? Арина Петровна ҳам она, ҳам
уддабурон аёл сифатида эрка ўғли олдида ўзининг бор
салоҳиятини ишга солишга ҳаракат этарди. Аммо
Порфирий Владимиричнинг эса гўё кўзи кўрмас, қуло-
ғи эшитмас эди. Арина Петровнанинг уни мулк сотиб
олишга қизиқтиришлари беҳудага кетди, унинг фалон
тўқайзорни ёки фалон пичанзорни сотиб олиш тўғри-
сидаги ҳамма гапларига ҳар сафар: «Меҳрибон онажон,
ўз марҳаматингиздан ҳам жуда мамнунман» деган
жавобни берарди.

Бу жавоблар Арина Петровнанинг гашини келтирар
эди. Бир ёқдан рўзғор ишларига берилиб, иккинчи
ёқдан ўз ёнида туриб унга парво қилмаётган «бадкор
Павлушка» тўғрисидаги муноқашали фикрлар блан
овора бўлиб, Головлёвога бўлган чинакам муносаба-
тини бутунлай унутиб қўйди. Унинг аввалги мулкни
кўпайтириш йўлидаги ҳаваси янада авж олиб кетди,
энди ўз ҳисобидан эмас, меҳрибон ўғли ҳисобидан эди.
Головлёвларнинг мулки кенгаярди, ошарди ва гул-
ларди.

Худди, Арина Петровнанинг сармойеси камайиб, ун-
дан келадиган даромад ҳисобига мустақил кун кўриш
мумкин бўлмай қолган пайтда Иудушка жуда эҳтиром
блан ёзган хати блан бирга онасига бир талай ҳисоб-
чилик формаларини юборди,— бу формалар келгусида
йиллик ҳисоботни тузиши учун онасига қўлланма
бўлиши лозим эди. Бунда хўжаликдаги асосий нарса-
лар блан бир қаторда: малина, крижовник, қўзиқорин
ва ҳоказолар бор эди. Ҳарбир моддада тахминан
қуйидаги мазмунда алоҳида счёт бор эди:

18** йил бошида . . . 00 туп малина бўлган.
Унга қўшимча янги ўтқазилганлари . . . 00 туп.

Жам'н тупдан ... 00 пуд ... 00 қадоқ ... 00 мисқол малина олинган.

Шундан:

Сиз, онажон ишлатгансиз. ... 00 п. ... 00 қ. ... 00 м.
Порфирий Владимирич Головлёв жанобларининг ҳовлилари учун муроббога ишлатилган ... 00 п. ... 00 қ. ... 00 м.

Боадаблиги учун фалон болага берилган 1 қ.
Халққа ейиш учун сотилган. ... 00 п. ... 00 қ. ... 00 м.
Ҳаридор йўқлигини назарга олмасликдан ва бошқа сабаблар блан чириган ... 00 п. ... 00 қ. ... 00 м.
ва ҳоказо ва ҳоказо.

Изоҳ. Башарти ҳисобот йилининг ҳосили ўтган йилликдан пастроқ бўлса, унинг сабаблари кўрсатилиши лозим, масалан: қурғоқчилик, ёмғир, дўл ва бошқалар.

Буни кўрган Арина Петровна уҳ деб юборди. Аввало, Иудушканинг хасислигига ҳайрон қолди; Головлёв қишлоғида крижовникнинг ҳисоботга киргизирилишини сра эшитмагани; Порфиша бўлса кўпроқ ўша нарса устида тўхталипти; сўнгра, бу формаларнинг ҳаммаси — ўзининг қўл-оёғини боғлаб қўядиган қонун эканлигини яхши фаҳмлаб олди.

Оқибатида, икки орадаги узоқ хат олди-бердилардан кейин, таҳқир этилган ва дарғазаб бўлган Арина Петровна Дубровинога кўчиб кетди ва Порфирий Владимирич исте'фо бериб, Головлёвога кўчиб келди.

Ана шундан бошлаб кампир учун мужмаъл, бекорчилик кунлари бошланди. Бадмуомала Павел Владимирич онасига анчагина инжиқлик қилар эди. У, онасини бирмунча тузук қабул қилди, я'ни уни ва жиянларини боқишга ва'да берди, аммо иккита шарт қўйди: аввало, унинг олдига, я'ни болахонага чиқмаслик ва сўнгра хўжалик ишларига аралашмасликни талаб қилди. Кейинги шарт Арина Петровнани жуда ташвишга қолдирди. Павел Владимиричнинг қўрасидаги ҳамма ишнинг тепасида туручилар: аввало, яширин равишда қонхўр Порфиша блан хат олди-берди қилишда шармандаси чиққан оқсоч хотин Улитушка ва сўнгра, отасининг илгариги малайи, дала ишларидан бутунлай беҳабар ва Павел Владимиричнинг қулоғига ҳар куни ва'з-насиҳатлар ўқучи Кирюшка эди. Иккаласи ҳам беҳаё ўғри эди. Қўрадаги ўғирликни кўрган Арина Петровнанинг юраги ачирди! Ўғирланаётган чой, қант ва мойлар тўғрисида ўғлининг кўзини очиб қўйиш учун

неча марта шипшитиб қўймоқчи бўлди! Бундай ишлар жуда кўп бўлиб турар эди ва Улитушка, кампирнинг борлигидан ҳам тап тортмасдан, унинг кўз олдида, ҳовуч-ҳовуч қантни чўнтагига тиқар эди. Арина Петровна буларнинг ҳаммасини кўрарди ва бу ўғирликларни индамай тамоша қилиб туришга мажбур эди. Чунки у, бирон гапни айтмоқчи бўлиб оғиз очиши блач, Павел Владимирич дарҳол унинг сўзини бўларди.

— Онажон!— дерди у.— Ахир, рўзғорда бир киши хўжайинлик қилиши яхшироқ! Буни менгина айтаётганим йўқ, ҳамма ҳам шундай қилади, мен буйруқларимнинг бема'ни эканлигини биламан, майли, бема'ни бўлса бўлақолсин, сизнинг буйруқларингиз ма'нилик бўлса, бўлаверсин! Сиз доносив, жуда ҳам доносив, Лекин Иудушка сизни бошпанасив қолдирди!

Бунинг устига, Арина Петровна ғалати ҳодиса кашф этди: Павел Владимирич ичкилик ичаркан. Бу ҳавас унда қишлоқда танҳо яшаш натижасида аста-секин бошланди ва оқибати албатта ёмон бўладиган даражагача етди. Дастлабки вақтларда, онаси қўрага кўчиб келган чоғда, у бирқадар тортинарди; кўпинча болахонадан тушиб, онаси блан гаплашиб ўтирарди. Тили қалдираганини кўрган Арина Петровна, бу ўзининг нодонлигидан, деб ўйларди. Онаси унинг «ҳамсуҳбат бўлмоқ» учун келишини ёқтирмасди ва буни ўзига қаттиқ азоб, деб биларди. Ростдан ҳам, у жуда кўп беҳуда зорланарди. Гоҳ ҳафталаб ёмғирдан асар йўқ, гоҳ шундай қаттиқ қуядики, гўё ҳаммаёқни остин-устин қилгудай; гоҳ қўнғиз босиб боғдаги дарахтларнинг ҳаммасини кемириб қўйган; гоҳ кўр сичқон пайдо бўлиб, пичанзорни кавлаб ташлаган. Мана шулар зорланиш учун катта сабаб эди. Ба'зан болахонадан тушарди-да, онасининг рўпарасига ўтириб олиб, гап бошларди.

— Ҳаммаёқда булутлар юрипти,— Головлёво узоқ-дамикан-а. Қонхўрникида кеча қуйиб ёмғир ёғипти! Биз томонда, ҳеч ёғмагани нимаси! Ҳаммаёқни булут босипти-ю, бизнинг ҳиссамизга бир томчи тушмаса-я! Ёхуд:

— Қуйгани-қуйган-а! Жовдар энди гуллапти-ю, тинмай қуяди! Пичаннинг ярни чириб кетди-ю, қуй-

гани-қуйган! Головлёво узоқдамикан-а? Қонхўр аллақачон даладан пичанларини йиғиштириб бўлди, бизлар-чи, қўлни қовуштириб, ўтирганимиз ўтирган. Қишда ҳайвонларни чириган пичан блан боқишга тўғри келади!

Бема'ни гапларни эшитган Арина Петровна чурқ этмасди, ба'зан эса тоқати тоқ бўлиб:

— Сен кўпроқ қўл қовуштириб ўтиравергинчи! — деб дўнғиллаб қўярди.

У муддаосини айтиб улгурмасданоқ Павел Владимирчининг дарров жиннилиги тутарди.

— Нима қилгин дейсиз? Головлёвога бориб ёмғир олиб келайми!

— Ёмғир эмас, умуман...

— Хўш, айтингчи, сизнингча нима қилишим керак? «Умуман» эмас, тўппа-тўғри... Сиз учун об-ҳавони ўзгартиришим керакми? Ана Головлёвода: даркор бўлдим — ёмғир бор, даркор бўлмадим — ёмғир ҳам йўқ. Шунинг учун унда ҳамма нарсa ўсаверади... Биздачи — ҳаммаси аксига юради! Ейишга ҳечнарсa бўлмай қолса сизнинг қандай жаврашингизни кўрармиз!

— Демак, худонинг хоҳиши шундай экан...

— Худонинг хоҳиши дейсизми! Сиз бўлсангиз «умуман» дейсиз, зап гап топибсиз-да!

Ба'зан гап шу даражага етар эдики, ҳатто у, ерсувидан ҳам зорланарди:

— Нега Дубровино менга тегди? Бунинг нимаси бор?

— Дубровино ёмон қўрғон эмас! Ери яхши, ҳамма нарсa сeмалол... Нега бирдан бундай деб қолдинг?

— Ҳозирги замонда ҳеч мол-мулк қилиш керак эмас экан деб ўйлайман! Пулнинг йўриғи бошқа! Пулни олдинг, чўнтакка солдинг, қаерга борсанг, бораверасан! Ер-сувни бўлсачи...

— Ер-сув қилиш мумкин бўлмаган замон қандай замон экан?

— Шундай замонки, сиз газета ўқимас экансиз, мен бўлсам ўқиб тураман. Ҳозир ҳамма жойда адвокатлар изғиб қолишди, нар'ёғини ўзингиз билиб олаверинг. Адвокатлар сизда ер-сув борлигини фаҳмлаб қолишса борми, атрофингизда уйма-лашиб қолади.

— Ҳамма ҳужжатларинг жойида бўлса, нега ат-рофингда уймалашиб қолади?

— Уймалашганда тагин қандай денг. Ёхуд қонхўр Порфишанинг ўзи: адвокат ёллаб қолса, кетма-кет чақирув қоғози юбораверади!

— Сени қара-ю! Нима, юрт беқонунми?

— Беқонун бўлмагани учун, чақирув қоғози юборади-да. Беқонун бўлганда-ку, чақирув қоғозсиз ҳам олиб қўярди, ҳозир эса, чақирув қоғози блан олиб қўяди. Горлопятов деган ўртоғимнинг амакиси ўлган экан. аҳмоқлик қилиб, меросини олипти! Мероси бир пақирлик экан-у, амакисининг қарзи юз минг сўм экан; ҳамма вексельлари қалбаки экан. Ана энди уни муттасил уч йилдан бери суд қилишяпти: аввало амакисининг ерсувини олишипти, кейин унинг ўзиникини кимошди қилиб сотишипти! Мана сенга мулк!

— Шундай қонунам бор эканми?

— Шундай қонун бўлмаса, сотмасдилар. Демак, ҳарқанақа қонун бор экан. Қимки инсофсиз бўлса, унга ҳарқанақа қонун бор экан. Қимки инсофли бўлса, унга қонун йўли ёпиқ. Китоблардан қидириб кўрсин!

Бундай баҳсларда Арина Петровна доим ён берарди. Кўпинча: йўқол кўзимдан, бадбахт! деб бақирмоқчи ҳам бўларди, лекин ўйланиб-ўйланиб индамасди. Фақат ўзича ичида:

— Парвардигорим! Қандай нобакорларни туғибман! Биттаси — қонхўр, бошқаси аллақандай девона! Кимлар учун бойлик тўпладим! Кечалари мижжа қоқмай, тўйиб овқат емай... кимлар учун?! — дейди.

Павел Владимирич ичкиликка кўпроқ берилган сари, гаплари ҳам ғалати бўлабошлади. Ниҳоят Арина Петровна қандайдир бир гап борлигини сезабошлади. Масалан: ошхонадаги жавончада ҳар куни эрталаб бир графин тўла арақ пайдо бўлиб қолади, овқат маҳалига бориб ундан бир қатра ҳам қолмайди. Ёхуд меҳмонхонада ўтирганида ошхонадаги ҳалиги жавонча ёнидан чиққан гичирлаган товушни эшитади; ким? деб қичқирса, кимнингдир тез-тез, лекин овоз чиқармасдан болажона томонига қараб юриб кетганини эшитади.

— Вой, ўлай! Унинг ичар эканми дейман? — деб сўради у бир маҳал Улитушқадан.

— Тотиб кўрадилар,—деб заҳархандалик блан жилмайиб қўйди, Улитушка.

Онасининг фаҳмлаб қолганини билгандан кейин Павел Владимирич ичишдан ҳечбир тортинмайдиган бўлди. Бир куни эрталаб жавонча ошхонадан ғойиб бўлиб қолипти. Арина Петровнанинг, қаёққа йўқолди деган сўроғига Улитушка:

— Болахонага олиб чиқишга буюрдилар; унда бемалолроқ бўлади, шекилли,— деди.

Ростдан ҳам, болахонада графинлар пайдар-пай бўшаб турарди. Павел Владимирич хилват хонага кириб олиб одамларга аралашмай қўйди ва ўзига алэҳида хаёлий дун'ё яратди. Бу эса яратилиш, йўқ бўлиш, тўсатдан бойишлар блан тўла бема'ни қаҳрамонлик романи бўлиб, унинг асосий қаҳрамонлари — ўзи блан қонхўр Порфиша эди. Порфишани ёмон кўриш унда нақадар кучли эканлигини ўзи онгламасди. У, бутун ниятлари, бутун ички туйғулари блан, ҳар лаҳзада ундан нафратланарди. Бу бадкор қиёфаси унинг кўзўнгида гўё тирикдай кезарди, қулоғида эса, Иудушканинг мунофиқона сафсаталари эшитиларди, бу сафсаталарда мунофиқлик ривоятларида вужудга келтирилган, қонунга бўйсунмайдиган, бутун тириклик дун'ёсига қарши қандайдир қуруқ бир ғазаб эшитиларди. Павел Владимирич ичар ва хотирлар эди. У, Иудушканинг ҳовлида бошлиқ бўлиб қолмоқ учун қилган да'волари орқасида кўрган ҳамма озор ва хўрликларини эсларди. Айниқса мулк тақсимотини эсларди, ҳарбир тийинни ҳисобга оларди, ҳарбир парча ерни солиштириб кўрар ва ғзаби ошарди. Унинг ичкиликдан қизишган хаёлида Иудушкадан олган аламларини ўз ичига сиғдирган бутун-бутун фожиалар туғиларди. У, гўё икки юз минг сўм ютиб олганмиш ва уни Порфишага айтгани келганмиш (икки ўртада бўлган суҳбат манзараси) ва ҳасад келганидан Порфишанинг башараси буришиб кетганмиш. Гўё, буваси вафот қилганмиш (ҳечқандай буваси бўлмаса ҳам, яна суҳбат манзаралари), унга бир миллион сўмлик мирос қолдирганмиш, қонхўр Порфишага эса, ҳечнарсаси. Гўё у, кўзга кўринмас одам бўлиш чорасини топиб, Порфишага турли-туман жабр-жафолар етказармиш ва Порфиша ингрармиш Бундай

майнабозликлар тўқишда у ҳеч чарчамас ва унинг хунук кулги товуши бутун болахонани босарди; буни эшитиб ҳузур қилган Улитушка Порфирий Владимирични дарҳол бундан хабардор қиларди.

У, Иудушкани жуда ёмон кўриш блан бирга ундан қўрқарди ҳам. Иудушканинг кўзлари жодугар эканини, овози эса, илон сингари, кўнгилга ўрмалаб киришини ва одамнинг иродасини ишдан чиқаришини биларди. Шу сабабдан у блан буткул учрашмайдиган бўлиб қолди. Ба'зан қонхўр азиз онасининг қўлини ўпмоқ учун Дубровинога келарди (у, онасини уйдан ҳайдаб юборган бўлса ҳам, ҳурмат қиларди), шунда Павел Владимирич болахонани қулфлаб олиб, Иудушка она-си блан гаплашиб бўлгунча бекиниб ўтирарди.

Павел Владимирич то ажал блан бетма-бет келгунча кунлар шу тариқа бирин-кетин ўтаверди.

Доктор «номига»гина ётиб қолди-ю, эртасига саҳар пайтида шаҳарга жўнаб кетди. Дубровинодан жўнаш олдида, беморнинг икки кунгина умри қолганлигини ва энди ҳарқандай «васият» тўғрисида ўйлаш кечикилди, чунки у фамилиясини ҳам тўғри ёзолмайди, деб очиқ айтиб қўяқолди.

— У, бадхат қилиб қўл қўйса, кейин суд блан ҳам ишингиз битмай қолади,— деб қўшимча қилди:— Иудушка онасини ҳурмат қилсада, ҳарқалай қаллоблигини бошлар, башарти, қонунга мувофиқ, онасини сургунга юборсалар, у фақат эсон-омон етиб бориши учун дуоғўйлик қиларди!

Арина Петровна эрталабданоқ бир нарсасини йўқотган кишидай юрди. Парвардигор нажот бермасмикан деб ибодат қилмоқчи бўлган эди, ибодат ҳам миясига кирмади, ҳатто тили ҳам калимага келмасди. Кейин бошларди: *Ё, раббим, кечир, раҳм қил*, дер, иккинчи суранинг сўнгини айтиб юбориб, «Кечир!», «Кечир!» дерди бидирлаб. Хаёлига, гоҳ болахона, гоҳ ертўла келарди, («кузда қанча бойлик бор эди-я, ҳаммасини талон-торож қилишипти!»), гоҳ узоқ ўтмишни эсларди. Ҳаммаёқ кечки пайт сингари хира, ана шу хираликда талай одамлар бор, улар ҳаммаси бир нарса блан овора,

ҳаракат қилади, ғамлайди. *Зоти Бобаракот... зоти бобаракот... Узинг раҳм қил... менга йўл кўрсат... Менга йўл кўрсат...* Ана энди тили ҳам аста жим бўлди, кўзлари иконаларга қарайди, лекин ҳечнимани кўрмайди; оғзи кенг очилган, қўллари қовуштирилган, ўзи гуё қотиб қолгандай, қимир этмайди.

Ахири у ўтириб олиб йиғлади. Кўзларидан қуйилган ёш қарилик ажинлари орасида тўхтаб-тўхтаб, бужмайиб қолган юзларидан оқиб тушиб, кирлаб қотиб кетган кўйлагининг ёқасига томчиларди. Бу эса аллақандай аламлик, ноумидлик ва айни вақтда заиф ўжарлик эди. Унинг қарилиги ҳам, мадори қуриганлиги ҳам, аянч аҳволи ҳам—ҳаммаси ягона оромбахш ўлимга ундарди, броқ шу блан бирга, аввалги забардастлиги, мамнунлиги ва фароғатли ўтмишининг хотираси уни яшашга ундарди. «Ўлақолсаммикан!» деган сўз хаёлига келса, бир лаҳзада «умр кўрсаммикан!» деган сўз унинг ўрнини оларди. У, на Иудушкани ва на ўлим тўшагида ётган ўғлини эсига келтиради, гуё улар, назарида, йўқдек эди. У ҳечким тўғрисида ўйламасди, ҳечкимдан нолимасди ва ҳечкимни айбламасди; у ҳатто сармоёси бор-йўқлигини ва қариганида етиш-етмаслигини ҳам унутган эди. Бутун вужудини ўлим қайғуси чулғаб олган эди. У, оққан кўз ёшларининг сабабчиси — қайғи! Ҳасрат, деб биларди. Бу кўз ёшлари унда кўпдан бери—Головлёводан кўчганидан бери, Дубровинога келганидан бери тўпланган эди. Энди келгусида нимаики бўладиган бўлса ҳаммасига тайёрланган эди, у, бўладиган ҳодисаларни кутган ва олдиндан кўрган эди. Лекин кутган ва олдиндан кўрган ҳодисаларнинг тугашини бундай равшан кўрмаганди. Мана энди ғам-ғусса блан тўлган ва оқибати маҳкумлиқдан иборат танҳоликнинг сўнгги ҳам келиб етди. У, умр бўйи бир нарса қурди, бир нарсага ҳаракат қилди, лекин бу ҳаракати бекорга кетди. «Оила» деган сўз бир умр тилидан тушмади. Оила, деб бировларга азоб берар ва бировларни мукофотларди; Оила, деб азоб-уқубатлар тортарди, қийналарди, умр бўйи халоват кўрмади ва ҳолонки унинг худди ўша оиласи йўқ бўлиб чиқди!

— Ё раббим! Ҳаммада ҳам шундаймикан — деб ҳайрон бўларди.

У, бошини қўлига қўйиб, кўз ёшларидан хўл бўлган юзини кўтарилиб келаётган қуёшга ўгирган ҳолда, гўё унга: боқ! деярди, у оқ-воҳ ва қасамёд қилмасди, аммо, хўрсиниб-хўрсиниб йиғларди, шу блан бирга:

— Ҳечкимим йўқ! Ҳечкимим йўқ! Йўқ! Йўқ! Йўқ! — деб қуюнарди. Ниҳоят кўз ёшлари ҳам тамом бўлди. У, юзини ювиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ошхонага кирди, лекин қизлар бунда унга арз қилдилар, бу арзлар унга энди жуда хиралиқдек бўлиб кўринди.

— Нима бўлади энди, буви! Ростдан ҳам биз ҳеч нарсасиз қолмасак эди! — деб зорланди Аннинька.

— Тоғам жуда тентак экан! — деяр эди унга Любинька.

Туш маҳалига яқин Арина Петровна жон талвасасида ётган ўгли ёнига кирмоқчи бўлди. У, оёқ учи блан секин-секин юриб, зинапоядан чиқди ва ичкарига кирадиган эшикни пайпаслаб топди. Болахона қоронғи эди; деразаларга кўк пардалар тўсилган ва улар орқали ташқаридан сал-пал ёруғлиқ кириб туради; кўпдан бери ҳавоси янгиланмаганлиги сабабли уйдан ҳархил ҳидлар келарди ва бу ҳидлар орасида гоҳ мева, гоҳ малҳам, гоҳ чироғ мойи ва шундай қўланса ҳид бор эдики, уларнинг мавжудлиги касаллик ва ўлимдан дарак берарди. Болахонада фақат икки уй бўлиб, бирида Улитушка мева тозалаб ўтирарди ва крижовник устига ёпирилиб, ўзининг бурун ва лабларига қўниб ётган пашшаларни ҳайдарди. Қия очиқ турган эшик орқали ичкари уйдан ҳа деб қуруқ, калта-калта йўталиш, ба'зан зўр блан балғам кўчириш овози эшитиларди. Арина Петровна қоронғига назар ташлагани ҳолда, у келиши блан Улитушканинг нима қилишини кутиб тургандай, тўхтаб қолди. Аммо Улитушка, гўё беморга та'сир этиш йўлидаги барча уринишлар беҳуда эканлигига қаттиқ ишонгандай, жойидан ҳам қимирламади. Лабларининг қимирлашидан жаҳли чиққани биллиниб турарди ва Арина Петровна унинг: Шайтон! — деб шивирлаганини эшитиб қолди.

— Сен, чиреғим, пастга тушсанг бўларди! — деди Арина Петровна Улитушкага.

— Буниси нимаси, тағин! — деди Улитушка.

— Мен Павел Владимирич блан гаплашмоқчиман. Қани бўшат!

— Кечирасиз, хоним! Мен у кишини қандай ташлаб кетаман? Башарти бирор нарса бўлиб қолса, унда нима бўлади.

— Нима гап?— деган оҳиста овоз эшитилди ичкаридан.

— Айткин, азизим, Улита чиқиб турсин, сен блан гаплашмоқчиман.

Бу сафар Арина Петровна қаттиқ туриб енгди. У чўқиниб олиб, ичкарига кирди. Ичкаридаги девор ёнида, деразадан сал нарироқда, беморнинг ўрни солинган эди. Бемор оқ одеял ёпиниб, чалқанча ётар ва эси кирарли-чиқарли бўлса ҳам папирос чекарди. Тамаки тугунига қарамасдан, пашшалар унга ёпирилди ва у, дам у қўли, дам бу қўли блан пашшаларни қувларди. Бу қўллар шундай нимжон, ориқ ва кафтидан елкасигача ингичка эди. Боши ноумид бир ҳолда ёстиққа қапишган, юзи, а'зойи бадани мисдек қизиган эди. Катта юмалоқ кўзлари ичга ботган ва бир нарсани излагандай ҳартомонга жовдирар эди; бурни чўзилиб ингичкалашган, оғзи ярим очиқ эди. Йўталмас, лекин шунчалик оғир нафас олардики жони ҳалқумига келгундай эди!

— Бугун аҳволинг қалай?— деб сўради Арина Петровна ундан ва оёқ томонидаги креслога ўтирди.

— Тузук... эртага... бугунми... ҳалиги табиё қачон келиб эди?

— Бугун келган эди.

— Демак, эртага, эртага...

Бемор ниманидир эсламоқчи бўлар эди.

— Жойингдан тураоларсан?— деди Арина Петровна.— Худо дармон берсин, азизим, худо дармон берсин!

Икковлари бир минут жим бўлиб қолишди. Арина Петровна бирнима демоқчи эди, лекин бир нарса айтмоқ учун гап бошламоқ керак. Павел Владимирич блан дуч келганда Арина Петровна сра гап тўполмасди.

— Иудушка... тузукми?— деб сўради ахири беморнинг ўзи.

— Унга нима бўларди! Юрипти.

— Укам ўлса, тангрининг марҳамати блан, мулки менга қолади, деб ўйлаб ҳам юргандир.

— Ҳаммамиз ҳам барибир бир куни эмас, бир куни ўламиз, ҳаммамиздан кейин ҳам мерос... қонуний ворисларга тегади...

— Аммо қонхўрга тегмас. Итларга ташласам ташлайманки, лекин унга эмас!

Яхши фурсат келди: Павел Владимирич ўзи гап очиб қолди. Арина Петровна бу фурсатдан дарров фойдаланмоқчи бўлди. У, ўғлига қарамасдан қўлларини ёруққа солиб, гўё улар шу пайтда диққатни жалб қиладиган энг зарур нарсасидек, қўлларига қарарди ва шунчаки айтгандек:

— Шу тўғрида бир ўйлаб кўриш керак эди, азизим!— деди.

— «Шу тўғрида»си нимади?

— Ана ўша тўғрида: агар мулкинг аканга қолмасин десанг...

Бемор индамасдан, лекин кўзлари косасидан чиққундай бўлди ва юзлари бўзариб кетди.

— Етим жиянларингнинг ҳам ҳечнарсаси йўқ, улар тўғрисида ҳам ўйлаб кўриш керак эди. Онанг тўғрисида ҳам...— деб давом қилдирди Арина Петровна.

— Ҳаммасини Иудушкага бердингиз қўйдигиз-да?

— Нимаям қилай... Биладан, айб ўзимда... Худо билсин, қандай бало бўлди... Уни ҳам ўғлим деб ўйловдим... Энди буни онангнинг эсига солмасанг ҳам бўларди.

Яна жим бўлиб қолишди.

— Нима қилиш керак! Бир нарса дегин, ахир!

— Сиз мени ажалимдан беш кун бурун кўймоқчимисиз, дейман!

— Кўмиш эмас, ҳарҳолда... Бошқа христианлар ҳам... Ҳаммаси ҳам дарров ўлмайди, лекин умуман...

— Ҳа, «умуман»! Ҳарқачон «умуман»! Мени билмайди дейсизми!

— Нимани биласан, жоним?

— Билиб турибман, сиз мени аҳмоқ деб ўйлайсиз! Майли мен аҳмоқ бўлсам бўлақолай! Ундай бўлса нега аҳмоқнинг олдига кирасиз? Қирмай ҳам қўяқолинг! Ташвиш ҳам тортманг!

— Ташвиш тортаётганим йўқ; мен фақат умуман... ҳаркимга ажал бор...

— Шундай бўлса, ажалимни кутинг!

Арина Петровна ерга қараб, ўйга ботди. Ишнинг яхши эмаслигини очиқ кўриб турарди, аммо келгусидаги ноумидлик уни шунчалик азоблардики, янада уришиб кўришнинг беҳудалигини аниқ билиши ҳам унинг кўнглига таскин беролмас эди.

— Билмайман, нима учун мени кўргани кўзинг йўқ! — деб яна гап бошлади у.

— Ҳеч-да... мен сизни ҳеч-да! Мен ҳаттоки... Кечирасиз! Сиз бизларни шундай тарбияладингиз.. Ҳамма-ни барабар...

Бу сўзларни у, бўлиб-бўлиб, томоғига бир нарса тиқилгандай гапирарди; товушида қандайдир зўр келганлик ва шу блан бирга хирқироқ эшитиларди: кўзлари ёнар, оёқ ва елкалари ҳа деб титрарди.

— Эҳтимол, мен ростдан ҳам айб иш қилгандирман, ундай бўлса кечирасан, худо розилиги учун!

Арина Петровна ўрнидан турди-да, энгашиб та'зим қилди. Павел Владимирич кўзларини юмиб олди ва индамади.

— Мулк тўғриси олайлик.. Албатта, бу аҳволингда васият қилишинг ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас... Порфирий қонуний ворис — майли, мулк унга қолсин дейлик... Сармоячи? — деб очиқ айтақолди Арина Петровна.

Павел Владимирич титраб кетди-да, аммо индамади. Эҳтимолки, у, «сармоя» деган сўзни Арина Петровнанинг туҳмати демасдан, балки ўзича ўйлагандир: мана сентябрь ойи ҳам етиб келди, процентни олиш керак... Олтмиш етти минг олти юзни бешга кўпайтириш ва кейин иккига тақсимлаш керак, қанча бўлади?

— Сен менинг ўлимимни хоҳлаяпти деб, ўйларсан, жоним! Умр кўр, мен кампирга, қайғи ҳам кам бўлар! Менга нима керак! Сеникида уй ҳам иссиқ, қорним ҳам тўқ, менга шуниси кифоя; ширинлик хоҳласам, у ҳам бор! Мен демоқчи бўламанки: христианларда шундай одат бор, у дун'ёда роҳат кўриш учун...

Арина Петровна, бопта бир гап қидиргандай, тўхталиб қолди.

— Ўз қавм-қариндошларини та’минлаш керак,— деб сўзини тугатди деразага қараб.

Павел Владимирич қимирламай ётар, аста йўталар ва эшитаётган ва эшитмаётганлигини ҳечбир ишора блан қилдирмасди. Онасининг йиғлаб-сиқташлари уни зериктирганга ўхшарди.

— Сармояни-ку тириклик чоғида қўлдан қўлга ўтказса бўлади,— деб Арина Петровна, азмойиш олгандай ва яна ёруғда қўлларига қараб, гапириб қўйди

Бемор андак тўлғаниб қўйди, лекин Арина Петровна бунни сезмай қолди ва сўзини давом қилдираверди:

— Сармояни қўлдан қўлга ўтказиш, жўним, қонунга ҳам тўғри келади. Чунки у фойдали, кеча бор эди, бугун йўқ. Унинг ҳисобини ҳечким суриштиролмайди ҳам, кимга хоҳласанг, шунга берасан.

Павел Владимирич аччиқ аралаш кулиб қўйди.

— Палочкиннинг воқиаси ёдингизга тушаётгандир! — деб шивирлади у.— У сармоясини қўлдан қўлга деб хотинига берган экан, хотини эса ўйнаши блан қочиб кетипти!

— Менинг, жоним, ўйнашларим йўқ!

— Демак сармоя блан ўйнашсиз ҳам... қочиб кетасиз!

— Мени шундай деб фаҳмлар экансан-да!

— Мен сизни ҳечнарсга деб фаҳмламайман... Сиз мени аҳмоқ деб бутун оламга ёйдингиз, майли, мен аҳмоқман! Аҳмоқ бўлсам аҳмоқман-да! Уни қаранг-а, сармояни уларнинг қўлига бер эмиш. Қандақа гапни ўйлаб топишипти-я! Ўзим-чи? Ибодатхонага бориб сўфи бўлишга ва ундан сармояга қандай хўжайинлик қилаётганингизни тамоша қилиб туришга амр қиласизми?

У, шу гапларни жаҳли чиқиб, ҳаяжон ичида тез-тез гапирдида, чарчаб қолди. Шундан кейин, камида чорак соат бор кучи блан қаттиқ йўталди; бечорада шунчалик куч борлиги ҳатто ажойиб эди. Ниҳоят у нафас олди-да, кўзларини юмди.

Арина Петровна саросималаниб атрофга кўз ташлади. Ҳозирга қадар ҳарҳолда умидвор эди, энди у, ўлим тўшагида ётган беморни ишонтириш учун қилган ҳарбир ҳаракати — Иудушка давронини яқинлаштиришдан бўлак нарсга эмаслигига батамом ишонди. Иудушка

унинг кўз олдига келиб турарди. Ана у товут кетидан кетаётипти, ана у укасини сўнгги марта мунофиқлик блан ўпди ва унинг кўзларидан сиқиб чиқарилган икки томчи ёш ҳам оқиб тушди. Ана товутни ҳам гўрга туширишди; Иудушка эса, лабларини қимирлатиб, кўзларини қисиб ва қайғургансимон овоз блан: «алвидо, ука!» дея нидо қилади ва қия боқиб Улитушкага дейди: ҳолва талқонни, ҳолва талқоннинг қолганини уйга олиб боришни унутманг! Уни озода дастурхон устига қўйинг... Укамни яна уйда эслайлик! Ана худойи маросими ҳам тугади, Иудушка маросим маҳалида марҳумнинг яхшилиги тўғрисида поп блан гаплашиб ўтиради ва унинг мақташларини поп ма'қуллайди. «Оҳ, укам! Укам! Бизлар блан яшашни хоҳламадинг!» деб нидо қилади у ва столдан тураётиб, попнинг фотиҳасини олиш учун қўлини юқори кўтариб унга узатади. Ана энди, худога шукур, ҳамма овқатланиб ҳам бўлди ва овқатдан кейин ухлаб ҳам олишди; Иудушка у уйдан бу уйга кириб хўжайинлик қилиб юрмоқда, уй анжомларини қабул қилиб олмоқда, уларни рўйхатга олмоқда ва бирор нарсага кўзи тушиб шубҳаланса, гумон блан онасига қараб қўймоқда.

Келгусида муқаррар бўладиган бу манзаралар Арина Петровнанинг кўз олдидан ўтди. Иудушканинг унга гапирган ёқимсиз овози унинг қулоғи тагида эшитилгандай бўлди:

— Эсингиздами, онажон, укамнинг олтин запонкалари бўлар эди... Яхшигина эди, уларни ҳайит кунлари тақиб юрарди... Ушалар қаёққа кетганкин, сра ақлим етмайди!

Арина Петровна пастга тушганича ҳам йўқ эдикй, черков ёнидаги тепаликда тўртта от қўшилган соявоц арава кўринди. Араванинг ўртасида бошяланг бўлиб Порфирий Головлёв ўтирар ва черковга қараб чўқинар эди; рўпарасида: Петенька блан Володенька деган унинг икки ўғли ўтирганди. Арина Петровнанинг юраги эрқасига тортиб кетди: «Улик ҳидини сезипти-да, айёр шайтон!» деб ўйлади. Қизлар ҳам кўрқиб кетишди ва ёш бола сингари бувиларининг пинжига тикилдилар.

Шу топгача тинч бўлган уйда бирданига ғовур кўтарилди: эшиклар қарсиллаб ёпилди, одамлар уёқдан-буёққа югуриб қолишди. «Хўжайин келаяпти! Хўжайин келаяпти!» деган овозлар эшитиларди ва қўрғондаги одамлар ҳаммаси ёпирилиб эшикка чиқишган эди. Бир хиллари чўқинарди, ба'зилари шундай ўзлигича кутишиб, тамоша қилиб туришарди, аммо шу дамгача Дубровинода бўлган гаплар фақат вақтинчалик эканини ва чинакам хўжайин иш бошида туриб, чинакам ишлар энди бошланишини улар ҳаммаси ҳам билар эди. «Илгариги» хўжайин вақтида кекса ва меҳнати сингган деҳқонларнинг кўпларига озиқ-овқат бериларди: кўплари сигирларини хўжайиннинг пичани блан боқарди, кўпларини полизлари бўларди ва умуман «бемалол» кун кечирардилар; шунинг учун «янги» хўжайин эски тартиб-қоидаларни қолдирармикан, ё эса янги, головлёвлар тартибини ўрнатармикан, деган масала ҳаммаларини ҳам қизиқтирар эди.

Шу орада Иудушка қўрғонга етиб келди ва ўзининг қарши олинишига қараб, Дубровинода масала ҳал бўлишига яқин қолганини аниқлади. У шошилмасдан аравадан тушди, қўлини ушлаб сўрашмоқчи бўлган хизматкорларга қўлини қимирлатиб қўяқолди, кейин қўлларини қовуштириб, шивирлаб дуо ўқиганича секин-аста қадам қўйиб зинапоядан чиқабошлади. Юзлари да ҳам қайғи, ҳам итоат ифодаси бор эди. Инсон бўлгани учун қайғирар, христиан бўлгани учун юлимас эди. У «худо йўлида» ибодат қилар, лекин худонинг қимматидан кўпроқ умидвор эди. Уғиллари бир жуфт бўлишиб унинг кетидан келар эдилар. Володенька отасини масхара қилар, я'ни қўлларини қовуштириб, кўзларини қисар ва пичир-пичир қилиб лабларини қимирлатарди; Петенька эса укасини тамоша қилиб, мазза қилар эди. Уларнинг кетидан бир тўда хизматкорлар индамай чиқиб боришарди.

Иудушка онасининг қўлини, сўнгра лабини ва яна қўлини ўпди, кейин белидан қучоқлади ва қайғи блан бошини чайқаб гапирди:

— Сиз ҳамон қайғудамисиз! Бунинг хосияти йўқ, меҳрибон азизим! Хосияти йўқ! Сиз ўзингиздан: бунга парвардигор нима деркан?— деб сўрасангиз бўларди.

У, мен ўзимнинг раҳм-шафқатим блан ҳамма нарсани яхшилик сари йўлласам, у қайғиради! — деб айтар эди. Эй, онажон! Онажон-е!

Кейин иккала жиянини ҳам ўпди ва илгаригидек тўвушида қардошлик оҳанги блан:

— Оббо! Сизлар ҳам кўз ёши тўкаяпсизларми! Бас қилинглар, барака топкурлар! Ҳозирдакоқ кулаверинглар, вассалом! — деди.

У, депсингандай бўлиб, уларга ҳазиллишарди:

— Менга қаранглар! — деб сўзини давом эттирди у.— Укамга мен ҳам қайғираман. Йиғлаган чоқларим-ҳам бўлгандир... Эсиз-эсиз укам, бечора учун кўз ёши тўкса арзийди... Йиғламайман-да, кейин эс-ҳушимни йиғиб олиб, худо бор-ку! Бизлардан кўра худо яхшироқ билади! — дейман, яна кўнглим таскин топади. Ҳаммаям шундай қилиши керак! Сиз ҳам, онажоним, жиянларим, сизлар ҳам; сиз ҳам,— деб оқсоч хотинга қаради,— ҳаммаларинг шундай қилишларинг керак! Менга қаранглар, қандай азаматман!

У, ўзининг ўша сеҳргарлигини қилиб «азаматлигини» кўрсатди, я'ни қоматини ростлади, бир оёғини четга узатди, кўкрагини олдинга чиқазди ва бошини орқага ташлади. Ҳамма, гўё: ана энди ўргумчак ил солаяпти! — дегандек жилмайиб қўйди.

Айвонда нағмасини кўрсатиб бўлгандан кейин Иудушка меҳмонхонага кирди ва яна онасининг қўлини ўпди.

— Шунақа, азиз онажон! — деди у, диванга ўтира туриб: — ана Павел укам ҳам...

— Ҳа, Павел ҳам... — дея секингина гапириб қўйди, Арина Петровна.

— Ҳа, ҳа... Бемаҳал! Бемаҳал! Менчи, онажон, ўзимни тетик тутсам-да, аммо қалбимда... укамга жуда-жуда ачинаман! Укам мени ёмон кўрарди, ҳеч ёқтирмасди, эҳтимол, худо шунинг жабронасига унга... юбораётгандир!

— Бундай пайтда ҳаммасини эсдан чиқазиш керак. Эски гина-кудуратларни бир чекага йиғиштириб қўйиш лозим...

— Онажон, мен аллақачон эсимдан чиқазганман! Мен фақат шунчаки айтаяпман-да: укам мени ёмон кў-

рарди, нима учунлигини билмайман! Ахир айб менда-ми: ундай қилиб ҳам кўрдим, бундай қилиб ҳам кўрдим, «қўзичоғим» деб ҳам, «укажоним» деб ҳам кўрдим, мендан ҳуриккани-ҳуриккан-ди! Худо эса, билдир. масдангина ажални белгилаб қўйпти!

— Бу тўғрида гапирма деяпман-ку! Биров ўлар ҳолатида ётипти-я.

— Шундай а, онажон, ўлим — катта бир сир экан-да! На кунини, на соатини билади киши, қандай сир-а! Ана у, кўп ниятлар қилган эди, қўл ҳам етмайдиган, кўз ҳам илғамайдиган чўққига чиқдим деб ўйловди, худо бўлса, бир онда ҳамма ниятларини йўқ қилиб ташлади. Эҳтимол, ҳозир гуноҳларидан тавба қилмоқчи ҳам бўлгандир, броқ бу гуноҳлар тақдирда ёзилган. Тақдирда ёзилганини эса, онажон, сра ўчириб бўлмайди.

— Балки худо унинг тавбасини қабул қилар!

— Илойим! Укамнинг тавбасини қабул қилсин! Укам мени яхши кўрмасаямки, мен уни тилайман! Мен ҳаммага ҳам яхшилик тилайман! Ёмон кўрганларга ҳам, жабр қилганларга ҳам, ҳаммага! Уменга адолатсизлик қилар эди, унга мен эмас, худо касал юборди. У, онажон, қаттиқ қийналаяптими?

— Унчалик эмас... Зарари йўқ... Доктор келиб эди, ҳатто умидвор ҳам қилди,— деб Арина Петровна ёлғон қўшиб қўйди.

— Жуда яхши! Асло ташвиш тортманг, онажон! Эҳтимол тузалиб қолар! Бизлар бу ерда унинг тўғрисида қайғириб, худодан ёлбориб ўтирибмиз, эҳтимол у, ўрнида бемалол ўтириб, шифо топгани учун худога шукурлар қилаётгандир!

Бу гап Йудушкага шунчалик ёқдики, у ҳатто секингина ҳиринглаб кулди.

— Мен-ку, онажон сизларни йўқлаб келиб эдима,— деб гўё онасини ҳайратда қолдирмоқчи бўлгандай сўзини давом қилдирди:—Йўқса, қариндошларча бўлмайди-ку! Худо ўзи билади, ҳар ҳолда, укам бўлгани учун... ҳам юпатиш, ҳам маслаҳат бериш, ҳам васият олиш... сиз-ку, ижозат берсангиз керак?

— Мен қандай ижозат бераоламан! Ўзим ҳам бу ерда меҳмонман-ку!

— Бўлмаса шундай, онажон. Бугун жума бўлгани

уҗун сйзга малол келмаса, менга гўшт-ёғсиз овқат буюртирсангиз. Тузлаган балиқми, қўзиқоринчами, карамми, ишқилиб озгина бўлса бас! Унгача мен қариндошларча... болахонага укам олдига чиқиб келай — эҳтимол, улгурарман. Танига бўлмаса ҳам, жонига ора кирарман. Унинг аҳволида жонга ора кириш муҳимроқ бўлса керак. Танини-ку, онажон, турли-туман дорилар блан ҳам даволай оламиз, жонига ора кириш учун анчагина уриниш керак.

Арина Петровна э'тироз қилмади. Албатта ўлади, деган фикр унинг хаёлини шундай чулғаб олган эдики, теварак-атрофда бўлаётган ҳамма ҳодисаларга анқайиб қарарди. У, Иудушканинг ихраб дивандан туришини, унинг энкайиши ва оёқ судрашини (ба'зан у ўзини мажолсиз қилиб кўрсатишини яхши кўрар; шундай қилса бошқалар кўз ўнгида гўё ҳурматлироқ бўларди) кузатарди; у, қонхўрнинг тўсатдан болхонада пайдо бўлиб қолиши беморни қаттиқ ташвишга солиб қўйишини ва ажалидан аввал ўлишини биларди. Лекин бугунги бўлиб ўтган ҳодисалар уни шунчалик бедармон қилдики, у ўзини гўё уйқуда деб ҳис қиларди.

Бу ҳодисалар воқи' бўлаётганида Павел Владимич қаттиқ ҳаяжонда эди. У болахонада ёлғиз ўзи ётарди ва ҳовлида аллақандай галати ҳодисалар бўлаётганини сезарди. Эшикни очиб ёпишлар, йўлакдаги қадам товушлари унга қандайдир сирли бўлиб туйиларди. Анчагача чақирди, бор кучи блан бақирди, лекин бақирешлар фойдасиз эканлигини билиб, бор кучини йиғиб ўрнидан туриб ўтирди ва қулоқ солабошлади. Нарибери югуришлар ва қаттиқ бақириб гапиришлардан кейин бирданига ҳаммаёқ сув сепгандек жим-жит бўлиб қолди. Уни аллақандай нома'лум кўрқинч чулғаб олди. Дераза пардалари туширилганидан ташқари, дан ёруғлик кам кирарди ва бурчакдаги икона олдида чироғ ёниб турганлигидан уй ичи янада қоронғироқдай кўринарди. У, дастлаб биронта нарсага қараб ажаблангандай, кўзларини ўша сирли бурчакка тиккан эди. Зарҳал рамка ичидаги икона, чироғ шу'ласидан, қоронғида тирикдай кўринарди; чироғ ёруғи кучайган ва пасайган сари шипдаги думалоқ шу'ла ҳам гоҳ ярқирарди, гоҳ оқарарди. Пастда хира ёруғлик ичида

соялар ҳаракат қиларди. Чироғ ёруғлик бурчак ёнидаги деворга осилган чопонга ҳам соялар тушиб тебраниб турарди ва шу сабабдан чопон ҳам ҳаракат қилгандай кўринарди. Павел Владимирич ҳа деб тикилаверганидан бурчакдаги нарсалар унга ҳаракатга келгандай туйиларди. Ёлғизлик, мажолсизлик, жимжитлик ва бунинг устига кўпгина соялар... бу соялар унга ҳаракат қилаётгандай кўринарди... У, кўзларини ва оғзини катта очгани ҳолда ҳаддан ташқари ваҳимага тушиб бу сирли бурчакка қарарди, қичқирмасди, фақат инграрди. Худди вовуллагандай бўлиб-бўлиб инграрди. У, зинапояннинг гижирлаганини ҳам, биринчи уйдаги оёқ товушини ҳам эшитмади, лекин кўрпа-ёстиғи ёнида бирданига Иудушканинг манфур гавдаси пайдо бўлиб қолганини кўрди. Унга Иудушка худди ҳалиги сирли қимирлаб турган соялар орасидан келиб чиққандай туйилди, бурчакда яна соялар бор... соялар жуда кўп...

— Нимага? Қаердан? Ким қўйиб юборди? — деб бақирди-да, ҳолсизланиб ястиғига ташланди.

Иудушка беморга қараб туриб, қайғиргансимон бошини чайқарди.

— Баданинг оғрияптими? — деб ўзига хос тилёғла-малик блан гапирди у.

Павел Владимирич индамади ва фаҳмламоқчи бўлгандай, унга тикилди. Иудушка, шу он икона олдига бориб, тиз чўкди, ихлос блан уч марта сажда қилди ва жойидан туриб, яна бемор олдига борди.

— Қани, ука турақол! Худо шафқат қилди! — деди у, гўё бу «шафқат» ўзининг чўнтагида тайёр тургандай, шодлик блан креслога ўтираркан.

Павел Владимирич, ниҳоят, унинг олдида соя эмас, Иудушканинг ўзи турганини пайқади. У, гўё совқотгандай қўнишарди. Иудушканинг кўзлари қариндошларча меҳрибонлик блан қарарди, аммо бемор бу кўзлар ичида: отилиб чиқиб унинг бўғзини қисишга тайёр турган «сиртмоқ» борлигини яхши биларди.

— Оҳ, укам, укам! Қандай нимжон бўлиб қолибсан-а! — деди қариндошларча меҳрибонлик блан: — касал-пасалларингни йиғиштириб қўй! Туриб, юриб кетавер! Йўрғалаб-йўрғалаб кетавер, бизларнинг қан-

дай азаматлар эканлигимизни онажонимиз кўриб қўй-синлар! Қани! Бўл! — деб ҳазиллашди.

— Жўна, қонхўр, йўқол! — деб бақириб берди бемор.

— Вой! Укам, укаме! Мен сенинг олдинга овунтириш ва кўнглингга далда бериш учун келган бўлсам-у, сен... нималар деяпсан! Гуноҳ бўлади-я! Ўз аканга шундай гапни айтишга тилинг қандай борди! Уят, чироғим, жуда хам уят. Шошма, ёстиғингни бир тузатиб қўй!

Иудушка ўрнидан туриб ёстиқдан ушлади-да:

— Мана! Ана энди яхши бўлди! Бемалол ётавер, энди эрталабгача тузатмасам ҳам бўлади! — деди.

— Йўқол... сен!

— Оббо! Қасал тоза ҳам мазангни қочирипти-да! Ҳатто инжиқ бўлиб қолибсан! Йўқол, йўқол, дейсан, мен қандай кетаман! Чанқаб қоларсан, сув берарман; чироғинг бузилган кўринади, уни ҳам тузатиб қўяман, ёғ ҳам қуяман. Сен ётаверасан, мен бўлсам ўтираман; жимжит, тинчлик — вақтнинг ўтганиниям сезмай қоламиз.

— Йўқол... қонхўр!

— Сен мени ҳақорат қилаяпсан, мен сени дуо қиламан. Билиб турибман, буни ўзинг қилаётганинг йўқ, касалинг қилаяпти. Мен ука, сра ҳам кўнглимга олмайман, ҳаммани ҳам кечираман. Мана бугун сенинг олдинга келаётганимда йўлда бир деҳқонни кўрдим, у бир бало деб минғиллади. Майли дедим! Ҳаволанг худога дедим! У ўз тилини ўзи булғади! Мен унга... хафа бўлиш у ёқда турсин, ҳатто уни чўқинтирдим ҳам рост!

— Деҳқонни... талагандирсан-да?

— Қим? Менми! Йўқ, дўстим, мен бировни таламайман; катта йўлдаги қароқчилар одам талайди, мен қонун билан иш қиламан. Пичанзорда унинг отини ушлаб олиб эдим — боравер, чироғим, судга дедим. Башарти суд, бировнинг пичанзориде боқиш мумкин деса, йўлига кетаверсин! Агарда боқиш мумкин деса, начора, марҳамат қилиб, штраф тўласин! Мен қонунга мувофиқ чироғим, қонунга мувофиқ!

— Иуда! Мунофиқсан: онагни қувиб юбординг!

— Такрор айтаманки, хафа бўлсанг бўларсан, лекин бу гапинг ўринсиз! Агар мен христиан бўлмаганимда эди ҳақорат қилганинг учун сенинг устингдан да'во иши қўзғардим.

— Қувдинг, қувдинг, қувдинг... онангни.

— Бўлди, бас қил! Мана мен худога ибодат қилай, сен балки тинчирсан...

Иудушка ўзини тутишга уринса-да, ўлим тўшагида ётган укасининг ҳақоратлари унга шунчалик қаттиқ та'сир қилдики, лаблари тортишди ва ранги бўзариб кетди. Лекин, шунга қарамасдан, унинг табиати шу даража мунофиқона эдики, бир бошлаган ишини сра қўймасди. Кейинги сўзларини айтиши блан у, чиндан ҳам тиз чўкди ва чорак соат чамаси қўлларини кўтарганича, бир нималар деб шивирлади. Бундан кейин, хотиржам ва очиқ чеҳра блан яна беморнинг олдига келди.

— Укам, менку, сен блан бир иш тўғрисида гаплашмоқчи бўлиб келиб эдим,— деди у креслога ўтирар экан:— сен мени ҳақорат қилаяпсан, мен эса, сенинг ҳақингда ўйлайман. Айтсангчи, сўнгги марга худога қачон сиғинган эдинг?

— Ё, раббим! Бу нима деган гап... обкетинглар уни. Улитка! Агашко! Ким бор?— деб инграрди бемор.

— Ҳай, ҳай, ҳай! Тинчлан, жигарим! Сен-ку, буни айтқинг келмайди, биламан! Ҳа, ука, сен аввалда ҳам яхши христиан эмас эдинг, ҳозир ҳам шундай экансан. Шундай лаҳзада жонинг тўғрисида гаплашганимизда қандай яхши бўлар эди! Жон бизники-ку... У блан жуда эҳтиёт бўлиб муомала қилиш керакда, дўстим! Дин бизларга нималарни амр қилмайди? Ибодат қилинглар, шукурона қилинглар... дейди. Яна дейдики: христианларнинг ўлими беозор, маломатсиз, осойишта дейди, дўстим, ана шундай! Ҳозир попни чақиртириб, унинг олдида сидқидил блан тавба қил... Йўқ, йўқ, бошқа гапирмайман! Лекин шундай қилганда...

Павел Владимирич қипқизил бўлиб товланиб ётар ва бўғилиб қолаёзган эди. Агар қўлидан келса, шу топда ўз бошини мажақлаб ташларди.

— Мана мулк хусусида ҳам, балки, васият қилган чиқарсан?— деб давом қилди Иудушка:— мулkning

яхши, жуда соз, зорланадиган жойи йўқ! Ери ҳам Головлёводагидан яхшироқ, қум аралаш соз тупроқ! Яна сармойнг ҳам.. мен-ку, укам, ҳечнарсдан хабарим йўқ. Деҳқонлардан пул олиб бўшатгансан, бунисидан хабарим бор, лекин қанчага ва қандай қилиб билаолмадим. Мана бугун ҳам, сеникига келаётиб, ўзимча: Павел укамнинг сармойеси бўлса керак! деб ўйладим. Сармойеси бўлганда ҳам, унинг хусусида васият қилиб қўйгандир дедим!

Бемор тескари ўгирилиб ётди-да, қаттиқ нафас олди.

— Қилганинг йўқми? Қайтага яхши, дўстим! Қонунгайм мувофиқ бўлипти. Албатта, бегогага эмас, ўз қариндошингга тегаети. Менинг ҳам бир оёгим гўрда, лекин васият қилишга шошилмайман, чунки мен учун қонун ўзи васият бўлади, чирогим! На жанжал, на ҳасад, на ифво... қонун, бас!

Бу бир даҳшат эди. Павел Владимирич ўзини тириклайин товутга солингандай, беҳуш уйқига чўмгандай, ҳечбир а'восини қўзғатолмас ва гавдасини қонхўр ҳақорат қилаётгандай ҳис қилар эди.

— Йўқол... Худо ҳақи... Йўқол! — деб ниҳоят у, ўзига озор беручига ёлборабошлади.

— Ҳай, ҳай! Безовта бўлма! Қетаман! Биламан, сен мени ёқтирмайсан... Уят, дўстим, жуда уят, ўз акасини ёқтирмаслик! Мен сени, жону дилимдан яхши кўраман! Болаларимгайм доим: Павел укам менинг олдимда айбдор бўлса ҳам, мен уни яхши кўраман, дейман. Шундай қилиб сен васият қилмаган экансанда, қайтага жуда яхши қилибсан, дўстим! Лекин ба'зида шундай бўладики, тирик чоғингда ҳам сармойени талаб кетишади, айниқса ёлғиз одамникини... Мен-ку, кўз-қулоқ бўлиб тураман-а... Ҳа? Нима! Сени зериктириб қўйдимми, ҳа, ҳа, майли, қетаман! Ибодат қилиб олай!

У ўрнидан туриб, ибодат қилишга киришди.

— Хайр, дўстим! Хотиржам бўл! Ухлайвер яхши-лаб, эҳтимол, худо хоҳласа! Биз кампир блаң маслаҳатлашайликчи, балки бирон нарса ўйлаб топармиз! Мен, ўзимга гўшт-ёғсиз овқат буюртириб эдим... тузлаган балиқ, қўзиқоринча, карамдан, кечирасан-да, мени! Нима? Ёинки яна зериктираяпманми? Вой, укам,

укаме! Ҳа, ҳа, ҳа, кетаман, кетаман! Энг зарури, дўстим, безовта бўлма, ташвишланма, ухлайвер, роҳат қил!— дедида, ниҳоят жўнайбошлади.

— Қонхўр! — деган овоз унинг кетидан шундай қаттиқ чинқириқ блан эшитилдики, унинг а'зойи-баданидан ўтиб кетди.

Порфирий Владимирич болахонада суҳбатлашган маҳалда пастга Арина Петровна ўз атрофига ёшларни йиғиб олиб (албатта биронта сирни билиб олиш мақсадида), улар блан суҳбат қиларди.

— Хўш, сенинг ишларинг қалай? — деб катта невараси Петенькадан сўради.

— Яхши, буви, келаси йили офицер бўламан.

— Бўлармикансан? Ҳар йили айтасан! Худо билади, имтиҳонларинг қийинми, деймана?

— У-чи, буви, кейинги имтиҳонда диний дарсдан расвоси чиқди. Домла ундан: худо қанақа? — деб сўрапти; у бўлса: худо руҳдир... руҳдир... ва муқаддас руҳга...

— Вой, бечора! Бечора! Нега ундай дединг? Ана у етимлар ҳам билади-ку, буни!

— Бўлмасам-чи! Худо — кўзга кўринмас руҳдир... — деб ўзининг билимдонлигини кўрсатишга шошилди Аннинька.

— Уни-чи, ҳечким ҳечвақт кўрмаган, — деб Любинька унинг сўзини бўлди.

— Худо ҳамма нарсани билучи, саховатли, қудратли, ҳамма нарсани кўриб туручидир, ҳамма жойда ҳозир, — деб унинг сўзини давом қилдирди Аннинька.

— Сенинг руҳингдан, сенинг ўзингдан қаёққа ҳам қочиб қутилиб бўлади? Осмонга чиқсам борсан, дўзахга тушсам ҳам борсан...

— Ана сен ҳам шундай жавоб берганингда — эплетларингни олган бўлардинг. Сенчи Володя нима қилмоқчисан?

Володя қизариб кетди-да, индамади.

— Сен ҳам: «Ва муқаддас руҳга» ўхшаш бўлсанг керак! Вой, болаларим, болаларим-э! Кўринишда эпчилга ўхшайсизлару, илм олишнинг уддасидан чиқол-

мабсизлар-да. Оталаринг ҳам эпчил эди... Ҳозир сизлар блан қанақа?

— Аввалгича буви.

— Савалаб турадимиз? Мен уришини ташлаб юборган деб эшитувдим?

— Камроқ, лекин ҳар қолда... энг ёмони, жуда жонга тегади.

— Бу ёғини тушунолмай қолдим-ку. Ота бўлса-ю, жонга тегса?

— Жуда ҳам жонга тегади, буви. Сўрамасдан ҳеч-қаёққа кетиб бўлмаса, ҳечнарсани олиб бўлмаса... жуда ярамаслик-да!

— Сўрасаларинг бўлади-ку! Тилларинг бор-ку!

— Сўраб бўлмайди. Унга гапириб, балога қоламыз. Тўхта-ю, шошма-ю, ундай қил-у, бундай қил... жуда тинкани қуритади, бувижон!

— У, бувижон, эшик орқасидан туриб гапларимизни пойлар экан. Тунов кун Петенька уни тутиб олди...

— Вой, шайтон болалар-е! Хўш, нима қилди?

— Ҳечнима. Мен унга: дада, эшик орқасидан қулоқ солиш яхшимас-ку. Эшик блан тумшугингизга тушурсак нима бўлади! — дедим. У бўлса: Ҳа, ҳа! Ҳечнарсас, ҳечнарсас! Мен, чироғим, шундай, кечаси ўғри йўқми деб юриб эдим, эмиш!

— У бир куни, бувижон, боғдан битта олма топиб олиб ўзининг жавончасига солиб қўйипти, мен уни олиб еб қўйдим. Кейин у, қидирди, қидирди-да, ҳамма-ни чақириб сўроқ қилди...

— Бу қанақаси! Шунақа хасисми у?

— Йўқ, хасис ҳам эмас, ўзи шундай... майда-чуйдалар блан овора. Қоғозларини яширадимиз-е, тўкилган меваларни қидирадимиз-е...

— У ҳар куни эрталаб ўз ҳужрасида ибодат қилганидан кейин бизларга кулчани бир бурдадан кесиб берарди. Бир куни биз уни майна қилдик: кулчаларни қаерга қўйганини кўриб олиб, кулчаларнинг мағзини олиб, ўрнига чўчқа мойи солиб қўйдик!

— Ўзларинг ҳам.. каллакесар бўлипсизлар-да!

— Сиз унинг эртасига қандай ҳайрон бўлганини кўрсангиз! Ўзи қотган кулча-ю, мойи бор-а?

— Ўзингиз ҳам жазонгизни тортгандирсиз, ахир!

— Ҳечнарс... Бадбахтлар-е! — деб кун бўйи сўкиниб юрди! Бизлар ҳам билмаганга солдик. У-чи, буви, сиздан қўрқади-я!

— Нега қўрқади... Мен олабўжи эмас-ку!

— Қўрқади, рост, оқ, қиласиз деб қўрқади. Оқ қилишингиздан жуда қўрқади!

Арина Петровна хаёлга чўмди. Бошда унга: ростдан ҳам... Оқ қилсам нима бўлади? Оқ қилсаммикан!?— деган фикр келади. Кейин миясига бошқа муҳимроқ фикр келди. Иудушкага нима қолади? Юқорида бирор иш қилаяптимикиан-а? Гапни айлантираётгандир ҳали! Ниҳоят, миясига яхши бир фикр келди.

— Володя! — деди у.— Сен, чироғим, чаққонроқсан! Секин бориб, уларнинг нима дейишаётганига қулоқ солиб эшитиб келсангчи!

— Жоним блан, бувижон.

Володя оёқ учи блан кетиб кўздан ғойиб бўлади.

— Қандай қилиб бугун бизниқига марҳамат қилдингиз? — деб Арина Петровна сўрайди, Петенькадан.

— Бизлар, буви, аллақачон келмоқчи эдик, бугун Улитушка бировни юборган экан, у айтиптики, доктор келганмиш ва бугун ёки эртага, албатта, ўлади деганмиш.

— Мерос тўғрисидачи... ҳечқандай гап бўлдими?

— Кун бўйи мерос тўғрисида гаплашдик, буви. У, ҳаммасини айтиб берди: бувамизгача бўлган гапни ҳам... Ҳатто Горюшкино қишлоғини ҳам гапириб берди. Мана Варвара Михайловна амманинг болалари бўлмаганда эди, дейди, Горюшкино бизларга тегарди,— дейди! Болалариям, худо-билсин, кимдан бўлгандир, ҳа, майли, бировлар блан нима ишимиз бор! — дейди. Бировнинг келиниям қиздек кўринади дегандек, бировнинг айбини кўрамыз-у, ўзимизникини кўрмаймиз, — дейди.

— Қаранг-а! Аммаси-ку, эрга теккан эди-я, лекин унинг ҳамма нарсасини эри йўқ қилиб юборди-да!

— Рост айтаяпсиз, бувижон! Қачонки Горюшкино қишлоғи ёнидан ўтишга тўғри келиб қолса, ўша воқияни гапиргани гапирган. Бувим Наталья Владимировна ҳам, дейди, Горюшкинодан чиққан эди, шунинг учун, жамики қонунларга мувофиқ, бу қишлоқ головлёвлар

наслига қарашли бўлмоғи керак; марҳум отам эса, уни опасига сеп қилиб берипти! Горюшкинода қандай қовунлар битарди. Ҳарбири йигирма қадоқ келарди-я! — дейди.

— Йигирма қадоқли-я! Бунақасини эшитмаган эканман! А хўп, Дубровино тўғрисида нималар дейди?

— Шунга ўхшаш гаплар. Тарвуз-у қовун... ҳаммаси майда-чуйда гаплар-да! Кейинги вақтларда эса, қандай деб ўйлайсизлар, болалар, Павел укамнинг сармойаси кўпмикин! — деб суриштирарди. У, бувижоним, ҳаммасини олдинданок ҳисоблаб қўйди: деҳқонлардан озод қилинганлари учун олинадиган пулининг қанчалигини ҳам, мулкнинг васийлар кенгаши ихтиёрига қачон топширилганини ҳам, қарзларга қанча, тўланганини ҳам... Бизлар унинг ҳисоб қилган қоғозини ҳам кўрдик, уни, бувижон, биз яшириб қўйгандик... Биз бувижон, бу қоғоз блан уни расо тентиратдик-да! У, стол тортмасига солиб қўйса, уни олиб дарров жавонга солиб қўямиз, жавонни бекитиб қўйса, калид топиб очамиз-да, кулчанинг ичига тиқиб қўямиз... Бир маҳал у ҳаммомга борса, ҳалиги қоғоз у ерда тахта устида ётипти!

— Сизларникида тоза ҳам тамоша экан-да, бўл-маса!

Володенька қайтиб келди: ҳамма унга тикилди.

— Ҳечнима эшитилмайди,— деди у шивирлаб:— дадамнинг на жанжал, на ҳасад, на иғво дегани ва амакимнинг: йўқол қонхўр! деган гаплари эшитилади, холос.

— «Васият» хусусидачи.. эшитмадингми?

— Бир гап бўлиб эди шекилли, пайқай олмадим!... Дадам эшикни, бувижон, жуда маҳкам бекитипти, гўнғиллаган овоз чиқади, холос, кейин амаким: йў-қол! деб бақирди. Кейин мен шошиб-пишиб... бу ерга қараб чопдим!

— Етимларга бўлганда ҳам майли эди-я...— деб қайғирар эди Арина Петровна.

— Агарда мерос дадамга қолса, у ҳечқимга ҳеч-нарсга бермайди,— дейди Петенька:— мен ҳатто: у бизларни ҳам меросдан маҳрум қилади, деб ўйлайман.

— Ўзи блан гўрга олиб кетадими?

— Йўқ, бирор чора топади. Анави куни попга айтган гапи беҳуда эмас... тақсирим, вавилон минораси қурсак, қанча сарф бўлади? — деди.

— Ҳазиллашиб айтган гапдир-да...

— Йўқ, буви! Унинг аллақандай лойиҳаси ҳам бор. Вавилон минораси қурмаса, Афон монастирига ҳадя қилар, иш қилиб, бизларга бермайди!

— Буви, амаким ўлса, дадамнинг мулки кўпайиб кетадими?— деб қизиқиб сўради Володенька.

— Ким олдин, ким кейин ўлишини худо билади.

— Йўқ, буви, дадам чамалётган чиқар, бўлмаса. Дубровино атрофига етганимизда ҳатто шапкасини олиб: худога шукур, яна ўз еримизга кирдик, деб чўқиниб олди-ку!

— Буви, у ҳаммасини мўлжаллаб ҳам қўйди. Урмонни кўриб бу меники бўлса, қандай яхши бўларди! — дейди. Кейин пичанзорни кўриб: қандай ажойиб пичанзор-а! Фарамлари қанча-я! Бу ерда илгари от заводи бўларди!— дейди.

— Ҳа, чироғларим, — деб чуқур нафас олади Арина Петровна.— Урмон ҳам, пичанзор ҳам, ҳаммаси сизларники бўлади! Қаранглар, оёқ товуши эшитилаяпти!

— Жим, буви, жим! Уша... кечаси ўғри йўқмикан деган эди, эшик орқасидан туриб гапга қулоқ солади.

Ҳамма жим бўлди: броқ ҳаммаси беҳуда, ҳеч гап йўқ экан. Арина Петровна чуқур нафас олди ва: вой, чироғларим, чироғларим! деб шивирлайди. Ёш йигитлар етим қизларга еб қўйгудай бўлиб тикилардилар, улар индамасдилар, ҳасад қилардилар.

— Сиз қариндошим, Лотар хонимни кўрибмидингиз? — деб Петенька сўз бошлайди.

Аннинька блан Любинька, гўё: бу ном тарихданми, жуғрафияданми, деб бир-биридан сўрагандай, қарашади.

«Гўзал Елина» пьесасида у Елина ролини ўйнайди.

— Ҳа, тўғри... Елина... Парисми? «Ёш ва чиройли бўлганидан ма'будаларни ўзига шайдо қилади»... Биламиз! Биламиз! — деб Любинька хурсанд бўлди.

— Худди ўшанинг ўзи: У-чи: cas-ca-ader, ca-as-ca-der ... қандай яхши бажаради-я!

— Ҳали бизникига доктор келиб эди, ҳа деб «думалаб» қўшигини айтди.

— «Думалаб» деб марҳума Лядовани айтадилар... шундай, қариндошим, қандай ажойиб гаплар бор экан дун'ёда! У, ўлганда товути кетидан икки мингча одам эргашипти... одамлар қўзғолон бўлади деб қўрқишипти!

— Сен театрлар хусусида вайсаянсанми? — деб Арина Петровна гапга аралашади: — уларга, чирогим, театрга бориш қаёқда, монастырьга десангчи...

— Буви, сиз бизни ўша монастырьга кўймоқчисиз-да! — деб зорланади Аннинька.

— Сиз, қариндошим, монастырь ўрнига Петербургга боринг! Биз у ерда сизга ҳаммасини кўрсатамиз!

— Улар, чирогим, ўйин-кулги блан эмас, худога тоат-ибодат блан машгул бўлмоқлари лозим, — деб Арина Петровна насиҳат қилади.

— Биз уларни, буви, яхши извошга солиб, Сергиев монастырига олиб борамиз, ана, ибодат ҳам бўлади!

Бу гапларни эшитган етимларнинг кўзлари ярқиради ва бурун ичлари қизарди.

— Сергийда жуда яхши муножот ўқишармиш! — дейди Аннинька.

— Унисини ўзингизам билсангиз керак, қариндошим, унда авлиёлар муножотини айтишадики, отамиз ҳам ундай айтолмайди. Ундан кейин биз сизларни ҳамма Подъячий томонларидан айлантириб келардик.

— Биз, қариндош, сизларни ҳамма нарсага ўргатарлик! Петербургда-чи, сизлар сингари қизлаб жуда кўп: улар пошнасини тўқиллатиб юргани юрган.

— Бунга ўргатиб бўладими уларни! — деб Арина Петровна гапга қўшилди. — Тинч қўйинглар уларни, худо ҳақи... устозлар-е! Сиз ҳам илм ўргатмоқчисизлар шекилли!... Павел ўлгандан кейин мен уларни Хотьков монастырига олиб бораман, ана шу ерда умр кўрамиз.

— Сиз, ифлос гапларни ҳамон гапирётган экансиз-да! — деган товуш эшик орқасидан тўсатдан эшитилди.

Суҳбат маҳалида Иудушканинг «ўғри келмалимикан» деб писиб келиб қолганини ҳечким билмай қолипти. Унинг кўзларидан ёш оқар, боши солинган, башараси оқарган, қўллари кўкрагига қовуштирилган, лаб-

лари шивирларди. Теварак-атрофга кўзини жовдира-
тиб иконани қидирди ва кўриб бир уфлаб қўйди.

Меҳрибон онасини қучоғига олатуриб:

— Оғир! Аҳволи оғир,— дейди.

— Ноҳотки?

— Жуда ҳам оғир, онажон... эсингиздадир, у қан-
дай азамат одам эди!

— У қачон азамат бўлган эди... Менинг эсимда
йўқ!

— Қўйинг энди, онажон! У доим... ҳали эсимда,
ўқишини битирганида: қадди-қомати расо, кўкраги
кенг, олмадай қипқизил эди!.. Шунақа, онажон! Ҳам-
мамиз ҳам худонинг қулимиз! Бугун соғ-саломатмиз,
бақувватмиз, тириклик қиламиз, ўйин-кулги истаймиз,
ширинлик орзу қиламиз, эртасига...

У қўлини силтади ва жим бўлди.

— Тузукроқ гаплашдими?

— Оз-моз, онажон; фақат: хайр, ака! — деди,
холос. У, онажон, иш чатоқ эканлигини ўзи сезади-я!

— Кўкрагинг сиқилса, сен ҳам сезарсан!

— Йўқ, онажоним, мен уни айтаётганим йўқ. Мен
унинг фаросатини айтаяпман; ҳарбир одамга фаро-
сат берилганмиш; ҳарбир ўладиган одам ўлимини ол-
диндан сезади. Гуноҳкорлар эса, буни билолмайди.

— Хўш, хўш! «васият» тўғрисида ҳечнарса дема-
дими?

— Йўқ, онажон, ҳечнарса демади. У бир нарса
демоқчи эди, мен тўхтатдим. Йўқ дедим, васият тўғ-
рисида гапирма ҳам! Нимани марҳамат қилсанг, шун-
га розиман, ҳечнарса қолдирмасанг ҳам, дуойи-фотиҳа
қиламан! дедим. Аммо, онажон, унинг ҳечам ўлгуси
келмайди! Яшагиси келади!

— Ҳамманнинг ҳам яшагиси келади!

— Йўқ, онажон, мана мен ўз тўғримда гапирай.
Башарти худо мени ўз даргоҳига чақириб олмоқни
истаса, ҳозироқ тайёрман!

— Худога дуч келсанг-ку майли-я, иблисга йўлиқ-
санг нима бўлади?

Шундай гаплар овқатга қадар ҳам, овқат маҳалида
ҳам, овқатдан кейин ҳам давом қилди. Арина Петров-
на тоқати тоқ бўлганидан стулида ҳам тинч ўтирол-

майди. Иудушка гапирган сари унинг миясига оқ қилсаммикан? — деган фикр келади. Аммо Иудушка онасининг кўнглида нималар борлигидан беҳабар; у ўзининг беҳуда вайсашлари блан онажонини қисиб, азоблайди.

— Оқ қиламан! Оқ қиламан! Оқ қиламан! — деб Арина Петровна ҳамон қат'ийроқ такрорлайди ўз ичида.

Уйлардан исириқ ҳиди келади, бутун кўрғонга мотам садоси эшитилиб туради, эшиклар катта қилиб очиб қўйилган, марҳумни кўргани келганлар келиб-кетиб турадилар. Тириклигида Павел Владимиричга ҳечким э'тибор ҳам қилмас эди, вафотига ҳамма ачинди. Унинг «ҳечкимни хафа қилмаганлигини», «ҳечкимга қаттиқ гапирмаганини», «ҳечкимга ёмон ният блан қарамаганини» эсга олдилар. Илгарилари ёмон кўринган бу хислатлар ҳозир негадир Яхши кўринарди ва дафн маросимида бўлган бу гаплардан «яхши хўжайин» қиёфаси намоён бўлди. Кўплар нимадандир қайгирардилар, ба'зан марҳумнинг соддадиллигидан фойдаланиб, уни хафа қилганликларига иқрор бўлардилар, бу соддадилнинг дун'ёдан бундай тез ўтишини ким билади? Соддадил узоқ умр кўрар, деб ўйлаган эдилар, лекин у тўсатдан... Агар бу соддадил тирик бўлганда эди, ундан ҳозирда ҳам фойдаланаберардилар. Оғайнилар, фойдаланаберинглар! Берган худога ёқипти! Бир деҳқон Иудушкага уч сўм пул бериб:

— Марҳум Павел Владимиричдан қарздор эдим. Икки ўртада тилхат деган нарса йўқ эди, мана шуни олиб қўйинг! — деди.

Иудушка пулни олиб, деҳқонни мақтаб қўйди ва бу уч сўмга марҳумга бағишлаб икона олдига шам ёқаман деди.

— Уни сен ўзинг ҳам кўрасан, бошқалар ҳам кўради, марҳумнинг руҳи ҳам шод бўлади. Эҳтимол, у ерда у, сенинг ҳақингда бирор яхши гап дер! Қутмаганингда, худо сенга бахт ато қилар!

Марҳумнинг сифатларига баҳо беришда ака-укаларни бир-бирига таққослаш балки бўлмагандир.

Лекин одамлар Иудушкани ёқтирмасдилар. Унга илтифотсизлик қилиш мумкин эмаслиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади, аммо у, арзимас нарсаларни яхши кўрар, одамни зериктирар ва кишига осилгани осилган эди. Ҳаттоки ундан ижарага ер олучилар ҳам жуда кам бўларди, чунки у, ерни ижарага бергандан кейин, ошиқча ҳайдалган, ёинки ошиқча ўрилган ҳарбир қарич ер учун ҳамда пул тўлашдаги ҳарбир кечиккан кун учун ижарага олганларни судга судраб жонига тегар эди. Кўпларини шундай овора қилар ва ўзи ҳам ҳеч наф' кўролмас эди (унинг ғийбатчилигини ҳамма-ерда ҳам билардилар, ишини кўрмасданоқ унинг да'восини рад қилардилар), халқни сарсонгарчилик блан ҳам хонавайрон қилар эди. «Қўшнисини билиб ҳовли ол» деган мақол бор, аммо жаноб Головлёвнинг қанақа қўшни эканлигини ҳамма биларди. Суд сени оқласа ҳам, у, ўзининг шайтонлиги блан тинкангни қуритади. Мунофиқлик пардасига яширинган ғазаб (ҳаттоки ғазаб ҳам эмас, балки ахлоқсизлик) қўшнилари доимо аллақандай ташвишда тутати. Иудушка уларни ҳурмат блан «ҳамсояларим» дер эди. «Ҳамсоялар» қора кийиниб, қўлларини қовуштирган ҳолда юқорига қараб, товут тепасида тик турган қонхўр олдидан ўтаётганда қўрқа-писа унга та'зим қиладилар.

Марҳум уйда ётар экан, уйдагилар оёқ учи блан юрар, ошхонага кўз ташлар (товут ошхонадаги овқат столига қўйилган эди), бошларини чайқар ва шивирлашардилар. Иудушка эса, ўзини ғамгин қилиб кўрса-тиб, йўлакда уёқдан-буёққа юрар, «марҳум»нинг олдига кирар, товут устига ёпилган нарсани меҳрибонлик блан тузатар ва рўйхат қилиб муҳр босаётган полиция блан шивирлашарди. Петенька блан Володенька товут атрофида айланишиб юрар, шамлар ёқар, исириқдонни узатар ва бошқа шу каби майда ишларни қилардилар. Аннинька блан Любинька кўзларидан дув-дув ёш оқизиб йиғлар ва ингичка овозлари блан попларнинг жаноза марсиясига қўшиларди. Қора суруп кўйлак кийган хизматкор хотинлар кўз ёшларини оқизиб, қизарган бурунларини фартуклари блан артарди.

Арина Петровна эса, Павел Владимиричнинг жони узилиши блан ўз уйига кириб кетган эди. Йиғи блан

вақтини ўтказмаслиги, бир қарорга келиши керак эди. Дубровинода қолишини хаёлига ҳам келтирмасди... «асло!»— демак, фақат: Погорелкага — етимларнинг мулкига, я'ни бир замонлари беандиша қизи Анна Владимировнага ташланган «ҳиссага» жўнашга тўғри келади. Шу қарорга келганидан кейин у, гўё Иудушка унга энди ҳечам забтини ўтказмайдигандай, ўзини анча енгил ҳис қилди. Ўзидаги беш процентли билетларини бемалол ҳисоблаб чиқди (сармойеси: ўзиники ўн беш минг, етимлари учун тўпланган ҳам ўн беш минг экан) ва Погорелкадаги қўрғонни эпақага келтириш учун қанча сарф бўлишини ҳам мўлжаллаб қўйди. Кейин у, Погорелка оқсоқолини дарров чақиртириш, дурадгор ёллаш, ўзининг ва етимларнинг лашлушларини олиб кетиш учун Дубровинога арава юбориш ва соянов аравани ҳозир қилиш тўғрисида буйруқлар берди (Дубровинода унинг ўз тарантаси бор эди ва бу тарантаснинг ўзиники эканлигини тасдиқлайдиган далили ҳам бор эди). Иудушкани у, на душман кўрар, на яхши кўрарди: у блан гаплашишга жирканар эди. Ҳатто овқатни ҳам иштаҳа блан емас, чунки шу кундан бошлаб, Павелнинг овқатини емас, Иудушканинг овқатини еяётганидан ҳижолатда эди. Порфирий Владимирич эса, меҳрибон онаси блан гаплашиш мақсадида неча бор унинг уйига кўз қирини ташлади (онасининг жўнашга ҳозиргарлик кўраётганини жуда яхши биларди-ю, билмасликка соларди), лекин Арина Петровна унга киришга йўл қўймади.

— Жўнайбер, азизим, жўнайбер! Вақтим йўқ,— дерди у.

Уч кундан кейин, жўнаш учун Арина Петровнанинг ҳамма нарсаси ҳозир бўлди. Марсия ва жаноза ўқишди, Павел Владимирични дафн қилишди. Арина Петровна Иудушка Дубровинога келган куни эрталаб қандай ўйлаган бўлса, ўшандай бўлди. Товут гўрга туширилаётган пайтда, Иудушка худди у ўйлагандай қилиб: «алвидо', ука!» деб бақирди ва худди у ўйлагандек, шошила-шошила Улитушкага айтди:

— Ҳолва талқонни-чи! Ҳолва талқонни унутманг! Ошхоната озода дастурхон ёйинг... укамнинг уйида ҳам дуойи-фотиҳасини ўтказишга тўғри келади!

Одатдагича, жанозадан келиниши блан туш пайти-да бериладиган худойига учта домла (шу жумладан хатиб жаноблари ҳам) блан сўфилар ҳам чақирилди. Сўфиларга даҳлезда алоҳида дастурхон солинди. Арина Петровна блан етимлар сафар кийими кийиб чиқдилар, аммо Иудушка бунда ҳам кўрмасликка солди. Порфирий Владимирич стол олдига келиб, хагиб жанобларидан дуо қилишини сўради, кейин ўзига ҳамда попларга бир рюмкадан арақ қуйиб меҳрибонлик қилди ва нутқ ирод этди.

— Марҳумга абадий хотира бўлсин! Оҳ, укам! укам! Бизларни ташлаб кетдинг! Умр кўришинг керак эди. Яхши қилмадинг, укам! Чакки қилдинг!

Кейин бир чўқиниб олди-да, ичиб юборди. Сўнгра яна бир чўқинди-да, икрадан еди, яна чўқинди, яна балиқдан олди.

— Марҳамат қилинг, тақсир, марҳамат! — деб қистарди у. — Булар ҳаммаси марҳум укам йиққан нарсалар! Марҳум таомни яхши кўрар эди! Ўзи ҳам хўрагина эди, бошқаларни сийлашни ҳам жуда яхши кўрар эди! Оҳ, укам, укам, бизларни ташлаб кетдинг-а! Яхши қилмадинг, укам, чакки қилдинг!

Хуллас, гапиравериб ҳатто онасини ҳам эсидан чиқазиб қўйди. Қўзиқоринни еб бўлиб, қошиқни ялаётган маҳалда ўзига келиб қолди.

— Онажон, жонгинам! — деб шошилиб қолди у, — мен жинни ўзим еяпман-а! Оҳ қандай, гуноҳ! Онажон! Овқатдан, қўзиқориндан, қўзиқориндан олинг! Булар машҳур Дубровино қўзиқоринидан-ку!

Аммо Арина Петровна индамасдан бошини чайқарди ва қимирламасди. У, гўё нимагадир қизиқиб қулоқ солгандай кўринарди. Унинг кўз олдида аллақандай ёруғлиқ пайдо бўлгандай ва бу ёшлигидан ўзи ҳамиша қатнашиб одатланиб қолган бу ҳангама унга бутунлай бошқача бўлиб кўринди.

Овқат ўзаро можаро блан бошланди. Иудушка онасини тўрга ўтқизмоқчи бўларди, Арина Петровна эса кўнмасди.

— Йўқ, бу ерда сен хўжайинсан, хоҳлаган жойинга ўтирақол! — деди Арина Петровна совуққина қилиб.

— Сиз хўжайинсиз! Сиз, Онажон, ҳамма жойда сиз хўжайинсиз! Головлёвода ҳам, Дубровинода ҳам ҳамма ерда! — деб қистарди Иудушка.

— Ҳеч, бас! Ўтиравер! Худо қаерда хўжайин қилишни истаса, мен ўша ерда хўжайин бўламан ва истаган жойимга ўтираман! Буерда сен хўжайинсан ўзинг ўтиравер!

— Бўлмаса,— дерди Иудушка:— хўжайиннинг ўрнини бўш қолдирамиз! Укам бу ерда худди биз блан овқат еяётгандай бўлсин. . . у хўжайин, бизлар меҳмон бўламиз!

Шундай қилишди. Овқат қўйилган фурсатда Иудушка қизиқ мазмунда гап топиб, поплар блан, қисман хатибга мурожаат қилиб суҳбат бошлайди.

— Ҳозирда кўплар жоннинг абадий эканлигига ишонмайдилар. . . мен ишонаман!— деди у.

— Жуда ҳам жонидан кечканларидир-да!— деб жавоб қайтаради хатиб.

— Йўқ, жонидан кечганлари эмас, ўзи шундай илм бор экан. Одам ўзича эмиш. . . умр кўрармиш ва ўзича ўлармиш!

— Шу замонда илмлар ҳам жуда кўпайиб кетяпти, камайганда бўларди! Илмга ишонишади, худога ишонишмайди. Ҳаттоки деҳқонлар ҳам илмга ҳавас қўйишмоқда.

— Шундай тақсир, рост айтадилар. Олим бўлмоқни истайдилар. Менинг наглавкалиларимнинг ейдиган озиқ-овқатлари йўқ-ку, тунов куни мактаб очишга қарор беришипти. . . олим бўлишмоқчи шекилли!

— Ҳозир илм-фан ҳамма нарсага қарши чиқмоқда. Ёмғирга қарши — фан, об-ҳавога қарши — фан. Илгарилари тузук эди: келиб ибодат қилишарди, худо ҳам берарди. Об-ҳаво керак экан — об-ҳаво юборарди; ёмғир зарур бўлиб қолса, уни ҳам истаганингча юборарди. Худонинг бойлиги чексиз, фан блан яшай бошлагандан буён худо гўё марҳаматини камайтирди, ҳаммаси бемаҳал бўлади. Экай десанг — қуруқчилик, ўриб олай десанг — ёғингарчалик!

— Тўғри, тақсирим, ҳақ гапни айтадилар. Илгари худога кўп сизинилганлик туфайли ер ҳам кўп унум берарди. Ҳосил қандай бўларди-я. Тўрт-беш марта

ошиқроқ бўларди. Онамиз ҳам билсалар керак. Эсингиздами, онажон!— деб уни ҳам гапга аралаштириш мақсадида Арина Петровнага қарайди, Иудушка.

— Бизнинг юртимизда бўлганини эшитганим йўқ... Эҳтимол сен финикалилларнинг ери тўғрисида ўқиган, чиқарсан, унда ростдан ҳам бўлган,— деб ётиғи блан жавоб берди Арина Петровна.

— Ҳа, ҳа, шундай,— деб онасининг гапини гўё эшитмагандай, гангиради Иудушка,— худога ишонмайдилар, жоннинг абадийлигига иқроор бўлмайдилар... емоқни эса истайдилар!

— Уларга ейиш-ичиш бўлса бас!— деб хатиб кувватлаб қўйди ва худойи сомсанинг бир бўлагини талинкасига қўйиш учун енгини шимарабошлади.

Ҳамма шўрва ичишга тутунди; анчагача қошиқларнинг овозлари ва иссиқ шўрвани пуфлаёган домлаларнинг пишқирган овозларигина эшитилиб турарди.

— Қатоликлар эса,— деб овқатдан тўхталиб сўзини давом қилдирди Иудушка:— жоннинг абадийлигини рад қилмасалар ҳам, лекин жон тўғридан-тўғри дўзахга ёинки жаннатга кирмасдан, ба'зан эса... аллақандай ўрта жойга киради, дейдилар.

— Бу ҳам пуч гап.

— Қандай десам бўлади сизга, тақсир...— деб ўйлашиб қолади Порфирий Владимирич,—... нуқтаий назардан гапирар эканмиз...

— Бекорчи нарсалар тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Муқаддас динимизда нима дейилган? Унда айтилганки: иссиқ ва салқин маконда на қайғи ва на хурсандчилик бўлар... Бунда ҳечқандай «ўртача»жой тўғрисида сўз йўқ!

Аммо Иудушка қаноат ҳосил қилмайди ва э'тироз қилмоқчидай бўлади. Броқ Арина Петровна бу гаплардан зерикабошлагани учун уни тўхтатиб қўяди.

— Бас қил энди, овқатингни ичсангчи... диншунос бўлиб қолибсан! Шўрванг ҳам совиб қолгандир,— деди у ва гапини айлантириш учун хатибга қараб,— жовдарни, тақсир, йиғиштириб олдиларми?— деб сўради.

— Ҳа, йиғиштириб олдик, хоним; бу йил жовдар яхши бўлипти, лекин баҳорги экинларнинг мазаси йўқ!

Арпа ўтоқ қилинмасдан ўт босиб кетипти. На дон, на похол қилиш умиди бор.

— Бу йил ҳамма жойда арпадан дод дейишади!— деб Арина Петровна чуқур нафас олди ва Иудушканинг қолган шўрвасини қошиқ блан ичаётганини кузатди.

Бошқа тоам: чўчқа гўшти блан нўхат келтирилди. Иудушка фурсатдан фойдаланиб, бўлингган суҳбатни яна бошлаб юборди.

— Жуҳудлар мана бу овқатни ейишмайди,—деди у.

— Жуҳудлар — ярамас одамлар,— деб хатиб ҳам гапга қўшилади,— шу сабабдан уларни чўчқа қулоғи деб масхара қилишади.

— Броқ татарлар ҳам... Биронта сабаби бўлса керак...

— Татарлар ҳам — ярамас, сабаби шу.

— Бизлар от гўштини емаймиз, татарлар эса чўчқа гўшtidан ҳазар қиладилар. Парижда-чи, қамол вақтида каламушни ҳам ейишган дейишади.

— Улар эса французлар!

Овқат маҳали шу йўсиндаги гаплар блан ўтади. Қаймоқ аралаш товонбалиқ келди,— Иудушка тушунтириб беради:

— Марҳамат қилсинлар, тақсир! Бу балиқлар бошқачароқ: марҳум укам жуда яхши кўрарди!

«Қушқўнмас» келади — Иудушка уни ҳам тушунтиради:

— Мана бу «қушқўнмас» номли ўсимлик! Бундай «қушқўнмас» учун Петербургда бир сўм кумуш пул тўлаш керак. Марҳум укам бунни ўзи етиштирарди! Кўрдингизми, қандай йўғон!

Арина Петровнанинг эса юраги қайнамоқда: бир соат ўтган бўлсада овқат энди ярмига келипти. Иудушка атайлаб чўзарди: бир-иккита олади-да, қошиқ блан санчиғини қўяди, бир паст гап сотади, кейин яна бир-иккита луқма олиб, яна гапга тушади. Илгарилари Арина Петровна бунинг учун уни: еяверсангчи, мал'ун деб уришарди, энди онасининг бу танбиҳлариини эсидан чиқариб қўйган бўлса керак. Эҳтимол, эсидан чиқармагандир, балки қасдини олиш учун жўрттага қилаётгандир. Эҳтимол у, билатуриб қилмасдан, бал-

ки табиатида шундай ёмонлик бордир. Ниҳоят, ҳамма ўриндан туриб, муаззин «саодатли ажал» муножотини айтабошлаган пайтда қовурилган гўшт ҳам тортилди ва йўлакда шовқин-сурон бошланиб, муножот овозини босиб кетди.

— Нима шовқин? — деб қичқирди Порфирий Владимирич:— бу ерни нима, майхона деб ўйладингларми?

— Бақирмасангчи, барака топкур! Буни мен... сандиқларимни ташишаяпти,— деди Арина Петровна ва пичинг аралаш:— кўздан ўтказмоқчимисан?— деб қўйди.

Ҳамма жим бўлди, ҳатто Иудушка ҳам довдираб, ранглари бўзариб кетди. Ҳарҳолда у, қандай бўлмасин, онасининг бу гинасини беилтифот қолдириш кераклигини дарров фаҳмлаб, хатибга қарата гап бошлади:

— Мана қур гўшти... Россияда жуда сероб, бошқа мамлакатларда эса...

— Есангчи, худо ҳақи, бизлар ҳали йигирма беш чақирим йўл юришимиз лозим; ёруғда етиб олишимиз керак,— деб унинг сўзини бўлди Арина Петровна,— Петенька! Айтгин, жоним, сомсани тезроқ беришсин!

Бирнеча минут жим қолишди. Порфирий Владимирич, ўзига қўйилган қур гўштини бир зумда еб, ранги ўчган ҳолда оёқларини полга уриб ва лабларини титратиб ўтирар эди.

— Хафа қилаяпсиз мени, онажон! Қаттиқ хафа қилаяпсиз,— деб гапирди униҳоят онасига қарамасдан

— Ким хафа қилаяпти сени! Нима қилиб мен сени... шунчалик қаттиқ хафа қилдим?

— Жуда-жуда алам қилади... шундай алам қиладики! Шундай пайтда... жўнаб кетиш! Шу вақтга қадар бирга турардик... тўсатдан... Тагин бу сандиқлар... кўздан кечириш... Алам қилмайдами!

— Ҳаммасини билишни истасанг, сенга айтиб қўяқолай, ўғлим. Павел тириклигида бу ерда турдим; Павел вафот этди, энди кетаман. Сандиқлар тўғрисида бўлса, сенинг амринг блан Улитка кўпдан бери менинг кетимдан пойлаб юрипти. Мен тўғримда эса, илон сингари бировнинг орқасидан туриб виширлагандан кўра, даргумон эканлигинини тўппа-тўғри онангининг ўзига айтганинг яхшироқ бўларди.

— Онажон! Жонгинам! Сиз... мен...— деб, ингради Иудушка.

— Бас! Мен гапириб бўлдим,— деб Арина Петровна унинг гапини бўлди.

— Онажон, мендан нима озор топдингиз...

— Айтаяпман-ку сенга: мен гапириб бўлдим, мени тинч қўй деб, худо ҳақи, мени тинч жўнат. Тарантас ҳам гайёр бўлган чиқар.

Дарҳақиқат ҳовлида кўнғироқ ва арава овози эшитилди. Арина Петровна ўрнидан турди ва бошқалар ҳам кўзгалишди.

— Ана энди бир минут ўтиришиб оламизда, кейин сафарга! — деди ва меҳмонхона томон жўнади.

Индамасдан ўтиришди, бу маҳалда Иудушка ҳам ўзини ўнглаб олди.

— Дубровинода қолақолганингизда бўларди, онажон... онажон... Кўрмайсизми, қандай яхши-я,— у, айбдор итдек эркаланиб онасининг кўзига қаради.

— Йўқ, жоним, етар! Хайрлашиш маҳалида сенга қаттиқ гапиргим келмайди... Бу ерда қолишим мумкин эмас! Ҳечнимам йўқ жойда! Тақсирим! Фотиҳа беринг!

Ҳамма фотиҳа ўқиб жой-жойидан турди; Арина Петровна ҳаммаси блан ўпишиб хайрлашди, ҳаммасини... қариндошларча дуо қилди, салмоқ блан қадам ташлаб эшикка жўнади. Порфирий Владимирич ҳовлидагиларни бошлаб уни узатгани ташқарига чиқди, аммо бу ерда, тарантасни кўрган замон жон-пони чиқиб кетди. «Тарантас, укамники-ку!» деган фикр миясидан ўтди.

— Хўп, онажон, кўришамиз!..— деди у, онасини ўтиргизаётиб, тарантасга кўз қири блан қараб.

— Худо хоҳласа... албатта!!

— Вой онажон, онажон-ей! Жуда сатангсиз-да! Тарантасингизни чиқариб қўйишга буюрсангиз-да, эски уйингизга кириб жойлашсангиз, қандай яхши бўларди-я! — деб хушомад қиларди Иудушка.

Арина Петровна эса индамасди; у тарантасга жойлашиб ўтириб олган ва ҳатто омон-эсон етиб олиш учун чўқиниб ҳам қўйган эди, лекин етимлар нимагадир кечикдилар.

Иудушка бу орада тарантасга тикилгани тикилган эди.

— Тарантасни-чи, онажон, нима қиламиз? Ўзингиз олиб келасизми, ёинки бировдан бериб юборасизми?— деди ниҳоят, тоқати тоқ бўлиб.

Ғазаби келганидан Арина Петровна ҳатто қалтираб кетди.

— Тарантас ўзимники! — деб шундай бўғиқ бир овоз блан ўшқирдики, одамлар ўнғайсиз аҳволда қолди ва унга раҳми келишди:— Меники! Меники! Тарантас меники! Мен уни... менинг исботим бор... гувоҳларим бор! Сен-чи... мен сени... майли, шошилмайчи... қарайчи, кейин нима қилар экансан! Болаларим! Қачонгача бу?

— Кечирасиз, онажон, мен да'во қилаётганим йўқ... Тарантас ҳатто Дубровиноники бўлганда ҳам...

— Меники, ахир! Дубровиноники эмас, ўзимники, Гапирма дедим, бўлди... эшитаяпсанми?

— Бош устига, онажон... Шундай қилиб сиз, онажон, бизларни унутиб юборманг... шундайча, биласизку, гап — сансизгина! Биз сизникига, сиз бизникига... қавм-қариндошларча.

— Ўтирдиларингми? Ҳайда! — деб бақирди Арина Петровна, зўрға ўзини тийиб.

Тарантас қўзғалди ва отлар йўлдан елиб кетди. Иудушка зинапояда туриб дастрўмолини ҳилпиллатар ва тарантас кўздан ғойиб бўлиб кетгунча, унинг кетидан:

— Қавм-қариндошларча! Биз сизникига, сиз бизникига.... қавм-қариндошларча! — деб бақирарди.

Оила тарбияси натижалари

Бир вақтлари келиб «ортиқча нонхўр» бўлиб қоларман деган фикр Арина Петровнанинг хаёлига ҳам келмаган эди, лекин ана шу пайт келди, руҳий ва жисмоний қувватидан путур кетган вақтда тажрибада кўриб ишонди. Бундай пайтлар ҳамиша бехосдан келиб қолади; эҳтимол, одамдан аллақачоноқ путур кетган

бўлса ҳам, лекин у ҳали чидайди, қоматини тик кўтариб юради, худди шу пайтда ён томондан сўнги зарба тегади. Бу зарбадан эҳтиёт бўлиш ва унинг яқинлашганини пайқаш жуда қийин; унга ҳечбир лом-лим демасдан бўйсунушга тўғри келади, чунки бу шундай зарбаки, яқиндагина бардам юрган одамни бир лаҳзада тормор келтириб қўяди.

Иудушкадан ажралиб Дубровинога кўчиб келгандан кейин ҳам Арина Петровнанинг аҳволи оғир эди, аммо Павел Владимирич унинг беҳосдан келиб қолганлигига қовоқ солган бўлса ҳам, давлати етарлик бўлганидан бир бурда нон бериш унга оғир келмаслигини Арина Петровна у маҳалда яхши биларди. Энди ишлар чаппасига айланиб кетди: у энди ҳамма «луқма»лари ҳисоблик бўлган хўжалик бошида турарди. Арина Петровна эса бу «луқма» ларнинг қадр-қийматини биларди, чунки бутун умрини деҳқонлар блан муомалада қишлоқда ўтказганлигидан, айниқса, усиз ҳам заиф бўлган хўжаликка «ортиқча нонхўр» етказадиган зарарнинг деҳқонлар нуқтайи назаридан қандайлигини жуда яхши тушуниб олган эди.

Шунга қарамасдан, Погорелкага кўчиб келганидан кейин, дастлаб у ўзини тетик тутди, янги ерда яхши ўрнашди ва ўзининг илгаригаги хўжаликни бошқариш маҳоратини кўрсатди. Аммо Погорелкадаги хўжалик жуда бесаранжом, майда ва доим қараб, текшириб турилиши лозим эди. Бошда у, чорак тийиндан — тийилар ва тийинлардан — сўмлар йиғиладиган майда хўжаликнинг ҳисобини юргизиш ҳеч гап эмас, деб ўйлаган бўлса-да, кейин бу фикрнинг хато эканлигини билди. Дарҳақиқат, бу иш алоҳида донишмандликни талаб қилмаса ҳам, лекин унда илгариги ҳавас ҳам, куч-қувват ҳам йўқ эди. Шу блан бирга куз вақти, хўжалик якунларининг қизгин пайти бўлиб, Арина Петровнанинг астойдил бел боғлаб ишлаши лозим эди. Уйдан чиқишига йўл қўймайдиган қарилик ҳам келиб қолди, буткул бекорчиликдан иборат бўлган ва кишини зериктирадиган кузги узоқ кечалар ҳам бошланган эди. Кампир ташвишланар ва уринар, лекин ҳечнарсга чиқараолмас эди.

У, етимларнинг ҳам негадир аҳволи ёмонлигини

пайқарди. Улар хафа ва зериккан кўринардилар. Уларни меҳнат блан роҳат аралаш қандайдир келгуси турмуш ҳаяжонга солар эди. Бу хаёллар ичида ўзлари тарбия олган институт тўғрисидаги хотиралар ҳам, меҳнат қилучи одамлар ҳақидаги чала-чулпа фикрлар ҳам, институтдаги алоқалари воситаси блан бирон йўл топиб, ўша йўл орқали ёрқин инсон ҳаётига кириш умидлари ҳам рўй берар эди. Шу блан бирга бу қоронғи хаёллар устида яна бир: қандай бўлмасин бу кўнгилсиз Погорелкадан кетиш деган мушкул ва лекин аниқ бир фикр турар эди. Шу сабабдан кунлардан бир кун эрта-лаб Аннинька блан Любинька, Погорелкада қолишни хоҳламаганликларини бувиларига айтдилар, улар бу ерда ҳечнима йўқ, попдан бўлак ҳечкимни кўрмаймиз ва умуман «бундай яшаш ярамайди» дейишди. Поп бўлса уларни ҳар кўрганда нимагадир ўз ҳаёт чироғини сўндирган қизлар тўғрисида гап очарди. Қизлар жуда қаттиқ-қаттиқ гапирдилар; улар ғайратга минган сари, унинг кўпроқ қаҳрини қўзғашларини билардилар; бувиларидан қўрқардилар. Аммо уларнинг оҳу-зорини эшитган Арина Петровна, аччиғланиш бир ёқда турсин, ҳатто одатдагича панду насиҳат ҳам қилмади. Ҳайҳот! Бу энди илгариги вақтларда дадиллик блан: «Хотьков монастирига невараларим блан бирга жетаман» деб юрган тетик аёл эмас эди. Бу ўзгариш ичида қарилик дармонсизлигидан бошқа яна аллақандай яхшилик, адолатни англаш бор эди. Тақдирнинг сўнгги зарбалари уни итоатли қилиш блан бирга, шу маҳалгача ақлига сиғмаган ба'зибир фикрларни ҳам уйғотди. У, ҳарбир одамда ма'лум бир истак бўлиб, бу истак узоқ вақт рўёбга чиқмасдан қолиши мумкин, броқ бир рўёбга чиқиб қолса, мажбуран, кишини ҳаёт нурлари болқийдиган қувноқ жойга эргаштириши аниқ эканлигини англаган эди. Бу истак қонуний эканлигини тушунганидан кейин, унга қаршилик кўрсатишга ожиз эди. У, невараларини ниятларидан қайтармоқчи бўларди-ю, лекин гаплари ишонтирарли бўлмас эди; уларнинг келажаги тўғрисида ташвиш тортарди, чунки киборлар жамияти блан ҳечқандай алоқаси йўқ, аммо, шу блан бирга, вақти келиб қизлардан ажралиб қолишини ҳам англади. Уларнинг аҳволи нима бўлар экан? деган

савол уни ҳечбир тинчитмасди, броқ эркинликка талпинучи кишини бу сингари, ҳатто ундан хатарлироқ саволлар блан ҳам тўхтатиб бўлмайди. Қизлар эса, Погорелкадан қутилиш тўғрисида гапирардилар, холос. Ҳақиқатда ҳам, улар бувиларини ҳурмат қилиб, бироз иккиландилар ва кетишларини кечиктирдилар, сўнгра жўнаб кетдилар.

Етимлар жўнаб кетгандан кейин Погорелка қўрғони жимжит бўлиб қолди. Арина Петровна табиатан қанчалик ўйчан бўлмасин, ёнида одам бўлиши унинг кўнглига ҳам таскин берар эди. Невараларини жўнатгандан кейин, эҳтимол у, дастлаб, вужудидан бир нарса ажралгандай, ўзини чексиз эркинликка ва бепоён бўшликка чиққандай ҳис қилгандирки, кўз ўнгида бепоён бўшликдан бошқа нарсани кўрмай қолди. Қандай бўлса ҳам бу бўшликни кўз ўнгидан йўқ этиш мақсадида у меҳмонхона ва қизлар уйини дарров миҳлаб қўйишни буюрди («ўтин ҳам камроқ кетар» деб ўйлади у) Ўзига фақат иккита уй қолдириб, биттасининг катта тоқчасига иконалар қўйдирди ва иккинчиси ҳам ётоқхона, ҳам кабинет, ҳам ошхона хизматини ўтарди. Тезаш мақсадида хизматкорларга ҳам жавоб бериб юборди ва оёғини зўрага судраб юручи калиддор Афирмьюшка деган кампир блан овқат тайёрловчи ҳамда кирчи солдат хотини бир кўзли Марковнани олиб қолди, холос. Аммо бу тадбирларнинг ҳам нафи кам бўлди: бўшликни ҳис этиш икки уйга ҳам тезда кирди. Рўпара келган икки душмани танҳолик ва ғуссали бекорчилик бўлиб, қариган кунларини шулар блан кечиришга мажбур эди. Бундан ташқари, руҳий ва жисмоний тушқунлик бекорчиликдан тобора ортди.

На маишати бўлмаган, на хўжалик ишлари ва на ақлий ишлар қилиш имконияти бўлмаган қишлоқ ҳаётининг кунлари кетма-кет ўтиб турар эди. Шахсан хўжалик ишларига йўл қўймайдиган ташқи сабаблардан қат'ий назар, умрининг охирида дуч келган сариқ чақага арзимас тирикчилик уринишларини Арина Петровна ич-ичидан ёмон кўрар эди. Башарти унинг уринишларини оқлайдиган биронта мақсад кўзда тутилганда эди, эҳтимол у, ўзининг бу нафратланишини даф' қилаоларди, лекин бундай мақсаднинг ўзи йўқ

эди. Ҳамма ундан безор, у ҳам ҳаммадан безор эди. Илгариги ғайратли иш ўрнига ғафлатдан иборат бекорчилик бошланди ва бу бекорчилик аста-секин унинг ихтиёрини олиб, бундан бирнеча ойлар аввал Арина Петрованинг тушига ҳам кирмаган майлларни вужудга келтирди. Ҳечким кампир деб айтишга ботинолмайдиган бақувват ва сабрли бир аёлнинг қадди букилди, унинг учун на ўтмиши ва на келажаги қолди, фақат яшаши керак бўлган дақиқалар қолган эди, холос.

Кундузи у кўп вақтини мудраб ўтказарди. Сассиқ ис келиб турган карталар ёйиб ташланган стол ёнидаги креслога ўтириб олиб, мудрарди. Кейин сесканиб уйғонар, деразага қарар ва ҳечнимани ўйламагани ҳолда бепоён олисга узоқ вақт тикилиб турар эди. Погорелка ғамхона бир қўрғон эди. Бу қўрғон маишат боп бўлмай, очиқ жойда, ҳечқандай боғи, соя-салқин жойи, ҳатто олдида панжараси ҳам йўқ эди. Қўрғон эса бир қаватли, чўккан, замон ўтиши блан ёғиндан қорайиб кетган: орқасида жуда эскириб ишдан чиқай деб қолган кичкина уйлар ҳам бор; ҳаммаёқ дала, бепоён дала, ҳаттоки уфқда ўрмон ҳам кўринмайди. Арина Петровна болалик чоғиданоқ доимо қишлоқда турганидан, бу мискин табиат унга ма'юс кўриниши бирёқда турсин, ҳатто кўнглига ёқарди ва қолган-қутган ҳисларини ҳам уйғотарди. Унинг бутун хаёли ўша яланғоч бепоён далаларни кезар ва кўзлари ҳаммиша уларга боқар эди. У, узоқ-узоқ далаларга, уфқдаги онда-сонда қора нуқта бўлиб кўринган қишлоқларга қарар эди; у, қишлоқ қабристонларидаги оқ черковларга қуёш нурлари остида адашиб юрган булутлардан пайдо бўлган даладаги қора доғларга, даладаги эгат ичидан юриб келаётган, лекин унга гўё бир жойда қотиб қолгандай туйилган нома'лум деҳқонга қараб турар эди. Бу маҳалда у ҳечнарсга тўғрисида ўйламасди, чунки унинг фикри бутунлай паришон эди. Қарилик мудроғи қулоғини шанғиллатмагунча, дала, бутхона, қишлоқ ва узоқда тентираб юрган деҳқон туман ичида қолиб кетмагунча тикилар эди.

Ба'зан у эсламоқчи бўларди; аммо ўтмишнинг хотираси чала-чулпа ва тарқоқ бўлиб келарди. Фикри ҳечбир нарсада тўхталиб туролмасди ва бир ҳодисадан

иккинчисига сакраб юрарди. Ба'зан бирор нарса уни таажжублантиради, лекин шодлик эмас, чунки унинг ўтмишида шодлик жуда кам бўлиб, тоқат қилиб бўлмайдиган бирон қаттиқ алам бор эди. Шунда гўё унинг ичи ёнабошлайди, юрагини қайғи-алам босади ва кўзларига ёш келади. Кейин у йиғлай бошлар, йиғлаганида ҳам хўрсиниб, қариларча, ёмон туш кўрган одамдай бўғилиб, қаттиқ йиғлар эди. Кўз ёшлари қуюлар экан паришон хотири ўз ишини қилар ва Арина Петровна-нинг ўзига сездирмасдан уни бу қайғили қайфиятни вужудга келтирган манба'дан четлаштирарди ва бир-неча минутдан кейин у, менга нима бўлди, деб ҳайрон қолиб, ўзидан ўзи сўрарди.

Умуман у, ҳаётга ўзи қатнашмасдан, таназулда ўз умрининг сўнгги кунларини ўтказиш, ҳисоблаш ва яқунлаш учунгина яшагандай эди. Оқибат натижаси кўриниб қолган бу вужуд умргузоронлик қилар экан, ҳаёт ўз йўли блан давом этарди, бу нимжон жасад эса хотима нуқтасига етгунча қимирлаб туришга мажбур эди.

Кундузлари беҳуш мудрашлар блан ўтар экан, кечалари бутун азоб эди. Кечаси Арина Петровна кўрқарди: у, ўғрилардан, арвоқлардан, шайтонлардан, қисқаси — ўз ҳаёти ва тарбиясининг самараси бўлган ҳамма нарсадан кўрқар эди. Булардан тузуккина ҳимоячиси ҳам йўқ эди, чунки юқорида айтилмиш қари кампирдан бошқа биргина чўлоқ Федосеюшка бор эди; бу деҳқон эса ойига икки сўм бадалига кечаси хўжайинининг кўрғонини кўриқлаш учун қишлоқдан келиб юрарди, одатда йўлакда мудраб ўтирар ва ма'лум соатларда занг чалиб кўярди. Оғилхонада бирнеча эркак ва аёл хизматкорлар бўлса-да, лекин оғилхона кўрғондан йигирма саржин чамаси узоқликда бўлганидан ундаги одамларни чақириш амри маҳол эди.

Фароғатсиз қишлоқ кечаларида қандайдир оғир ва бетоқат қиладиган ҳис бўлади. Соат тўққиздан ёинки кеч деганда ўндан, гўё ҳаёт тўхталиб қолгандай юракка ваҳима соладиган жимлик бошланади. Қиладиган иш ҳам йўқ, шам ҳам беҳуда ёнмасин деб, ухлашга тўғри келади. Афимьюшка, столдан самовар олинмиши блан крепостнойлик ҳуқуқи мавжудлигидаёқ ўрганиб

қолган одати бўйича, бойваччанинг ётоқхонасига кирадиган эшикка кўндаланг қилиб кийгиз солади, кейин қашинади, эснайди ва ётиши блан ухлаб қолади. Марковна эса қизлар уйида ҳаяллаб қолиб нималарнидир бидирлар, кимнидир қарғар эди; энди у ҳам жим бўлиб қолди ва бир минутдан кейин гоҳ хуррак тортар, гоҳ уйқисирарди. Қоровул, ўзининг борлигини билдириш учун зангга бирнеча марта уриб, кейин анчагача борйўқлиги билинмай қолади. Арина Петровна ёниб битаетган шам олдида ўтирар, уйқисини қочириш учун карта блан фол очиб кўрарди; лекин картани стол устига ёйиб бўлмасданоқ мудрай бошлайди. «Ҳали уйқисираш блан ёнгин чиқазиб қўйиш ҳам турган гап!» деб, каравотига ётмоққа жазм қилади. Аммо, кечқурундан бери элитиб, озор берган уйқи, ёстиққа бош қўйиш блан қочиб кетади. Уй ичи иситилган; печка оғзидан иссиқ уриб турарди ва пар ястиқлар исиб, тоқатни тоқ қилади. Арина Петровна ҳа деб у ёнбошдан бу ёнбошга ағдарилади; аллакимни чақирмоқчи бўлади; лекин товушига ҳечкимнинг келмаслигини фаҳмлайди. Теваракатроф аллақандай жимликки, ўткир қулоқ ҳархил овозларни фарқ қилаолади. Гоҳ бир жой қарсиллайди, гоҳ бирданига увлаган овоз эшитилади, гоҳ кимдир йўлакдан ўтиб кетгандай бўлади, гоҳ уй ичида шамол эсиб, ҳатто афтига теккандай туйилади. Чироғ иконалар олдида ёниб туради ва ўзининг нурлари блан буюмларга соя сингари, ғалати тус беради. Бу сирли ёруғлик ёнига нариги уйдаги иконалар олдига ёқиб қўйилган тўрт ёки беш чироғнинг ёруғи ҳам келиб қўшилади. Очиқ эшикдан чиққан бу ёруғлик полда тўрт бурчакли сариғ шакл ясаб, уйга, қоронғуликка кирган, лекин қоронғуликка қўшилмаган ҳамма жойда тебранаётган, жимгина ҳаракат этаётган соялар кўринади. Ана деворга ёпиштирилган гулдор қоғоз орқасида сичқон қитирлатаяпти; «ҳим... расво!» деб Арина Петровна унга бақиради ва яна жимжит бўлади. Яна соялар, яна аллақаердан эшитилаётган шивирлаш овози. Кечанинг ярмидан кўпи бедор мудрашлар блан ўтади ва тонг пайтидагина уйқи ёлиб келади. Кечаси уйқисизликдан азоб чеккан Арина Петровна соат олтидаёқ ўрnidан туриб олади.

Арина Петровнанинг ачинарли кун кечирishiни кўрсатгучи ана шу сабаблар ёнига яна икки сабаб: хўракнинг маззаси йўқлиги ва уйнинг нобоплиги қўшилди. Хўжаликни яхши назорат қилмаслик орқасида келган зарарни қоплаш мақсадида бўлса керак, у жуда кам ва маззасиз овқатлар ерди. Уй хусусида бўлса, бу қўрғондаги уй жуда эскирган ва зах босиб кетган бўлиб, Арина Петровна турган уй ҳечқачон шамоллатилмас ва ҳафталаб тозаланмас эди. Ана шундай ҳечбир паноҳсиз, ҳечқандай ҳузур-ҳаловатсиз ва қаровсиз ҳолда унинг мадори қуриб бормоқда эди.

Аmmo қариб мадори кетган сари, умр кўриш орзуси ҳам зўраяди. У, яшашдан ҳам кўра, ўлим асари бўлмаган «ҳузур-ҳаловат»ни хоҳлаб қолган эди. У авваллари ўлимдан қўрқарди, ҳозир эса, гўё бутунлай эсидан чиқазди. Унинг турмуш кечириш йўлидаги ниятлари оддий бир деҳқонникидан кам фарқ қилганидан, ўзинг қизиқтирган «яхши турмуш» деган тасавури ҳам тубан хусусиятли эди. У бутун умри бўйи: яхши ейиш, ором олиш, одамлар блан суҳбатда бўлиш каби одатларнинг ҳаммасидан воз кечиб келди, энди фикри ёди шу бўлиб қолди, ўрганиб қолинган: бекорчи лақиллашлар, хайр-эҳсон учун хушомадгўйлик ва очкўзлик одатлари кун сари кучаймоқда эди. У, хизматкорлари қатарда, эски тузланган гўштлик карам шўрва ичар ва шу блан бирга: головлёвлар запаслари, Дубровино кўлларидаги товон балиқлар, головлёвлар ўрмонида тўлиб ётган қўзиқоринлар, головлёвлар молхонасида боқилаётган паррандалар тўғрисида хаёл сурарди. «Ҳозир роз гўшти, ёинки қаймоқ блан қўзиқорин бўлсайди» деб шунчалик завқ блан ўйлардики, ҳатто лаблари қимирларди. Кечалари ҳа деб уёқдан-буёққа ағдарилар, ҳарқандай шитирлаш овозидан қўрқиб қотиб қолар ва «Головлёвода қулф-калитлар ҳам, тиргаклар ҳам маҳкам, қоровуллари ҳам яхши, ҳеч тинмай тақилатгани тақиллатган,— онанг қорнида ётгандек баҳузур ухлайверасан» деб ўйлар эди. Кундузлари неча соатлаб ҳечким блан гаплашмас ва бу мажбурий жимлик маҳалида хаёл сурарди: Головлёвода бўлса одам кўп бўларди, ким блан истасам, шу блан гаплашиб ғам-ғуссамни ёзардим! Қисқаси, ҳар дақиқа сайин

Головлёвони ёдига олар, бунга сари Головлёво унга: яхши турмушли, аллақандай «яхши макондай» кўри-нар эди.

Головлёвони ўйлаган сари, унинг иродаси ҳам шун-чалик ўзгарар, яқин орадаги аччиқ аламлари аста-секин йироқлашар эди. Рус аёли, ўзининг турмуш ва тарбия маромига қараб, бошидан кечирган қийинчилик-ларни тезда унутади ва шунинг учун Арина Петровна ҳам, ўтмиши уни шу зулмдан ҳимоя қилиб тургандай бўлишига қарамасдан, шунга мубтало бўлди. Агарда у «ўша вақтда» хато қилмаганида ва ўғилларини аж-ратмаганида, Иудушкага ишонмаганида эди, у ҳозирда ҳам қаттиққўл ва ўжар кампир бўлиб, ўғиллари ҳам унинг қўл остида бўлар эди. Хато қилиниб қўйилгани-дан кейин ўжарликдан итоат блан хушомадгўйликка кўчиш учун фақат вақт ўтиши керак эди. Дастлаб илгаригидан қолган куч-қуввати бор кезде, бундай кўчиш зохирга чиқмасди, лекин у ўзини абадий паноҳ-сизлик ва танҳоликка маҳкум эканлигини ҳис қила-бошлагач, унда совуққонлик пайдо бўлди ва иродаси ўзгарди. Аввал Иудушка Погорелкага келиб юрган кез-ларида, уни жуда совуқ қарши олдилар, ҳозир эса, Арина Петровна ундан асло жирканмас эди. Эски гиналар ўз-ўзидан унутилиб кетди, Арина Петровна эса яқинлашиш учун биринчи ҳаракатни ўзи бошлади.

Иш аввал сўраш ва суриштиришдан бошланди. Авваллари Погорелкадан Иудушка олдига чопарлар сийрак борарди, кейин тез-тез қатнаб турадиган бўлиб қолди. Гоҳ Погорелкада қўзиқорин битмас, гоҳ ёмғир-дан бодрингларни доғ босар, гоҳ ҳозирги озодлик дав-рида куркалар қирилиб кетган бўлар эди, «сен, кўз қорачигим, Дубровинодан товон балиқ тутишни буюр-ганинда бўларди, марҳум ўғлим Павел ҳам кампир онасининг сўзини қайтармасди», Иудушка пешонасини тириштира-да, лекин жаҳлини очиқ ошкора қилмасди. У, балиқни жуда қизғанарди, лекин онасининг қарғи-шидан жуда қўрқар эди. Бир маҳал онасининг: Головлёвога бориб черковни очтираманда, полни чақиртириб унинг олдида сени оқ қиламан, деган гаплари унинг ёдида эди, ана шу хотиралар уни кўп ёмон қилиқлар-дан тийиб турар эди, ёмон қилиқларга эса жуда уста

эди. Аммо у, «меҳрибон онасининг» илтимосларини бажо келтириш блан бирга, теварак атрофдагиларга: ҳарким худонинг крестини тақиб юриши шарт, чунки у бежиз эмас; буни тақмаган киши илтифотсиз қолади ва бузилади, деб шама қиларди. Онасига эса бундай деб хат ёзарди: «бодрингни, меҳрибон онажон, мумкин бўлганича юбортирдим; курка хусусига келсак, насл олиш учун ажратилгандан кейин хўроз куркаларгина қолди, улар жуда бесўнақай бўлгани ва сизнинг дастурхонингиз тор бўлганидан, сизга тўғри келмайди. Ўзингиз Головлёвога ташриф қилсангиз-да, менинг фақирона дастурхоним устида бирга баҳам кўрсангиз: шунда текинхўр (текинхўр дейилгани чин, чунки ошпаз уларни усталик блан бўрдоқига боқмоқда) куркалардан бирини ошпазим Матвейга буюрамиз, жуда бошлаб қовуриб беради ва биргалашиб, онажон, тамади, қиламиз».

Ушандан бери Арина Петровна Головлёвога тез-тез келиб туради. Иудушка блан бирга куркадан ҳам, ўрдаклардан ҳам тамадди қилар эди; кечалари ҳам, овқатдан кейин ҳам тўйганича ухларди; қарилиги сабабдан жуда сергап бўлиб қолганидан, азалдан сергап бўлган Иудушка блан ҳарқандай майда-чуйда ишлар тўғрисида лақиллашиб, ғам-ғуссаларини тарқатар эди. Ҳатто, унинг қулоғига: Иудушка узоқ бўйдоқ юриб зерикканидан Евпраксея исмли бир руҳоний қизини уйига экономка қилиб олипти, деган хабар киргандан кейин ҳам қатнамай қолмади. Аксинча, бу хабарни эшитгани ҳамоно у Головлёвога қараб жўнади ва тарантасдан тушар-тушмас, болаларча бетоқатлик блан: қани эски гуноҳкор! Кўз қорачингни менга кўрсатчи! деб бақирди. У кун бўйи кайф-сафо қилди, чунки Евпраксеяхон унга овқатни ўзи олиб келар ва овқатдан кейин унга ўринни ўзи сслиб берар эди; кечқурун эса, Иудушка ҳамда унинг нозанини блан дураки¹ ўйнади. Бу ҳодисадан Иудушка ҳам хурсанд эди ва онасидан миннатдор эканлигини билдирмоқ учун Арина Петровна жўнаб кетаётган маҳалда тарантасга бир қадоқ икра солиб юборишни буюрди, бу эса олий да-

¹ Бир хил карта уйини.

ража ҳурмат қилганининг ишораси эди, чунки икра ўзиники эмас, сотиб олинган нарса эди. Бу нарса кампирга шунчалик қаттиқ та'сир қилдики, кўнгли юмшганидан қуйидагиларни айтди:

— Баракалла! Нарсанг учун раҳмат! Кекса онангни ҳурмат қилганинг ва боққанинг учун худо ҳам сенга шафқат қилади. Энди Погорелкага борсам зерикмайман, икрани доим яхши кўриб юрардим, ана энди сенинг яхшилигинг соясида икрахўрлик қиламан!

Арина Петровнанинг Погорелкага кўчиб борганига беш йил бўлди. Иудушка ўзи туғилган головлёвосига маҳкам ўрнашиб олиб, ундан ҳечқаёққа қўзғалмас эди. У анчагина қариб, айниб қолган, лекин илгаригидан беш баттар ҳаромзодалик, алдамчилик ва сафсатабозлик қилар эди, чунки унинг сафсаталарига қулоқ солмоқ учун қариганда бир луқмага шукуронани немат қилучи онаси тайёр эди.

Иудушка, масалан, Тартюф ёки ижтимоий тузум хусусида булбулгўёлик қилучи бирор ҳозирги замон француз буржуи сингари ва ўша ма'нодаги мунофиқ эмас эди. Йўқ, у мунофиқ бўлганида ҳам, жуда жоҳил мунофиқ эди, я'ни у, ҳечқандай ахлоқий мезони бўлмаган ва алифбедан бўлак ҳечқандай ҳақиқатни билмайдиган бир инсондир. У, ўтакетган нодон, жанжалкаш, ёлғончи маҳмадана ва булар устига у шайтондан қўрқар эди. Мана шу ёмон сифатларининг ҳаммаси чинакам мунофиқлик қилиш учун ҳеч замин бўлолмас эди.

Францияда мунофиқлик тарбия натижасида ҳосил қилинади, «яхши хулқ» нинг бир қисми деб саналади ва ҳамавақт деярли аниқ бир сиёсий ёхуд ижтимоий тус олади. Ҳархил мунофиқлар: диний мунофиқлар, ижтимоий тузум мунофиқлари, мол-мулк, онла, давлат мунофиқлари бўлади, кейинги вақтларда эса «тартиб» мунофиқлари ҳам пайдо бўлди. Бу хил мунофиқликни э'тиқод деб айтиш мумкин бўлмаса ҳам, ҳарҳолда у, ўша мунофиқлик йўли блан иш кўручи одамларнинг байроғидир. Улар ўз байроғи блан билатуриб мунофиқлик қиладилар, я'ни мунофиқ эканларини ўзлари ҳам биладилар, ҳатто бошқаларнинг ҳам бундан хабардор эканини биладилар. Француз буржуазияси-

нинг тушунчасига кўра, олам каттакон бир саҳнадан иборат бўлиб, бу саҳнада доимо бўлиб турадиган тамошада икки мунофиқнинг бир-бирига луқма ташлаб тортишгани кўрсатилар экан. Мунофиқлик — одобга, ташқи шароитни безаб кўрсатишга да'ватдир ва энг муҳими, мунофиқлик — тизгиндир.

Албатта, бу тузоқ жамиятнинг юқори табақаларида мунофиқона найранг қилиб юручилар учун эмас, мунофиқлик қилмасдан жамиятнинг пастки табақасида юрганлар учундир. Мунофиқлик жамиятни ортиқча завққа берилиб кетишдан эҳтиёт қилиб туради ва бу завқни жуда озчиликнинг имтиёзига айлантиради. Ортиқча завққа берилиш маҳкам уюшиб олган кичкина бирлашмадан ташқарига чиқмаганига қадар хатарсиз бўлиши бир ёқда турсин, ҳатто нафосатни қувватлайди ва озиклантиради. Агарда расмий мунофиқликдан ҳоли бўлган пайтларда нафосат авж олдириладиган ма'лум бир миқдордаги *cabinets particuliers*¹ лар бўлмаганда эди, нафосат барбод бўларди. Броқ ортиқча завқланиш ҳаммабоп бўлса ҳам ҳаркимга ўз талабини да'во этиш, унинг қонуний ва табиий эканлигини ибот этиш ҳуқуқини бериш блан қўшилгани ҳамано жуда хавfli бўлиб қолади. Шунда эски табақаларни бутунлай чиқариб ташлашга уринмаса ҳам, лекин уларни анчагина чеклаб қўйишга ҳаракат этадиган янги ижтимоий табақалар вужудга келади.

Cabinets particuliers ларига талаб шувчалик зўраядики, ахири: келгусида буларсиз ҳам ишлаш мумкин бўлмайдими? деган масала қўзғалади. Француз жамиятининг идора қилучи синфлари одатдаги усулга қониқмасдан, махфий усулга кўчадиган ва ахлоқий чегарадан ошиб мажбурий қонунга айланган доимий мунофиқликни ана шундай номатлуб зўхуридан ва масалаларидан ҳимоя қилиб келади.

Бутун ҳозирги замон француз театри, камдан кам истиснолар блан, ана шу мунофиқликни ҳурматлаш қонунларига асосланган, французлардаги энг яхши драма асарларнинг, я'ни маиший бузуқликларни ниҳоят даражада ҳақиқатга ўхшагани учун муваффақият,

¹ Айрим кабинетлар (французча).

қозонган асарларининг қаҳрамонлари, доим правор-дида бу бузуқликларни ҳимоя қилмоқ учун уларнинг муқаддаслиги, шавқ-завқи ва яхшилигини баралла э'лон қиладилар. Адель, тўрт парда давомида эрининг ётадиган жойида бошқа эркаклар блан ишрат қилади, лекин бешинчи пардада, «албатта, оилавий турмуш — француз аёли учун ягона бахт-саодатдир, деб баралла айтади. Энди ўзингизга: агар асарнинг авторлари бу пьесани яна беш пардага давом қилдирганларида Адель нима қилар экан, деб савол берсангиз, сиз бу саволга ҳечбир хато қилмасдан: тўрт парда давомида Адель яна эрининг ётадиган жойида бошқа эркаклар блан ишрат қилади ва бешинчи пардада тамошабинларга яна ўша сўзларни айтади, деб дадил жавоб беришингиз мумкин. Адель эрининг ўрнини ҳарқаерда ҳам бир хилда булғаётганига ва ҳарқаерда паравардида, бу ётоқ — номусли француз аёли учун муқаддас бирдан-бир ибодат меҳробидир, деб айтишга илхониш учун бундай фараз қилмасдан, Theatre Français¹ дан Gymnase га, ундан Vaudeville ёки Varieties² га бориб тамоша қилса ҳам бўлади. Бу ҳол фе'л-атворга шу қадар сингиб кетганки, унда энг аҳмоқона зиддият борлигини, ҳаётий ҳақиқат блан мунофиқлик ҳақиқати бир қаторда турганлигини ва бу икки ҳақиқатнинг қайбири тўғри эканлигини айтиш қийин бўладиган даражага етгунча бир-бирига араллашиб, қўл ушлашиб бораётганини ҳагто ҳечким фаҳмламайди.

Биз русларда жуда безакли махсус тарбия усулимиз йўқ. Бизларни қўпол ва қаттиқ интизом усулида тарбияламайдилар, бизларни биронта ижтимоий тузумнинг келажакдаги тарафдори ва ташвиқотчиси қилиб тайёрламайдилар, балки девор тагидаги тикан сингари ўз майлимизга қўйиб ўстирадилар. Шу сабабдан бизнинг орамизда мунофиқлар жуда кам, лекин ёлгончилар, қуруқ сўфилар ва маҳмаданалар анча топилади. Бизлар қандайдир ижтимоий қонунлар учун мунофиқлик қилишга муҳтож эмасмиз, чунки ҳечқандай қонунларни

¹ Француз театри (французча).

² Гимназия, Водевиль, Варветэ (французча) — тамошахоналарнинг номи.

билмаймиз ва уларнинг биттаси ҳам бизларга паноҳ бўлмайди. Бизлар бутунлай эркин яшамоқдамиз, я'ни ўз ҳолимизча, ҳечқандай қонунсиз кун кечирамиз, ёлгон гапирамиз, маҳмаданалик қиламиз.

Бу ҳодиса муносабати блан суюниш керакми, қайғириш керакми — буни аниқлаш менинг ишим эмас. Аммо шуни айтаманки, агарда мунофиқлик норозилик ва қўрқув қўзғатар экан, бема'ни ёлгон зериктиради ва нафрат қўзғатаолади. Шунинг учун, яхшиси — билиб туриб ёхуд билмасдан мунофиқлик қилишнинг қайбири афзал деган масалаларни бир чекага қўйиб, мунофиқлардан ҳам, ёлгончилардан ҳам қочиш керак.

Демак, Иудушкада мунофиқликдан кўра, ярамаслик, ёлгончилик ва маҳмаданалик кучли эди. У, қишлоққа келгач ўзини жуда эркин ҳис қилди. Чунки ҳарқаердагидан кўра бу ерда унинг одатлари учун кенг майдон очилди. Головлёвода унга бевосита зарба беручигина эмас, ҳатто унинг андак ра'ийни қайтаручи ҳам йўқ эди. Шунинг учун, уни фалон ишни моҳов қилардим-у одамлардан уяламан-да, деб ўйлашга мажбур этадиган сабаб ҳам топилмас эди. Унга ҳечким дашном бермас ва ҳечким ёмон назар блан қараб уни ташвишга солмас эди, шу сабабдан ўз-ўзини тафтиш қилиб ўлтиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди. У ўзига жуда бепарво қарар эди. Ҳарқандай ахлоқий чекланишлардан ҳоли бўлган бу тўла эркинлик уни кўпдан ўзига жалб қиларди ва у бекорчиликдан қўрқмаганида қишлоққа илгарироқ кўчиб чиққан бўлар эди. У, зерикарли департамент муҳитида ўттиз йилдан ортиқ умр кечирган даврида бекорга бир дақиқа вақти ҳам ортиб қолишига йўл қўймайдиган уччига чиққан тўранинг жам'ики одат ва қилиқларини ўзлаштириб олган эди. Аммо ишга разм солиб қараганидан кейин, ишдаги бекорчилик дун'ёси шундай нарсаки, уни бемашаққат ҳар мақомга солиш мумкинлигини кўрди. Чиндан ҳам, Головлёвога кўчиб келиши бланоқ, ҳечбир ниҳояси йўқ майда-чуйда ишларга киришиб кетди. Эрта бланданоқ ёзув столига ўтириб олиб ишга тутунарди; аввало, гоҳ ундай, гоҳ бундай қилиб мол боқар, калиддор ва гумашталарнинг ҳисобларини кўриб чиқарди; сўнгра пул ва аш'ёлар учун жуда қийин ҳисобот юргизарди; ҳарбир

тийинни, ҳарбир буюмни йигирмата дафтарга ёзар, якунини чиқарар ва унда гоҳ ярим тийин кам чиқар ёки бутун бир тийинни ортиқ чиқазар эди. Ниҳоят, қўлига қалам олиб суд блан воситачига шикоят ёзишга киришар эди. Натижада бир дақиқа ҳам бекорчи вақти қолмасди ва шу блан бирга четдан қараган кишига жуда серҳаракат ва банд одамдек кўринарди. Иудушка, чопонини ечмасдан кун бўйи кабинетда диққат қилиб ўтирса ҳам, бекорчиликдан эмас, ҳамма ишини қилиб улгуролмаганлигидан шикоятланар эди. Яхшилаб тикиб қўйилган, лекин ҳали текширилмаган рапортчалар доим унинг ёзув столида уюлиб ётарди ва жумладан молбоқар Фекла деган аёлнинг ҳисоботи ҳам бор эди; бу аёлнинг иши унга бошдаёқ гумонли кўринган эди, лекин шунга қарамай, унинг ҳисоботини кўриб чиқиш учун бўш вақт тополмасди.

Ташқи олам блан бўладиган ҳарқандай алоқа бутунлай узилган эди. У на китоб, на газета, ҳатто хат оларди. Унинг Володенька деган ўғли ўзини ўзи ўлдирди. Петенька блан бўлса, пул юборган қоқларидагина қисқа-қисқа хат ёзишиб турар эди. У, нодонлик, бид'ат ва беҳуда уринишлар ичида қолиб кетиб, бундан қутилишга ҳам сра ҳаракат қилмасди. Ҳатто, Наполеон III нинг подшолик қилмай қўйганини унинг вафотидан бир йил ўтгач полиция ма'муридан эшитди, лекин бунга ҳам ҳечбир парво қилмади. Чўқиниб бўлиб «Худо раҳмат қилсин?» деб шивирлаб, қўйидаги сўзларни айтди, холос:

Қандай такаббур одам эди-я! Бошқа подшолар унинг олдига келиб та'зим қилар эдилар, эшигидаги навбатчилар ҳам шаҳзодалардан эди. Худо унинг бутун умидларини бир онда йўқ қилди қўйди!

Сирасини айтганда у, эртадан кечгача ҳисоб-китоб блан банд бўлса ҳам, хўжалигида нималар бўлаётганини билмасди. Бу жиҳатдан департамент чиновнигидан ҳечбир фарқ қилмас эди. Бир идоранинг бўлим бошлигини кўз олдингизга келтирингиз, идоранинг хушчақчақ директори унга: «Ошнам! Менинг мулоҳазаларим учун: Россия ҳар йилда қанча картошка олиши мумкин эканлигини билишим керак эди, ана шуни мукамал ҳисоблаб берсангиз!» деса, бизнинг бошлиқ гапти-

раб қолармиди? У, ўзига топширилган бу ишни бажармоқ учун қандай усулда иш қилиш кераклиги тўғрисида мулоҳаза қилармиди? Йўқ, у бошқача, осонроқ йўл топарди: Россиянинг харитасини чизиб оларди, уни баббаравар майда катакларга бўларди, ҳарбир катак қанча десятина ерни ташкил қилганини чамаларди, кейин боққолга бориб, ҳарбир десятина ерга қанча картошка кетишини ва ўрта ҳисоб блан қанча ҳосил олинишини билиб келар ва охирида худонинг ҳамда тўрт амалнинг ёрдами блан, об-ҳаво яхши келганда Россия фалонча картошка олади ва об-ҳаво ёмон бўлганда фалонча картошка олади, деярди, қўярди. Ана бу иш унинг бошлиғини ҳам қониқтирган бўлар ва, эҳтимол, биронта «Асарнинг» бир юз иккинчи жилдига ҳам ёзилган ёўларди.

Ҳатто у, экономкини ҳам рўзғорига боптасини топиб олганди. Евпраксеяхон Капелькидаги Никола черкови сўфисининг қизи бўлиб, ҳар жиҳатдан Иудушка учун ноёб бир хазина эди. Унинг ақли тўмтоқ, ўзи бефаросат, ҳатто шалпайган эди. Лекин шу блан бирга ортиқча ғиринг-пирингни билмасди ва индамасдан ишлайверадиган аёл эди. Ҳатто унга «яқинлик қилганидан» кейин ҳам, муздек квас ичким желиб қолса, бесўроқ ичсам бўладими? деганида, Иудушка, унинг бениҳоя соддалигига раҳм қилиб, квасдан бўлак яна икки бочка ивитишган олмани ҳам бутунлай унинг ихтиёрига бериб қўйди. Унинг қадди-қомати ҳечкимни ўзига қўп ҳам тортмас, лекин ўз ишини билиб қилучи одам учун монанд эди. Унинг юзлари ялпоқ, ранги оппоқ, пешонаси тор, сийрак ва малла сочлари пешанасига тушган, кўзлари катта ва нурсиз, буруни тўппатўғри, оғзи эса ўрганучи рассомлар чизган суратдаги сингари жилмайиб тургандай кенг ва чўзиқ эди. Унинг кенг ва бақувват яғринидан бўлак ўзига жалб қиладиган ҳеч ери йўқ эди; бу яғринни кўрганда кишининг шаппатилаб уриб қўйгуси келарди. Буни ўзи ҳам биларди ва бунга хафа бўлмасди. Бир маҳал Иудушка биринчи марта унинг семиз яғринидан ушлаб эзғилганида у фақат курак суяқларинигина ликиллашиб қўйди.

Ана шундай бема'ни, ҳечқандай ўзгариш, ҳечқандай

янгиликдан умид бўлмаган бир шароитда кунлар бирин-кетин ўтаверди. Арина Петровнанинг келишигина бу ҳаётга бирмунча жон киргизарди, ростини айтиш керакки, авваллари Порфирий Владимирич онасининг аравасини узоқдан кўриши блан қовоғини солинтирган бўлса ҳам, аммо кейинчалик бунга одатланиш бир ёқда турсин, ҳатто онасининг келишини ёқтириб ҳам қолган эди. Онасининг келишлари гап сотиш завқини озиқлантирарди, чунки унинг ҳархил ҳисоб-китоб ишлари юзасидан ўзи-ўзи блан гаплашиб ўтиришдан кўра, меҳрибон онаси блан бема'ни гапларни гаплашиб ўтириш унга мароқлироқ туйилар эди. Икковлари ўтиришиб олиб, эртадан кечгача гаплашардилар, гаплари сра тугамас эди. Улар ҳар тўғрида: илгарилари ҳосил қанақа бўларди-ю, ҳозир қандай; илгарилари помешчиклар қандай яшар эдилар-у, ҳозир қандай яшамоқдалар; илгариги тузлар яхшироқ бўлардими, ҳозирда илгариги бодринглар йўқ, иш қилиб нима балолар тўғрисида гаплашардилар.

Бу гапларнинг бир яхши томони шу эдики, улар сувдек оқиб, дарров унутилиб юбориларди; демак, уларни худди аввалгидай мароқ блан, баайни янги бошлангандай бениҳоя такрорлай бериш мумкин бўлар эди. Бундай суҳбатлар вақтида Евпраксеяҳон ҳам ҳозир бўларди; Арина Петровна уни шунчалик яхши кўриб қолган эдики, ҳатто ёнидан бир қадам ҳам силжигани қўймасди. Ба'зан улар гапдан зерикиб карта ўйинига тугунар ва ярим кечгача дураки ўйнардилар. Улар Евпраксеяҳонни беш кўтарарга ўргатмоқчи бўлган эдилар, у тушунолмади. Головлёвларнинг каттақонлиқ қўрғонига бундай кечалари гўё жон киргандай бўлар эди. Ҳамма деразалардан ёруғ тушар, соялар липиллар эдики, ўткинчилар бу қўрғонда тоза тамоша бўлаётган экан-да, деб ўйлашлари мумкин эди. Самовар, чойнак, таомлар кун бўйи дастурхондан узилмасди. Арина Петровнанинг ҳам кўнгли хуш, шод ва бир кун ўрнига, уч-тўрт кун меҳмон бўлиб қолар эди, Ҳатто Погорелкага жўнаётган маҳалида ҳам, Головлёводаги «хуш маишатга» яна тезда қайтиб келиш учун аввалданоқ баҳоналар қидирар эди.

Ноябрь ойининг охири, бепоён ер юзи оппоқ қор

блан қопланган. Қоронғи кеча ва бўрон; қаттиқ совуқ шамол қорни ўраб учирар ва бир онда уюм-уюм қилиб қўярди, йўлида учраган ҳамма нарсани савалайди ва теварак-атрофни гувуллаган овоз босади. Қишлоқ, черков, яқин орадаги дарахзорни осмонда чирпирак бўлиб учаётган қор кўздан тўсар эди; қадимги голов-лётлар боғи бадҳайбат гувулларди. Аммо бойваччанинг уйи ёруғ, иссиқ ва шинам эди. Ошхонадаги самовар атрофида Арина Петровна, Порфирий Владимирич ҳамда Евпраксеягонлар ўтиришипти. Бир чекадаги карта столида титиғи чиқиб кетган эски карталар чочиблиб ётипти. Ошхонадан икки томонга чиқадиган эшиклар ланг очиқ турипти; биринчи эшикдан чироғлар ёқилган ибодатхонага ва иккинчисидан — бойваччанинг иксналар олдида чироғ ёқиғлиқ уйига кирилади. Яхши иситилган уйларнинг ҳавоси дим, ёғоч мойи ҳиди келади ва самовардан кўмир иси чиқиб турипти. Евпраксея самовар олдида пиёлаларни ювиб-артиб ўтирипти. Самовар қайнаб тошмоқда; ундан гоҳ гувуллаган, гоҳ шинғиллаган овоз чиқади. Қопқоғи тагидан бурқираб чиққан буг чорак соатдан бери канфарақда турган чойнакни ўраб олган. Ўтирганлар суҳбат қилишмоқда.

— Қани, бугун неча марта дурак қолдинг?— деб Арина Петровна Евпраксеядан сўради.

— Ўзим хоҳламаганимда сра қолмасдим-у, сизнинг вақтингиз чоғ бўлсин дедим-да,— деб жавоб қайтарди Евпраксея.

— Гапир-а. Ҳали сенга учлик-бешликларни ёғдирганимда ундай деб ўйламагандирсан. Мен Порфирий Владимирич эмасман: у сени сийлайди, доим сенинг қўлингга бопини юради. Менинг шундай қилишимга ҳечбир сабаб йўқ.

— Бўлмасам хийлаларингизни камроқ ишлатингда!

— Менда шундай фирромлик йўқ!

— А хўп бўлмаса, мен боя кимни қўлга тушириб эдим? Чилликнинг етилиги тагига таппоннинг саккиз-лигини қўшиб юбормоқчи бўлган ким эди! Мен-ку буни ўзим кўриб эдим, ўзим тутиб эдим!

Шу сўзларни гапирар экан, Евпраксея ўрнидан ту-

риб ва Арина Петровнага орқасини ўгириб, самовардан чойнакни олар эди.

— Ёпирай, яғринингни қара-я... Худо тоза ҳам берган экан!— деган сўзлар беихтиёр Арина Петровнанинг оғзидан чиқади.

— Ҳа, унинг яғрини...— деб дарров гапга қўшилади Иудушка.

— Ҳа деб яғринию-яғрини... уялмайсизларми, ахир! Менинг яғриним сизларга нима қилипти!

Евпраксеяхон ўнг ва сўл тўмонига қараб жилмаяди. Яғрини — унинг бахти. Боя ҳатто ошпаз чол Савелич ҳам унинг яғринига хуштор бўлиб: вой зап яғрин экан-да! Тахтакачдай-а!— деган эди. У эса ошпаздан Порфирий Владимиричга шикоят ҳам қилмади.

Чойни тоза ичишдан ва самоварнинг овози ҳам ўчди. Ташқарида бўрон борган сари зўраяди, гоҳ қорни кўтариб келиб деразага уради, гоҳ печка мўрисидан гувуллаган ғалати овоз чиқади.

— Бўрон астойдил ишга тушди-ку, гувуллагани гувуллаган!— дейди Арина Петровна.

— Гувулласа гувуллай берсин, нима ишимиз бор, маза қилиб чой ичиб ўтираверамиз. Шундай, онажон!— дейди Порфирий Владимирич.

— Шу тобда далада қолган кишини айтгин, худо ўзи сақласин-а,

— Бировлар блан нима ишимиз бор. Бировларга қоронғи ва совуқ бўлса бўлаверсин, ишқилиб ўзимиз ёруғ ва иссиқда ўтирсак бўлди. Чой ичиб ўтираверамиз. Олдимизда қантимиз ҳам, қаймоғимиз ҳам, лимонимиз ҳам бор. Ром виноси қўшиб ичишни истасак вино ҳам бор, бизга нима.

— Ҳа, борди-ю, ҳозир...

— Кечирасиз, онажон, гапингизни бўлдим. Мен айтаяпманки, ҳозир далада қолган кишининг аҳволи ёмон бўлар деб, чунки йўл ҳам йўқ, из ҳам йўқ, ҳаммаёқни қор босиб кетган. Шундай пайтда бўрилар изғиб қолади. Бизлар бўлсак бу ерда ёруғда, иссиққина уйда, бамайлихотир ўйин-кулги қилиб ўтираверамиз. Карта ўйнашни хоҳласак, карта ўйнаймиз; чой хоҳласак, чой ичамиз. Эҳтиёжимиздан ортиқ ичмаймиз керагича ичамиз. Нима учун бундай десангиз, меҳрибон онажон,

шунинг учунки, бизларга худонинг марҳамати зўр. Парвардигор марҳамат қилмаганида эди, эҳтимол бизлар ҳам шу тобда далада қолган бўлардик, қоронғи ва совуқдан азоб чекардик... Чипта кавуш, эски чолон кийиб юардик...

— Чипта кавуши қурсин! Дворян насабидан туғилган эканмиз, ҳарҳолда оёғимизда этигимиз бор!

— Биласизми, онажон, бизлар нима учун дворян насабиданмиз? Шунинг учунки, бизларга худо ўзи марҳамат қилган. Худонинг марҳамати бўлмаганда эди, бизлар ҳозир тор уйда қора чироғ ёқиб, чой блан қаҳвани тушимизда ҳам кўрмасдан ўтирардик! Мен чипта кавуш тўқиб ўтирардим, сиз бўлсангиз карам шўрва пишириб юардингиз, Евпраксея эса пайпоқ тўқиб ўтирарди... Бунинг устига, ишбоши аравани қўштириб ишга жўнатарди...

— Шунақанги кунда ўнбоши от қўштириб юармиди!

— Билиб бўлмайди, онажон! Борди-ю аскарлар келиб қолган бўлса-чи! Мабодо уриш ёки қўзғолон кўтарилиб қолган бўлса аскарларни ўз вақтида жойига етказиб қўйиш зарур бўлиб қолади-ку! Тунов куничи, полиция ма'мури менга айтиб эдики, Наполеон III вафот этганмиш, энди французлар ҳаракатга тушиб қолган чиқар! Албатта, бизники элбурутдан ҳаракатга тушади, демак отингни қўшавер! У чоқда совуққа ҳам қарамайди, бўронга ҳам, йўл йўқлигига ҳам қарамайди, хўжайинлар буюргандан кейин отингни қўшиб ҳайдайверасан! Бизлар блан ҳозирча иши бўлмайди, от ҳам қўштирмайди!

— Буниси тўғри-я! Бизларга худонинг марҳамати кенг.

— Мен нима деяпман? Худо, онажон, ҳамма ишга қодир. Бизларга исиниш учун ўтин берган ҳам худо, озиқ-овқат берган ҳам худо. Бизлар ҳаммасини ўзимиз пулга сотиб оламиз, деб ўйлаймиз; яхшилаб ўйлаб кўрсангиз ҳаммасини худо қилаётганини биласиз. Агар худо хоҳламаса, ҳечнарсамиз бўлмайди. Мана мен ҳозир апельсин хоҳлардим, ўзим ҳам ердим, меҳрибон онамни ҳам сийлардим, бошқаларга ҳам битта-битта-

дан улашардим, уни сотиб олишга пулимам бор, олардик, ердик! Худо эса йўқ, шошилмагин!— деяпти, ана энди жавраб ўтирибман.

Бу сўздан ҳамма кулади.

— Сиз шундай деяпсиз-ку,— деди Евпраксея:— мана менинг амаким Песочнидаги Успеньеда муаззин эди, жуда ҳам художўй эди, демак худо унга марҳамат этиши керак эди! Аммо бир маҳал далада бўронда музлаб қолипти-я!

— Мен ҳам шу тўғрида гапираяпман. Худо хоҳларкан — банда совуқотиб ўлади, худо хоҳламаса — тирик қолади. Ибодат тўғрисида ҳам шунга айтиш керак: ибодатнинг ҳам даргоҳида қабул қилинадигани, қабул қилинмайдигани бўлади. Ибодат қабул қилинса, муродга етилади, қабул қилинмаса, ибодат қилинмаган ҳисоб. Амакингнинг ибодати даргоҳида қабул қилинмапти, шунинг учун у мақсадига етолмапти.

— Ҳали-ҳали эсимда: йигирма тўртинчи йилда Павелга ҳомиладорлик чоғимда, декабрь ойида Москвага бориб эдим...

— Шошманг, ойижон. Мен ҳали ибодат тўғрисида гапириб бўлай. Банда ҳар тўғрида худога сиғинади, чунки унга ҳамма нарса зарур. Мой ҳам керак, карам ҳам жерак, бодринг ҳам жерак, хуллас, ҳамма нарса жерак. Гоҳи вақтда бандага ҳечнарсга даркор бўлмагандаям, очкўзлигидан сўрайверади. Худо эса ҳамма нарсани кўриб туради. Сен ундан мой сўрасанг, у сенга карам ёки пиёз беради; сен ундан об-ҳаво блан иссиқ кун сўраб ёлворсанг, у сенга дўл аралаш ёмғир юборади. Сен буни англашинг ва зорланмаслигинг керак. Ана бизлар бултур сентябрь ойида кузги экинларимиз ерда чириб кетмасин деб худодан совуқ сўрай бердик, худо совуқни бермади, натижада экинларимиз хароб бўлди.

— Хароб бўлгандаям яна қандай дегин!— деб унинг сўзини қувватлайди Арина Петровна.— Новинки қишлоғидаги деҳқонларнинг экинни бутунлай нобуд бўлиб кетган. Баҳорда қайтадан ҳайдаб экишга тўғри келади.

— Ана холос. Бизлар бу ерда ўтириб донишмандлик қиламиз, хаёл сурамиз, уёқ-буёқни тарозига солиб

кўрамиз, худо эса, бизларнинг ҳамма ниятларимизни бир онда йўққа чиқазиб юборади, Сиз онажон, бир нарса айтмоқчи эдингиз шекилли, йигирма тўртинчи йилда нима бўлди?

— Ҳайҳот! Эсимдан чиқазиб қўйибман-а! Худонинг раҳмати тўғрисида айтмоқчи бўлсам керак. Эсимдан чиқипти, болам.

— Худо хоҳласа, янаги сафарга айтиб берарсиз. Эшикда бўрон гувуллаш берсин, сиз, онажон, мураббодан олсангизчи. Бу Головлёводаги оличадан қилинган. Евпраксея ўзи пиширди.

— Еб ўтирибман. Тўғриси айтсам: мен ҳозирда оличани кам кўраман. Илгарилари тез-тезда еб турардик, ҳозир эса... Головлёводаги олича яхши бўлади, йирик; Дубровинода қанча ҳаракат қилиб кўрсак ҳам, мазаси бўлмади. Сен, Евпраксеяхон мураббога француз арағидан солибмидинг?

— Солмайчи! Ҳа, худди айтганингиздек қилдим. Мен ҳали сиздан сўрамоқчидим: сиз бодрингни қандай тузлайсиз? Кардамонадан (хуш исли мева) ҳам соласизми?

Арина Петровна озгина ўйланиб қолади ва ҳатто қўлини силтаб қўяди.

— Эсимда йўқ, жоним; илгарилари кардамонадан ҳам солган бўлсам керак. Ҳозир солмайман: энди мазаси йўқ тузлаяпман! Илгарилари солардим, яхши эсимда бор! Ҳали уйга борганимдан кейин дафтаримни қидириб кўрарман, балки топилар. Мен илгарилар, қувватим борида, ҳамма нарсани дафтаримга ёзиб борардим. Кўнглимга ёққан бирон нарсани кўрсам, дарров суриштирардим, қовозга ёзиб олардим ва уйда қилиб кўрардим. Бир маҳал мен ажойиб бир сирни билиб олдим, бу сирни билиш учун одамлар минг сўм пул берамиз дейишсаям сирнинг эгаси уни ҳечкимга айтмасди! Мен унинг хизматчисига йигирма беш сўм узатувдим, ҳаммасини оқизмай-томизмай айтиб берди.

— Ҳа, онажон, ўша вақтларда худди... министр эдингиз-да!

— Министр бўлмасам ҳам, худога шукур, исрофгарчилик қилмадим, бойлик тўпладим. Мана ҳозирдаям ўзимнинг ҳалол меҳнатимнинг самарасини тамадди

қилаяпман: Головлёводаги оличани мен ўстирувдим-ку!
— Бунинг учун, раҳмат, ойижон, катта савоблик иш! Ўзимдан, авлодларингиздан ҳам минг-минг раҳмат сизга!

Иудушка ўрнидан туриб, онасининг қўлини ўпади.

— Сенга ҳам раҳмат, онангнинг иззат ва ҳурмати-ни жойига келтирганинг учун! Аммо озиқ-овқатни яхши ғамлабсан, лекин, яша!

— Бизларнинг ғамлаганимиз нима бўларди: Сизнинг вақтингиздагиси бошқа гап. Қанча-қанча ертўлар озиқ-овқатга тўлиб ётарди.

— Ҳа, мен ҳам яхши ғамлардим, ростини айтсам, ҳечқачон муҳтожлик кўрилмас эди. У вақтларда ертўлалар кўп бўлса, одамлар ҳам ўн ҳисса ортиқ эди-да. Хизматкорларнинг ўзи қанчадан-қанча эди, ҳаммасини боқиш керак эди. Унга битта бодринг, бунга бир кружка квас, кейин қарайсанки, кўп деганинг аста-секин соб бўлиб қоларди.

— Ҳа, ўша вақтлари яхши эди. Ҳамма нарса сероб эди. Нону, меваю, ҳаммаси мўл эди!

— Гўнг кўпроқ солинарди — ўшанинг учун кўп бўларди.

— Йўқ, онажон, бунинг учун ҳам эмас, Худонинг хоҳиши шундай эди. Ҳали эсимда: бир маҳал дадам боғдан бир апорт олмасини опкелиб эди, ҳамма ҳайрон бўлди, талинкага сиғмасди-я.

— Менинг эсимда йўқ. Умуман катта олмалар кўп бўларди-ю, лекин унақанги талинкага сиғмайдигани борлигини билмайман. Бундан олдинги подшони тахтга ўтқизган маҳалда Дубровино кўлидан йигирма қадоқли товон балиқ тутишувди, ана шу эсимда.

— Илгарилари балиқларам, мевалар ҳам, ҳаммасиям катта-катта бўларди. Менинг эсимда бор: Иван-боғбон мана бунақанги тарвузларни ўстирарди-я!

Иудушка тарвузни қучоқлаб олишга қўллари етмагандай қилиб кўрсатади.

— Тарвузлар ҳам бўлар эди. Лекин тарвуз, мен сенга айтсам, ҳар йили бўлавермасди. Бир йили ҳам катта, ҳам кўп бўларди, иккинчи йили ҳам майда, ҳам беаза бўларди, учинчи йили эса, бутунлай бўлмасди. Қаерда нима яхши бўлади, шуни ҳам айтиш керак-да.

Ана Хлебниковада Григорий Александричнинг резавор меваси ҳам, боғ меваси ҳам, хуллас ҳечнарсаси бўлмасди. Фақат қовуни бўларди. Бўлганда ҳам яна қанақа денг!

— Демак унинг қовунига худо барака берган эканда!

— Ҳа, худонинг хоҳишидан ташқари ҳечнаrsa бўлмайди!

Арина Петровна икки пиёла чой ичганидан кейин карта столига қарай бошлади. Евпраксеяхон ҳам дураки ўйнашга ирғиб турди. Аммо Арина Петровнанинг ўзи бунга халал берди, унинг эсига бирданига бир наrsa келади.

— Менда янгилик бор эди, кеча етимлардан хат олдим,— деб, янгиликни айтиб беради.

— Хат ёзмай юриб, энди ёзишипти-да! Қийналиб қолиб, пул сўрашиптими?

— Йўқ, сўрашмаяпти, Мана ўзинг ўқигин.

Арина Петровна чўнтагидан хатни олиб Иудушкага беради ва у ўқийди.

«Сиз, бувижон, бизларга энди курка ҳам, товуқ ҳам, пул ҳам юборманг. Ижарага қўяверинг. Бизлар Москвада эмас, Харьковдамиз, театрга хизматга кирдик, ёзда бўлса ярмаркаларга қатнаймиз. Мен, Аннинька биринчи марта «Перикола»да саҳнага чиқдим, Любинька эса «Бинафша гул» деган асарда саҳнага чиқди. Мени, айниқса Перикола вақти чоғ ҳолда саҳнага чиқиб: тайёр-ман, тайёрман, тайёрман! деган кўринишдан кейин, бирнеча марта саҳнага чиқаришди. Любинька ҳам жуда ёқди. Директор менга ҳар ойда юз сўм маош ва Харьковда мен учун бир спектакль қўйиб берадиган бўлди, Любинькага эса ҳар ойда егмиш беш сўм маош тайинлади ва ёзда ярмаркада унинг фойдасига бир тамоша қўйиб беради. Бундан ташқари, офицерлар ҳамда адвокатлардан ин'омлар ҳам тушиб туради. Лекин адвокатлар ба'зан сохта пул берадилар, эҳтиёт бўлишга тўғри келади. Сизчи, бувижон, Погорелкада нимаики бўлса, ҳаммасидан фойдаланаверинг, биз уёққа ҳечам бормаймиз, у ерда яшаш мумкинлигини ҳам тасаввур

қилолмаймиз. Кеча биринчи марта қор ёғди ва бизлар шу ерлик адвокатлар блан уч от қўшилган аравада, тамоша қилдик; уларнинг биттаси Плевкага ўхшайди, лекин жуда яхши! Бир стакан шампанскийни бошига қўйиб трепакка рақс қилиб берди, тоза ҳам тамоша бўлди! Иккинчиси Петербургдаги Язиковга ўхшайди, унчалик яхши эмас. Шундайки, «Энг яхши рус қўшиқлари ва романслари тўпламини» ўқийбериб хотири фаромуш бўлган, озиб кетганки, ҳатто суд маҳалида ҳам кўнгли кетиб қолади. Шундай қилиб, деярли ҳар кун гоҳ офицерлар блан, гоҳ адвокатлар блан тамоша қиламиз. Сайр этамиз, яхши ресторанларда овқатланамиз, пул ҳам тўламаймиз. Сиз ҳам, бувижон, Погорелкадаги ҳечнимани аяманг, нимаики бўлса: нонми, жўжами, қўзиқоринми, ҳаммасини ўзингиз еяберинг. Биз ҳали сармояниям жон деб...

«Хайр, йигитларимиз келиб қолишди, яна уч отлик, аравада сайр қилишга чақирешаяпти. Меҳрибонимиз! Онажонимиз! Хайр!

«Аннинька».

«Мен ҳам — Любинька».

— Бема'ни, — деб Иудушка хатни қайтиб берди.

Арина Петровна ўйланиб қолди ва анчагача жавоб қайтармади.

— Сиз, онажон, ҳечнима деб жавоб ёзмадингизми?

— Йўқ, хатни ҳам куни кеча олдим, шу сабабдан атайлаб кўрсатай деб келиб эдим-да, айланишиб қолиб, эсимдан чиқаёзибди.

— Жавоб бермаганингиз яхшироқ.

— Жавоб бермай бўладими? Мен уларга ҳисоб беришим керак. Погорелка уларники-ку.

Иудушка ҳам ўйланиб қолди: унинг миясида аллақандай ёмон ниятлар юради.

— Мен эса уларнинг яхши-ёмонлар ўртасида ўзларини қандай тутишлари тўғрисида ўйлайман, — деб Арина Петровна ўз сўзини давом қилдирди, — қиз боланинг иффати йўқолсами, кейин уни қидириб топ!

— Бе, уларга иффат жуда ҳам керак-да! — деб Иудушка зарда қилади.

— Ҳар ҳолдада... Қиз бола учун бу нарса бахт.

Уларнинг асло эсидан чиқмайдиган умрбод хазинаси шу бўлади... Кейин унақасига ким ўйланади.

— Ҳозирги замонда, онажон, эр блан турса ҳам эрсиз турса ҳам барибир. Эндиликда дин амрига ҳеч-кимам қулоқ солмай қўйди. Дарахтзорга боришади-да, никоҳи ҳам шунда, масаласи ҳам шунда ҳал. Бу уларнинг никоҳи эмиш.

Шу сўзларни айтди-ю, лекин Иудушка пушаймон килди, чунки ўзи ҳам руҳоний қиз блан бирга умр кечирмоқда эди.

— Албатта, ба'зан эҳтиёж...— деб ўзини дарров тузатмоқчи бўлади:— башарти бировнинг қурбидан келар экан, бунинг устига бева бўлса... эҳтиёждан қонун ҳам ўзгариши мумкин!

— Балли, эҳтиёждан қарқиноқдан булбул чиқади. Биздек гуноҳкорлар бир ёқда турсин, авлиёлар ҳам гуноҳ қилади!

— Ана шундай: Айтмоқчи, мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, биласизми, нима қилардим?

— Айтавер, чироғим.

— Мен улардан Погорелкадан кечганликлари учун тилхат олиб қўярдим.

Арина Петровна унга ховотирланиб қарайди.

— Қўрғонни идора қилиш учун ҳали ҳам менда уларнинг тилхати бор,— деди у.

— Идора қилиш учунгина эмас-да. Сотиш учун ҳам, гаровга қўйиш учун ҳам, иш қилиб ўз билганин-и изча иш қилиш учун-да...

Арина Петровна ерга қаради-да, индамади.

— Албатта, буни яхшилаб ўйлаб кўриш керак. Ўйлаб кўрингчи, онажон!— деб қистарди онасини Иудушка.

Аммо Арина Петровна ҳамон индамасди. Қарилиги туфайли муҳокамаси сусайиб қолган бўлса ҳам, лекин Иудушканинг қизлар тўғрисидаги гапи унга алам қиларди. Биринчидан, у, Иудушкадан қўрқарди, шу блан бирга Головлёводаги иссиқ жойни, эркинлик ва мўлчиликни қўлдан бой бергуси келмасди; иккинчидан, тилхат тўғрисида гап очишидан яна уни қўлга тушириш мақсади борлигини биларди. У оғир аҳволда қолди ва нима учун унга хатни кўрсатдим, деб ич-ичидан хафа

бўлди. Хайрият, Евпраксеяхон бор экан, гапни бошқа ёққа бурди:

— Хўш! Карта ўйнаймизми, йўқми?— деб сўради у.

— Ҳа, ҳа!— деб жавоб қайтаришга шошилди Арина Петровна ва ирғиб ўрнидан турди. Аммо карта столига бораётганида яна бир нарса эсига тушди.

— Бугун қанақа кун, биласанми?— деб қаради Иудушкага у.

— Йигирма учинчи ноябрь, онажон,— деб ҳайрон бўлиб жавоб берди Иудушка.

— Йигирма учга-ку, йигирма уч-а, ўша йигирма учинчи ноябрь куни нима бўлгани эсингда йўқми? Хотирлаш кунини унутибсан-да!

Порфирий Владимиричнинг ранги бўзариб кетди-да, чўқиниб бошлади.

— Аттанг! Иш чатоқ экан-ку!— дейди у,— ростданми? Аниқми? Қани мен числога қараб кўрайчи.

Бирнеча минутдан кейин у числони олиб келади ва ўша куни числонинг орқасига ёзилганини ўқийди:

«23 ноябрь. Азиз ўғлим Владимирни хотирлаш куни».

«Азиз ўғлим, жўйинг жаннатда бўлсин!» «Отангдан арвоҳинг хушнуд бўлсин, болам у сени дуо қилади ва хотирлайди».

— Ана холос!— дейди Порфирий Владимирич:— вой, Володя, Володя-е! Чакки қилдинг, ёмон қилдинг! Отангдан арвоҳинг хушнуд бўлмапти шекилли, ҳатто эсдан ҳам чиқибсан.

— Энди нима қиламиз, онажон?

— Худо хоҳласа, эртага худойисини ўтказамиз қўямиз, бас. Ҳаммасига мен айбдорман, қарилигим та'сир қилиб, ёдимдан кўтарилипти. Эсига соларман деб йўл бўйи ўйлаб келиб эдим, йўлда эсимдан чиқипти.

— Гуноҳ, нақадар гуноҳ! Яхшиямки, ибодатхона-мизда чироғлар ёқиғлиқ экан-а. Илоҳим менга ўзи назар солипти-да. Бизда бугун ҳечқанақа байрам йўқ, чироғлар бўлса, биби Мар'ямни хотирлаш кунда ёқилганича турипти. Боягина Евпраксея, чекадаги чи-

роғларни ўчирсакмикан, деб сўраб эди, меъни қаранг-а: худди билгандек, бир паст ўйлаб турдим-да: қўябер. ёнаверсин!— дедим,— қаранг-а!

— Ҳарҳолда чироғларнинг ёниб туриши яхши бўлипти-я! Ишқилиб, арвоҳни йўқлаган бўлинади! Сен қаерга ўтирасан ёнди? Мен яна сенга ўнғай бўлар эканман-да, сен нозанинингга мос юрасанми?

— Нима қилишни ҳам билмайман, онажон, менга... бўлармикан?..

— Нега бўлмасин! Утираверсангчи! Худо кечирар! Жўрттага, қасддан эмас-ку, унутилган. Бунақангиси сўфиларда ҳам бўлади-ку! Эрта саҳарда туриб арвоҳига фотиҳа ўқиймиз. Худойисини ўқитамиз, ҳаммаси жойида бўлади. Ота-оналари ва яқин кишилари эсга олгани учун унинг ҳам арвоҳи хушнуд бўлади, бизлар ҳам ўз бурчимизни адо қилган бўламиз. Шундай чирогим. Қайғириш керак эмас—доим сенга айтиб келаяпман қайғириш блан уни қайтаролмайсан—парвардигор олдида гуноҳкор ҳам бўласан.

Иудушкага бу сўзлар хуш келди ва у, онасининг қўлини ўпиб:

— Оҳ, онажон, онажон-эй! Қалбингиз олтин экан-да, балки! Сиз бўлмаганингизда мен шу дамда нима қилардим-а! Довдираб қолардим, адо бўлардим!— деди.

Порфирий Владимирич эртага бўладиган маросим тўғрисида буйруқлар беради ва кейин карта ўйнашга ўтиришади. Бир ўйин ўтади, икки ўйин ўтади, Иудушка Евпраксеяга ҳамиша мос юргани учун Арина Петровна аччиғланади. Ўйин орасида Иудушка ўлган ўғлини эслаб қўяди.

— Қандай яхши эди-я!— дейди у.— Сўрамасдан ҳеч нарсага тегмасди. Қоғоз керак бўлса, дада, қоғоз олсам майлими?— дерди. Олавер, чироғим, дердим. Ёинки, дадам бугун нонуштага қаймоқ блан балиқ буюртирсалар бўлмасмикан?— дерди.— Жоним блан, чироғим!— деярдим. Оҳ, Володя, Володя! Ҳамма нарсага ақлинг етарди-ю, фақат отангни ташлаб кетмасликка ақлинг камлик қилипти-да!

Яна бирнеча ўйин ўтади, яна бояги хотиралар.

— Нима бўлди унга бехосдан, ҳеч ҳам ақлим ет-

майди. Яхши яшарди, яхши юрарди, мен ҳам хурсанд эдим, қандай яхши эди! Тўсатдан — ўлим! Қандай гуноҳ! Уйлаб кўринг, онажон, нима иш қилипти денг! Узининг жонига, парвардигор томонидан берилган ҳад-яга қасд қилипти-я! Нима учун? Сабаби нима? Нимаси етишмасди? Пул бўлса, мен доимо ўз вақтида юбориб турардим; ҳаттоки душманларим ҳам бу тўғрида менга ҳеч нарса деяолмайди. Агар камдай кўринса — хафа бўлмаслиги керак эди! Дадангнинг ҳам пули ерда ўсмайди! Пулинг оз бўлса — ўшанга яраша сарфи бўлади. Ҳарқачон ширинлик бўлавермайди! Гап шу! Ана даданг ҳам пул келади, деб умидвор бўлиб ўтирганди, приказчик келиб: Терпенков деҳқонлари оброк тўлашмас экан деди! Судга арз қилдим, бошқа чора йўқ! Оҳ, Володя! Володя! Яхшимас, дадангни қолдириб кетдинг!

Уйин қизиган сари, хотирлаш ҳам кучая борар эди.

— Қандай ақлли эди-я! Ҳали-ҳали эсимда: етти ёшлик чоғида шекилли қизамиқ чиқиб ётиб эди, марҳум Саша олдиға келиши блан: Ойи! Қанот фақат фаришталарда бўлади-а? Ростми? дейди. Онаси бўлса: ҳа, фақат фаришталарда бўлади,— деди. Нимага, бўлмас, ҳали кирганларида дадамнинг қанотлари бор эди?

Ниҳоят, қандайдир бир кулгили ўйин бошланади. Иудушка козир тузи, подшоси ва моткаси — саккизта карта блан дурак қолди. Ундан тоза ҳам кулишади, тоза ҳам ҳазиллашишади, бунинг устига, Иудушка ўзи ҳам қўшилади. Хурсандчилик пайтида Арина Петровна жим бўлиб қолади ва нимагадир қулоқ солиб тинглайди.

— Шошманглар! Шовқин қилманглар! Қимдир келаетир!— дейди у.

Иудушка блан Евпраксеяхон ҳам тинглашади, лекин улар ҳечнарса эшитишмайди.

— Айтаяпман-ку: келаяпти!— деб. Ана... жим! Овозини шамол олиб келаяпти... Жим! Келаяпти! Ана яқинлаб ҳам қолди!

Яна қулоқ солишади, ростдан ҳам узоқдан аллақандай жиринглаган овоз эшитилди. Беш минут ўтар-ўтмас қўнғироқ жиринглагани аниқ эшитилади ва кейин ҳовлида гаплашилган овозлар келади. Даҳлиздан:

— Афандим! Пегр Порфирич келиб қолдилар!— деган сўзлар эшитилди.

Иудушка ўрнидан турди-да, турган жойида қотиб қолди, ранги бўзариб кетди.

Петенька бўшашган ҳолда уйга кирди, дадаси блан бувисининг қўлини ўпди, Евпраксеяга та'зим қилди-да кейин столга ўтирди. Йигирма бешларга борган бу йигитнинг кўриниши чиройли ва устида йўлга кийиладиган офицер кийими бор. Унинг тўғрисида шуни айтиш мумкин, холос, лекин Иудушканинг ўзи ҳам шундан ортиғини билмас эди. Ота-ўғилнинг бири-бирига бўлган муносабати му'тадил эди. Иудушка ҳужжат бўйича ўзининг ўғли борлигини ва унга ҳар ойда ўзи белгилаган миқдорда пул юбориб туришини ва унинг барава-рига ундан итоатли бўлиш ва ҳурмат этишини талаб қилмоққа ҳақли эканини биларди, холос. Петенька ҳам, ўз навбатида, уни истаган маҳалида қисаоладиган отаси борлигини биларди. У, айниқса офицер бўлганидан кейин, ҳадеб Головлёвога келгиси келарди, лекин отаси блан суҳбатлашмоқни хуш кўриб эмас, олдига ҳечқандай мақсадни қўймагани учун ўз жойи уни тор-тар эди. Аммо энди у бирор муҳтожликдан, заруриятдан келган бўлса керак, чунки у бундай ҳолларда бўладиган хурсандликни сра зоҳирига чиқармасди.

Петенька камсухан эди. Отасининг: баракалла! Кутилмаганда-я! Марҳамат! Мен ўйлаб эдим, ё раб-бим бу қоронғи кечаси ким юрар экан? десам, сен экансан-а! дейишларига у ё сукут блан, ё эса беихтиёр жилмайиш блан жавоб қайтарар эди. Қандай шамол учирди, деган саволга ҳатто: шундай, ўзим, хаёлимга келиб қолиб, деб қўпол жавоб берди.

— Балли, раҳмат сенга! Яша ўғлим! Дадангни эсга олибсан! Жуда хурсанд қилдинг! Бувингни ҳам эсингга олгандирсан?

— Шундоқ, эсладим.

— Айтмоқчи, оканг Володеньканинг бугун бир йил-лиги эканини эслабмидинг?

— Ҳа, уни ҳам эслаган эдим.

Суҳбат шу тариқа ярим соатча давом этди: Петень-

канинг жавоб беришига тоби йўқмиди, ёинки бўлиштириши шу эдими, сра тушуниб бўлмас эди. Чунки Иудушка ўғилларига қанчалик хайрихоҳ бўлмасин, ахир у ҳам чидамади ва:

— Ювош-қобил эмассан, чироғим! Сени мулойим ўғил деб бўлмайди!— деб қўйди.

Петенька, отасининг гинасини бош устига деб жим ўтирса ёинки отасининг қўлини ўпиб: кечирасиз, азиз отам, йўлдан чарчаб келиб эдим! деганида олам гулистон эди. Лекин Петенька яхши қилмади.

— Бўлган-турганим шу!— деб дағал жавоб берди, гўё марҳамат этиб мени тинч қўйинглар дегандай эди.

Бу эса Порфирий Владимиричга шундай қаттиқ тегдики, индамай туролмади.

— Мен сизларни деб ғам еярдим шекилли!— деб койинди у.— Ҳатто шу ерда ўтирибман-у, ўйлайман: қандай қилсам яхшироқ бўлар экан, қандай қилсам муҳтожликда, ташвишда қолмас эканлар дейман... Сиз бўлсангиз ўзингизни менадан четга тортганингиз тортган!

— Сиз... деганингиз ким бўлади?

— Бўлмаса сен... ҳа... майли, айтмоқчи, марҳумнинг жойи жаннатда бўлсин, у, ҳам шундай эди...

— Бўлаверсин! Мен сиздан жуда миннатдорман!

— Ҳечқандай миннатдорлигингизни, ҳечқандай марҳаматингизни кўрмаяпман!

— Табиатим шундай экан-да. Нимага энди сиз ҳаммиша сизсирайсиз? Биттамитиз ўлсак ҳам...

— Ҳа, ўлди, худо жазосини берди. Итоатсиз фарзандларнинг жазосини худо беради. Шундай бўлсада мен уни эслайман. У итоат қилмасди, ҳаммаси эсимда: мана эртага ис-чироғ қиламиз, худойисини ўтказамиз. У мени хафа қилди, мен эса барибир ўз вазифамни ўтайман. Худовандо! Бу нима деган гап! Уғли отаси ҳузурига келади-ю, биринчи сўздаёқ тош отади! Бизлар шундай қилармидик-а! Головлёвога келган чоғларимизда ўттиз чақирим нариданоқ парвардигорим, қулингга ўзинг ҳамроҳ бўл! деб нола қилардик. Ана онамизам тириклар, айтсинлар! Ҳозирчи... Ҳайрон-ҳайрон қоласан киши!

— Мен ҳам ҳайронман. Эсон-омон келдим, эсонлашдим, қўлингизни ўпдим, ҳозир эса чой ичиб ўтирибман, марҳамат этсангиз овқат ҳам берасиз, овқатланаман, сизга бир нима деганим ҳам йўқ. Бу гапларнинг нима ҳожати бор эди?

Арина Петровна креслода тинглаб ўтирарди. У, гўё аллақачонлари бошланган бир ҳикоянинг давомини эшитиб ўтиргандай эди. У ҳикоя унинг эсидан чиқай деб қолган экан, ана энди яна ўша тўхтаган жойидан бошланмоқда. Ҳарҳолда у, ота-боланинг бундай рўпара келишидан ҳечқандай яхшилик кутиб бўлмаслигини фаҳмлаб, аралашмоқни ва уларни яраштирадиган гап айтмоқни лозим топди.

— Ҳай-ҳай, жўжа хўрозлар!— деди у, ўз насиҳатини ҳазиллашгандай қилиб кўрсатишга ҳаракат қилиб:— Бир-бирини кўрган замон олишишаяпти-я! Бир-бирига ирғигани ирғиган-а! Ҳазир бўлинглар, патларинг учиб кетмасин! Вой боласи тушкурлар-е! Тузуккина гаплашиб ўтирсаларинг бўлмайдим, барака топкурлар, мен кампир ҳам баҳузур эшитиб ўтирардим! Сен Петенька жим бўлсангчи! Даданга доим итоат қилмоқ керак, чунки у сенинг даданг бўлади! Дадандан биронта қаттиқ гап эшитсанг, бош устига дегин, бўйсунгин, иззат қилгин, чунки сен ўғилсан! Эҳтимол қаттиқ деганинг юмшоқ бўлиб чиқар — унда сенинг омадинг! Сен бўлса, Порфирий Владимирич, меҳрли бўл! У сенинг ўғлинг, ҳали ёш, уйланмаган. У етмиш чақирим ўнқирчўнқир йўлдан юриб келган: чарчапти, совуққотипти, уйқиси келади! Чойни ичиб бўлдик, овқатни буюргин ва кейин уйқига! Шундай, чироғларим! Кейин жой-жойимизга тарқаламиз, худога сиғинамиз, ғам-ғуссаларимизам босилади. Мияларимизда бўлган жамики ёмон ниятлардан ухлаган чоғимизда худо халос қилади! Эртага эса саҳарда туриб марҳумнинг дуойи фотиҳасини қиламиз. Кейин худайисини ўтказамиз, ибодатга борамиз ва кейин келиб суҳбат қилишамиз. Дам олгандан кейин ҳарким ўз ишидан гапириб беради. Сен Петенька Петербург ҳақида, сенчи Порфирий, қишлоқдаги ишлар ҳақида гапириб берасан. Ҳозир бўлса, овқат еймизда, ҳарким ўз жойига марҳамат!

Бу насиҳат ишонарли бўлмаса ҳам та'сир қилди,

чунки Иудушка ҳам ўзининг бема'ни қилиғини фаҳмлаб қолди ва яхшилиқча битишишни лозим топди. Шунинг учун у, жойидан туриб, онасининг қўлини ўпди, «сабоқ» бергани учун ундан миннатдор бўлди ва овқат келтиришни буюрди. Овқат маҳали жиддият ва сукунат блан ўтди.

Ошхонада ҳечким қолмади, ҳамма жой-жойига тарқалди. Уй ичини аста-секин сукунат босди ва энг охирида Иудушкага ҳам навбат келди. Ниҳоят, у икона олдида узоқ ибодат қилгандан кейин ўрнига ётди.

Порфирий Владимиричнинг кўзига уйқу келмайди. Уғлининг келишидан қандайдир бир ҳодиса бўлишини кутади ва илгаритданоқ ҳарқандай бема'ни ўғит-насиҳатларини миясига келтиради. Бу ўғит-насиҳатларнинг яхшилиғи шуки, уларни ҳарқачон ҳам ишга солса бўлади, чунки улар бир бутун фикрни ўз ичига олмайди. Улар учун тил қоидалари ҳам зарур эмас: улар парча-парча ҳикматли гаплар шаклида мияда тўпланиб, тилга келган сайин ташқарига отилиб чиқади. Шунга қарамасдан, турмушда бирор кутилмаган воқиа юз бериши блан мияда ҳикматли гапларнинг кўпайиб қолишидан тўс-тўполон кўтарилади ва ҳатто уни уйқи ҳам тинчитаолмай қолади.

Иудушка сра ухлайолмайди: сон-саноксиз арзимаган нарсалар миясига келиб, уни эзади. Тўғриси айтганда, Петеньканинг сирли келиши уни кўпда ташвишга солмайди, чунки нима бўлса-да, Иудушка энди ҳарбир ҳодисага тайёр. У, биладики, ҳечнарсани унинг гафлатда қолдирилмайди ва ўзини бошдан-оёғигача ўраб олган бема'ни ва чирик ҳикматлардан воз кечиришга уни ҳеч-нима мажбур қилолмайди. Унинг учун ҳечнарсани йўқ: на қайғу, на шодлик, на ғазаб ва на муҳаббат. Назарида бутун олам унинг маҳмаданалиғи учун бениҳоя манба бўлган товутдай кўринади. Володянинг ўзини-ўзи ўлдирганида қаттиқ қайғириши керак эди, лекин у бунда ҳам бағри тошлиқ қилди. Бу ҳол эса икки йил бўйи чўзилиб келган қайғули бир ҳодиса эди. Володя икки йил бўйи чидади; аввал ўзини такаббур ва отасининг ёрдамига муҳтож эмасдай тутди, кейин бўшашди, ёлворабошлади, исбот этди, дўқ қилди... Ҳар сафар у, баайни оч одамга тош узатгандай, аввалдан тайёрланган ҳик-

матли сўзларни қарши олди. Бунинг нон эмас, тош эканлигини Иудушка фаҳмлаганми, йўқми — униси нома'лум; ҳарҳолда унинг бермоқчи бўлган бошқа нар-саси йўқ эди, у, бу тошни бирдан-бир имкониятим деб, узатар эди. Володя ўзини-ўзи отгандан кейин унга хайр-худойи қилди, унинг ўлган кунини числога ёзиб қўйди ва келгуси ҳар йили 23 ноябрь кунини хайр-худойи қи-лишга ва бутхонага бориб ибодат этишга аҳд қилди. Аммо гоҳи унинг миясида: ҳарҳолда онлада ўзини ўл-дириш ҳодисаси рўй бериши яхши эмас, деган фикр туғилиб қоларди, у чоқ Иудушка «бебош фарзандларни худо ўзи жазолайди», «мағрурларни худо ёқтирмайди» ва шу сингари бирқанча тайёр ҳикматли гапларни ишлатарди ва овунарди.

Ҳозир ҳам худди шундай. Шак-шубҳа йўқки, Пе-теньканинг бошида қандайдир бир ташвиш бор. Аммо Порфирий Головлёв нимаки бўлганда ҳам, бундай та-содифлардан юқори туриши лозим. Эртага ўғли нимаи-ки деса, барибир: ўзинг чатоқ қилибсан, ўзинг тўғрила, ўзинг бошлабсан, ўзинг тамомла, роҳатини кўрибсан, азобини ҳам торт, дейди. Петенька ҳам Володяга ўхшаб нон ўрнига тош гириллашини хоҳламаганида нима бўлади? У ҳам... Иудушка бу хаёлдан чўчиб кетади ва уни шайтон васвасаси деб тинчийди. У бошқа томонга ўтирилиб ётади ва ухламоқчи бўлади, лекин ухлай ол-майди. Эндигина уйқига кетай деганда қўлимдан келса нималар қилмас эдим! Ёки, кўрпангга қараб оёқ узат ва шу сингари яна ўша бош-оёғи йўқ хаёллар унинг миясини босабошлайди. Шундай қилиб, Иудушка эр-таги ташвишларни тарқатишга ёрдам берадиган маҳ-маданагарчиликлар орқасида ухлаёлмай ётади.

Йўл азоби — гўр азоби бўлишига қарамасдан, Пе-теньканинг кўзига ҳам уйқу келмайди. Унинг фақат Головлёвода бир ёқлик бўладиган бир мушкул иши бор, аммо шундай ишки, унга ботиниб киришига худо ўзи тўзим берсин. Тўғрисини айтганда, бу ишдан умид йўқлигини ва Головлёвога бориши баттар хунук бў-лишини у ўзи ҳам яхши фаҳмлар эди. Аммо одамзодда бўладиган ўзини сақлаш туйғуси унга: синаб кўриш, азоб чекиш эмас, деб уни келишга ундади. Ана энди келди, броқ ҳар балога ҳозир турмоққа ўзини чиниқ-

тириш ўрнига, биринчи қаламдаёқ сал нарсага 'дадаси блан аразлашай деб қолди. Бу сафардан нимадир уна-дими? Тошни нон қиладиган му'жиза рўй 'берадими, ёки йўқми?

Ундан кўра, тўпоячани чаккага тираб: афандилар! Мен сизларнинг авлодингиз номини кўтариб юришга лойиқ эмасман! Мен ҳазина пулини ютқазиб қўйдим! Шунинг учун ўзимга-ўзим адолатли ва қат'ий ҳукм чи-қазаман! деб қўяқолиш яхшироқ эмасми? Пақ этди — иш тамом! Рўйхатдан ҳам поручик Головлёв вафот этди, деб ўчирилади қўяди! Ростдан ҳам, бу қандай ваҳимали ва... чиройли чиқарди. Уртоқлари ҳам: сен бахтсиз эдинг, жуда ўйинга берилиб кетгандинг, аммо сен олижаноб зот эдинг! дейишарди. Аммо у, бошдаёқ шундай қилиш ўрнига, айбини ҳаммага ошкора қилди ва натижада, қилган исрофгарчилигини ма'лум муд-датда албатта қоплаш шarti блан унга вақтинча 'жа-воб беришди. Кейин эса — полкдан ҳушт. Эндигина бошланган мансабининг шармандаларча тугашидан иборат бўлган ана ўша мақсадга эришув учун у, Го-ловлёвога жўнади, лекин нон ўрнига тош гириллашига имони комил эди!

Эҳтимол, бирор нарса чиқиб қолса! Гоҳ вақт бўла-ди ҳам... Башарти ҳозирги Головлёво йўқ бўлиб, унинг ўрнига янгича шароит блан янги Головлёво пайдо бў-либ қолар, бу ҳолда у... Отаси... вафот бўлгани учун эмас... умуман янги «шароит» туғилар... балки бувиси ҳам...— унинг пули бор! Фаложат борлигини билгач, зора пулини бёрса! Мана ол, тезроқ жўна муддати ўтиб қолмасин, деса-я! Ана у жўнаб кетди, аравакаш-ларни қисталанг қилиб, муддатига икки соат қолганда, полкка етиб боради! Офарин Головлёв, дейди ўртоқла-ри:— қўлингни бер, олижаноб зот! Бундан буён бу воқиа унутиб юборилсин! Ана энди у, аввалгича полкда қолишгина бир ёқда турсин, ҳатто аввал штабс-капитан ва кейин капитан қилиб кўтарилади, полк ад'ютанти қилиб тайинланади (илгари хазиначи бўлиб, эди) ва, ниҳоят, полкнинг юбилейида...

Оҳ! Тезроқ тонг отса экан! Эртага... майли, нима бўлсаям бўлаверсин! У эртага эшитиш керак... нима гапларни эшитмаскин! Эртагамиш... а хўш, эртаганинг

нима зарури бор? Ҳали анча вақт бор-у... Ишонтириш, кўнглини юмшатиш учун унинг ихтиёрида атиги икки кун бор... Бўлмаган гап! Ишонтириб бўладими, кўнглини юмшатиб бўладими, ахир! Бўлмайди...

Шу тунда ўйлай бериб мияси ғовлаб кетди, чорак соатдан кейин головлёвлар қўрғони оғир уйқига толди.

Эртасига ҳамма барвақт уйқудан турди. Йўлда ҳориб келдим деган баҳона блан уйда қолган Петенькадан бошқа ҳамма черковга жўнади. Ниҳоят, ибодат ва дуойи-фотиҳа қилиб қайтиб ҳам келишди. Петенька одатдагича, дадасининг қўлини ўпмоқчи бўлиб борган эди, Иудушка қўлини кўришгани узатди ва ҳатто ўғлини чўқинтирмаганини ҳамма сизди. Нонушта ҳам қилиб, ҳолва талқон ҳам ейилди; Иудушка қовоғини солиб юрар, оёқларини судраб босар, гаплашгуси келмас, чуқур-чуқур нафас олар, ҳа деб қўлларини қовуштирар ва ўғлига сра қарамас эди. Петенька ҳам шумшайиб кетма-кет папирос чекарди. Кечаги кўрсликлар камайиш бир ёқда турсин, аҳвол шу даражага етдики, Арина Петровна қаттиқ ташвишда қолди ва бирон воқиа содир бўлмадимикан деб, Евпраксеядан суриштирмоққа киришди.

— Нима бўлипти уларга? Эртадан буён бир-бирига худди душмандай ҳўмрайишади?

— Қайдам? Мен уларнинг сирини билармидим?— дейди Евпраксеяхон.

— Балким сен сабабчидирсан? Ёинки, неварам сенга тегишяптими?

— Нега тегишади! Боя, йўлакда пойлаб турган экан, Порфирий Владимирич кўриб қолиптилар!

— Шундай дегин!

Ростдан ҳам, аҳволи мушкуллигига қарамасдан, Петенька азалги енгилтаклигини қўймапти. У ҳам Евпраксеяхоннинг кенг яғринига хуштор бўлиб, унга гап отмоқчи бўлипти. Унинг, Евпраксея ҳам экономка бўлгани учун уйда қолса керак деб, черковга бормаслигининг сабаби ҳам шунда эди, қўрғонда ҳаммаёқ тинчигандан кейин у, шинелини елкасига солиб йўлакда бекиниб ўтирипти. Икки-уч минут ўтар-ўтмас даҳлиздан қизлар уйига кириладиган эшик қарсиллаб очилпти ва йўлакнинг нариги чекасида қўлига нонуштага

иссиқ тешиқ кулча солинган патнис ушлаганича Ев-
праксея кўриниб қолипти. Петенька унинг курак суяги-
дан ушлашга ва, зап ягрин экан-да! деб айтишга ҳам
улгурмапти-да, ошхона эшигидан дадаси чиқиб қо-
липти.

— Агар сен аҳмоқ бу ерга расвогарчилик қилгани
келган бўлсанг, ҳозир зинапоядан улоқтириб ташлашга
буюраман!— деб аллақандай ҳаддан зиёд ғазаб блан
бақириб берипти.

Албатта, Петенька, қаттиқ ҳижолат бўлипти.

Аммо у, эрталабки ҳодиса ўзининг ишига зарар
етказишини билган эди ва шунинг учун бугун индамас-
дан, мушкулини айтишни эртасига қолдирадиган бўлди.
Шу блан бирга, отасининг қаҳрини босмоққа ҳаракат
этиш бир ёқда турсин, аксинча, ўзини анча бепарво
ҳамда аҳмоқона тугарди. Уйни димиқтириб юборган
папирос тутунини қўли блан ҳайдаётган отасига илти-
фот этмасдан пайдар-пай чекар эди. Яна, четдан-
гина кулимсираётган Евпраксеяхон томонига дақиқа
сайин телбаларча кўз қирини ташлар, буни эса Иудуш-
ка фаҳмлаб турар эди.

Кун узоқдай туйилди. Арина Петровна Евпраксея-
хон блан дураки ўйнаб ҳам кўрди, бўлмади. Уйин
жуда суст борар, ҳечким ҳечнима гапирмас ва ҳатто
энг оддий нарсалар ҳам асло ақлига кирмас эди. Ов-
қатдан сўнг азиз онажон Арина Петровна Погорелкага
жўнамоқчи бўлган эди, лекин Иудушка онасининг бу
ниятидан ҳатто чўчиб ҳам кетди.

— Худо хайр берсин, онажон,— деб ёлборди у,—
бу... жинни ўғлим блан мени юзма-юз қилиб ташлаб
кетмоқчисизми? Йўқ-эй! Уйламанг ҳам! Жавоб ҳам
бермайман!

— Нима бўлди? Ораларингда бир гап ўтдими дей-
ман, гапирсангчи!— деди онаси.

— Йўғ-е, ҳозирча ҳеч гап ўтгани йўқ, лекин кейин
кўрармиз... Йўқ, мени ташлаб кетманг! Сиз борингизда
бўлсин... Беҳуда эмас! Кўп ҳам бекорга келмагандир...
Бирор ҳодиса бўлақолса сиз гувоҳ бўласиз!

Арина Петровна бошини тўлғади-да, қолмоқчи,
бўлди.

Овқатдан кейин Порфирий Владимирич, Евпраксея-хонни қишлоққа поппи олиб келгали юбориб, уйқига ётди; Арина Петровна ҳам кетишни йиғиштириб қўйиб ўз хонасига кирди ва креслога ўтириб мудрай бошлади. Петенька эса, фурсатни ганимат билиб ва бувисидан умид кутиб, унинг олдига кирди.

— Ўзи нима гап? Кампир блан дураки ўйнагали келдингми?— деди Арина Петровна.

— Йўқ, бувижон, сизда ишим бор эди.

— Қани айтчи.

Петенька турган жойида бир дақиқа сукут қилди-да тўсатдан:

— Мен, бувижон, хазина пулини ютқизиб қўйдим.

Қапалаги учиб кетганидан Арина Петровнанинг кўз олдини қоронғи босди.

— Кўпмиди?— деб сўради бўғиқ, овоз блан ва унинг кўзларига тикилди.

— Уч минг.

Бир минут жим бўлиб қолишди; Арина Петровна ёрдам кутгандай бўлиб, ҳар томонга жовдирар эди.

— Бунинг учун Сибирьга сургун қилинишинг ҳеч гап эмаслигини билмасмидинг? — деди ниҳоят у.

— Биладан.

— Вой шўрлик, эй! Шўрлик!

— Мен, бувижон, сиздан қарз сўрамоқчи эдим... фойдаси блан яхшилаб тўлайман!

Арина Петровнанинг жони ҳалқумига келаёзди.

— Нималар деясан, нима!— деб довдираб қолди у.— Менда ўлимлигим блан кафанимга яраша пул қолган, холос! Қорнимни ҳам невараларимнинг яхшилиги орқасида ва ўғлимникида тўйғазмоқдаман! Ҳай, ҳай, мени тинч қўй! Ишқилиб, тинч қўй! Ундан кўра дадангдан сўра!

— Бай, бай Қурумсоқдан бир нима умид қилиб бўладими! Бувижон, мен сизга умид боғлаб эдим.

— Нима қилай, иложим йўқ! Жон деб берардим-у, менда қанақа пул бўлсин! Сен дадангга йўриғи блан, иззатини жойига келтириб айтиб кўр! Дадажон, дегин, аҳвол шунақа, шунақа: айб менда, ёшлик қилиб қўйибман... дегин. Кулиб, жилмайибгина, қўлини ҳам ўп, та'зим қил, йиғлаб ҳам юбор, бунақани у яхши кўради,

ана шунда даданг ўзининг азиз фарзанди учун ҳам'ёни-ни катта очиб қўяди.

— Нима дейсиз! Бувижон! Бундай қилсак! Шошманг! Шошманг! Мабода унга: агар бермасанг — оқ қиламан!— десангиз. У бундан азалдан қўрқарди-ку!

— Ҳай, ҳай, оқ қилишнинг нима кераги бор! Шундай сўраб кўргин. Ёлвориб кўргин, чироғим! Дадангга та'зим қилганинг учун ўлиб қоласанми? Даданг-ку! У ҳам кўриб... шундай қилақол! Хўп де!

Петенька, гўё алланималарни ўйлагандай, уёқдан-буёққа юрарди ва, ниҳоят, тўхталиб гапиради:

— Йўқ-а, барибир — бермайди. Нимаики қилсам, ҳатто бошимни тошга урсам ҳам, барибир бермайди. Ана сиз оқ қиламан, деб қўрқитганингизда... нима қилсам экан-а, бувижон?

— Қайдам. Синаб кўрчи, балки бўшашар. Қандай қилиб сен бундай ишга йўл қўйдинг: хазина пулини ютқизиш ҳазил гапми? Ёки биров ўргатдим?

— Нима бўлса ҳам, ютқиздим-да. Ўзингизда пул бўлмаса, етимларниқидан бериб туринг!

— Ҳа! Нима деяпсан? Етимларнинг пулини берармишман-а! Уни қара-я! Бу тўғрида худо ҳақи оғзингни очакўрма!

— Бермайсизми? Чакки қиласиз. Яхши фойда берардим. Ҳар ойда беш процент бўладими? Йўқми? Бўлмаса бир йилдан кейин сўмига сўм?

— Овора бўлма!— деб Арина Петровна қўл силтади,—худо ҳақи, мени тинч қўйгин! Ҳали даданг эшитиб қолиб, уни сиз қутуртган экансиз, демаса! Ё, раббим! Мен, кампир, бойқиш ором олмоқчи эдим, кўзим уйқига ҳам кетган экан, у бўлса бошимга ташвиш блан келиб безовта қилди-я.

— Яхши, бўлмаса мен кетай. Демак иложи бўлмас экан-да? Майли энди. Қариндош-уруғчилик шундақа экан-да. Уч минг сўм учун невараси Сибирьга жўнаса ҳам майли. Оқ йўл тилаб дуо қилишни эсингиздан чиқарманг!

Петенька, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. Унинг хомхаёлларидан бири пучга чиқди — энди на илож? Бирдан-бир чора: отасига сирини очиб айтиш. Эҳтимол... Балки бирон нарса...

— Ҳозир бориб ишни бирёқлик қилиб қўяқолсам-микан,— деди ўз-ўзига,— ё йўқми! Йўғ-е, бугун нима кераги бор... Балки бирон нарса чиқар... нима бўларди? Йўқ, яхшиси эртага... Ҳарҳолда бугун... Ҳа, майли, эртага! Айтаману, кетавераман.

Эртага бўлса бўлгани, бўлмаса, ҳол хароб...

Бувиси блан гаплашгандан кейин яна ҳам бўшашиб кетди. Петеньканинг келиш сабабини билиб қолганидан кейин Арина Петровна ҳам жим бўлиб қолди. Иудушка, онаси блан суҳбатлашмоқчи бўлган эди, унинг хаёл сураётганини кўриб индамай қўяқолди. Петенька ҳам бекор ўтириб, тинмай чекарди. Кечки овқат маҳалида Порфирий Владимирич ундан:

— Хўш, сен қандай иш блан келганини айтасанми-йўқми?— деб сўраб қолди.

— Эртага айтаман,— деди Петенька қовоғини солиб.

Петенька бутун кечаси блан кўз юммай чиқиб, яна саҳарда ўрнидан туриб олди. Уни ҳамиша ўша иккиёқлама хаёл тинч қўймасди: бошда: эҳтимол, берар! кейин: нимага келдим бу ерга дерди. Эҳтимол, отасининг фе'лини билмагандир, ҳарҳолда у, отасида ўзи фойдаланаоларлик ҳечқандай бўшанглик бор деб билмас эди. У фақат, отаси ҳузурида бўлганида ниманидир тушунаолмаганлигини ҳис қилар эди. Ҳайиқмаса ҳам, лекин бесаранжомлиги туфайли қай тариқа йўл тутиш ва гапини нимадан бошлаш кераклигини билмасди. У болалик чоғиданоқ шундай эди ва ақлини танигандан бери биронта ишни қилмоқ учун отасига ялингандан кўра ўша ишнинг ўзидан воз кечган яхшироқ дейишга одатланган эди. Ҳозирда ҳам худди шундай бўлди. Нимадан бошласам экан? Қандай бошласам экан? Нима деяркан?... Атганг, нима деб бу ерга келдим-а?

Уни ҳам босди. Шунга қарамасдан у, ихтиёрида бирнеча соатгина вақт қолганини ва бирор чора кўриш кераклигини биларди. Шундай қилиб у, камзулнинг тугмаларини қадаб олди-да, бир балоларни шивирлай-шивирлай шағдам қадам ташлаб, отасининг уйига қараб йўл олди.

Иудушка ибодат қилмоқда эди. У художўй бўлиб ҳар куни бирнеча соат вақтини ибодатга бағишларди. Аммо у, худога меҳр қўйиб, тоат-ибодат блан худонинг марҳаматига эришмоқ мақсадида эмас, шайтондан қўрққанидан ва ундан худо халос қилади деган умидда ибодат қиларди. У кўпгина дуоларни биларди ва айниқса ибодат вақтида қандай туриш, я'ни қайси пайтда лабларни қимирлатиш, қайси вақтда кўзларни юмиш, қўл-кафтларини жуфтлаштириш, қўлларни кўтариш, қайси вақтда сажда қилиш, тик туриш ва қайси вақтда чўқиниш лозимлигини яхши билиб олган эди. Ма'лум вақтларда унинг кўзлари қизарар ва бурни терлар эди. Лекин қилган ибодатлари унда бирор янгилик туғдирмас, унинг дилини ёритмас ва зулматдай ҳаётига ҳечқандай нур сочмас эди. У, ибодат маҳалида ҳарқандай тан ҳаракатларини қилиш, шу блан бирга бирор кимсанинг ертўлага сўроқсиз кирганини ва бошқа ишларни деразадан кузатиб туришга ҳам қодир эди. Бу эса, бошқалар блан биргаликда кун кечиришдан ҳоли бўлган, унинг ўзигагина хос танҳо яшаш усули эди.

Петенька кирганида Порфирий Владимирич қўлларини юқори кўтарган ҳолда тиз чўкиб турарди. У, ўз қиёфасини ўзгартмади, ибодатни ҳали тамом қилмаганлигини англатиш учун бир қўли блангина ишора қилди. Петенька дастурхон тузағлиқ ошхонага чиқиб, пойлаб ўтирди. Ярим соатлик кутиш унга жуда кўпдай туюлди, бунинг устига, отасининг жўрттага кутдираётганлигига имони комил эди. Дастлаб кирганида дадил бўлса ҳам, кейин секин-аста хўрлиги келабошлади. Аввал жимгина ўтирган бўлса, кейин уёқдан-буёққа юрабошлади ва ахирда нимагадир ҳуштак чалабошлаган эди, ўша соатда уйнинг эшиги очилиб, Иудушканинг ғазаб аралаш товуши эшитилди:

— Ҳуштак чалмоқчи бўлган одам отхонага чиқиб чалсин!

Бирпасдан кейин Порфирий Владимирич, гўё бирор тантанали маросимга тайёрлангандай, қопқора ва озода кийиниб чиқди. Гўё эндиgina «одамшаванда» бўлгандай, афт-башараси мулойим ва хурсанд эди. У, ўғлининг олдига келиб, уни чўқинтирди ва ўпди.

— Хуш келибсан!— деди у.

— Хуш вақт бўлинг!

— Уйқи қалай бўлди? Урин тузуккинамиди? Қандала-бурга чақмадим?

— Сизнинг сояи-давлатингизда яхши ухладим.

— Ухлаган бўлсанг, жуда соз. Ота-она уйидагина киши яхши ухлайди. Мен бунини ўз тажрибамдан билман: Петербургда нақадар яхши ўрнашиб олган бўлсам ҳам, аммо Головлёвода жуда яхши ухлардим. Бу ерда бешикда ётгандай бўласан. Хўш, нима қиламиз: олдин чой ичамизми, ё айтмоқчи бўлган гапингни ҳозир айтиб қўяқоласанми?

— Йўқ, ҳозир гаплашаверганимиз ма'қул. Олти соатдан кейин жўнашим керак, унгача уёқ-буёқни ўйлаб олишга ҳам вақт керак бўлади.

— Майли, чирогим. Аммо мен ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмайман: бўлганини айтаман қўяман. Менда доим жавоб тайёр. Агар илтимосинг тўғри бўлса — бажони дил! Тўғриси ҳечқачон қайтармаганман. Ба'зан оғир бўлса ҳам, қурбим етмаса ҳам, лекин тўғри бўлса — илтимосни қайтаролмайман! Менинг табиатим шундай. Борди-ю нотўғри илтимос қилсанг, кейин ўзингдан кўр! Сенга ачинсам ҳам, барибир қайтараман! Менда гапни айлантириш одати йўқ. Ҳамма ишим — ойнадай равшан. Қани бўлмасам, уйга кирайликчи! Сен гапирсан, мен тинглайман! Қани, эшитайликчи, нима гаплар?

Икковлари ҳам уйга киргандан кейин Порфирий Владимирич эшикни қия қилиб ючиқ қолдирди ва ўзи ҳам ўтирмасдан, ўғлини ҳам ўтқизмасдан, уй ичида уёқдан-буёққа юрабашлади. Унга гўё, ишнинг чатоқлиги ма'лумдай ва бундай ишлар тўғрисида юриб туриб гаплашмоқ энгилдай туйилар эди. Башарани яшириш ҳам осон ва башарти иш хунуклашгундай бўлса, гапни тўхтатишга ҳам қулай бўлади. Эшик қия очиб туриши орқасида гувоҳ кўрсатиш ҳам осон бўлади, чунки кампир блан Евпраксеяхон хўрак қилмоқ учун тезда ошхонага кирсалар керак.

— Мен, дадажоним, хазинанинг пулини ютқизиб қўйдим,— деб бирданига тўмтоқ қилиб айтақолди Петенька.

Иудушка ҳечнарса демади. Лекин лабларининг титрагани кўриниб турарди. Кейин у, одатдагича шивирлай бошлади.

— Уч минг ютқизиб қўйдим,—деди яна Петенька,—агар индинга обориб тўламасам, ҳолим хароб бўлади.

— Нима қилипти, тўлай бер!—деди Порфирий Владимирич, оҳиста.

Ота-бола бироз жим қолишди. Петенька гапини давом қилдирмоқчи эди, лекин нафаси бўғилиб қолди.

— Пулни қаердан оламан мен ахир?—деди у ниҳоят.

— Мен, чироғим, қаердан олишингни билмайман. Карта ўйнаб хазина пулини ютқизаётганингда нимага ишонган бўлсанг, ана ўшандан тўлай бер.

— Бундай вақтларда қаердан олишни ҳаркимам эсидан чиқазиб қўяди, буни ўзингиз ҳам яхши биласиз!

— Мен ҳечнарсани билмайман, чироғим. Ҳечқачон пул тикиб карта ўйнаган эмасман, фақат кампирга эрмак бўлсин, деб дураки ўйнаймиз, холос. Сен мени зинҳор унақангги чатоқ ишларга аралаштирмагин, ундан кўра, юргин, чой нчайлик. Чой ичиб балки бирор тўғрида гаплашиб ўтирармиз, лекин, худо ҳақи, бу тўғрида эмас.

Иудушка ошхона томонга чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Петенька уни йўлдан тўхтатди.

— Ҳарҳолда, кечирасиз,—деди у,—ахир мен, қандай бўлмасин, бундай аҳволдан қутилишим керак-да!

Иудушка кулимсираб, Петеньканинг афтига қаради.

— Ҳа, шундай қилишинг керак, чироғим!—деб қўшилди у.

— Шундай бўлса ёрдам қилингда!

— Буниси бошқа масала. Бундан қандай бўлмасин, қутилиш керак деган гапинг, тўғри. Аммо қанақасига қутилиш — менинг ишим эмас!

— Нега энди ёрдам қилишни истамайсиз?

— Аввало, шунинг учунки, менда сенинг чатоқ ишларингга тўлайдиган аҳмоқ пулим йўқ, сўнгра эса, умуман бундай ишларга аралашингга сра тобим йўқ. Ўзинг мохов қипсан, ўзинг чора топ. Роҳатини кўрибсан — азобини ҳам торт. Ана шундай, чироғим. Мен

боя ҳам ўша тўғрида гап бошлаб эдим, агар тўғри иш ҳақида илтимос қилсанг...

— Биламан, биламан. Баҳона топаверасиз...

— Шошма, қўполлигингни қилмай тур, мен гапириб бўлай. Бу гаплар баҳона эмаслигини мен сенга ҳозир тушунтириб бераман... Хўш, боя мен сенга: агар сен тўғри, яхши иш тўғрисида илтимос қилсанг, бош устига! Сен учун доим тайёрман! деб айтгандим. Мабода чатоқ иш блан келган бўлсанг, кечирасан, чироғим! деб эдим. Чатоқ ишлар учун менда пул йўқ, вассалом! Бўлмайди ҳам, буни ҳам билиб қўй! Шунинг учун бу сўзларни «баҳона» демагин, бу сўзлар ҳаммаси рост, буни тушуниб ҳам ол.

— Аҳволимни ҳам ўйлаб кўринг-да, ахир!

— Худонинг айтгани бўлар, — деб жавоб берди Иудушка, кўз қири блан иконага қараб ва қўлларини узатиб.

Ота-бола уй ичини яна бирнеча марта айланиб чиқишди. Иудушка, ўғли гўё уйдан чиқармагани учун шикоят қилгандай, зўр-базўр юрарди. Петенька эса белига таяниб, мўйлабини тишлаган ва тажанг бир ҳолда кулимсираб, унинг кетидан юрар эди.

— Мен сизнинг сўнги ўғлингизман, шуни эсингиздан чиқазманг! — деди у.

— Юнус пайғамбарнинг ҳамма фарзандларини ҳам худо обқўйган, лекин у сра оҳ-зор қилмаган: худоё ўзинг бердинг, ўзинг — олдинг, ихтиёр ўзингда! деган, ҳолос. Шунақа, чироғим!

— Уларни худо олипти, сиз эса ўзингиз олаяпсиз. Володя...

— Сен энди бема'ни гапларни гапирабошладинг шекилли!

— Ҳеч-да, бу бема'нилик эмас, балки ҳақиқатдир. Ҳаммага ма'лумки, Володя...

— Йўқ, йўқ, йўқ! Бемаза гапларингни эшитишга сра тобим йўқ! Бас қил. Бор йўфингни айтдинг. Мен ҳам сенга жавоб қайтардим. Ана энди чиқиб чой ичайлик. Утирамиз, гаплашамиз, кейин хайрлашиб ичамиз, вассалом! Қўраяпсанми, худо сенга қандай раҳмдил! Ҳало ҳам тинчиди, йўл ҳам яхши бўлиб қолди. Ҳашпаш дегунча, станцияга ҳам етиб оласан!

— Ахир, эшитинг-да, илтимос қиламан! Башарти сизда заррача оталик ҳисси бўлса...

— Йўқ, йўқ, йўқ! Бу тўғрида гаплашмайлик! Ошхонага чиқайлик — кампир зерикиб қолгандир. Қари одамни кутдириб қўйиш яхши эмас.

Иудушка шартта орқасига бурилиб, шошиб-пишиб эшикка қараб юрди.

— Ҳо кетинг, ҳо кетманг, мен барибир бу гапни сра қўймайман! — деб унинг орқасидан бақирди Петенька. — Гувоҳлар ҳузурида гаплашганимизда ўзингизга ёмон бўлади!

Иудушка орқасига қайтди ва ўғлининг рўпарасига келиб турди.

— Менга нега осилаяпсан, аблах... айтавер! — деб сўради у, даргазаб бўлиб.

— Мен ютқизган пулни тўласангиз бас.

— Ҳечқачон тўламайман!!

— Бу сизнинг қат'ий жавобингизми энди?

— Кўраяпсанми? — деб қаттиқ гапирди Иудушка, бурчакда осиб қўйилган иконани бармоғи блан кўрсатиб. — Кўраяпсанми буни? Бу отангнинг фотиҳаси бўлади... Ана мен сенга унинг олдида айтаман: ҳечқачон!! — деб шағдам қадам ташлаб, уйдан чиқиб кетди.

— Одамхўр! — деган сўз унинг қулоғига кирди.

Арина Петровна стол ёнида ўтиради, Евпраксеяхон чойга ҳозирлик кўрмоқда. Кампир ўйчан, индамас ва ҳатто Петенькадан уялиб ўтиргандай эди. Иудушка одатдагича унинг қўлини ўпади ва онаси уни одатдагича чўқинтиради. Кейин одатдагича суриштиришлар бошланади: соғ саломатми, яхши ухладими; буларнинг ҳаммасига бир оғиз сўз блан жавоб бўлади.

Арина Петровна ўтган кун кечқуруноқ хафароқ эди. Петенька ундан пул сўраб, «оқ қилиш» тўғрисида эсига солгандан буён у аллақандай аҳволда қолди ва: ростдан ҳам оқ қилсам нима бўлади? деган фикр унинг миясидан чиқмас эди. Эрталаб, уйда суҳбат бўлаётганини эшитиб, Евпраксеяхондан илтимос қилди:

— Секин бориб эшикдан қулоқ солмайсанми, нималар дейишяпти экан!

Аммо Евпраксеяхон қулоқ солиб кўрса ҳамки, тен-таклигидан ҳечнарсга фаҳмлай олмади.

— Шундай, ўзлари гаплашиб ўтиришипти!— деб жавоб берди у, қайтиб келиб.

Кейин Арина Петровнанинг тоқати тоқ бўлиб, ошхонага ўзи кириб кетди, унда самовар ҳам тайёр экан. Аммо суҳбат правардига келиб қолган эди; у Петеньканинг бақираётганини, Порфирий Владимирич эса гингиллаб жавоб қайтариб турганини эшитди, холсс.

— Гингиллагани гингиллаган!— деб эслади у.— У, ана у вақтда ҳам шундай гингилларди! Уша вақтда ҳам ҳечнарсга тушунолмасдим!

Ниҳоят ота-бола ошхонага чиқишди. Петенька қил-қизариб кетган ва оғир нафас олар эди; кўзлари катта очилган, сочлари тўзиган ва пешонасини майда тер босган эди. Аксинча, Иудушка оқарган ва даргазаб; у, ўзини ҳечнарсга бўлмагандай қилиб кўрсатмоқчи эди, лекин қанча уринса ҳам, пастки лаби титраб эди. Меҳрибон онасига эрталабки саломини зўр-базўр бе-раолди.

Ҳамма жой-жойига ўтирди, Петенька сал нарироққа ўтирди-да, курсига ташланди, оёқларини чалмаштириб, папиросини чекар экан, истеҳзо блан дадасига қараб қўяр эди.

— Ана, онажон, ҳаво ҳам очилиб қолди,—деб бошлади Иудушка,— кечагина қанақа тўс-тўполон эди, худдонинг хоҳишидан кўрасизки, ҳаммаёқ сув сепгандай бўлипти, шундаймасми, онажон?

— Қайдам; мен бугун ташқарига чиққаним ҳам йўқ.

— Айтгандек, бизлар бугун азиз меҳмонни кузата-миз, деб сўзини давом қилдирди Иудушка,— мен ҳали деразадан қараб эдим, худованди каримнинг фариштаси учиб келиб кечаги тўс-тўполонларни қаноти блан бир силкиб, йўқ қилиб ташлагандай, ҳаммаёқ тип-тинч бўлиб қолипти!

Иудушканинг мулойим гапларига ҳечким жавоб ҳам қайгармади; Евпраксеяхон, пуфлаб-пуфлаб, хўриллатиб, чой ичарди; Арина Петровна пияласига қараб индамай ўтирар эди; Петенька эса, стулда тебра-

ниб ўтириб, кулиб юборишга тайёр тургандай дадасига истехзо блан кўз ташлар эди.

— Башарти Петенька зудлаб бормаса ҳам,— деб яна гап бошлади Порфирий Владимирич,— кечгача барибир темир йўл станциясига етиб олади. Отлар ўзимизники, яхши отлар, Муравьёвода бир-икки соат ем бериб дам олдирилса, кўз очиб юмгунча етиб олади. Ундан кейин паровоз гириллатиб обориб қўяди, иш тамом. Аҳ, Петенька! Чакки қилаяпсан! Меҳмон бўлиб қолганингда яхши бўларди-да! Бизларга ҳам яхши бўларди, ўзинг ҳам бир ҳафта деганда семириб кетардинг!

Аммо Петенька ҳамон стулда тебраниб ўтирар ва отасига тикилар эди.

— Менга мунча тикиласан? — деди ниҳоят Иудушканинг жаҳли чиқиб.— Нима, тамоша борми?

— Яна нима дер экансиз деб қараб турибман-да.

— Овора бўласан, чирогим! Нима деган бўлсам ўша. Менинг гапим битта!

Бир минутлик сукунатдан кейин:

— Иудушка!— деган шивирлаш равшан эшитилди.

Порфирий Владимирич бу сўзни шубҳасиз эшитди (ҳатто бўзариб ҳам кетди), аммо ўзини эшитмаганликка солади.

— Оҳ, болаларим, болаларим!— деди у.— Ачинаман сизларга, эркалаш ва сийпалашим керак эди-ю, лекин чора йўқ, пешоналарингга ёзилгани шу экан-да! Ота-оналарингиздан ўзларинг четлашяпсизлар, ота-оналарингиздан ҳам қадрдон дўстлар топиб олибсизлар. Бошқа чора ҳам йўқ! Ўйлаб-ўйлаб, тақдирга тан беришга тўғри келади. Албатта, сизлар ёшсизлар, ёшлар, мингилдоқ чолдан кўра, ёшлар блан бўлишни мақул кўрадилар! Шунинг учун ҳам ўзингни овунтирасан, оҳ-воҳ демайсан; ё худо, билганингни қил!— деб парвардигордан сўрайсан, холос.

— Қотил!— деб Петенька яна шивирлади, бу шундай аниқ эшитилдики, Арина Петровнанинг капалаги учиб кетди. Унинг кўз ўнгидан, Стёпка-тентакнинг соясидай, бир нарса лип этиб ўтиб кетди.

— Сен ким тўғрисида гапираяпсан?— деб сўради Иудушка, титраб-қақшаб.

— Шундай, бир танишим тўғрисида.

— Ҳа! Шунақа дегин-да! Миянгдагини ким билади, бу ердагиларнинг биронтасига тил текизаётганга ўхшадинг!

Ҳамма жим қолади; стаканларга қуйилган чойлар қимирламай туради; Иудушка ҳам стулга суюниб ўтиради ва асабийлашиб тебрана бошлайди. Петенька бўлса, умидлари пучга чиққанидан, ўлим олдидаги сингари алам чекади ва шунинг та'сири блан энг охириги чорани кўришга ҳам тайёр туради. Ота-бола қандайдир сирли бир жилмайиш блан бир-бирларининг кўзига тикилишади. Порфирий Владимирич ўзини қанчалик тиймоқчи бўлса-да, лекин унинг ҳам сабр косаси тўлиб тошиш пайтига яқинлашмоқда эди.

— Сен ақлинг жойидалигида жўнасанг тузукроқ бўларди!— дейди ахири у.

— Барибир жўнайман.

— Кутиб ўтиришнинг нима ҳожати бор бўлмаса! Билиб турибман, сен жанжал чиқармоқчисан, мен ҳечким блан ҳам жанжаллашишни хоҳламайман. Бизлар бу ерда бежанжал, беғовга, тип-тинч яшамоқдамиз, мана бувинг ўтириптилар, улардан уялсанг бўларди! Қани, хўш, нега келдинг бу ерга?

— Нима учунлигини айтдим-ку.

— Агар шунинг учунгина келган бўлсанг, беҳуда овора бўлибсан. Жўнайбер, чироғим! Ҳай, ким бор унда? Бойваччага аравани тайёрланг. Яна қовурилган жўжа, икра, яна тагин... тухумми... қоғозга ўраб беринглар. Манзилда, чироғим, отлар дам олгунча бир тамадди қилиб оларсан. Худо оқ йўл берсин, омин!

— Йўқ! Ҳали ҳозир жўнамайман. Мен ҳам черковга бориб, худонинг ўлдирилган қули бўлган Владимирга дуоний-фотиҳа қилдираман.

— Ўз-ўзини ўлдирган, я'ни...

— Ўлдирилганнинг арвоҳига.

Ота-бола бир-бирларига қаттиқ тикилиб қарашади. Иккови ҳам ўрнидан сакраб туришга тайёрдек. Иудушка, ўзини зўрға тутиб туриб, столга қараб ўтириб олади.

— Таажжуб!— деди бўғилиб у, чўзиб яна.— Та-аж-жуб!

— Ҳа, ўлдирилганнинг арвоҳига,— деб дағал гапирди Петенька.

— Қим ўлдирипти уни?— деб қизиқсинди Иудушка; ахир ўғлим ўзига келар, деб ҳамон умидвор бўлса керак.

Броқ Петенька, ҳеч тап тортмасдан, бошлаб:

— Сиз!! — дейди.

— Мен?!

Порфирий Владимирич эсини йўқотиб қўйди. У, ирғиб ўрнидан турди-да, иконга ўгирилиб ибодат қилди.

— Сиз! Сиз! Сиз!— деб такрорлайди Петенька.

— Ана, холос! Худога шукур, ана энди ибодат қилиб анча енгил тортдим! — дейди Иудушка яна стулга ўтириб.— Хўп, шошма, шошмай тур бир пас, отанг бўлганим учун сен блан балғилашиб ўтирмаслигим керак эди,— ҳа, майли, бўлганича бўлсин! Демак, сенингча, Володвкани мен ўлдирипман-да?

— Ҳа, сиз!

— Менимча, бундай эмас. Менимча у, ўзини ўзи отиб ўлдирди. Уша вақтда мен бунда, Головлёвода эдим, у эса, Петербургда эди. Бунга менинг нима даҳлим бор? Етти юз чақирим бериди туриб, мен қандай қилиб уни ўлдироламан?

— Билмаганга соласиз-а?

— Тушунолмайман, худо гувоҳ, ҳеч ҳам тушунолмайман!

— Володяни бир тийинсиз қолдирган ким эди! Унинг ойлигини бермай қўйган ким эди? Қим?

— Ҳа, ҳа! Нега, бўлмаса, дадасининг ижозатисиз уйланган?

— Ўзингиз ижозат бермаганмидингиз?

— Қим? Мен-а? Худо сақласин. Ҳечқачон рухсат берганим йўқ! Ҳечқачон!

— Ҳа, энди сиз бу ерда ҳам ўз одатингизга кўра иш қилибсиз. Сизнинг ҳарбир сўзингиз ўнта ма'но билдиради; қайбири тўғрилигини худонинг ўзи билдилади!

— Мен ҳечқачон рухсат берганим йўқ, ахир! Уша маҳалда у: дада, мен Лидочкага уйланишни хоҳлайман деб ёзган эди. Тушунаяпсанми: «хоҳлайман» деган

эди, «ижозат беринг» демаган эди. Кейин мен жавоб қайтардим: агар *хоҳласанг*, уйланавер, мен қаршилик қилмайман! дедим. Бўлган гап шу.

— Бўлган гап шу,— деб Петенька уни масҳара қилади: — хўш, бу, ижозат бериш бўлмай, нима?

— Йўқ-да, бутун гап шунда-да. Мен нима дебман? Мен қаршилик кўрсатолмайман деган эдим, холос. Ижозат бераманми, йўқми — буниси бошқа гап. У, мендан ижозат сўрамадиям, у, тўғридан-тўғри: мен, дада, Лидочкага уйланишни *х о ҳ л а й м а н* деб ёзди, мен эса, ижозат бериш тўғрисида ҳечнима демадим. *Хоҳлар экансан* — худо ёр бўлсин! Уйланавер, чирогим, Лидочкагами, Пидочкагами—мен қаршилик қилолмайман! — дедим.

— Бир бурда нонсиз қолдиришга-ку, қолдирдингиз. Бўлмаса сиз бундай деб ёзишингиз керак эди: сенинг бу ишинг менга ёқмаяпти, шунинг учун, мен сенга қаршилик қилмасам ҳам, лекин айтиб қўяйки: минба'д мендан пул кутмагин. Ана шундай деб ёзганингизда, бутун гап равшан бўларди.

— Йўқ, мен ҳечқачон бундай қилмайман! Балоғатга етган ўғлимни ҳеч қўрқитмайман! Менинг шундай одатим борки, ҳечкимга қаршилик қилмайман! Уйланишни хоҳласанг — уйланавер! Оқибатини ўзингдан кўр! Узи ўйлаши керак эди, бунинг учун унга худо ақл берган. Мен, чирогим, бировларнинг ишига аралашмайман. Ўзим ҳам бировларнинг ишига аралашмаганим учун, бошқаларни ҳам ўз ишимга аралаштиришни хоҳламайман. Хоҳламайман ҳам, сўрамайман ҳам, ҳатто... ман' қиламан. Эшитаяпсанми, тентак, нонсоф бола, ман' қиламан, деяпман!

— Ман' қилаверингчи! Ҳамманинг оғзини берки-толмассиз, ахир!

— Тавба қилса ҳам майлиди-я! Отасини хафа қилганини тушунса экан! Аҳмоқлик қилган экансан, майли, тавба қил! Кечиримини сўрагин! Дадажоним, дегин, сизни хафа қилиб қўйдим — кечиринг! — дегин. У, қандай қилди!

— У сизга хат ёзиб, тирикчилигим учун ҳечнарсам йўқ, бундан кейин чидашга мадорим қолмади,— деган эди.

— Киши дадаси блан айтишмайди. Дадасидан кечиришни сўрайди, вассалом.

— Шуниси ҳам бор эди. У шунчалик азоб чеккан, афв сўрашга мажбур бўлганди. Иш қилиб, ҳаммаса ҳам бўлган эди.

— Ушандай бўлганда ҳам, уники нотўғри. Бир карра кечиришни сўраш керак, мабода отаси кечирмаса, яна иккинчи марта узр айт!

— Бс, сизни қаранг-а!

Шу сўзларни айтиб, Петенька тебранишдан тўхтайди. Стол томонга ўгирилади ва иккала тирсаги блан ҳам столга таянади.

— Мана мен ҳам...— деб эшитилар-эшитилмас деди у.

Унинг ранги аста-секин ўзгарабошлайди.

— Мана мен ҳам...— деб ҳўнграб йиғлайбошлади.

— Ким айбли экан...

Аммо Иудушка насиҳатини тамомлай олмади, чунки шу пайтда сра кутилмаган бир ҳодиса рўй берди. Икки ўртада низо' бўлаётган кезде Арина Петровна гўё эсдан чиқазилган эди. Лекин у, бу оилавий мажораларга бепарво қараялмас. Аксинча, унга бир назар ташлагандаёқ, унда аллақандай ғалати бир нарса борлигини, ўз ҳаётининг ҳар томонларини кўз олдига келтираётганини кўрса бўлар эди. Унинг юзларига жон кирди, кўзлари кенгайди, товланди, лаблари эса, бирон сўзни айтмоқчи бўлиб, лекин айтолмайдигандай қимирлаб турар эди. Тўсатдан, Петенька ҳўнграб йиғлаб бутун ошхонани бошига кўтараётганида, Арина Петровна ваҳшат блан жойидан қўзғалди-да, қўлини пахса қилди ва кўкрагидан:

— Оқ қилдим,— деган нидо чиқди.

Жиянча

Иудушка, гарчи яхши ота сифатида Петенька жўнаётганда аравасига жўжа, бузоқ гўшти ва сомса солиб қўйишга буюрса ҳам, лекин барибир пул бермади. Кейин у, совуқ шамол эсиб туришига қарамасдан, ўғлини кузатиш учун ташқарига ўзи чиқди, яхши жой-

лашиб олганлигини ва оёқларини яхши ўраганлигини суриштирди ва уйга қайтиб кирганидан кейин дераза олдига келиб чўқинди ва Петенькага оқ йўл тилади.

— Оҳ, петенька, Петенька! — деярди у.— Ёмон ўғил чиқдинг! Қандай мохов ишларни қилдинг! Ҳай-ҳай-ҳай! Отаси ва бувиси блан, отанг яхши, онанг яхши, деб тинчгина яшай берсанг бўлмасмиди-я! Бўлмагур-е! Ўз калламизда ақлимиз бор! Ўзимизча яшай-мизмиш! Ақлинг шу экан-да! Қандай чатоқ иш бўлди-я!

Аммо бу пайтда унинг юзлари заррача ҳам ўзгармади, унинг овозида адашган ўглини инсофга чақирадиган ҳечқандай оҳанг эшитилмас эди. Лекин, унинг сўзларини ҳечким эшитмади, чунки уйда Арина Петровнадан бошқа ҳечким йўқ эди, у бўлса, ҳозиргина бўлиб ўтган воқиянинг таъсири остида ўзининг бутун куч-қувватини бирданига йўқотиб қўйди ва оғзини очганича, қулоғига ҳечнарсаси кирмасдан ва ҳеч хаёл сурмасдан, самовар панасида олдинга қараб тикилиб ўтирар эди.

Сўнгра умр яна илгаригидек бекорчилик ва маҳмаданагарчиликлар блан ўтаверди...

Петенька кугганининг акиси бўлиб, Порфирий Владимирич онасининг оқ қилганига парво қилмади ва ўзининг миясида олдиноқ тайёр турган ниятларидан заррача ҳам қайтмади. Лекин, унинг юзлари бироз оқарди ва онасининг олдига югуриб бориб, бўқирди:

— Онажон! Жонгинам! Худо ҳақи! тинчланинг! Худонинг раҳмати кенг! Ҳаммаси ўнгланиб кетади,— деди.

Аммо унинг бу сўзлари ўзидан ҳам кўра онаси учун ташвишланишдан иборат эди. Арина Петровна шунчалик беҳосдан ҳаракат қилдики, ҳатто Иудушка ўзини қўрққанликка ҳам соломмай қолди. Онаси кечагина унга раҳмдил эди, ҳазиллашарди, Евпраксеяхон блан дураки ўйнарди, демак унинг олдинданоқ ўйлаб қўйган нияти бўлмасдан, фақат бир минутлик аччиғланиш натижасида бу сўзни гапириб қўйгандек бўлди. У, ростдан ҳам онасининг оқ қилишидан қўрқарди, лекин у оқ қилиш бутунлай бошқача бўлар деб ўйлаганди. Унинг бекорчи тасавурида бу ҳодиса қўйила-

гича бўлар эмиш: иконалар олдига шамлар ёқиб қўйилган, юзлари қорайган даҳшатли онаси уйнинг ўртасида туриб... уни оқ қилармиш! Кейин: момоқалдироқ, шамлар ўчади, парда йиртилиб кетади, оламни зулмат босади, юқорида, булутлар орасида яшин нури ичида қаҳр блан турган тангрининг қиёфаси кўринади. Аммо бундай ҳодиса бўлмаганлигидан, демак онаси ҳовлиқиб қолган, унинг кўзига бирон нарса кўринган, холос. Дарҳақиқат, унинг «астойдил оқ қилиш»ига ҳечқандай сабаб ҳам йўқ эди, чунки кейинги вақтларда у блан машмаша қилишга биронта баҳона ҳам йўқ эди. Тарантас кимники эканлигига гумонсираганидан бери ҳам кўп сувлар оқиб кетди. (Иудушка мен ўша вақтда айбдор эдим ва онамнинг оқ қилишига ҳам сазовор эдим, деб биларди); Арина Петровна тинчиб қолди, Порфирий Владимирич эса, ҳамон меҳрибон онасини юпатишга ҳаракат қиларди.

— Кампирнинг дармони кетиб қолипти-да! Вақтни ҳам эсидан чиқариб қўядиган бўлиб қолган! — деб овуларди ўзини у.— Утирарди, жонгинаси, карта ўйнашга,— қарайсизки, мудраб кетаяпти!

Сирасини айтганда, Арина Петровнанинг қариб қолганлиги ҳатто уни ҳам ташвишга солар эди. У ҳали ўлим маросимига тайёргарлик кўргани йўқ, ҳеч нарса тўғрисида ўйлагани ҳам йўқ, Дубровинодан кетганида онасининг қанча сармоясини бўлганлигини, бу сармоянинг бир йилда қанча даромад келтиришани, бу даромаддан қанчасини онаси харажат қилган бўлиши ва ёнига қанча қўшиб қўйилиши мумкинлигини — Иудушка ҳисоблаб чиққанича йўқ эди. Қисқаси, ўзи энг зарур деб ҳисоблаган энг бемаъни ва арзимаган майда-чуйда ишларини у ҳали бажармаган эди.

— Кампир ҳали бардам,— деб ўйларди у баъзан:— албатта, ўлганича ҳаммасини сарф қилиб қўймас, ахир! Бизларни ажратган маҳалида сармоясини тузуккина эди! Эҳтимол, етимларга бергандир, йўғ-е, етимларга ҳам кўп бермас! Демак, кампирнинг пули бор!

Аммо унинг бу хаёллари ҳали жиддий эмас ва эсида қолмасдан, тарқалиб кетарди. Кундалик майда-чуйда керагидан ортиқ бўлганидан, яна янгисининг лозими ҳам йўқ эди. Порфирий Владимирич бунга ке-

йинга суриб келди ва тўсатдан онасининг оқ қилганидан кейингина ўз найрангининг пайти келиб қолган эди.

Бу фалокат унинг мўлжалидан ҳам олдинроқ бошланди. Петенька кетгач, эртасига Арина Петровна ҳам Погорелкага жўнаб кетди ва Головлёвога сра келмади. Бир ойга қадар уйдан ҳам чиқмасдан, бутунлай хилватда кун кечирди; ҳаттоки оқсочи блан ҳам унча гаплашмас эди. У, эрталаб тургандан кейин одатдагича ёзув столи ёнига ўтирарди, одатдагича, карталарни ёйиб қўярди, аммо ҳамавақт деса бўлади, бу бошлаган ишини тугатолмасдан, кўзларини деразага тикиб, жойида қотиб ўтирарди. Унинг нима тўғрисида хаёл сураётганини ва умуман бирон нарса тўғрисида ўйлаган-ўйламаганлигини, ҳатто одамнинг кўнглида нималар борлигини жуда яхши биладиган тажрибали доно киши ҳам билолмас эди. У биронта нарсани, масалан, бу ерга, бу деворлар орасига қандай келиб қолганлигини эсламоқчию, лекин эслай олмай ўтиргандай кўринадди. Индамаганидан ташвиш тортган оқсоч Афимьюшка унинг уйига киради, креслога қўйилган ёстиқни тузатади, бирон иш тўғрисида гаплашмоқчи бўлади, лекин ундан бетоқат бўлиб айтилган бирор сўзни эшитарди, холос. Шу вақт ичида Порфирий Владимирич Погорелкага икки марта келиб кетган эди, онасини Головлёвога чақирарди; қўзиқорин, товон балиқ ва Головлёводаги шу хилдаги нарсалар блан уни қизиқтириб кўрарди, лекин ўғлининг бу таклифларига снаси сирли қилиб жилмайиб қўяқоларди.

Бир куни эрталаб у, одатдагича, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, лекин жойидан қимирлай олмади. Унинг ҳечқаери огримасди ҳам, ҳечбир нолимасди ҳам, лекин ўрнидан туrolмасди, холос. Бу ҳодиса уни, гўё одагда бўлиб турадиган ҳодиса сингари, ҳечбир ажаблантирмасди. Кеча кечқурунгина стол ёнида ўтирар, юришга қуввати етар, бугун эса, «қўзғололмайман» деб ёстиққа бош қўйиб ётарди. Унга бу нарса ҳатто беозордай кўринди. Броқ оқсоч Афимьюшканинг юрагига гулгула тушиб қолди ва унга билдирмасдан Порфирий Владимиричга одам юборди.

Иудушка эртасига эрталаб етиб келди; Арина Пет-

ровнанинг аҳволи анча оғирлашиб қолган эди. У, оқ-соч кампирдан: онасининг нима еганлигини, бирон ортиқча иш қилмадими, деб суриштирди ва Арина Петровнанинг бир ойдан бери овқатни тузук емаганини ва кечадан бери ҳечнарсга тотимай қўйганини билди. Иудушка хафа бўлди, қўлларини силтади ва хастага совуқ тегмасин деб, онаси ҳузурига киришдан олдин, яхши ўғил сифатида, қизларнинг уйига кириб, печкада исиниб олди. Уша жойдаёқ жанозага тайёргарлик юзасидан буйруқлар берди (у, кишининг ўлимини шайтондай сезарди). Мабода бир ёқли бўлиб қолса деб, попнинг қаердалигини сўради, онасининг қогозлар солган қутиси қаерда қулфланганми-йўқми билди. ва булардан кўнгли тўқ бўлганидан кейин, ошпазни чақуриб, ўзига овқат қилишга буюрди.

— Озгина бўлса бас! — деди у.— Товуқ борми? — Бўлса, товуқ шўрва қилинг! Агар тузлаган гўшт бўлса, уни ҳам пишинг! Озроқ қовурма бўлса... бўлди, бас!

Арина Петровна, оғзи очилган ҳолда, оғир нафас олиб, чалқанчасига ётарди. Кўзлари катта очиқ, бир қўли эса, қуён терисидан қилинган кўрпа тагидан чиқиб тикка турипти. У, ўғли келишидан пайдо бўлган шовқин-суронга қулоқ солиб ётган бўлса керак ва балки у, Иудушканинг буйруқларини ҳам эшитиб ётгандир. Дераза пардалари туширилганлигидан, уй ичи қоронғи эди. Ёғи соб бўлган чироғлар липиллар ва пилиги сувга тегиб чирсилларди. Уй ичи шамоллагилмай кўп ёқилганидан дим, чироғлар ва рутубат ҳидидан қўланса эди. Порфирий Владимирич кийгиз этиклари блан худди илондай тўлғаниб, онаси олдига кирди; унинг узун ва қоқсуяк гавдаси қоронғилик ичида аллақандай кўринарди. Арина Петровна ховотир олибми, таажжубга қолибми, уни кузатар ва кўрпага бурканарди.

— Менман, онажон,— деди ўғли, — нега бўшашган кўринасиз, Бай-бай-бай! Шунинг учун бугун кечаси ухлалмай чиққан эканманда; кечаси блан ўйланиб чиқдим: қани, Погорелкадаги жонажонлардан бир хабар олайчи дедим. Бугун эрталаб турдимда, от-арава-ни қўштирдим — мана етиб ҳам келдим!

Порфирий Владимирич хушмуомалалик блан қиллаб ҳам қўйди, аммо Арина Петровна ҳеч жавоб қайтармасдан, кўрпага яна бурканди.

— Худонинг қудрати кенг, онажон! — деб, сўзини давом этдирди, Иудушка.— Иш қилиб, ўзингизни ранжитмасангиз бас! Қасалликни писанд қилманг, ўрнингиздан туринг-да, мана бундай қилиб юриб кетаверинг!

Порфирий Владимирич ўрnidан туриб, юриб кўрсатди.

— Қани, шошмангчи, деразанинг пардасини очиб сизни бир кўрайчи. Баракалла! Азаматдай ётибсиз-у, онажон! Бир ҳафсала қилиб, худога ибодат қилсангиз, яна олифта бўлиб олсангиз — базмга бемалол бораверасиз! Мана мен сизга обзамзам обкелиб эдим, ичиб кўрингчи!

Порфирий Владимирич, чўнтагидан кичкина бир шишача олиб, рюмкага қўйди ва беморга ичирди. Арина Петровна бошини кўтармоқчи бўлиб эди, лекин дармони етмади.

— Етимларни...— деб ингради у.

— Ана энди етимлар ҳам эсга тушиб қолди! Оҳ, онажон, онажон-е! Бирданига бой бериб қўйибсиз-а! Зигирдек касал бўпсиз-у, шунгаям ноумид бўлаяпсиз! Ҳаммасиям бўлади! Етимларни ҳам чақиртирамиз, Петенькани ҳам Петербургдан олиб келтирамиз — ҳаммаси ҳам бўлади! Шошинич эмас-ку; сиз блан биз ҳали яшаймиз! Ёз келиб қолса, сиз блан ўрмонга қўзи-қорин, малина, маймунжон теришга борамиз! Бўлмаса, Дубровинога бориб товон балиқ овлаймиз! Қари саманчани аравага қўшиб олиб, аста-секин, қасир-қусур қилиб жўнайверамиз!

— Етимларни...— деб такрорлади Арина Петровна, қайғи блан.

— Етимлар ҳам келишади. Таҳаммул қилинг, ҳаммасини чақирамиз, ҳаммаси келади. Баримиз йиғилишиб, олдингизда ўтирармиз. Сиз она товуқ бўласиз, бизлар жўжа... ма ту-ту, ту-ту-ту! Сиз ўйлаб иш қилсангиз, ҳаммаси ҳам бўлади. Ана бу касал бўлишингиз чакки. Сизни қаранг-а, шунақа ҳам бўладими... бошқаларга ўрнатқ бўлиш ўрнига, ўзингиз ётибсиз! Яхшимас, онажон! Яхшимас!

Порфирий Владимирич, онасининг кўнглини кўтармоқ учун ҳазилкашлик ҳам, қизиқчилик ҳам қиларди, лекин онаси тобора ҳолдан кетмоқда эди. Табиб олиб келиш учун шаҳарга одам юборилди ва бемор етимларни соғиниб тилга олаверганидан Иудушка Аннинька блан Любинькага ўз қўли блан хат ёзди; хатида улардан гина қилиб, ўзини христиан деб, уларни эса, бемурувватлар деб атади. Кечаси табиб етиб келди, лекин вақт ўтган эди. Арина Петровнанинг бир кунда масаласи ҳал бўлди. Кечаси соат ўнлардан ошганда ўлим талвасаси бошланди ва эрталаб соат олтида Порфирий Владимирич онасининг олдида тиз чўкиб:

— Онажон! Жонгинам! Рози бўлинг!— деб фар'ёд чекарди.

Аммо Арина Петровна эшитмас эди. Унинг хиралашган кўзлари, бир нарсани тушунишга ҳаракат қилгандай, атрофга тикилар эди.

Иудушка ҳам тушунолмас эди. У, кўз ўнгида қазилаётган гўр унинг тирик олам блан бўладиган энг сўнгги алоқасини, ўз жасади блан ҳамсуҳбат бўлган бирдан бир тирик зотни олиб кетаётганини ҳам тушунмас эди. Бундан буён бу наслдаги бошқа тирик зотга ўлим навбати йўқлигини, навбат уники эканини ҳам тушунмас эди.

У, одадаги ҳовлиқмалиги блан жаноза маросимига доир барча майда-чуйда ҳаракатларга киришди. Марҳуманинг арвоҳига фотиҳа ўқир, дуой-такбир қилди, поп блан суҳбатлашар, қаттиқ-қаттиқ юриб бир уйдан иккинчисига кирар, марҳума ётган ошхонага кирар, чўқинар, кўзларини осмонга тикар, кечалари ўрнидан турар, қорининг мунгли овозини тингларди ва ҳоказо. Шу блан бирга у, ёнидан бўладиган харажатнинг камлигига хурсанд бўлиб ажабланди, чунки Арина Петровна, қаерда ва қанча кетишини тўла-тўқис ҳисоблаб, ўлим учун тирик чоғидаёқ пул ажратиб қўйган эди.

Онасини дафн қилганидан кейин Порфирий Владимирич дарҳол унинг ишларини аниқлашга киришди. Қоғозларни ахтариб, ўнга яқин ҳархил васиятномаларни топди (уларнинг бирида онаси уни «юзсиз» деб

атаган; лекин буларнинг ҳаммаси ҳам Арина Петровна давр сурган маҳалида ёзилган бўлиб, лойиҳа гарзила, расмийлашмасдан қолиб кетган экан. Шу сабабдан Иудушка жуда хурсанд бўлди, чунки ҳархил хаёллар блан ўзини қийнашдан ҳам қутилди ва онасидан қолган мулкка ўзини бирдан-бир ворис деб э'лон этишга имкон ҳам туғилди. Бу мулк ўн беш миңг сўм пул ва ер-сув, иморат каби нарсалардан иборат эди; ўша мол-мулклар ичида сал деганда она-бола ўртасида жанжал чиқишга сабаб бўлган машҳур тарантас ҳам бор эди. Арина Петровна ўзи блан ворислар ўртасидаги ҳисоботни яхши тутарди, шунинг учун, ўзига нималар ва етимларга нималар тегиши аниқ эди. Иудушка дарров ўзи ворис бўлган нарсаларни э'лон этди, ворисларга доир қоғозларни конвертга солиб, конверт очилмаслиги учун муҳрини босиб қўйди, онасининг энгил-бошини хизматкор аёлларга берди; тарантас блан, Арина Петровнанинг рўйхатида «меники» деб ёзилган иккита сигирни Головлёвога юборди ва еттисини ўтказиб, ўз йўлига жўнади.

— Эгаларини кутинглар,— деган эди у, ўзини уза-тиш учун даҳлизда тўпланган одамларга,— келишса, марҳамат! Қелишмаса — ўзлари билади! Мен ўз ва-зифамни адо қилдим; ворислар ҳисобини тартибга солдим, ҳечнарсани яширмадим, ҳамманинг кўз ўнги-да иш қилдим. Онамдан қолган сармоя қонунга муво-фиқ менга тегишли; Головлёвога юборган тарантас блан иккита сигир ҳам, қонунга мувофиқ, меники. Балки бу ерда менга тегишли нарсалардан ба'зиси қолгандир, ҳа, майли! Етимларга худо ҳам ин'ом-эҳ-сон қилишни буюрган! Эсизгина онамиз! Яхши кам-пир эди! Жонкуяр эди! Ана сиз, хизматкорлар тўғри-сида ҳам ҳам епти: энгил-бошини сизларга ҳад'я қилипти! Оҳ, онам, онам-е! Яхши қилмадингиз, биз-ларни етим қолдириб! На чора, худонинг буюрганга итоат этишимиз шарт! Ўзингиз тинч бўлсангиз бас, биз эса... бизнинг тўғримизда қўяберинглар!

Биринчи товут кетидан тезда иккинчиси ҳам йўл тутди.

Ўғлининг воқисига Порфирий Владимирич жуда ғалати қаради. У, газета олмасди, ҳечким блан хат

олди-берди қилмасди, шу сабабдан, Петенькага суд бўлганидан беҳабар эди. Унинг бу ҳақда билмоқни исташи ҳам даргумон эди. Умуман бу одам ўзини ҳар қандай шовқин-суронлардан четга тортарди, ўзини ҳимоя қилиш учун энг ярамас пасткашликлар блан овора бўлар, оқибат ундан ҳечқасерда ва ҳечқандай нишона қолмасди. Бундай одамлар оламда кўп бўлиб, уларнинг ҳаммаси ўзларича яшайдилар, бирор ишга киришишни билмайдилар ва истамайдилар, эртасига нима бўлишини билмайдилар, оқибат ҳалок бўладилар. Уларнинг ошна-оғайнилари ҳам бўлмайди, чунки дўстлик учун икки ўртада умумий манфаатлар бўлиши шарт; уларнинг амалий алоқалари ҳам бўлмайди, чунки улар мурдор тўрачилик ишларида ҳам аллақандай ҳаддан зиёда мурдорлик қиладилар. Порфирий Владимирич муттасил ўттиз йил департаментда айланишди, кейин, бир куни эрталаб бирданига ғойиб бўлиб қолди, буни ҳечким ҳам сезмади. Шунинг учун у, ўғлига нима бўлаётганини, бу тўғридаги хабар хизматкорлар орасида тарқалгандан кейингина билди. Шунда ҳам ўзини ҳечнарсани билмаганга ва кўрмаганга солди ва бир маҳал Евпраксеяхон Петенька тўғрисида гап очмоқчи бўлганида, Иудушка унга қўлини силтади-да:

— Йўқ, йўқ, йўқ! Билганим ҳам йўқ — эшитмайман ҳам! Мен унинг ифлос ишларини эшитмоқни истамайман ҳам! — деди.

Ниҳоят, барибир билишга тўғри келди. Петенькадан хат келди, бу хатида у яқин ўртада узоқдаги бир губернага сафар қилишини билдирган ва янги жойига отаси пул юборармикан деб сўраган эди. Шундан кейин Порфирий Владимирич, нима қилишини билмай довдираб қолди, бир уйдан иккинчисига, иконалар қўйилган уйга кириб чўқинар ва оҳ-воҳ қиларди. Броқ, кечқурун, ўзига келиб, ўғлига хат ёзди:

«Жиноятчи ўғил Пётрга!

«Содиқ фуқаро бўлганим учун, қонунларни ҳурмат этиб, хатингга жавоб ҳам қайтармаслигим керак эди. Аммо одамгарчиликка мансуб нуқсонли бўлганим учун, ўз айби блан ўзини ёвузлик гирдобига ташловчи

фарзандимга раҳмдиллигим орқасида яхши ўғит бермасликка чорам йўқ. Хўш, бу иш юзасидан менинг қисқача фикрим қуйидагича. Сенга берилган жазо, албатта, қаттиқдир, лекин сен шунга сазоворсан, мана бу биринчи ва энг асосий фикр ҳаётингда доим ҳамроҳинг бўлиши лозим. Жамики бошқа орзу-тилақларингни бир ёққа йиғиштириб қўй, ҳатто уларни хотирага ҳам олиш керак эмас, чунки сен шундай аҳволда экансан, улар гашингни келтиради ва зорлантиради, холос. Гердайишликнинг аччиқ самарасини тотиб кўрдинг, энди итоатли бўлиш самарасини ҳам тотиб кўргинчи, барибир, истиқболингда ҳечқандай умид йўқ. Жазонгдан зорланма, чунки бошлиқларинг сени жазолаётгани ҳам йўқ, тузалишинг учун сенга йўл-йўриқлар кўрсатмоқдалар. Бунинг учун шукур этиб, жиноятдан қутилишга тиришмоғинг керак, сен доим ана ўша тўғрида ўйламоғинг лозим. Яйраб-яшнаб яшамоқ тўғрисида сра ўйлаб ҳам кўрма, айтгандек, ҳечқачон судга тушмаганим туфайли мен ўзим ҳам ҳечқачон ундай ҳаётни тотиганим йўқ. Мана шу эзги насиҳатни кўнглингга маҳкам жо қилиб олгин, янги ҳаётга ўзингни кўниктиргин, бошлиқларинг нимаики марҳамат этса, шунга рози бўлиб, тузалишга ҳаракат этгин. Мен ўз томонимдан эса, худо сенга тўзим берсин ва итоатли бўл деб доим дуонгни қиламан, ҳатто шу сўзларни ёзган кунда ҳам черковда сени дуо қилдим. Сўнгра сенга оқ йўл тилайман. Ғазабнок бўлиб қолдим, лекин сени ҳамон севаман.

Отанг Порфирий Головлёв».

Бу хат Петенькага тегдими-йўқми, нома'лум; аммо шундан бир ой ўтар-ўтмас, Порфирий Владимирич, ўғли сургун қилинган жойга етмасданоқ йўлдаги шаҳарларнинг бирида касалхонада ётиб вафот бўлди, деган расмий хабарни олди.

Иудушка ёлғиз ўзи қолди, аммо у, бу жудоликдан кейин ўзининг маҳмаданагарчилигидан бошқа ҳечкими қолмаганини ҳозирча тушунмади. Бу ҳодиса Арина Петровнанинг вафотидан сал фурсатдан кейин у, ҳисоб-китобга берилиб ўтирган пайтида рўй берди. У,

мархуманинг қоғозларини қайта-қайта ўқирди, ҳарбир майда-чуйдани ҳисобга оларди, ўзи айтгандек, бировнинг ҳақини ҳам ўзига ўтказмаслик ва ўзининг ҳақини ҳам бировга кетказмаслик учун ҳарбир тийинини етимларники блан муносабати бэрлигини солиштириб кўрар эди. Бу олғов-долғовлар ичида ким учун мен бунчалик жон куйдираяпман, бундан ким фойдаланади, деган саволни хаёлига ҳам келтирмас эди. Эртадан кечгача ёзув столи ёнида диққат бўлиб ўтирарди, мархума онасининг буйруқларини танқид қилар ва ҳатто миясига турли хаёлларни келтирар эди; бу оврагарчиликлар орқасида ўз хўжалигининг ҳисоб-китобини ҳам аста-секин бўшаштириб юборган эди.

Қўрғондагилар ҳам тинчиб қолишди. Оқсоч эса, илгарилари ҳам хизматкорлар уйида умр кечирини яхшироқ кўрганлигидан, уйга деярли бутунлай кирмай қўйди, жанобнинг уйига кирганда ҳам, оёқ учи блан юрар ва шивирлаб гапирар эди. Бу ҳовлида ҳам, бу одамнинг ўзида ҳам қандайдир ворижсизлик, қандайдир нома'лум даҳшат туғдирадиган ҳис борлиги сезиларди. Иудушкани илгаридеёқ чирмаб олган жаҳолат кун сайин, борган сари ортмоқда эди.

Аза маросимлари ўтиб бўлгандан кейин Головлёвога Аннинька келди; у: Любинька мен блан бирга келолмади, чунки илгаридан рўза ўткунича шартнома тузиб қўйган эди, шунинг учун у Ромна, Изюм, Кременчук ва бошқа шаҳарларда концерт ва тамошалар қўйғали жўнаб кетди, деб айтди.

Қисқа муддатли артистлик даврида Аннинька анчагина яхшиланиб қолган эди. Энди у илгаригидай Дубровино блан Погорелкада ўзини қаёққа қўйишни билмай, бошини эгиб, минғирлаб ашула айтиб, у уйдан бу уйга сандирақлаб юрадиган лапашанг ва бемажол қиз эмас эди. Ҳозир энди у ўз кунини ўзи кечираладиган ва гапдон бир қиз бўлган эди. Унинг ташқи қиёфаси ҳам ўзгарган ва Порфирий Владимирчга ҳам анча ёққан эди. Унинг ҳузурда сарв қомат, лушрўй, кўкраги келишган, шахло кўз, гўзал сочлари белигача тушган, офицер жанобларни шайдо қилган «Гўзал Елена» нинг ўзи турар эди. Аннинька Головлёвога эрта саҳарда келди ва алоҳида уйга ўрнашди;

җиройли шойи кўйлак кийиб ва этакларини судраб ажойиб ноз-карашмалар блан ўз уйдан ошхонага нонуштага чиқди. Иудушка художўй одам бўлса ҳамки, гўзал ва хушқомат аёлларга майли бор эди. Шунинг учун у, аввал Аннинькани чўқинтириб, сўнгра иккала юзидан иштаҳа блан ўпди ва кўкрагига ғалати, суқланиб кўз қирини ташладик, Анненька кулимсираб қўйди.

Ҳаммалари нонуштага ўтиришди; Аннинька қўллари юқорироқ кўтариб, керилиб қўйди.

— Тоға, бу ерда одам зерикиб қолар экан-ку! — деб гап бошлади, секингина эснаб.

— Ана холос! Ҳозиргина келиб, дарров зерикиб ҳам қолипти! Бизлар блан бир-икки кун тургин, кейин кўрамиз: эҳтимол, кўнгилли ҳам бўлиб қолар! — деб жавоб қайтарди Порфирий Владимирич ва бирданига кўзлари чарақлаб тикилди.

— Йўқ, қизиқадиган ери йўқ! Бу ерда нима бор, ҳаммаёқ қор, қўни-қўшниларингиз йўқ.. Бу ерда чилк турса керак-а?

— Полк ҳам туради, қўни-қўшнилари ҳам бор, лекин мен бунга қизиққанамча йўқ! Мабодо, зарур...

Порфирий Владимирич унга қараб томоғини қириб қўйди, гапини айтиб тамомламади. Эҳтимол, у атайлаб, тўхтагандир, унинг хотинлик ҳиссини уйғотмоқчи бўлгандир; ҳарқолда Анниньканинг юзида боягидек сезилар-сезилмас жилмайиш пайдо бўлди. У, столга суяниб Евпраксеяхонга тикилиб қаради, Евпраксея эса уялганидан қипқизариб стаканларни артарди ва у ҳам катта, хира кўзларининг қирини унга ташларди.

— Бу киши менинг янги эконоамкам бўлади... жуда серҳаракат аёл! — деди Порфирий Владимирич.

Аннинька бошини сал-пал чайқаб қўйди-да, аста: ah! ah! que j'aime... que j'aime... les mili-mili-mili-taires! ...¹ деб ғиринглади, бели ўз-ўзидан қимирлаб қўйди. Сўнгра, ҳаммалари жимжит бўлиб қолишди; шу пайтда Иудушка секингина ерга боқиб, чой ича бошлади.

— Зерикдим! — деб яна эснади Аннинька.

¹ Оҳ, ҳарбайларни мен нега бунчалик севаман-а! (французча).

— Ҳа, деб зерикдим деяверма! Шошма, бироз туриб кўргин... чана қўштириб берамиз, бемалол тамошангни қилаверасан.

— Тоға! Нима учун сиз отлиқ аскар офицери бўлмагандингиз?

— Чунки, азизим, ҳаркимга худонинг ўзи йўл кўрсатган. Биринчисига отлиқ аскар офицери, иккинчисига амалдор, учинчисига савдогар бўлишни, тўртинчисига...

— Ҳа, ҳа! Тўғри, тўртинчисига, бешинчисига, олтинчисига... эсимдан чиқазибман-а! Буларнинг ҳаммасини худонинг ўзи амр қилади... шундай эмасми?

— Бўлмасачи, худонинг худди ўзигинаси! Бунинг азизим, куладиган ери йўқ! Биласанми, хадисда нима дейилган: худонинг хоҳишидан ташқари...

— Тикан гўғрисидами? Буни ҳам биламан! Ҳамма бало шундаки, ҳозирги замонда ҳамма хотин-қизлар улама соч тақишади, буни худо амир қилмаган бўлса керак! Айтмоқчи, тоға, сочимга бир қаранг-а... қандай ажойиб-а?

Порфирий Владимирич (негадир оёқ учи блан) унга яқин келди ва сочини ушлаб кўрди. Евпраксея ҳам, қўлидаги чой блан, оғзида қанд тишлаганича, илгарилаб:

— Улама-а?— деб сўради.

— Йўқ, улама эмас, ўзимники. Мен тоға, сизларга бир ёзиб кўрсатарман!

— Ҳа, жуда ажойиб соч,— деб Иудушка мақтаб юборди ва лабларини ялаб қўйди, лекин дарров ўзига келиб, бундай ҳолларда васвасага берилмаслик керак, деган хулосага келди: — вой сенинг сатанглигингей! Билганинг шу соч блан этак экан-а, энг зарури тўғрисида сўрашни ҳам эсингдан чиқазибсан-да!

— Ҳа, бувим тўғрисида.. У киши ўлганми?

— Қазо қилди, азизим! Қазо қилганда ҳам тагин қандай дегин! Тинчгина, осонлик блан, ҳечким эшитмади ҳам! Иззату ҳурмат блан ўлди! Ҳаммани эсга олди, ҳаммани дуо қилди, попни чақиртирди. Кейин осонгина кўз юмди. Ҳатто, азизим, ўзи айтди: бирданига яхши бўлди! деб. Энди буни кўргин: шу сўзни айтиш бланоқ чуқур нафас олабошлади! Бир марта, ик-

ки марта ва учинчи марта нафас олди-ю, қарасак, жон берипти!

Иудушка ўрнидан турди-да, иконага юзини ўгирди, қўлларини қовуштириб ибодат қилабошлади. Боплаб ёлгон гапиргани учун ҳатто кўзларига ёш ҳам келди! Аммо Аннинька бунақа гапларни кўпдан парвойига келтирмасди. У, бир минутча ўйланиб қолган бўлсада, лекин бошқа тўғрида эди.

— Эсингиздами, тоға,— деди у:— ў, синглим блан мени, кичиклигимизда қатиқ блан боқарди? Кейинги маҳалда эмас... кейинги маҳалда у, жуда яхши эди... ҳали бой вақтида?

— Ўтган ишга саловат! Қатиқ блан боқибдилар-у, қарая, қандай бўлибсан. Қабристонга борасанми?

— Борсам дейман!

— Лекин, биласанми ҳалиги! Сен аввал мусаффо бўлиб олсанг бўларди!

— Қандай... мусаффо бўлиш?

— Ҳарқалай.. артисткасан-да... бу ишинг бувинга ёққан дейсанми? Қабристонга боришдан олдин, ибодат қилиб, мусаффо бўлиб олсанг! Мен попни эртага эрта-роқ туриб ибодат қилишга буюраман, сен ҳам ибодат қиласан, кейин оқ йўл!

Иудушканинг таклифи қанчалик бема'ни бўлса-да, Аннинька аввал ҳижолат тортди. Сўнгра дарров қовоғини солинтириб:

— Йўқ, мен шундайича... ҳозир бораман!

— Қайдам, ихтиёринг! Менинг маслаҳатим шуки: эртага ибодат қилиб, нонуштадан кейин, иккита отни боплаб қўштириб, бирга жўнардик қўярдик. Сен ҳам мусаффо бўлардинг, бувинг учун ҳам...

— Вой, тоға-е, сиз тентак экансиз-ку. Қандай бўлмагур гапларни гапираяпсиз-а, яна қистайсиз-а!

— Ҳа, нима? Ёқмадимми дейман? Кечирасан мен дангалчи одамман! Ёлгонни ёмон кўраман, ростини эса, бошқаларга ҳам айтавераман, ўзим ҳам тинглайвераман! Қайвақт биров тўғрисини айтса, жиғингга тегади, аччиғинг келади, лекин барибир тинглайверасан! Тинглаш ҳам керак, чунки у, ҳақиқат, ахир. Шунақа азизим! Ана энди ўзинг бизлар блан, бизча яшаб кўргин, дутор ушлаб у ярмаркадан бу ярмаркага овора бўлиб юр-

гандан кўра, шундай яшаш яхшироқ эканлигини ўзинг ҳам пайқарсан.

— Нима деяпсиз тоға! Дутори нимаси!?

— Ҳа, хўп, дутор бўлмаса, шунга ўхшаши-да. Тамбиридир бўлмаса. Айтмоқчи, тентак деб мени хафа қилдинг-а, сен энди, мен кекса одам сенга тўғрисиини айтақолишим керак-да!

— Майли, тўғри бўлса бўлақолсин; бу тўғрида оғиз ҳам очмайлик. Ундан кўра, айтингчи, бувимдан ҳеч мирос қолдими?

— Нега қолмасин! Қонуний ворисга тегди!

— Я'ни сиз... Яхши бўпти. У, бу ерда, Головлёвода дафн қилинганми!

— Йўқ, Погорелканинг Никола на Вопле черкови яқинида. Ўз васияти блан ўша ерга қўйилди.

— Бўлмаса мен жўнай. Отларингизни кира қилсак бўладими, тоға?

— Қираси нимаси? Отлар ўзимизники-ку! Сен бегона эмассанку! Жияним... Жияним бўласан, ахир!—дея, «қариндошларча» ҳушомадтўйлик қиларди Порфирий Владимирич:— Иккига от блан... чана-я! Худога шукур, унчалик камбағал бўлмасак керак! Ўзим ҳам бирга борсам бўларди! Қабристонга ҳам борардик, Погорелкага ҳам кўз ташлардик! Уёқ-буёғини ўйлашиб ҳам олардик... Қўрғонингиз чакки эмас, жуда яхши жойлари бор?

— Йўғ-е, сиз нима қиласиз? Ўзим ҳам боравераман Айтмоқчи, Петенька ҳам ўлганми?

— Ўлган, азизим; у ҳам ўлган. Бир жиҳатдан жуда ачинаман, ҳатто кўз ёшларимни тўкаман, иккинчи жиҳатдан эса, айб ўзида! Отасини доим ҳурмат қилмасди, шунинг учун худо жазосини берди! Худонинг амри шундай экан, сен блан бизнинг иложимиз йўқ!

— Албатта, иложимиз йўқ. Мен фақат шуни билмоқчиман, тоға, қандай қилиб, қўрқмасдан яшаяпсиз!

— Нимадан қўрқай? Кўраяпсанми, теварагимдагиларни?— деб иконаларни кўрсатди Иудушка:— бунда ҳам, ҳужрамда ҳам шулар, ибодатхонам бўлса, бамисоли жаннат! Қанча паноҳларим бор-ку!

— Ҳарҳолда... Доим ёлғизсиз... Қўрқинчли!

— Қўрқинчли бўлса, дарров тиз чўкаман-да, сиғинаман, қарабсанки, ҳеч гап йўқ! Нимадан ҳам қўрқай? Кундузлари ёппа-ёруғ, кечалари бўлса ҳамма уйларимда чироғ ёнса! Қош қорайиши блан кўчадан қарасанг баайни базм дейсан! Базм бўлганда тагин қандай де! Ҳимоячиларим блан худонинг эзгу зотлари, ана менинг базимим!

— Гапингизни оғзингиздан олдим, эсингиздадир: Петенька, вафотидан аввалроқ бизга хат ёзган эди.

— Тўғри, шунга ҳам раҳмат, қариндошлигини эсидан чиқармапти!...

— Ёзган эди. Суд бўлгандан кейин, ҳукм чиққандан кейин: Уч минг сўм ютқизганини, сиз унга берманингизни ёзган эди. Сиз, тоға, бадавлатсиз-ку?

— Бировнинг ҳам'ёнидаги пулини санаш осон нарса, азизим. Бировнинг тилласи тоғдай уйилиб ётгандай кўринада-ю, ҳақиқатни текширсанг, чироғидаги ёғи ҳам ўзиники эмас, худоники!

— Демак, биз сиздан кўра бойроқ эканмиз-да, бўлмаса. Бор-йўғимизни тўплаб, йигитларни ҳам қўл қўйдириб, олти юз сўм тўплаб, юбордик.

— Улар қандай «йигитлар» экан?

— Вой, тоға-е! Бизлар, ахир... артисткалармиз-ку! Сиз ҳозир ўзингиз ҳам менга «мусаффо бўлиш» керак дедингиз!

— Шундай десанг- ёмон кўраман!

— На чора! Яхши кўрасизми, ёмон кўрасизми, бўлар иш бўлган, уни қайтиб олиб бўлмайди. Сизча, бу ҳам худонинг иши-ку!

— Аммо худога тил тегизиш асло ярамайди. Нима десанг ҳам деяберку, лекин худога тил тегизма... йўл қўймайман! Хўш, пулни қаерга юбордингиз?

— Эсимда йўқ. Қандайдир бир шаҳарга... Ўзи айтганича.

— Ҳайронман. Агар пул юборилган бўлса, унинг вафотидан кейин у пул менга тегиши керак эди! Ҳаммасини дарров сарф қилиб қўймагандир, ахир! Лекин мен ҳечнарсга олмадим. Нозирлари блан қоровулларни бошлаб қўйгандир-да!

— Бизлар уни талаб қилаётганимизча йўқ-ку, гап ўрни келиб қолди-да. Ҳарҳолда, тоға, даҳшат: уч минг сўм учун одам ўлиб кетса-я!

— Уч минг сўм учун эмас-да, барака топкур! Уч минг сўм учун, бизга шундай туюлаяпти-да, шунинг учун, уч минг сўм! Уч минг сўм! деб тақиллай берамиз! Худо эса...

Иудушка қандай қилиб худо... тақдир... кўзга кўринмас йўллар блан... анавнақа, манавнақа деб мукамал тушунтирмақчи бўлган эди-ю, лекин Аннинька ҳеч тап тортмасдан бир эснаб олди, ва:

— Вой, тоға-е, жуда диққи нафас-ку, бу жойлар!— деб галини бўлди.

Бу сафар Порфирий Владимирич ростдан хафа бўлди ва лекин ҳечнарсга демади. Улар ошхона ичида уёқдан-буёққа юриб турардилар; Аннинька ҳа деб эснарди, Порфирий Владимирич эса ҳар бурчакка борганида чўқинарди. Ниҳоят отлар тайёр, деб хабар беришди ва одатдагича кузатиш ҳаракатлари бошланди. Головлёв пўстинини кийиб ташқарига чиқди, Аннинька блан ўпишди-да, одамларга: оёқларини яхшилаб ўранглар! ёки: чўзма-чалпакни олдиларингми? Унутиб қолдирманглар! Кейин ҳавони чўқинтириб қўйди.

Аннинька бувисининг қабрига борди, қабристонда дуои-фотиҳа қилдирди, дуои-фотиҳа садоларини эшитиб йиғлаб юборди. Қабристон манзараси жуда кўнгилсиз эди. Арина Петровна дафн қилинган жойдаги черковдан путур кетган эди; кўп жойдаги сувоқлари ёрилиб тушган ва очилиб қолган ерида ёмоқ-ёмоқ бўлиб-ғишглари кўриниб турарди; кўнғироқ овози паст эди; ибодат ўрни кўримсиз. Қабристонни қалин қор босган, қабрга ўтиб бориш учун курак блан йўл очишга тўғри келарди; ҳали марвар тош қўйилмаган, унинг ўрнига оддий оқ бут қўйилган бўлиб, унда ҳечқандай ёзув ҳам йўқ эди. Қабристон қишлоқдан бир чекада эди; черковга яқин жойда поп ва сўфининг қорайган кулбалари турарди, ёйилиб ётган оппоқ қор даласи устидан онда-сонда дарахт шохи чиқиб турарди. Март ойининг қаттиқ шамоли қабристон устида

гувулларди, попнинг чопонини бетўхтов ҳилпиллатар ва сўфининг товушини узоқларга олиб кетарди.

Кўримсизгина черков яқинидаги мана шу кўримсизгина оқ бут тагида, бир замонлар уездда энг бадалат бўлган аёл тинч ётади, деб ким ўйлаганди, хоним!— деди поп маросим тугагандан сўнг.

Шу сўзларни эшитиб Аннинька тағин йиғлаб юборди. Унинг ёдига: кечаги тўй бугун азага айланди деган гап келди, кўз ёшлари дар'ё-дар'ё бўлиб оқди Сўнгра у, попнинг уйига борди. Поп хотини блан суҳбатлашди, яна: ҳамманинг пешонасида ўлим бор деган гап эсига тушиб, тағин узоқ йиғлади.

Анниньканинг келганлиги ҳақида Погорелкага хабар етмаган эди, шу сабабдан уй ҳам иситилмаганди. Аннинька пўстинини ечмасдан ҳамма ўйларни айланиб чиқди ва фақат бувисининг ётоқхонаси блан ибодатхонасида бир минутча тўхтаб турди. Бувисининг ётоғидаги доғ-дуг пар тўшак, кўрпа ва жилдсиз ёстиқлар пала-партиш ётар эди. Ёзув столида йиртилган қоғоз парчалари ётипти; пол супирилмаган ва ҳамма нарсани қалин чанг босганди. Аннинька бувисининг креслосига ўтириб хаёлга чўмди. Аввал ўтмишни хотирлади, кейин сўнги манзаралар кўз олдига келди. Эски манзаралар узук-узук ҳолда мияда тўхталмасдан йўқоларди; кейингилари эса мияга маҳкам ўрнашиб олган. Бир замонлари у эркинликка толпинарди, бир замонлари Погорелка унга кўнгилсиз кўринган эди, ана энди тўсатдан мана шу кўнгилсиз ерда яшаш орзуси унинг қалбини ром қилди. Бу жой жимжит, кўнгилсиз ва жимжит бўлганда ҳам шундайки, гўё жонсиздай эди. Баҳаво, кенг дала; бемалол кенг нафас олинади. Ҳозиргина қутилиб чиққан ва яна қайтиб бориши лозим бўлган уёқдаги ҳаётичи? Уёқда уни нималар кутади? Ундан қандай натижа олди?— Бадбўй ҳидли меҳмонхоналар, ошхона блан биллиардхонадан тўхтовсиз эшитилиб турадиган шов-шувлар, ювиқсиз ва ифлос официанкалар, қўлтекизишга жирканарли қоронғи ва ифлос саҳналарда, шамол эсиб турган зах жойларда репитициялар ҳақидаги эсдаликлардан бошқа — ҳечнарс! Ундан кейин: офицерлар, адвокатлар, хаёсиз нутқлар, бўшаган шишалар

вино тўкилган дастурхонлар, қуюқ тутун, шов-шувлар! Улар унга нималар демасди! Унга қандай хаёсизлик блан тегишардилар!... Айниқса анави, кўп ашула айта-верганидан овози хириллаб қолган, кўзлари қизарган, доим отхона ҳиди келиб турадиган мўйловли... нималар демасди! Буларни эсига олганида Аннинька сесканиб кетар, кўзларини юмарди. Кейин ўзига келди ва чуқур бир нафас олиб иконалар турган уйга чиқди. Шкафдаги иконалар жуда камайиб қолган, шубҳасиз онасига қарашли бўлганларини Иудушка мерос тариқасида Головлёвога олиб кетган. Иконалар ўринлари ўйиб олинган кўзга ўхшарди. Ҳатто чироғларни ҳам опкетганди. Шамдонда ёпишиб қолган сариқ мум шам қолдиғи бор эди, холос.

— Улар икона шкафини ҳам обкетмоқчи эдилар, опамнинг сепимиди деб суриштирдилар,— деди Афимьюшка.

— Майли, уни ҳам обкетақолганларида бўларди.

— Афимьюшка, бувимиз ўлар олдидан кўп қийналдимми?

— Унчаликмас, бир кундан сал ошиқроқ ўз-ўзлари блан овора бўлиб ётдилар. Ҳечқандай оғриқлари ҳам йўқ эди! Ҳечнима демадилар, фақат сизларни бир-икки эслаб қўйдилар.

— Иконаларни, демак, Порфирий Владимирич олиб кетдиларми?

— Ҳа, ўша киши олиб кетди. Онаминг ўзлариники деди. Тарантасни ҳам, иккита сигирни ҳам олиб кетди. Бойвуччанинг қоғозларида, сизларники деб эмас, ўзлариники деб ёзилган ҳамма нарсани олиб кетдилар. Отлардан ҳам биттасини олмоқчи бўлган эди, лекин Федуллич: бу от бизники, эскидан Погорелкага қарашли, деб бермади; шундан кейин, қўрқди шекилли, олмади.

Аннинька ҳовлига чиқиб саройларни, хирмонни, оғилхонани кўрди. Унда, гўнлар орасида, йигирматача ориқ сигир блан учта отдан иборат «сармоя» турар эди. Мен ўзим тўлайман, деб нон олиб келишга буюрди ва ҳарбир сигирга бир бурдадан нон берди. Кейин молбоқар аёл уни ўз уйига бошлаб кирди, стол устида бир хурмада сут турарди, бурчакда, печка ёнида,

пастаккина ғов орқасида янги туғилган бузоқ ётар эди. Аннинька сутни ичди-да, югуриб бузоқнинг олдиға борди ва суюниб унинг тумшуғидан ўпди, лекин жирканиб, дарров лабларини артди ва бузоқнинг тумшуғи қўланса, сўлак экан деб қўйди. Ниҳоят, карманидан учта сариқ қоғоз олиб кекса хизматкорларға улашиб берди ва жўнашға ҳозирлик кўрди.

— Хўш, нима қилмоқчисиз энди?— деб сўради у, араваға ўтиратириб, қўлларини қовуштириб ўзини узатаётган Федулич чолдан.

— Нима ҳам қилардик! Тураверамиз-да!— деб соддагина жавоб берди Федулич.

Аннинькани яна ғам босди: Федуличнинг сўзлари унга пичингдек туйилди. У, турган жойида чуқур нафас олиб:

— Хўп, хайр!— деди.

— Аттанг, биз бўлсак қайтиб келиб бизлар блан турарсиз деб ўйловдик,— деди Федулич.

— Йўғ-е... Барибир... Тураверинглар!

Унинг кўзларидан яна ёш оқди, бошқалар ҳам йиғлашди. Ғалати бир ҳол: ҳечнарсаға ачинмасди ҳам, эсга оладиган ҳам ҳеч нарса йўқ эди, лекин йиғлай-вереди. Бошқалар ҳам: одатдагича гаплардан бўлак ҳечқандай янги гап ҳам гапирмади, лекин ҳаммасиға оғир бўлди, «ачинишди». Уни араваға ўтирғизиб, оёқларини ўрадилар ва ҳаммалари ҳам оғир нафас олиб қўйдилар.

— Оқ йўл!— деган овозлар эшитилди, арава қўзғалиб кетганидан кейин.

Қабристон ёнидан ўтиб кетаётганда яна тўхтатишни буюрди ва ёлғиз ўзи ҳалиги қори куралган йўлдан юриб бувисининг қабри олдиға борди. Қоронғи ҳам тушган, черков аҳлларининг уйларида чироғларнинг ёруғи кўринди. У, бир қўли блан қабр устидаги бутни ушлаб турарди, лекин йиғламасди, тебранарди, холос. Ҳеч тўғрида ўйламасди, хаёлиға аниқ бир фикр ҳам келмасди, унга фақат алам қиларди ва оғир эди. Бувисиға эмас, балки ўзига ачинар эди. У, ўз-ўзича тебраниб, қалтираб, чорак соатча туриб қолди ва бирданиға Любинька эсига тушди: балки у, шу пайтда

Кременчук деган бирор шаҳарда роҳат қилиб, шерик-лари орасида булбулдай сайраётгандир...

Ah! ah! que j'aime, que j'aime!
Que j'aime les mili-mili-mili-taires!¹

У, ерга йиқилиб кетаёзди. Югуриб бориб аравага ўтирди ва мумкин қадар тезроқ Головлёвога ҳайдашга буюрди.

Аннинька тоғаси ҳузурига ма'юс ва индамас бўлиб қайтди. Шундай бўлса ҳам, қорни очлигини сезарди (тоғаси довдираганидан жўжа солиб юборишни ҳам эсидан чиқарипти) ва чой тайёр эканлигини кўриб хурсанд бўлди. Профирий Владимирич тезда гап бошлади.

— Хўш, бордингми?

— Бордим.

— Қабр устида ҳам арвоҳига фотиҳа ўқигандирсан! Дуойи-фотиҳа ҳам қилдиргандирсан?

— Ҳа, шундай.

— Поп уйида экан-да?

— Албатта, бўлмаса дуойи-фотиҳани ким бажо келтиради.

— Ҳа, ҳа... сўфи ҳам бормиди? Марсия ҳам ўқилдими?

— Ҳа, ўқилди.

— Ҳа. Абадий ёдгорлик! Абадий ёдгорлик бўлсин, марҳумага! Жуда ғамхўр, жуда жонкуяр кампир эди-я!

Иудушка ўрнидан турди-да, иконаларга юз ўгириб ибодат қилди.

— Погорелкада нима гаплар бор экан? Тинчликми?

— Яхши билолмадим. Ҳаммаси жойида шекилли:

— Ҳа, «шекилли»! Бизларга доим «шекилли» дай кўринади, диққат блан қарасанг, текширсанг, унда бузуқ, бунда чатоқ... Бошқаларнинг давлати тўғрисида ҳам биз: «шекилли»! доим «шекилли»! деб фараз қилаберамиз. Айтгандек, қўрғонларинг чакки эмас, марҳума онам қўрғонингизни ҳам яшнатди, ўз сармоя-

¹ Оҳ, ҳарбийларни мен нега мунчалик севаман-а! (французча)

сидан ҳам унга анча сарфлади... Ҳа, майли-да, етимларга ёрдам қилса гуноҳ бўлмайди-ку!

Бу мақтовларни эшитган Аннинька юмшоқ кўнгилли тоғасига тоқат қилиб қараб туrolмади.

— Тоға, сиз нега Погорелкадан иккита сигирни олиб келдингиз?— деб сўраб қолди.

— Сигирларни? Қанақа сигирларни? Чернявка блан Приведенка номли сигирларними? Улар, чироғим, онамники эди-ку!

— Ҳа, сиз унга қонуний ворисмисиз? Ундай бўлса олаверинг! Агар истасангиз, бир бузоқни ҳам қўшиб беришни буюриб қўяқолайми?

— Ана, холос! Қизишайсан-ку, сен! Ҳақиқатни гапирсангчи! Сенча, у сигирлар кимники?

— Мен қаёқдан билай! Погорелкада эди-да!

— Мен биламан, улар онамники эканлигига далилим бор. Ўз қўли блан ёзилган дафтарчасини топиб олдим, унда: «меники» дейилган.

— Майли, буни қўяқолайлик. Бу тўғрида гапиришга ҳам арзимайди.

— Ана Погорелкада бир қашқа от ҳам бор — лекин буни аниқ айтолмайман. Онамники бўлса керак, лекин билолмайман-да! Билмаганни айтиш ҳам қийин!

— Бу ҳам майли, тоға!

— Нимага майли! Мен, чироғим, тўғри одамман, ҳар ишнинг пишиқ бўлишини яхши кўраман! Нега гапирмаймиз, гапираверамиз! Ҳарким ўзиникига ачинади: мен ҳам, сен ҳам — шунинг учун ҳам гаплашайлик! Агар гаплашар эканмиз, мен сенга тўғрисини айтмай: менга бировники даркор эмас, ўзимникини ҳам бировга бермайман, чунки сен менга бегона бўлмасанг ҳам...

— Иконаларни ҳам обкетибсиз-а!— деб яна чидаб туrolмади Аннинька.

— Иконаларни ҳам олдим, қонуний вориси, менга нимаики тегадиган бўлса, ҳаммасини олдим.

— Энди иконалар солинган шкаф бўшаб қолипти...

— Нима илож! Ушанинг олдида ҳам ибодатнагни қилавер! Парвардигорга ибодат қилиш керак! Агар сен сидқидилдан ибодат қилар экансан, ёмон икона олдида қилган ибодатинг ҳам инобатга ўтаверади! Борди-ю,

сен уёққа-буёққа қараб, майнабозлик қилсанг, яхши иконалар ҳам сенга нажот бермайди.

Шундай дея, Иудушка ўрнидан туриб, «яхши» иконалари борлиги учун худога шукурона қилди.

— Мобода эски шкаф сенга ёқмай қолса, янгисини қилдир. Ёинки кўчириб олинган иконалар ўрнига янгиларини ўрнатгин. Илгаригиларини марҳума онам қилдирган эди, янгиларини энди ўзинг қилдиргин!

Порфирий Владимирич хиқиллаб кулиб ҳам қўйди, чунки бу мулоҳаза унга жуда боп ва ма'қул кўринди.

— Айтингчи, ахир, мен энди нима қилишим керак?— деб сўради Аннинька.

— Ҳали, сабр қил. Аввал дам ол, тўйганингча ухлагин. Маслаҳатлашамиз, уёғини-буёғини ўйлаб кўрамиз — эҳтимол, икковлашиб бирор фикрга келармиз!

— Бизлар вояга етганмиз шекилли?

— Ҳа, вояга етгансизлар. Ўз-ўзларингни ва ермулкларингни ўзларинг идора қилсаларинг бўлавереди!

— Худога шукур-а!

— Қуллик, табриклаймиз!

Порфорий Владимирич ўрнидан туриб ўпишабошлади.

— Вой, тоға-е, мунча ғалатисиз! Упишганингиз ўпишган!

— Нега ўпишмай. Сең менга бегона эмассан, ахир — жиянимсан! Азизим, мен қариндошларча! Мен қариндошларим блан ўпишмоққа доим тайёр! Боболаримиз ва ҳатто боболаримизнинг оталари, қариндош бўлса ҳам, мен доим...

— Яхшиси айтсангиз: нима қилай? Ҳаракат қилиш учун шаҳарга борсаммикан?

— Шаҳарга ҳам борамиз, ҳаракат ҳам қиламиз — ҳаммасини ўз фурсати блан қиламиз. Аввал дам ол, пича тургин! Худога шукур, мусофирхонада эмассан, тоғангникида турибсан! Таом еясанми, чой ичасанми, мураббо хоҳлайсанми, ҳаммаси бемалол! Биронта таом ёқмаса — бошқасини сўра! Сўрагин, талаб қил! Қарам шўрва ёқмаса, шўрва буюртиргин! Қатлеғ, ўрдак гўшти, чўчқа боласи гўштини тайёрлашин... Евпраксеяхоннинг ёқасидан ушлайверасан!.. Айтмоқ-

чи, Евпраксеяхон! Мен чўчқа боласи деб мақтандим-у, бор-йўқлигини ўзим ҳам билмайман, борми?

Шу пайтда иссиқ чой ичаётган Евпраксеяхон, бор ишорасини қилиб, бурнини қимирлатиб қўйди.

— Баракалла!! Чўчқа боласи ҳам бор экан! Демак, кўнглинг нима хоҳласа — сўрайвер! Гап шундай!

Иудушка яна Анниньканинг ёнига келди ва қариндосларча унинг тиззасига уриб эркалади, албатта, бироз айланишиб қолди, шунинг учун Аннинька нарироққа сурилиб ўтирди.

— Мен жўнашим керак, ахир,— деди у.

— Мен ҳам шу тўғрида гапираяман. Маслаҳатлашамиз, гапиришамиз. кейин жўнайверамиз. Тарақтуруқ қилмасдан, худога сиғиниб, фотиҳа қилиб, кетаверамиз! Шошилган қиз эрга ялчимас! Ўт кетганда шешилса бўлади, бизда ҳали, худога шукур, ўт кетганича йўқ. Ана Любинька ярмаркага шошилиши керак, сенга нима! Энди мен сендан бир нарсани сўрай: Погорелкада қолмоқчимисан?

— Йўқ, Погорелкада қолиб нима қиламан.

— Мен ҳам сенга шуни айтмоқчи эдим. Меникига кўчиб келавер. Бирга тураверамиз — турганда ҳам тағин қандай дегин!

Шуни айтганда Иудушка Аннинькага шундай тикилиб қарадики, Аннинька ҳижолат чекди.

— Йўқ, тоға, мен сизникига келолмайман, бу ер кўнгилсиз.

— Вой, тентагим, тентагим-е! Шу гапингни срақўймадинг-де! Нуқул кўнгилсиз дейсан, нима кўнгилсизлигини ўзингам билмайсан шекилли! Кимики машғулоти бўлса, кимики ўзини идора қилабилса — у кишига кўнгилсиз ҳам бўлмайди, зерикмайди ҳам, жоним. Мана, масалан, мени олайлик: вақтнинг ўтганини ҳам сезмайман! Иш кунларида рўзғор блан овера бўламан; уёқни кўраман, буёқни кўраман, уёққа бораман, буёққа келаман, чақчақлашаман, гаплашаман, қарайсанки, кеч кирипти! Ҳайит кунлари бўлса — черковга марҳамат! Сен ҳам худди шундай қиласан! Бизлар блан тураверсанг — иш топилади, иш бўлмаса Евпраксеяхон блан дураки ўйнайверасан, ёинки чана қўштириб, истаганингча тамошангни қилавера-

сан! Ёз келганда эса, ўрмонга қўзиқорин теришга борамиз! Кўмкўк ўт устида ўтириб чой ичамиз!

— Йўқ, тоға, таклифингиз беҳуда!

— Ҳарҳолда, қолганингда бўларди.

— Йўқ. Билсангиз; йўл юриб чарчаганман, дам олсам бўларди.

— Бош устига. Жой ҳам тайёр сенга, ҳаммаси жойида! Истасанг ётаверасан. Худо ҳамроҳинг бўлсин! Ҳарҳолда ўйлаб кўргин: бизлар блан Головлёвода қолганингда қандай яхши бўларди-я!

Аннинька кечаси нотинч бўлди. Погорелжада ортдирган асабийликдан қутилолмаган эди. Маълум даврга қадар тинчгина яшаб келган одам учун шундай пайт келадики, тинч умр суришдан ташқари, ҳаётда яна аллақандай жароҳат ҳам борлигини англайди. Бу жароҳатнинг қаёқдан келганини, қандай қилиб ва қай маҳалда пайдо бўлганини киши кўпинча билолмайди ва аксари жароҳатнинг келиб чиқишини воқеалиқдигидан бошқа сабаблардан кўради. Аммо унинг учун буни билиши ҳам керак эмас: жароҳатнинг борлигини билса бас. Бирданига ошкора бўлган бу жароҳат ҳаркимга ҳам ёмон таъсир қилади ва амалий натижаси эса, ҳарбир кимсанинг табиатидаги хусусиятларига қараб, ўзгача бўлади. Баъзи одамларнинг онгини ўстиради, янги асосда янги ҳаёт бошламоқ учун жасорат киргизади; бошқа бировларга эса, вақт-вақти блан азоб беради ва келажакда ҳечқандай яхшилик келтирмайди; броқ дастлаб у жуда уқубатли бўлади, виждонан қийналган одамнинг тадбирлари орқасида келажакнинг саодатли бўлиши қисман кўринади.

Аннинька жароҳатга, турмушни ўзгартириш учун бирдан-бир сабаб деб қаровчилар жумласидан эмасди, аммо шу блан бирга у, ақлсиз эмас эди. Погорелкадан умрбод кетиб қолишига сабаб бўлган меҳнат қилиб кун кўриш хаёли блан ҳозирги провинция артисткаси бўлиб қолганлиги ўртасида жуда катта тафовут борлигини яхши тушунар эди. Тинчгина меҳнат қилиб умр суриш ўрнига у, беҳад айш-ишратлар, очикдан-очик ҳаёсизликлар, тартибсиз ва беҳуда оворагарчиликлар блан тўлиб тошган шовқин-суронли ҳаёт гирдобига тушиб қолди. Аммо илгарилари у,

ма'лум даражада муҳтожлик ва қийин шароитга кўникиб келган бўлса, энди ма'лум даражада мўлчиликка дуч келди, броқ буларни эслаганда юзлари қизарар эди. Бу ўзгаришнинг қандай бўлганини ўзи ҳам сезолмай қолди: у аллақандай яхши жойга кетаётган эди, лекин нариги эшикдан кириш ўрнига, бериги эшикдан кириб қолди. Ҳақиқатан ҳам, унинг тилаклари унчалик катта эмас эди. Погорелкадалик чоқларида уйчада ўтириб, ўзини меҳнатга, ма'рифатли бўлишга интилучи, саодатли бўлиш (броқ, «саодат» сўзининг ма'лум ма'носи йўқ эди) учун, бардош блан муҳтожлик ва қийинчиликларни бошидан кечиручи жиддий бир қиз тарзида тасаввур қилар эди; аммо мустақилликнинг кенг йўлига чиқиш блан ўз-ўзидан ҳосил бўлган шундай тажрибага дуч келдики, натижада унинг илгариги ўйлари шамолга созурилиб кетди. Жиддий меҳнат ўз-ўзидан келмайди, уни зўр бериб қидириш ва бу қидиришга бир қадар ёрдам берадиган яхши тайёргарлик кўриш зарур бўлади. Аммо Анниньканинг табиати ҳам, тарбияси ҳам, бу талабларга мос эмас эди. Унинг табиатида завқ-шавқ эмас, енгил-елпи ҳавас бор эди, холос. Унга тарбия берган ва уни меҳнатли турмушга чиқарадиган материал бирон жиддий ҳунар ортдирмоқ учун қодир эмас эди. Унинг тарбияси оперетта институти усулида деса бўларди, бу тарбияда оперетка мақомлари устун эди. Бунда парвоз қилаётган ғозлар галаси тўғрисидаги масала ҳам, рўмол ёпиниб рақс қилишлар ҳам, Пётр Пикардскийнинг ва'з насиҳати ҳам, гўзал Еленанинг қилгуликлари ҳам, Фелиценинг мадҳияси ҳам, аслзода қизларнинг башлиқлар блан ҳимоячиларга миннатдорлик изҳор қилишлари ҳам, ҳаммаси бир-бири блан аралаш-қуралаш бўлиб кетган эди. Бу тартибсизликлар ичида (бундан ташқарида у ўзини бемалол *tabula rasa*¹ деб оташи мумкин эди) чигалли текшириш бир ёқда турсин, ҳатто унинг учини ҳам топиб бўлмасди. Унинг ҳаётга ана шу хилда тайёргарлиги унда меҳнатга меҳр уйғотмади, балки киборлар жамиятига интилиш, атрофига одамлар тўпланмоғини орзу қилиш, йигитларнинг хушомадларини

¹ Тоза тахта (Латинча).

эшитиш ва умуман киборлар ҳаётининг барча шовқин-суронлари, ялтироқликлари ва гирдобларида фарқ бўлиш муҳаббатини уйғотган эди.

Агарда у ўзини диққат блан кузатиб борганида эди, илгариги хаёллари меҳнатли турмушга сра ўхшамасдан, балки киборлар ҳаётига ўхшаганлигини Погорелкадалик чоғларидаёқ фаҳмлаб олган бўлур эди. Албатта, бу хаёлларни сурган одамлар ақлли ва гаплари ма'ноли эди, аммо уларнинг ҳаёти ҳарҳолда бекорчилар ҳаётидан иборат эди. Уларнинг камбағаллиги ҳам ҳашаматли, муҳтожлигида эса, фақат ортиқча сарф-харажат йўқ эди. Шунинг учун, меҳнат қилиб ҳис топиш деган хаёлини амалга ошироқ учун унга вилоят театрида оперетта ролини таклиф қилганларидан кейин, ўз хаёлига зид бўлишига қарамасдан, кўп ўйлаиб ҳам ўтирмади. У, Еленанинг Менелайга бўлган алоқаси ҳақидаги институтдан олган ма'лумотларини эсига туширди. Ажойиб князь Тавридаининг таржимай ҳолидаги ба'зибир тафсилотларни унга қўшимча қилди ва «Гўзал Елина» ни, «Герцогина Герольштейнская асарининг парчалари»ни губерна шаҳарларида ҳамда ярмаркаларда кўрсатиш учун бу ма'лумотлар бемалол етарли деган фикрга келди. Шу блан бирга у, ўз кўнглини тинчитиш учун Москвада танишган бир студентнинг ҳар қадамда, муқаддас сан'ат! деган нидосини эсларди ва буни ўзининг ҳаёт шиори қилиб қабул этган эди; бу сўзлар унга яхшигина эркинлик берар ва бутун вужуди блан интилаётган ҳаёт йўлига кирмоғи учун бир қадар ташқи қиёфа яратар эди.

Артистлик ҳаёти унинг руҳини кўтарди. У, танҳо, мувофиқ бир тайёргарликсиз ва аниқ мақсадсиз, ёлғиз ўз табиати блан шов-шувлар, ялтироқликлар ва мақташларга берилиб, бир-бири блан ҳечқандай алоқаси бўлмаган ва тезда олмошиниб турадиган ҳархил одамлар дуч келадиган аллақандай тартибсизликлар ичидан қолиб кетди. Булар эса ҳархил табиатли ва ҳархил маслакдаги шахслар бўлиб, уларнинг ҳарбири блан яқин бўлиш сабаблари турлича эди. Шунга қарамасдан, уларнинг ҳаммаси ҳам унинг учун баббаравар бир хил одамлар доирасини ташкил қиларди ва бунда

ҳечқандай сабаблар суриштирилмас эди. Демак, унинг ҳаёти ўзини ёш ва шўҳ деб ҳис қилучи ва ма'лум миқдорда моддий сармоясини бор бўлган ҳарбир одам эшигини тақиллатадиган қандайдир бир мусофирхонага ўхшаб қолди. Демак, бу ерда масала ўзига муносиб жамиятни танлашда эмас, балки ёлғизликдан қутқазилган қандайдир бирор жамиятга суқулиб олишда эди, холос. Зотан, «муқаддас сан'ат» деган сўзлар уни ифлос бир йўлга олиб кирдики, миясини ғовлаб, буни ҳатто ўзи ҳам сезмай қолди. Йўлакда ишловчи ходимларнинг юқсиз афти-башаралари ҳам, кирликдан қотирмага айланган пардалар ҳам, меҳмонхона блан мусофирхоналарнинг бадбўй ҳиди, шов-шуви, ғала-ғовури ҳам, хушторларнинг ҳаёсиз қилиқлари ҳам, унинг эс-ҳушини ҳечбир жойига келтирмади. Ҳатто у, ўзининг доим эркаклар ичида юрганини ва ўзи блан доимий бир ҳолда яшовчи аёллар ўртасида аллақандай катта бир фарқ борлигини ҳам фаҳмламас эди...

Головлёвога келишигина уни бир минутга кўзини очди.

Эрталабдан бери, келишининг биринчи минутларидаёқ, уни аллақандай бир нарса ташвишга солар эди. Та'сирчан қиз бўлганлигидан, янги туйғу ва янги аҳволга дарров берилиб кетди. Шунинг учун Головлёвога келгандан кейин у ўзини «бой қиз» деб ҳис қилди. Ўзининг қўрғони, ўзининг қабристонини борлигини эслади ва яқиндагина ташлаб қочиб кетган жойини яна кўргиси, ҳавосидан нафас олгуси келиб қолди. Аммо Головлёводаги воқе'ликни кўрганидан кейин бу таассурот дарров тарқалиб кетиши керак эди. Бу жиҳатдан уни, кўпдан бери кўрмаган кишилари орасига мулоим бўлиб кириб, лекин унинг мулоимлигига улар қандайдир ғалати назар блан қараганини фаҳмлаган кишига ўхшатса бўларди. Иудушканинг хунук назар ташлаб қўйишлари унга, ўтмишда ёмон ва осонликча қутилиб бўлмайдиган ҳодисалар ўтганини эсига солди. Шу сабабдан, Погорелкадаги хизматкор аёлнинг соддагина саволларидан кейин, қабристондаги поп ва унинг хотини айтган ибратли сўзларидан кейин ва Иудушканинг янги ўғит-насиҳатларидан кейин ёлғиз

бир ўзи хилватда қолиб кундузги таассуротларини бирма-бир текшириб чиққач, ўзининг илгариги «бой қизлиги» умрбод йўқолганини, бундан буён пастарини бир вилоят театрининг артисткаси бўлиб қолганини ва рус артисткасининг аҳволи фоҳиша аёлининг аҳволидан кўп ҳам фарқ қилмаганини шак-шубҳасиз ҳақиқат деб билди.

Шу дамгача кечирган умри гўё тушдагидай кўринди. «Гўзал Елена»да яланғоч, «Перикола»да маст ҳолатини тасвирлаб саҳнага чиқарди, «Герцогина Герольштейнская асаридан парчалар» да хаёсиз ашулалар айтарди ва ҳатто *la chose* блан *la'touг* нинг театр саҳналарида кўрсатилмаганлигига афсус қиларди, чунки унда ўзининг белларини қимирлатишларини ва қўйруғини ликиллатишларини хаёлига келтирар эди. Аммо қилаётган ишларини ўйлаб кўришни ҳечқачон хаёлига келтирмас эди. У фақат: «ёқимли» бўлиш, «танноз» бўлиш ва шу блан бирга, шаҳарда жойлашган полкнинг офицерларига ёқиш тўғрисида ўйларди, холос. Аммо қичиқликлари офицерларга қандай таъсир этиши тўғрисида сра ўйлаб ҳам кўрмасди. Офицерлар шаҳарда асосий тамошабин ҳисобланарди ва ўз муваффақияти ўша офицерларга боғлиқ эканлигини биларди. Улар саҳна орқасига бостириб кирар, ярим яланғоч ўтирган ҳолида унинг безанадиган уйининг эшигини тақиллатар, эржалатиб чақирардилар ва у, бу ҳодисаларга, ўз кассида одатдагича юз берадиган бир нарса деб бепарволик блан қарарди ва фақат: бу шароитда ўз ролини «яхши» ёки «ёмон» бажаришини ўз-ўзидан сўрарди, холос. Аммо у, на баданини ва на жонини ҳозирча фаҳш йўлида деб ҳисобламасди. Ана энди ҳозир, ўзини бир лаҳзага «бой қиз» деб ҳис қилган маҳалида жуда ҳижолатда қолди. Ўзини халойиқ олдида кипяланғоч тургандай ҳис қилди; ўша вино ва отхона ҳиди блан бурқиб турган дамлари кўз олдига келди; гўё бутун баданини тер босган қўллар ушлагандай, сўлакайли лаблар қимирлагандай ва очик баданига тикилиб: *la chose* нимада? деган саволга жавоб кутгансимон ваҳшиёна заҳарли хира кўзлар қараб тургандай эди.

Қаерга бормоқ керак? Елкасини босиб турган бу оғир юкдан қандай қутилмоқ керак? деган савол миясида тентирабгина юрарди, лекин жавобини тополмасди ва ҳатто уни қидирмасди ҳам. Бу ҳам ўзи бир туш эди: илгариги ҳаёти ҳам туш, ҳозирги уйғониши ҳам туш эди. Қизча бироз хафаланди, ҳижолат тортиди холос. Бу савдолар ҳам ўтиб кетар, ахир. Яхши кунлар ҳам бўлади, оғир пайтлар ҳам бўлади, булар бўлиб турадиган ҳодиса. Аммо булар бирин-кетин сирғониб кетаберади, ҳаётни ўзгартираолмайди. Ҳаётни бошқа йўлга солиш учун, ахлоқий жиҳатдангина эмас, жисмоний жиҳатдан ҳам кўп куч керак. Буни ўз-ўзини ўлдириш блан баравар деса бўлади. Гарчи киши ўзини-ўзи ўлдиришдан олдин ўзининг ҳаётига ла'нат ўқиса ва ўлим—ўзи учун озодлик эканини билса ҳам, лекин унинг қўлида ўлим қуроли барибир қалтирайди, пичоқ бўлса бўғзида сирғаниб кетади, тўппонча эса қоқ пешонага отилиши ўрнига пастроққа отилади ва майиб қилади. Бунда ҳам худди шундайю, лекин бироз мушкулроқ. Бунда илгариги ҳаётни ўлдириш, лекин ўзини тирик қолдириш керак. Одатдагича ўз-ўзини ўлдиришлардаги «ҳеч гап эмаслик» тўппончанинг тепкисини босиш блан ҳал бўлади, «янгилаш» деб аталган бу бошқача ўз-ўзини ўлдиришдаги «ҳеч гап эмаслик» эса, бирқанча қағтиқ азоблар чекиш блан амалга ошадди. Ҳарҳолда бу «ҳеч гап эмаслик» амалга оширилади, чунки уриниш, азоб-уқубат чекиш ва сабр-тоқатдан иборат бўлган кун кўришни нормаль ҳаёт кечир:ш деб ҳисоблаш мумкин эмас. Кимики иродасини бўшаштирган бўлса, енгил кун кечир:шга одатланиб қолгач бўлса, бундай кишининг «янгилаш» имкониятининг борлини эшитиш блан мияси қотиб қолади. Бундай киши, ўз-ўзича бошини тескари ўгириб, кўзларини қисиб, ҳижолатга қолиб ва ўзини қўрқоқликда айблаб, янч ўша эски йўлидан кетаверади.

Оҳ! Меҳнат қилиб кун кўрадиган ҳаёт — қандай улуг нарса! Аммо у блан фақат бақувват ва меҳнатга табиий майли бор одамларгина яшай олади. Ана шундай одамларгина ундан қўрқмайди. Биринчилари — шунинг учунки, меҳнатнинг ма'носини ва қудратини фаҳмлаб, ундан роҳат қилабилдилар; иккинчилари

учун меҳнат аввало табиий мажбурият бўлиб, сўнгра бунга сдатланиб қоладилар.

Погорелка ёки Головлёвода қолиш масаласи Анниньканинг хаёлига ҳам келмаган эди, бунда вазият мажбур этган ва ўзи ташлаб кетишни истамаган фаолият унинг шу фикрини мустаҳкамларди. Унга стпуска берилган эди ва у, Головлёводан жўнаш кунигача бўлган ҳамма вақтни тақсимлаб қўйганди. Ҳаётнинг икир-чикирлари енгил табиатли одамлар учун анча енгилликлар беради. Ожиз одамлар бошларига мушкул иш тушган пайтларда ўша икир-чикирлар блан эвуниб кетаверадилар. Аннинька ҳам худди шундай қилди: у, Гсловдёводан мумкин қадар тезроқ жўнаб кетмоқчи бўлди ва мабода тоғаси қўймаса, вақтида етиб бориш кераклигини важ қиладиган бўлди.

Эртасига уйқудан тургандан кейин Аннинька голвлёвларга қарашли катта қўрғоннинг ҳамма уйлари-ни айланиб чиқди. Ҳамма жой ҳувуллаб қолган, ётлик, вориссизлик сезилиб турарди. Бу қўрғонга доимий кўчиб келиш фикри уни батамом чўчитиб қўйди. «Асло! Асло!»— деб мингилларди у, ич-ичидан ҳовлиқиб.

Порфирий Владимирич уни эртасига ҳам марҳамат кўрсатиб қарши олди, лекин бу марҳамати блан унинг эркалатмоқчи ёки қонини ичмоқчими билиб бўлмасди.

— Хўш, шошмачоғим, ухлаб тўйдингми? Бирон ёққа шошилаётгандирсан-а?— деб ҳазиллашди у.

— Шошилаяпман-да; мен, тоға, стпускадаман-ку, вақтида етиб боришим керак.

— Яна ўша масхарабоз бўлиб юриш учундир-а? Қўймайман!

— Қўясизми, қўймайсизми, ўзим кетавераман!

Иудушка хафанамо бўлиб бошини чайқаб қўйди.

— Марҳума бувинг арвоғи хушнуд бўладими?— деб сўради у мулойимгина қилиб.

— Бувим тирик чоғида ҳам биларди. Тоға, сиз нега бундай дейсиз? Кеча дутор ушлаб ярмаркаларда дайдиб юрасан, дедингиз, бугун бўлса масхарабоз деяпсиз. Менга қаранг, тоға! Бундай гапларни эшитишга тобим йўқ!

— Ҳа! Тўғриси айтса алам қилди шекилли! Мен шунақа дангалчиман-да! Менинг учун, агар тўғри бўлса...

— Йўқ, йўқ! Эшитмайманам, қўйинг! Тўғрингиз ҳам керак эмас, нотўғрингиз ҳам! Бунақа гапларингизга сра тобим йўқ дедим-ку, ахир!

— Ҳай, ҳай, жаҳлинг чиқмасин! Ундан кўра ҳам-жиҳат ўтириб чой ичайлик! Самовар кўпдан бери столда варақлаб ётипти!

Порфирий Владимирич «масхарабоз» деган сўзнинг та'сирини ҳазилкашлик ва кулги блан йўқотмоқчи, ҳатто ярашмоқ ниятида жиянининг белидан қучоқлаб олмақчи ҳам бўлган эди, аммо бунинг ҳаммаси Аннинькага шундай аҳмоқлик ва қабиҳлик кўриндики, бу эркаладан жирканиб ўзини бир четга олиб қочди.

— Мен сизга ростини айтаяпман, тезда жўнашим керак, ахир!— деди у.

— Қани юрчи, аввал чой ичайликчи, кейин гаплашармиз.

— Чойдан кейин дейиш шартми? Ҳозир гаплаша қолсак бўлмайдимми?

— Чунки ҳамма нарса ўз вақти блан. Илгари бирига, кейин иккинчисига навбат келади. Олдин чой ичамиз, бироз вақиллашамиз, кейин иш тўғрисида ҳам гаплашамиз. Ҳаммасига ҳам улгурамиз.

Бундай ўжар маҳмаданагарчилик олдида бош эгишдан бўлак чора қолмади. Чой ичиш ҳам бошланди. Лекин Иудушка, чойни оз-оз ичиб, чўқиниб олиб, ўзининг сонига уриб, марҳума онаси ҳақида вайсаб ва бошқа шу хил бўлмағур гапларни айтиб, жўрттага вақтни чўзар эди.

— Ана энди гаплашсак бўлади,— деди у ниҳоят:— хўш, бизникида қачонгача меҳмон бўлиш ниятинг бор?

— Бир ҳафтадан ошиқ туролмайман. Ҳали Москвада ҳам бўлишим керак.

— Бир ҳафта, азизим, анча бўлади; бир ҳафтада маромига қараб жуда кўп иш қилиш ҳам мумкин, оз иш қилиш ҳам мумкин.

— Биз, тоға, кўпроқ иш қилайлик.

— Мен ҳам шуни айтмоқчиман-да. Кўп ҳам, кам ҳам қилиш мумкин. Қай вақт кўп иш қилмоқчи бўла-

сан-ку, лекин кам бўлиб чиқади, қай вақт эса, оз иш қилгандай бўласан-у, қарайсанки, худонинг ёрдами блан, ўзинг ҳам сезмасдан, ҳамма ишингни бажариб қўйибсан. Мана сен шошилаяпсан, Москвада ҳам бўлишинг керак экан, нега деб сўрасанг, ўзинг ҳам айтиб беролмайсан. Менимча Москвадан кўра, бошқа зарур ишни қилиш керак.

— Москвада албатта бўлишим керак, чунки биз унда театрга ишга кирмоқчи эдик. Иш тўғрисига келганда эса, сиз ўзингиз ҳам айтаяпсизки, бир ҳафтада анча ишни бажариш мумкин деб.

— Қандай бел боғлашингга қарайди-да, жоним. Агарда астойдил киришсанг — ҳаммаси жойида бўлади, борди-ю бесўнақай киришсанг — иш узоққа чўзилиб, ётиб қолади.

— Хўп бўлмасам, менга йўл кўрсатасиз-да! Тоға!

— Баракалла. Қандай керак бўлса, «тоға, шундай раҳбарлик қилинг!» дегин, бўлмаса, тоғанникида кўнгилсиз ҳам бўлади, уникдан тезроқ жўнаб кетгинг ҳам келади! Ё нотўғрими?

— Сиз айтинг-да, нима қилишим керак, ахир?

— Хўп, шошмагин! Мана мен айтаяпман: тоға керак экан — отанг яхши, онанг яхши, керакмас экан — унга дарров думини тутқизишмайди! Тоғасидан: сиз нима дейсиз, тоғажон, Москвага бориб келсам бўлармикан? — деб маслаҳат сўраш ҳам йўқ.

— Жуда ғалатисиз-да, тоға! Мен Москвада албатта бўлишим керак, сиз бирдан, йўқ, борма деб қоларсиз?

— Агар йўқ десам, ўтиравер! Бегона киши эмас, тоғанг айтаяпти, тоғанг гапига қулоқ солсанг бўлади. Оҳ, жоним, жоним-е! Ҳали яхшики сизнинг тоғангиз бор. Ҳарҳолда, ғамингизни ейдиган, қайғириб турадиган кишингиз бор! Бошқа бировларнинг эса, ҳечкими йўқ! Уларнинг ғамхўри ҳам, қайғириб туручиси ҳам йўқ, тўрт томонлари қибла. Ана уларнинг бошига, жоним. . . турли ташвишлар тушади!

Аннинька э'тироз қилмоқчи эди, аммо ишнинг беш баттар бўлишини фаҳмлаб, жим бўлақолди. У, тобора авжйга чиққан Порфирий Владимиричга ҳайрон бўлиб қараб ўтирарди.

— Кўп вақтдан бери мен сенга бир гап айтмоқчи эдим,— деб сўзини давом қилдирди Иудушка:— сизларнинг ўша... ярмаркаларга қатнаб юришларинг менга сра ёқмайди! Менинг дутор тўғрисида айтганларим сенга нома'кул бўлса ҳам, ҳарҳолда...

— Менга ёқмайди дейишингиз блан иш битмайди! Бирорта йўл-йўриқ ҳам кўрсатишингиз керак-да!

— Меникида тураверасан, ана сенга йўл-йўриқ!

— Йўғ-е... ҳечқачон!

— Нега ундай?

— Чунки бу ерда қиладиган ишим ҳам йўқ. Нима қиламан бу ерда! Эрталаб туриб, чойга бор, чойдан кейин: тушлик овқат, тушлик овқатдан кейин кундузги овқат тўғрисида, кундузги овқатдан кейин эса кечки чой тўғрисида, ундан кечки овқат тўғрисида ўйлаш ва ухлаш... Бу ерда одам зерикиб ўлиб қолади-я!

— Ҳамма ҳам шундай қилади, жоним, олдин чой ичадилар кимики тушлик қилиб ўрганган бўлса, овқатланади; мана мен тушлик қилишга одатланмаганман, кейин кундузги овқатни қиладилар, ундан кейин кечки чойни ичадилар ва ахири ухлайдилар. Хўш, нимаси, бор, бунинг ҳечқандай айби ҳам бўлмаса керак! Башарти мен...

— Ҳечқандай айби йўқ, лекин мен ўйлаганча эмасда.

— Башарти мен бировни хафа қилган бўлсам, ёки айбласам, ёхуд биров тўғрисида ёмон гап гапирган бўлсам, унда бошқа гап! Бунинг учун ўзингни айбласанг ҳам арзийди! Сен бўлсанг, чой ичиш-у, тушлик овқат, кундузги овқат тўғрисида... Худовандо-е! Қандай сатанг бўлсанг ҳам барибир овқатсиз яшай олмайсан-ку!

— Ҳа хўп, ҳаммаси тўғри-ю, мен ўйлаганча эмасда!

— Кўрпангга қараб оёқ узат-да, катталарни ҳам эсингдан чиқармагин! «Мен ўйлаганча ундай-ю, мен ўйлаганча бундай» дейиш мумкинми, ахир! Ундан кўра: «Худонинг хоҳишича» ёки «худого матлуб эмас» деб айтганингда бошқа эди! Мабода бизнинг Головлёвомизда ишлар худого матлуб тарзда бормаган бўлса, агар бизлар худонинг иродасига қарши иш қилсак, гу-

ноҳ қилсак, шаккоҳлик қилсак, ёхуд ҳасад қилсак, ёинки бошқа ярамас ишлар қилсак, у чоғда бизлар ҳақиқатан ҳам гуноҳкор бўламиз ва бизларни қоралаш ҳам мумкин бўлади. Аммо бунда ҳам бизларнинг ҳақиқатан ҳам худога ёқмайдиган иш қилганимизни исбот этиб бериш керак бўлади. Ҳа! «Мен ўйлаганча эмас»-миш! Энди мен ҳам: «Мен ўйлаганча эмас» десам бўлаверар экан-да! Мана сенинг мен блан бундай гаплашувинг сра мен ўйлаганча эмас, бунинг устига, менинг нонимни еб ўтирибсан-у, мен ҳечнарсa демай! Шошмайчи дейман, мен унга яхшилик блан тушунтирайчи, балки ақли кириб қолар, дейман! Эҳтимол, сенинг қилиқларингга ҳазилкашлик ва қизиқчилик блан жавоб қайтараётган пайтда ҳимоячи фариштанг сени тўғри ўйла солиб қўяр! Мен-ку ўзим учун эмас, сенга жабр бўлмасин деяпман! Оҳ, жоним, яхши эмас! Мен сенга бирор ёмон гап айтган бўлсам эди, ё эса сен мендан бирор ёмонлик кўрган бўлсанг эди, унда сеники тўғри! Худо катталардан ўғит-насиҳат олгин деган, лекин мен сени хафа қилган бўлсам, майли! Мендан хафа бўлавер! Мен бўлсам ювошгина, жимгина ўтираман, ҳечнарсa демайман, фақат: қандай қилсам ҳаммамиз учун ҳам яхшироқ, қулайроқ, роҳатроқ, тинчроқ бўлар экан деб ўйлайман, холос! Сен-чи! Сени қара-ю. Ҳай, энди менинг мулойим гапларимга қандай жавоб берар экансан, кўрайлик! Сен ҳаммасини бирданига айтақолма, жоним, олдин ўйлаб кўргин, худога сифингин, ундан ўзингга ақл сўрагин! Агарда. . .

Порфирий Владимирич тоза ҳам вақиллади. Сўзлар унинг оғзидан гўё сўлакайдай тўхтовсиз оқиб чиқарди. Аннинька унга ҳайрон бўлиб қарарди. Броқ, Арина Петровнанинг вафоти муносабати блан унинг нима қилиши кераклигини тоғаси айтмади. У, бу масала тўғрисида овқат маҳалида ҳам, кечки чой маҳалида ҳам гап очарди-ю, лекин ҳар сафар Иудушка эзмалик қилиб, гапни чўзарди. Аннинька бу тўғрида гап очганига пушаймон қилди ва фақат: бу гаплардан қачон қутилар эканман? — деб ўйларди.

Овқатдан кейин, Порфирий Владимирич уйқига киргач Аннинька Евпраксеяхон блан қолди ва тоғасининг экономкаси блан дардлашмоқчи бўлди. У, қандай

қилиб Евпраксеяхон қўрқмасдан Головлёвода яшаб турганини ва эртадан кечгача тоғасининг оғзидан тўхтовсиз оқиб чиқаётган сафсаталарни эшитишга қандай тоқат қилишини билмоқчи эди.

— Евпраксеяхон, Головлёвода зериксангиз керак?

— Нега зерикайлик? Бизлар жаноблардан эмас-миз-ку!

— Ҳарқолда... доим ёлғизсиз... ҳечқандай тамоша, ўйин-кулги бўлмаса!

— Бизларга қандай тамоша керак! Сиқилсам — деразага қараб тамоша қиламан. Мен дадамникида, Никола Капелькасида турганман, оз-моз ўйин-кулгичи ҳам кўрганман!

— Ҳарқолда ўз уйингизда яхшироқ бўлса керак дейман.. Ўртоқларингиз ҳам бўлгандир, бир-бирингизни-кига меҳмондорчиликка боргандирсизлар, ўйин-кулги ҳам қилгандирсизлар...

— Ҳа, энди!

— Тоғам блан-чи... У ҳамиша зериктирадиган қилиб узоқ гапиреди. У доим шунақами?

— Доим шунақа, кун бўйи шундақа гапираверади.

— Зерикмайсизми, сиз?

— Менга нима! Қулоқ ҳам солмайман!

— Ҳеч қулоқ солмай бўладими. У, билиб қолиб, кейин хафа бўлиши бор.

— У каёқдан билсин! Мен унга қараб ўтираман-да. У гапираверади, шу пайтда ўз ишимни ўйлайман.

— Сиз нима тўғрисида ўйлайсиз?

— Ҳамма нарса тўғрисида ўйлайман. Бодринг тузлаш керак бўлса — ўша тўғрида ўйлайман, шаҳарга чойга одам юбориш керак бўлса — ўша тўғрида ўйлайман. Рўзғор тирикчилиги учун нимаики керак бўлса — ҳаммаси тўғрисида ўйлайман.

— Демак сизлар бирга турсаларинг ҳам, ҳақиқатда ёлғиз экансиз-да?

— Ҳа, омадимиз шу экан-да. Ҳар замонда кечқурунлари дураки ўйнашга ҳавсала қилиб қолади — ўйнаймиз, шу. Унда ҳам, ўйин ўртасида картани йиғиштириб қўйиб, гапга тушиб кетади. Мен унга қараб ўтиравераман. Марҳума Арина Петровна борларида яхшироқ эди. У киши борларида кўп гапиришга қўрқар-

ди: йўқ, йўқ, деб кампир уни тўхтатаверарди. Ҳозир бутунлай бошқача бўлиб қолди, жуда талтайиб кетди.

— Кўрдингизми! Евпраксеяхон, бу жуда хунук-ку! Бир одам гапир, аверса, гапир, аверса, нима гапирганини ҳам билмасанг, қачон тўхтар экан деб ўтирсанг, ёмонда, ахир! Ёмон ҳам, ўнггайсиз ҳам, шундай эмасми?

Евпраксеяхон, худди миясида ажойиб бир фикр турилгандай, Аннинькага қаради, ва:

— Битта сизгина эмассиз, кўплар шунинг учун уни ёмон кўради,— деди.

— Шундай денг!

— Ҳа. Ҳаттоки хизматкорлар ҳам у блан чиқишолмайдилар. Ҳар ойда янгилаймиз. Гумашталар ҳам, ҳаммаси шунинг учун.

— Жонга тегадими дейман?

— Жонга текканда қандай денг, жабрлайди. Пиянисталар яшай беради, унга, қулоғининг тагида ногора қоқсангиз ҳам, барибир. Пияниста бўлақолсайкин дейсиз, у киши пиянисталарни ёмон кўради.

— Оҳ, Евпраксеяхон, Евпраксеяхон-е! Ҳали мени у Головлёвода қолишга кўндирмоқчи-я!

— Яхши бўларди-я! Ростдан ҳам, қолақолсангизчи бизлар блан! Зорайки сиздан бироз тортинса!

— Йўғ-е! Жонгинам! Унинг кўзига қарашга тоқатим йўқ.

— Нима ҳам дер эдик! Сизлар-ку — бойвуччасизлар! Ихтиёрингиз ўзингизда! Броқ ихтиёр, ихтиёр-у, барибир бировнинг ногорасига ўйнашга тўғри келади!

— Балли, кўпинча шундай бўлади!

— Мен ҳам шундай деяпман. Айтмоқчи, ҳали мен сиздан бир нарса сўрамоқчи эдим: артистка бўлиш яхши эканми?

— Уз нонини ўзи топади, яхши.

— Порфирий Владимирич менга: артисткаларни номаҳрамлар белидан қучоқлайди, деди, ростми шу?

Анниньканинг бироз жаҳли чиқди.

— Порфирий Владимирич ҳеч нарсани тушунмайди-да,— деди у аччиғланиб: — шунинг учун валдирайди. Саҳнада чинакам эмас, ўйин бўлаётганини ҳам тушунолмайди.

— Ҳарҳолда, Порфирий Владимиричнинг ўзи ҳам...

сизни кўриш блан тамшаниб қолди! «Жиянча, жиянгинам» эмиш! Кўзларининг ўйнаб туриши беҳудага эмас-да!

— Евпраксеяхон-ей! Бўлмаган гапларни гапирасиз-да!

— Мен-а? Менга нима? Туриб кўринг-чи, кейин ўзингиз биларсиз! Менга-ку барибир-а! Ҳайдасалар — ўз уйимга кетавераман. Айтганингиздек, бу ерда кўнгилсиз ҳам.

— Менинг бу ерда қолишимни хаёлингизга келтиришингиз ҳам беҳуда. Головлёвода кўнгилсиз, бунга шубҳа йўқ. Бу ерда киши қанча турса шунча зерикади.

Евпраксеяхон бироз хаёл суриб қолди ва кейин эснаб олиб: — Шундай-ю, мен дадамникида турганимда жуда озғин эдим. Ҳозир кўринг — қандай бўлибман! Ишим жойида! Демак кўнгилсизлик деганимиз менга боп келар экан-да!

— Барибир кўпга чидамайсиз. Айтганим келар, эсингизда бўлсин.

Шу блан гап тамом бўлди. Ҳайрият, Порфирий Владимирич бу гапларни эшитмади, йўқса унинг ўғитнасиҳатлари беш баттар авжига чиққан бўлар эди.

Порфирий Владимирич Аннинькага яна икки кун азоб берди. Шошмагин-у, шошмагин! Аста-секину, аста-секин! Худога сиғингину, унақаю, бунақаю, деб тоза шақиллади. Бечорани ҳолдан тойдириб қўйди. Ниҳоят, бешинчи кун деганда шаҳарга тайёргарчилик кўрабошлади, лекин бунда ҳам жиянининг жиғига тегишни қўймади. Аннинька жўнашга тайёр бўлиб даҳлизда кутиб ўтирса ҳам, у, жўрттага айланишарди. Қийинар, ювинар, сонига уриб ўтирар, чўқинар, юрар, бир жойга бориб ўтирар ва «шунақа», «оғайни!», ёки «сен, чирогим, ҳозир бўл... иш чатоқ бўлиб қолмасин!» деб вайсар эди. Умуман у, Головлёводан бирнеча соатга эмас, бутунлай жўнаб кетадиган одам сингари иш қилар эди. Одамларни ҳам, қўшиб қўйилган отларни ҳам бир ярим соатча кутдириб қўйгандан кейин, ахири, гап сотавериб томоғи қақраб қолгач, жўнашга қарор берди.

Саройда отлар ем еб бўлгунча шаҳардаги ишлар ҳам тамом бўлди. Порфирий Владимиричнинг топширган ҳисоботига мувофиқ, Арина Петровнанинг вафот

этган кунига қадар етимларнинг сармоёси беш процентли қоғозлар бўйича сал кам йигирма минг сўмга бориб қолган экан. Шундан кейин етимларнинг балоғатга етганликлари тўғрисидаги қоғоз блан ворисликни бекор қилиш ҳақидаги ариза ҳам қабул қилинди ва шу ондаёқ ворислик кенгаشمасини бошқариш иши тугагани ҳамда ер-сув блан сармоёларни эгасига топшириш тўғрисида буйруқ ҳам чиқазилди. Шу кун кечқурупоқ Порфирий Владимирич томонидан тузилган қоғоз ва рўйхатларга Аннинька қўл қўйди ва ниҳоят, енгил нафас олди.

Қолган кунларни Аннинька жуда ҳам нотинч ўтказди. У, Головлёводан дарҳол жўнаб кетмоқчи бўлган эди, аммо тоғаси уни, ўзининг ташқи кўринишда мулоқим, лекин енгил учун ҳечқандай инсон қудрати етмайдиган аҳмоқона қайсарлик ва ҳазилкашликлари блан ишни пайсалга солди.

— Ўзинг айтиб эдинг-ку, бир ҳафта тураман деб, туравермайсанми,— дерди у.— Сенга нима энди! Уй ҳақи тўлагин деяганимиз йўқ, марҳамат, чой ичасанми, овқат ейсанми — ҳаммаси тайёр!

— Жўнашим зарур-да, тоға! — деб ёлворарди Аннинька.

— Қолгинг келмаса, от қўштириб бермайман,— деб ҳазиллашарди Иудушка:— бизникида қамалиб ўтираверсан! Мана бир ҳафта ўтсин — кейин бош устига! Ибодат қилиб оламиз, от қўшиб чиқамиз, чой ичамиз, гаплашамиз... Бир-биримизнинг дийдоримизга тўямиз, кейин оқ йўл! Ундан кейин: қабристонга яна бир бориб келсанг бўлмасмикан-а? Балки бувингнинг арвоҳи сенга мададкор бўлар.

— Ма'қул! — деди Аннинька.

— Бўлмасам бундай қиламиз: чоршанба кун ирталаб ибодат қилиб оламиз, йўлга қоринни тўйғузамиз, кейин менинг отларим сени Погорелкага олиб бориб қўяди. Погорелкадан Дворикигача Погорелкадаги ўз отларинг блан борарсан, чунки ўзинг ҳам бойвучча бўлиб қолдинг-да! Ўзингнинг отларинг бор!

Хўп дейишга тўғри келди. Тубанлик катта кучга эга: янги одамни ҳамавақт ўз гирдобига тортади, кишини довдиратиб қўяди ва у эс-ҳушини йиғиб олгунча

уни ўраб-чирмаб олади. Сассиқ ахлат чуқури ёнидан ўтиб кетаётган киши бурнини бекитиш блан, нафас олмасликка ҳам ҳаракат қилади; маҳмаданагарчилик ва тубанликка дуч келиб қолган одам ҳам бундан қутилиш учун худди шундай қилишга мажбур бўлади. Бундай киши кўрмасликка, эшитмасликка, ҳидламасликка ва татимасликка ҳаракат қилади; ўзининг жамики таассуротини бир ёққа йиғиштириб қўйишга мажбур бўлади. Ана шундагина уни тубанлик рутубати бўғолмайди. Аннинька, гарчи кеч бўлса ҳам, буни пайқаган эди; ҳарҳолда, у, ўзининг Головлёводан қутилиб чиқишини ўз ҳолига қўйган эди. Ўзининг ўтакетган маҳмаданагарчилиги блан Иудушка уни шу даража енгдики, ана энди ақлли бўлибсан! деб қариндошларча елкасини сийпалаб, қучоқлаб олганида ҳам у ҳечқандай қаршилик кўрсатмади. Тоғасининг ориқ қўллари орқасини сийпалар экан, у сесканиб кетди ва ё раббим! Бир ҳафтадан кейин жавоб берганида ҳам майлиди-я! деб, бошқа ёмон туйғуларини кўз олдига келтирмасликка тиришди. Унинг бахтига, Иудушка ҳазар қиладиган даражадаги киши эмас эди ва жиянининг бетоқатлигини кўриб ҳам, индамади. У эр-хотинлар муносабатини тўғрисида: хоҳ сев, хоҳ севма, лекин ундан кўзингни узма! деган мақолга яраша иш қилаётганга ўхшарди.

Ниҳоят, сабрсизлик блан қутилган жўнаш кунни ҳам келди. Аннинька соат олти бўлар-бўлмасдан ўрнидан турди, аммо Иудушка ундан ҳам олдинроқ туриб олган эди. У одатдагича ибодат қилиб олди ва бутхонанинг қўнғироқ овози қачон эшитилар экан деб, сарпойчан ҳолда у уйдан бу уйга кириб юрар, қулоқ солиб тинглар ва бошқа шу сингари беҳуда ишларни қилар эди. У, ташвишда қолган бўлса керак: Аннинька блан учрашишганида унга аллақандай кўз қири блан қараб қўйди. Эшик ёпёруғ бўлиб қолган эди-ю, лекин ҳаво очиқ эмас эди. Осмонни қопқора булут қоплаган ва ундан баҳор ёмгири қор аралаш тушарди. Далада кўклам сувлари тўпланган, қишлоқ йўлидаги ўнқир-чўнқирда сувлар йиғилиб ётар эди; жанубдан эсган қаттиқ шамол, кунлар исиб қор эришидан дарак берарди; қордан қутилган дарахтлар нам шохларини чайқалтириб уёқдан-буёққа тебранарди; хўжайини кўр-

ронидаги иморатлар ҳўлланган сипгари қорайган эди. Порфирий Владимирич Аннинькани дераза олдига олиб келиб, қўли блан кўклам манзарасини кўрсатди.

— Ҳалиям кетмоқчимисан? Қолсанг бўлмайдимиа?— деб сўради у.

— Йўқ, йўқ!— деб чўчиб кетди Аннинька:— бу... бу... ўтиб кетади-ку!

— Нома'лум. Агарда соат бирда жўнасанг, Погорелкага соат еттидан илгари боролмайсан. Қор эриётган маҳалда кечаси юриб бўладими, барибир Погорелкада ётиб қолишга тўғри келади.

— Йўқ-а! Мен кечаси ҳам юравераман, ҳозир жўнаб қўяқоламан. . . Мен, тоға, қўрқмайман! Ундаз кейин, соат бир бўлганини кутишдан нима фойда? Тоғажон! Барака топинг! Мени ҳозир жўната қолинг!

— Бувиининг арвоҳи нима дейди? Ана холос, бу қанақа невара! Келиб бир паст ўйнади-ю, дуойи-фотиҳа қилишни ҳам истамади! дер.

Порфирий Владимирич сукут қилди. Оёқларини ўйнатиб, гоҳ Аннинькага, гоҳ ерга қаради. У, бирон фикрга келиб, айтишга жур'ат қилмай тургандек эди.

— Шошма-чи, мең сенга бир нарса кўрсатай?— деб ниҳоят ботирлик қилди у ва чўнтагидан ўроғлиқ бир варақ почта қоғози чиқазиб, Аннинькага узатди:— ма-на, ўқиб кўринг-чи!

Аннинька ўқий бошлади:

«Мен бугун эрталаб ибодат қилдим ва менинг Аннинькамни қолдириб бер деб худога ёлвордим. Худо менга: Аннинькани белидан қучоқлаб олгин-да, бағрингга босгин, деди».

— Шундай эмасми? — деб сўради Иудушка ва юзлари оқарабошлади.

— Вой, тоға! Бу қандай разиллик!— деди Аннинька, довдираганича унга қараб.

Порфирий Владимирич янада бўзариб кетди ва: «сизларга отлик аскарлар офицери керак экан-да!» дея мингиллаб чўқиниб олди ва оёқларини судраб босиб эшикка чиқиб кетди.

Орадан чорак соат ўтгандан кейин яна қайтиб желди ва ҳечнарса билмагандай, Аннинька блан ҳазиллашабошлади.

— Хўш,— деди у: қабристонга бориб бувинг мезорини тавоф қиласанми? Тавоф қилиш керак, жоним, тавоф! Бувингни йўқлаганинг яхши бўлади! Қавм-қариндошларни ҳечқачон эздан чиқариш ярамайди, айниқса бизлар учун жон куйдирган кишиларимизни!

Кампирнинг ҳақиға дуои-фотиҳа қилишди, черковга бориб холва-талқон ейишди, кейин уйга келиб яна холва-талқон ейишди ва чой ичгали ўтиришди. Порфирий Владимирич, жўрттага қилгандек, чойни одатдан ташқари секин ичар, бир хўплам чой ичиб, бир қанча вақт вайсар эди. Шундай бўлса-да, соат ўнларда чой тамом бўлди ва Аннинька яна ёлворабошлади.

— Тоға! Энди жўнасам бўладими?

— Овқат-чи? Йўлга овқат еб олишинг керак-ку? Тоғанг сени овқатсиз жўнатиб юборади деб ўйладингми! Бир қадам ҳам! Хаёлингга ҳам келтирма! Бунақа одат Головлёвода ҳеч бўлгани йўқ! Ўз жиянимни йўлга қуруқ чиқариб юборсам марҳума онамнинг арвоҳи хушнуд бўладими! Хаёлингга ҳам келтирма! Бўлмайди ҳам!

Яна кўнишга тўғри келди. Орадан бир ярим соат ўтсада, лекин овқатдан дарак йўқ эди. Ҳамма тарқалиб кетган: Евпраксеяхон, қўлидаги калитларини шилдирашиб, омбор блан ертўла атрофида айланиб юрипти; Порфирий Владимирич бўлса, гумаштасига бидирлар, қандайдир бема'ни буйруқлар бериб унинг тинкасини қуриитар, сонларига урар ва умуман фурсатни ўғирлашга уринар эди. Аннинька ёлғиз ўзи қолиб ошхонада уёқдан-буёққа юрар, соатга қараб секундларни ва бир, икки, уч... деб босган қадамларини санарди. Ҳар замонда деразадан кўчага кўз ташлаб, йўлда қор сувлари борган сари кўпаяётганини кўрар эди.

Ниҳоят, қошиқ, пичоқ ва лаганларнинг тақиллаган овози эшитилди, Степан деган хизматкор ошхонадаги столга дастурхон солди. Лекин Иудушканинг та'сири унга ҳам юққандай кўринарди. Лаганларни зўр-базўр қимирлатар, стаканларга пуфлар, уларни ёруғликка солиб қарар эди. Соат расо бир деганда овқатга ўтиришди.

— Ана энди жўнайверасан!— деб Порфирий Владимирич кузатишга яраша гап бошлади.

У, олдида турган лагандаги шўрвага қўлам тегизмасдан, Аннинькага шундай суқланиб қарар эдики, ҳатто бурун учи қизариб кетди. Аннинька эса шошиб-пишиб овқат ичарди. Порфирий Владимирич ҳам қошиғини олиб шўрвага тиқмоқчи бўлган эди-ю, яна қайтиб столга қўйди.

— Сен энди мен қари чолни кечирасан!— деди у:— мана сен мусофирхонадаги сингари ҳаш-паш дегунча шўрвангни ичиб бўлдинг, мен эсам, шошилмасдан ичман. Худонинг берган не'матига бепарволик блан қарашни ёмон кўраман. Худо бизга нонни ризқланмоқ учун берган, биз уни чочмаслигимиз керак — ана сен қанчасини увотиб ташлабсан? Умуман мен диққат блан иш қиламан, шунда пишиқроқ бўлади. Менинг овқат устида гап айтишимга балки аччиғинг келар, нетайин! Аччиғлансанг аччиғланарсан-да! Аччиғланиб-аччиғланиб, кечирарсан қўярсан! Сен ҳам ҳамон ёшлигингча турмассан, сенга ҳам эс кириб қолар, ана шунда: тоғам тўғри айтган экан! деярсан. Шунақа, азизим. Ҳозир сен менинг гапларимга қулоқ солиб ўтириб: тоғам жинни! Қари эзма! деб ўйлаётган бўлсанг керак. Менинг ёшимга етганинда, бошқача ўйларсан: вой тоғам-е! Мени яхшиликка ўргатган экан-ку! деярсан.

Порфирий Владимирич чўқиниб олди ва шўрвадан икки қошиқ ичди. Шундан кейин қошиғини столга қўйди ва курсига суяниб, яна гап сотишга ҳозирланди.

«Қонхўр!» деган сўз Анниньканинг тил учида ўйнарди. Лекин у ўзини тийди, стаканга тез сув қўйиб бирдан ичиб юборди. Иудушка эса, унинг ичида нима борлигини фаҳмлагандай бўлди.

— Хўш! Ёқмадим! На чора, ёқмаса ҳам тоғанг гапига қулоқ соласан-да! Мана мен сенинг ҳовлиқмалигинг тўғрисида аллақачондан буён гаплашмоқчи эдим, лекин фурсат бўлмасди. Уша ҳовлиқмалигингни ёмон кўраман-да, чунки бунинг ичида енгилтаклик блан мулоҳазасизлик ҳам бор. Бошда бувингизни ташлаб кетишингиз ҳам беўрин бўлди, кампирни хафа қилишдан ҳам тортинмадингиз. Сабаби нима энди?

— Вой, тоға-ё! Нега энди буни қўзғайсиз! Утган ишга саловот! Бундай қилишингиз асло ярамайди!

— Шошма! Мен унинг яраш-ярамаслигини айтаёт-

ганим йўқ, мен айтаяпманки, бу иш ўтиб кетган бўлса ҳам, уни тузатиш мумкин. Банда буёқда турсин, худонинг ўзи ҳам ишини ўзгартириб туради: бугун ёмғир берса, эртага ёғимсиз кун беради! Шундайми? Сенинг театринг блан худонинг иши ҳам йўқ! Қани! Энди нима дер экансан!

— Йўқ, тоға! Қўйинг бунингизни! Худо ҳақи!

— Яна сенга шуни айтмоқчиманки, енгилтаклигинг яхшимас. Қатталарнинг насиҳатига енгилтаклик блан қарашинг, ундан баттар. Тоғанг сенга яхшилик истайди, сен бўлсанг: қўйинг! дейсан. Тоғанг сенга мулойимлик, хушдиллик қилади, сен бўлсанг унга пишқирасан! Бундан ташқари, биласанми, сенга тоғангни ким берганини? Қани, айтиб кўрчи, сенга ким тоға берган?

Аннинька унга қараб ҳайрон бўлар эди.

— Тоғангни сенга худо берган! Худо! Тоғанг бўлмаганда ўтирардинг бир ўзинг, нима қилишингни билмасдинг, қаерга боришни, нима илтимос қилишни ва бу илтимосингдан нима чиқишини билмасдан ўтирардинг. Тўқойзорда адашиб юргандай бўлардинг; биров сени хафа қиларди, бошқаси алдаб кетарди, учинчиси бўлса, сени масхара қилиб куларди! Тоғанг борлиги учун, худонинг қудрати блан, бир кун ичида ишларингни бажариб ҳам олдинг. Шаҳарга бордик, восийлар маҳкамасига ҳам кирдик, илтимосимизни ҳам қилдик, буйруқни ҳам олдик! Шундай, азизим! Тоғанг борлиги қандай фойда!

— Сиздан миннатдорман, тоға!

— Тоғангдан миннатдор бўлсанг, демак унга пишқирма, унинг гапига қулоқ солиш керак. Тоғанг сенга яхшилик тилайди, сен эсанг бошқача...

Аннинька зўрга чидаб ўтирар эди. Тоғасининг ўғитнасиҳатларидан қутилиш учун яна бир йўл қолган эди; у ҳам бўлса: унинг Головлёвода қолиш тўғрисидаги таклифига асосан кўниш эди.

— Хўп, тоға,— деди у: — ўйлаб кўрайчи. Қариндошлардан узоқда якка-ёлғиз юришнинг ноқулайлигини мен ўзим ҳам тушунаяпман... Ҳарҳолда, ҳозир ҳечнима деялмайман. Яхшилаб ўйлаб кўрай.

— Баракалла! Ана кўрдингми, ўзинг ҳам тушуниб қолибсан. Энди нимасини ўйлайди! Отларни чиқарти-

рамиз, чамандонларингни олишади, ана ўйлаганинг шу бўлади қўяди!

— Йўқ, тоға, синглим ҳам борлигини эсингиздан чиқарманг!

Бу важ Порфирий Владимирични қондирдимийўқми, буниси нома'лум; эҳтимол, у ўзини яхши кўрсатмоқлик учун бу манзарани юзага келтирган бўлиб, Анниньканинг Головлёвода қолиши унинг учун зарурлигини яхши билмасди, балки кўпроқ вайсаш учун гапиргандир. Ҳарҳолда, шундан кейин овқат тезроқ ейилди, Аннинька унинг ҳамма гапига хўп деярди ва маҳмаданагарчилигига йўл қўймайдиган жавобларни бериб ўтирар эди. Шундай бўлса ҳам, овқат тугаганда соат икки ярим бўлиб қолган эди. Аннинька ўрнидан отилиб турди ва тоғаси блан хайрлашмоқ учун унинг олдига келди.

Ўн минутдан кейин Иудушка устига пўстин ва оёғига айиқ тери этик кийгани ҳолда кузатиш учун ташқарига чиқди ва Анниньканинг чанага қандай жойлашганини ўзи кузатиб турди.

— Йўлда эҳтиёт бўлиб ҳайда!— деб амр қилди у кучерга.

Ниҳоят, Аннинькани ўрадилар, жойлаштирдилар ва чодирини беркитдилар.

— Қўлақолганингда бўларди!—деб яна бир карра қичқирди Иудушка унга, одамлар олдида қариндошларча кузатаётганини кўрсатмоқ учун:— Албатта яна келарсан? Айт!

Аммо Аннинька энди ўзини эркин ҳис қилди ва тоғасининг жиғига тегиб кетмоққа қарор берди. У, аравадан бошини чиқазиб ва ҳарбир сўзини чертиб:

— Йўқ, тоға, келмайман! Ёмон одам экансиз!— деди.

Иудушка эшитмаганга солди, лекин лаблари оқариб кетди.

Головлёводаги тутқинликдан қутилганига Аннинька шунчалик хурсанд бўлдики, ўзининг жўнаб кетиши блан тирик одамлар блан алоқаси умрбод узилган кишини сра эсига ҳам келтирмади. У фақат ўзининг қутилиб чиққанлиги ва эркин нафас олаётгани тўғри-

сида ўйлар эди. Унинг бу озодлик туйғиси шу қадар кучли эдики, қабристонга иккинчи марта борганида биринчи даф'адаги асабийлашуви бутунлай йўқ эди. Бу сафар дуойи-фотиҳани тинчгина тинглади, кўз ёшларини тўкмасдан гўрга та'зим қилди, поп уйига чойга таклиф қилган эди, Аннинька хурсандлик блан борди.

Қабристондаги поп анчагина қашшоқ турмуш кечирар эди. Уйининг меҳмонхона хизматини ўтайдиган бирдан-бир хонаси серҳашам эмас. Бўялган уй, икки стул деяр атрофига тизилган, улар ёнида суянчиқлари дўппайган дивон ҳам туради. Бу уй жиҳозларининг мато қоқилган қисмининг кўп ери йиртиқ эди. Икки дераза орасидаги деворга тақалган ва кир мовут ёпилган стол устида диний китоблар ётарди; китоблар орқасида сиёҳдонга суқилган ручка турипти; уйнинг кун чиқиш томонидаги бурчагида ота-онаси яхши ният блан берган иконалар солинган шкаф қўйилган; унинг олдида чироғ ёқиб қўйилган; бунинг тагида устига айниган кулранг мовут ёпилган, поп хотинининг сепи солинган иккита сандиқ турипти. Деворларга гулдор қоғоз ҳам ёпиштирилмаган; бир деворнинг ўртасига авлиёларнинг бирнеча ранги ўчган суратлари осиб қўйилган. Уй ичидан қандайдир пашша ва ҳашаротлар ҳиди келади. Поп ҳали ёш бўлса ҳам, анча мазаси қочиб қолган. Оқсимон сийрак сочлари мажнун тол шохлари сянғари осилиб тушган; ҳаворанг кўзларида нур қолмаган; овози титрайди, соқоли чўққи; устидаги эски чопони худди қозикда тургандек эди. Хотини ҳам ёш, лекин ҳар йил туққанидан эридан ҳам баттар рангсиз.

Аннинька, бу камбағал одамлар ҳам унга адашган деб қараётганини сезди.

— Тоғангизникида бўлдингизми?— деб сўз бошлади поп, хотини узатган патнисдан бир пиёла чойни олатуриб.

— Ҳа, бир ҳафтача турдим.

— Ҳозир Порфирий Владимирич бутун атрофда энг катта помешчик бўлиб қолди, ундан бадавлат одам йўқ. Фақат турмушда омади паст кўринади. Аввал бир ўғли вафот этди, кейин иккинчиси ва охирда онаси ҳам вафот бўлди. Ажабки, қандай қилиб у киши сизни Головлёвода қолдиришни ўйламадилар.

— Тоғам таклиф қилган эди-ю, ўзим кўнмадим.

— Нега энди?

— Эркинроқ яшаш яхшида.

— Эркин яшаш яхши-ку, хоним, лекин хавф-хатар бор-да. Ундан ташқари, Порфирий Владимиричнинг яқин қариндошлиги сабабли унинг жамики ер-мулкига бевосита ворис бўлаолишингизни назарга олганда эркин яшашликдан бировоз воз кечиб турсангиз ҳам бўларди.

— Йўқ, тақсир, ўз номим ўзим блан. Ўзим бемалол яшайвераман, биров бир нарса деялмайди.

Поп гўё ундан; «ўз номим» деган сўзнинг ма'носи га тушунаоласанми? деб сўрамоқчи бўлгандай, Аннинькага нурсиз кўзларини тикди, лекин уялтирмаслик учун индамай, этақларини йиғди.

— Артисткалигингиз учун кўп мояна оласизми?— деб поп хотини гапга аралашди.

Поп яна ортиқроқ ҳижолат тортди ва хотинига кўзини қисиб ҳам қўйди. У бунга Аннинька хафа бўлар деган эди. Аммо Аннинька ҳеч хафа бўлмади ва сра тортиниб турмасдан жавоб берди:

— Ҳозир ойига бир юз эллик сўм, синглим эса юз сўм олади. Бундан ташқари, бизларнинг фойдамизга тамошалар қўйиб берадилар. Бир йилда икковимиз бўлиб олти мингча оламиз.

— Синглингизга нима учун кам беришади? Ё у кишининг лаёқати пастроқми?— деб поп хотини қизиқсиниб сўради.

— Йўқ, синглимнинг касби бошқачароқ. Менинг свозим яхши, мен ашула айтаман, ашулани тамошабинлар яхши кўради; синглимнинг овози пастроқ, у ўйин-кулгили тамошаларда иштирок қилади.

— Демак, ундаям бирови поп, бирови сўфи, бирови парроч бўлиб хизмат қилар экан-да?

— Лекин бизлар баравар бўлишамиз; бизлар бошданоқ топган пулни баравар бўлишамиз деб ва'далашиб қўйганмиз.

— Қариндошларча экан-да? Баравар баҳам кўришдан яхшиси борми? Отаси, олти мингни ойга тақсим қилганда бир ойга қанчадан тушади?

— Бир ойга беш юз сўлкавойдан, иккига тақсим қилинса, икки юз эллик сўмдан тегади.

— Қанча пул-а! Бизлар бир йилда ҳам бунча сарф қилмаймиз. Мен яна бир нарсани сўрамоқчи эдим: артисткаларга ёмон муомала қилишар экан дейишади, шу тўғрими?

Поп шошиб қолди ва, ҳатто чопонининг этақларини ёзиб ҳам юборди; броқ Анниньканинг бу масалага бепарволик блан қараганини кўриб: «Ёпирай! буни, ростдан ҳам сра енгиб бўлмас экан-ку!» деб ўйлади-да тинчиб қолди.

— Қандай «ёмон муомала» эмиш?— деб сўради Аннинька.

— Упишармиш, қучоқлашармиш... Ҳатто хоҳламаса ҳам, улар...

— Упишмайди-ку, ўпгандек қилиб кўрсатишади. Хоҳлайсанми, йўқми, барибир қилишга тўғри келади, чунки пьесада қандай ёзилган бўлса, ўшандай қилинади.

— Пьесадагидек бўлганда ҳам, ҳарҳолда... Қайбири сўлакайини оқизиб осилади, чор-ночор унга лаблағини тутиб беришинг керак!

Аннинька қизариб кетди. Ҳайҳот, довюрак ротмистр Папковнинг пьесада бўлмаса ҳам сўлакайини оқизиб «осилиши» дарров эсига тушди.

— Саҳнада бутунлай бошқача бўлади, сиз тушунмаяпсиз,— деб соддагина жавоб берди Аннинька.

— Албатта, бизлар театрларга бормаймиз, у ерда ҳар бало бўлса керак. Ба'зан биз икковимиз сизлар тўғрингизда ўйлашиб қўямиз; сизларга ачинамиз, жуда ҳам ачинамиз.

Аннинька индамасди; поп бир нарса айтмоқчи бўлиб, соқолини сийпалаб ўтирар эди.

— Албатта, хоним,— деб гапга киришди ниҳоят у: — ҳарқандай кишида ҳам, роҳат ва ташвиш бўлади, аммо одамзод ўзининг бўшанглиги орқасида роҳатга берилиб кетади-да, ташвишни эсидан чиқаришга ҳаракат қилади. Нима учун эсидан чиқазмоқчи? Шунинг учунки, хоним, бундай киши соф ҳаётини кўз олдига келтиргуси ҳам келмайди.

Поп кейин, нафас олиб:

— Энг зарури, хоним, ўз иффатингизни сақлашингиз керак!— деди.

Поп, устоздай Аннинькага қаради; поп хотини иффат қоптими! дегандай қилиб, бошини чайқади.

— Ана шу иффатни артистлик ҳаётида сақлаб қолиш жуда даргумон!— деб, сўзини давом қилдирди, поп.

Аннинька бу сўзларга нима жавоб беришни ҳам билмасди. Аста-секин унга, бу соддадил одамларнинг «иффат» тўғрисидаги гаплари «шу шаҳарда жойлашган полк» офицер жанобларининг „la chose“ тўғрисидаги гаплари бир хилда эканлиги кўринар эди. Умуман, худди тоғасиникидаги сингари, бунда ҳам, паст назар блан қараш ва шу блан бирга унга «ёмон ишга аралашмаслик» тарзида қаралаётганини у сезарди.

— Нима учун, тақсир, черковингиз бунчалик ҳашаматсиз?— деди у, гапни бошқа ёққа буриш учун.

— Келадиган келимининг мазаси йўқлиги учун. Помешчиклар ҳаммаси хизматга жўнаб кетишди, деҳқонлар бошини кўтаролмайди. Маҳалламизда улар кўп эмас, икки юздан сал ортиқ, холос!

— Ҳаммасидан қўнғироғимиз жуда ёмон!— деб чуқур нафас олди поп хотини.

— Қўнғироғимиз ҳам, ҳаммаси ҳам. Қўнғироғимиз, хоним, атиги ўн беш пуд келади, у ҳам, бахтга қарши, ёрилиб кетган. Овози ўчибди, жингиллайди, холос. Марҳума Арина Петровна янгисини ва'да қилган эдилар, тирик бўлганларида янги қўнғироқлик бўлардик.

— Бувимнинг ва'дасини тоғамизга айтганингизда бўларди!

— Айтиб эдим, хоним, аммо тўғрисини айтиш керакки, гапимга астойдил қулоқ солиб турди, лекин қониқарли жавоб бермади. Онамдан ҳечнарсга эшитганим йўқ!— деди. Марҳума унга ҳечнима демаганмиш! Агар эшитган бўлганимда эди, албатта, қилиб берардим!— деди.

— Эшитмай бўпти! Бутун халойиқ билар экан-ку, у киши эшитмаганмиш!— деди поп хотини.

— Ана бизнинг турмушимиз шундай. Илгарилари ишончимиз бўларди, ҳозирда ҳечқандай умидимиз ҳам

йўқ. Ба'зан, ўзимиз нари турайлик, худойи учун кулча блан қизил вино ҳам топилмайди.

Аннинька ўрнидан туриб хайрлашмоқчи бўлган эди, лекин столда янги патнис пайдо бўлди; патнисда бир талинка қўзиқорин, бир талинка икра ва бир шиша модера-вино бор эди.

— Ўтиринг! Марҳамат! Айбга буюрмайсиз!

Аннинька кўнди, шошиб-пишиб иккита қўзиқориндан еди, лекин винодан ўзини тортди.

— Сиздан яна бир нарса сўрамоқчи эдим,— деб поп хотини гапирди:— бизнинг маҳалламизда Лишчевский деган бой хизматкорининг бир қизи бор; бу қиз Петербургда бир артистканикида оқсоч бўлиб хизмат қилган экан. Артистканинг турмуши жойида экан-у, лекин ҳар ойда соғлиги учун гувоҳнамани тўғрилаб туриш керак экан, деди, тўғрими шу гаплар?

Аннинька чақчайиб қаради, лекин ҳечнарсга тушунмади...

— Буниси бекорчи гап-ку, деб тушунтирди поп:— ҳали у қизинг ёлғон гапираётган чиқар. Аксинча, эшитишимизга кўра, артисткалар қилган хизматлари учун ҳатто казинадан нафақа ҳам олармишлар.

Аннинька қараса, гапнинг поёни йўқ, шунинг учун ўрнидан туриб хайрлашмоққа қарор берди.

— Бизлар бўлсак, сиз энди артисткалигингизни ташлар экансиз, деб ўйлаб эдик,— деб поп хотини яна гапирди.

— Нима учун?

— Ҳарҳолда сиз бой қизисиз-да. Энди вояга етганлигингизни ҳам тасдиқлатдингиз, ер-сувингиз ҳам бор, тагин нима ҳожат!— Бундан ташқари тоғангиздан кейин бирдан-бир вориссиз,— деб қўшимча қилди поп.

— Йўқ, мен бу ерда турмайман.

— Бизлар шундай умидда эдик! Икковимиз гап-лашардик; бизнинг бой қизларимиз, албатта, Погорелкада турсалар керак!— деб. Ёзда бу жойлар жуда яхши бўлади: ўрмонга қўзиқорин теришга бориш мумкин!— деб қизиқтирди поп хотини.

— Бизда ёгингарлик бўлмаган йилда ҳам қўзиқорин жуда кўп бўлади!— деб поп ҳам қўшимча қилди.

Ниҳоят, Аннинька жўнаб кетди. Погорелкага кел-

ган ҳамон у: отлар қани! Дарров тайёр қилинлар,— деб шошилди. Броқ, Федулич бунга, кифтини қоқиб:

— «Отлар!» дейсиз-а, биз ҳали уларга ем-хашак ҳам берганимиз йўқ!— деб бидирлади у.

— Нимага энди, ахир! Ё раббим! Булар ҳаммаси тил бириктирганга ўхшайди!

— Тил бириктирмаганмиз. Тил бириктирмаса бўладими, эриб-тошиб ётган маҳалда кечаси йўл юриб бўлмаслигини ҳарким ҳам билади-да. Йўлда барибир сувдан ўтолмай ўтирасиз, ундан кўра уйда ўтирганингиз яхшироқ бўлар дейман!

— Бувисининг уйи иситилган экан. Ётоқхонада ўрин солиб қўйилган, ёзув столи устида эса самовар шинғиллаб қайнаб турипти; Афимьюшка сандиқча тагидаги Арина Петровнадан қолган чойни йиғиб олаётир. Чой дамлангунча Федулич қўлларини қовуштириб, эшик ёнидан хонимга қараб турарди; унинг икки томонида молбоқар аёл блан Марковна, гўё бир қўл силталиш блан тумтарақай учиб кетишга тайёр қиёфада турардилар.

— Бу чой ҳам бувингиздан қолган,— деб аввал гап бошлади Федулич:— марҳуманинг сандиқчаси тагида қолган экан. Порфирий Владимирич ўша сандиқчани ҳам олиб кетмоқчи эдилар, лекин мен кўнмадим. Хонимлар келгандан кейин, дедим, ўз-ўзлигини эплагунча чой ичиб ўтиришар дедим. Кейин менга ҳазиллашиб қўйдилар: сен, дедилар, қари шайтон, ҳали ўзинг ичиб қўярсан, билгинки, кейин сандиқчани Головлёвога обориб берасан!— дедилар. Ҳали кўрармиз, эртагаёқ одам юбориб қоларлар!

— Ўша кездаёқ, бермаганингиз чакки бўлипти.

— Нега берамиз, ўзида ҳам чойи кўп. Энди муҳтож бўлсак, сиздан кейин ичармиз. Ундан кейин, хоним, сиз бизларни Порфирий Владимиричга топшириб кетмоқчимисиз?

— Хаёлимга келтирганим ҳам йўқ.

— Ундай бўлса, майли-я. Бизлар ҳали тўполон кўтармоқчи эдик. Башарти, бизларни Головлёво бойваччасининг қўл остига топширишса, ҳаммамиз кетмоқчи бўлган эдик.

— Нега энди? Тоғам шунчалик ёмонми?

— Ёмонлигидан эмас-у, жуда қийнайди, оғзидан чирик гап чиқади. Одамни гапи блан ўлдиради.

Аннинька ночор жилмайиб қўйди. Иудушканинг сафтасабозлигидан ҳақиқатан бадбўй чиринди ҳиди келарди! Унинг маҳмаданагарчилиги қуруқ эмас, ўлим заҳарини сочарди.

— Хўш, энди ўзингиз нима иш қилмоқчи бўлдингиз, хоним?— деб суриштирди Федулич.

— Я'ни масалан, ўзим нима «қилмоқчи бўлай!»— дея Аннинька бироз ўнғайсизланиб қолди, чунки бу ерда ҳам «иффат» тўғрисида эзмалик бўлишини фаҳимлаб қолган эди.

— Артисткаликдан чиқмайсизми энди?

— Йўқ... мен ҳали бу тўғрида ўйлаганим йўқ... Ўз нонимни ўзим топиб есам ёмон бўлардимиз?

— Бе, нимаси яхши! Ярмаркама-ярмарка тўрва кўтариб юриш-а! Мастларни овунтириб! Сиз аслзодасиз-ку, ахир!

Аннинька ҳеч жавоб қайтармади, фақат қовоғини солиб қўйди. Унинг миясида фақат: ё раббим! Бу ердан қачон жўнаб кетар эканман! деган хаёл ўйнарди, холос.

— Албатта, нима қилишингизни ўзингиз яхшироқ биласиз-ку, лекин бизлар қайтиб келармикинсиз деб ўйлаб эдик. Қўрғонимиз иссиқ, кенг-мўл, беркинмачоқ ўйнасаям бўлади! Марҳума бувингиз уни жуда жойига келтирган эди! Зериксангиз чана қўшамиз, ёзда эса ўрмонга қўзиқорин теришга борса бўлади!

— Бизнинг жойимизда минг хил қўзиқорин бор, киши истаганини ейди!— деб мингиллади Афимьюшка.

Аннинька иккала қўли блан столга таяниб, эшитмасликка солар эди.

— Бу ерда бир қиз Петербургда хизматкорлик қилган экан,— деб жиғига тегарди Федулич:— айтадики, ҳамма артисткалар соғлиги учун гувоҳномали бўлар экан. Улар ҳар ойда маҳкамага гувоҳномаларини кўрсатишлари керак эканмиш!

Аннинька бўғилиб қолаёзди: кун бўйи ўша сўзларни эшитади-я!

— Федулич!— деб ҳайқирди у.— Нима қилдим сизларга мен? Мени масхаралаш сизларга роҳатми?

Аннинька ўзини зўрға ушларди. У бўғилиб қолиш даражасига етганди, яна шундай бир қаттиқроқ сўз эшитса — тоқат қилолмай қоларди.

Ножойиз оила қувончи

Арина Петровна, Петеньканинг ҳалокатидан сал аввал, Головлёвода меҳмондалиги чоғида Евпраксеяхоннинг қорни дўппайиб қолганини фаҳмлаган эди. Арина Петровна, хизматкор қизларнинг ҳомиладорлиги кўпдан-кўп гапларга сабаб бўладиган ва буни батафсил текширишларга муҳтож бўладиган крепостнойлик ҳуқуқи даврида тарбия олганлиги сабабли, Евпраксеяхоннинг гавдасига бир қараш блан аниқлади, Евпраксеяхон эса айбини ўз бўйнига олгандай индамай, анордек қизарган юзини тескари ўгирди.

— Шошмачи, шошмачи, бекач! Менга қарачи! Ҳомиладорсан-а? — деб тажрибали кампир айбдор ножувонни сўроқ қилар эди; аммо унинг овозида ҳеч қандай таъна оҳанги йўқ, аксинча у, ҳазилнамо, ўзининг илгариги бахтли даврини хотирасига келтириб суюнгандай кўринар эди.

Евпраксеяхон уялганданми, ўзидан мамнун бўлганданми сра индамасди ва фақат Арина Петровнанинг ўткир қарашларидан юзлари қизарар эди.

— Билмайманми! Сенинг баъзан бирдан қимтиниб қолганингни кечаёқ билган эдим. Касални яширсанг иситмаси ошкора қилади! Мени-ку, алдаялмайсан-а! Сизларнинг қизлик ҳазилларингизни беш чақирим жойдан кўраман! Қимдан бўлди? Қачондан буён! Уялма! Айтавер!

Кейин батафсил сўроқ бошланди ва худди шундай батафсил тушунтириб берилди. Биринчи аломатлари қачон билинди? Доя кампир мўлжаллаб қўйдингми? Порфирий Владимирич бу суюнчдан хабардорми? Евпраксеяхон ўзини эҳтиёт қиладими, бирон оғир нарса кўтармайдими? ва ҳоказо. Евпраксеяхоннинг ҳомиладор бўлганига беш ой бўпти; доя кампир ҳали мўлжаллаган эмас экан; Порфирий Владимиричга билдирган бўлса ҳам, ҳеч нарса дематти, фақат кафтларини иш-

қалаб, лабларини қимирлатиб, жамики нарса худодан ва худо ўзи подшо дегандай, иконага тобинипти; ниҳоят, бир куни Евпраксеяхон эҳтиётсизлик блан самаворни кўтарипти ва шу ондаёқ қорнида бир нарса узилгандай бўлипти.

— Вой, сизларга қараб турса тоза бўлгани бўлар экан-да!— деб, бу хабарни эшитган Арина Петровна гам ебти: — Бу ишга ўзим аралашмасам бўлмайдиганга ўхшағди! Буни қара-я, беш ойлик бўлипти-ю, ҳанузгача улар доя кампирни мўлжаллашмапти! Сен тентак ҳеч бўлмаганда Улиткага кўринсанг бўларди-ку!

— Мен ҳам шундай қилмоқчи эдим-у, лекин афандим Улигушкани унчалик ёқтирмайдилар.

— Бўлмаган гап, бекач, бўлмаган гап! Улитка афандинг ҳузурида айб қилган бўлса, бу бошқа гап! Буёқда аҳвол бошқача-ю, унинг қилганини қаранг! Биз Улитка блан оғиз-бурун ўпишиб ўтирармидик? Йўқ, бу ишга ўзим аралашмасам бўлмас экан!

Арина Петровна қариб қолган чоғида ҳам шундай оғирликларни кўтаришга тўғри келади, деб ҳасрат қилмоқчи эди, лекин бу суҳбат уни шунчалик қизиқтирардики, лабларини чўпиллатиб гапини давом қилдирди:

— Хўш бекач, ана энди белингни маҳқам боғлайсан! Роҳатини татидинг, азобини ҳам татиб кўр! Синаб кўрчи! Мана мен уч ўғил блан бир киз ўстирдим, бештасини ёшлиғида кўмдим, мен-ку биладман-а! Эрлар бизларни товукдай таппа босиб, ўз ишларини қилиб кетадилар,— дегандек, хўрознинг ишини тасвираб, мушти блан бўйнига уриб кўрсатди.

Арина Петровна бирданига шошиб қолди.

— Вой ўлай! Улуғ айём куни бўлган экан-ку! Шошма! Шошма! Ҳисоблаб кўрайчи!

Бармоқ блан санайбошлади, бир санади, икки санади, уч санади — ҳомиладор бўлган пайти улуғ айём кунига тўғри келарди.

— Ана холос! Сўфи киши улуғ айём кунда шундай иш қилипти-да! Шошмай турсинчи, бир адабини берай! Художўй одамни қара-я! Қандай гуноҳ қилипти-я Бир ўйнатайчи! Агар адабинг бермасам — одам эмасман!— деб ҳазиллашди кампир.

Ҳақиқатан ҳам, шу куннинг ўзидаёқ кечки чой маҳалида Евпраксеяхон олдида Арина Петровна Иудушкага ҳазиллашди.

— Бизнинг мўмин-қобил кишимиз! Қандай иш қилипти денг! Ёинки нозанининг ростдан ҳам қорни шомолдан дўппайиб қолганмикан! Қойилман!

Иудушка аввал онасининг ҳазилига бурнини жийриб қаради, лекин Арина Петровнанинг «қариндошларча», «чин кўнгилдан» айтаётганини кўриб, аста-секин кайфи жойига келабошлади.

— Жуда шайтонсиз-да, ойи! Жуда шайтонсиз! — деб у ҳам ҳазилга олди; лекин, ўз одатича, бу масала тўғрисида гапиришдан ўзини четга оларди.

— Нимаси «шайтон»! Бу тўғрида жиддий гаплашиб олишимиз керак! Ҳазил эмас-ку! Бу, мен сенга айтсам, «сир»! Бутунлай бўлмасада, ҳарҳолда. . . Йўқ, бу тўғрида астойдил маслаҳатлашиш керак! Сен қандай деб ўйлайсан: шу ерда туғсин, дейсанми, ёки шаҳарга оборасанми?

— Билмайман, онажон, ҳечнарса билмайман! — деб ўзини четга тортарди Порфирий Владимирич. — Шайтонсиз-да! Жуда ҳам шайтонсиз!

— Энди бекач сен блан! Биз бу тўғрисида икковимиз гаплашармиз! Нима қилиш, қандай қилиш керак — ҳаммасини аниқлаб чиқармиз! Бу эркаклар деганинг: ишим битди, эшагим сувдан ўтди, деб юраберадилар. Кейин ҳамма қийинчилик аёллар бошида бўлади!

Бу сирни очганидан кейин Арина Петровна ўзини жуда эркин ҳис қилди. Евпраксея блан бутун кеча гаплашиб, гапи тугамади. Ҳатто унинг юзлари қизиб, кўзлари ярқиради.

— Бу, бекач, сен қандай ўйлайсан? — Муқаддас иш-ку! — деб насиҳатгўйлик қилди у. — Чунки тўғри йўл блан бўлмаса ҳам, лекин ҳақиқий иш. . . Аммо сен ҳушёр бўл! Мабодо улуғ айёмда бўлган экан сени худо урди! Сени ҳам расво қиламан! Кўчага ҳайдайман!

Маслаҳатга Улитушани ҳам чақиришди. Аввал асосий иш тўғрисида маслаҳатлашишди: нима қилиш керак, ювиш керакми, ўсимлик мойи блан қорнини иш. қаш керакми. Шундан кейин яна ўша гап бошланди: бармоқ блан бирма-бир санаб чиқардилар, яна ўша

улуг айём кунига тўғри келар эди. Евпраксеяхон лоладай қизарарди, лекин тонмасди: фақат ўзининг туққунлигини важ қиларди.

— Менга нима!— деярди у.— Улар нима десалар — шу-да! Бой афанди буюрганларидан кейин биздақалар қарши турармидик!

— Ҳай, ҳай, секинроқ! Гапни айланторма! — деб ҳазиллашарди Арина Петровна.— Сен ўзинг...

Қисқаси, бу ишга аёллар эҳтиётлик блан киришишди. Арина Петровна, ўзининг ўтмишидаги бирқанча воқиаларни эслаб, уларни бирма-бир айтиб берди. Дастлаб ўзининг ҳомиладорлиги тўғрисида сўзлаб берди. Қандай қилиб Стёпка-тентак учун азоб чекканларини, сўнгра Павел Владимиричга ҳомиладор бўлган ҳолда, Дубровино қўрғонини кимошти савдосида қўлдан бой бермаслик учун, ҳар бекатда отларни олмоштириб Москвага борганини ва бунинг орқасида ўлаёзганини ва ҳоказоларни бирма-бир гапириб берди. Ҳар туғишда бир ҳодиса рўй берган, фақат Иудушкани енгилроқ туққан.

— Заррача ҳам қийналмагандим!— дерди у.— Ё раббим! Иккиқат бўлганим ростмикан!— деб хаёл суриб ўтирардим. Вақти келганда бир пастга кароватга ётдим, кейин ўзим ҳам билмай қолдим, қарайманки, бирдан қутилибман қолибман! Бу ўғлимни жуда осон, жуда осон туққанман!

Кейин хизматкор қизлар тўғрисида гап бошланди: қанчасини ўзи «ушлабди», қанчасини сирдош одами орқали, кўпинча Улитушка орқали ушлаганини айтарди. Қари кампир бу ҳодисаларни эсида жуда яхши сақлапти. Унинг бойлик йиғиш йўлида зиқналик блан ўтган нурсиз ўтмишида хизматкор қизларнинг тақиб қилиб юришлари, ҳаётининг бирдан-бир жонли саҳифаси эди.

Бу эса қуруқ туманлар ва Овидиянинг қаерга дафн этилгани тўғрисидаги тадқиқотлар ёзилган кўнгилсиз-бир журнални ўқиган маҳалда: *Ана учта азамат отлар қўшилган арава келаётир...* деб бошланган ибора чиқиб қолгандай эди. Ишқий муносабатлари билиниб қолган хизматкор қизларга жуда қаттиқ ва ҳатто жуда шафқатсиз чоралар кўриларди (айбдор қизни узоқ қишлоқдаги бола-чақаси кўп бева бир деҳқонга эрга берар-

дилар; айбдор йигитни эса молбоқар қилинар ёки солдатликка бериб юборардилар); аммо бу ишқий ҳодисалар негадир унутилган (маданий кишилар бунга паст назар блан қарайдилар), лекин ошиқларнинг изидан тушиб тақиқ этишлар баайни ҳозиргидек кўз олдига келиб турарди. Шундай бўлиши бежиз эмас! Ҳозирги вақтда ошиқларга бағишланган энг қизиқ романларни ўқучилар қандай завқ блан ўқийдиган бўлса, ўша замондаги ошиқларни ҳам худди ўшандай завқ блан тақиб қилардилар.

Улар блан қанча азоб чекмадим!— деб сўзини давсметтиради, Арина Петровна:— қайбирлари тилёғламалик қиларди ва алдаш умидида охирги чеккача уринарди! Броқ, чирогим, мени сра алдайолмайсан. Мен бу ишларда жуда пишганман!— деб жиддий қилиб қўшиб қўйди у, бировга дўқ қилиб айтгандай.

Ниҳоят, сиёсатга доир, ҳомиладорлик ҳақидаги ҳикоялар бошланди; бу ҳикояларда Арина Петровна тақибчи эмас, балки йўл қўйиб айбни бекитучи сифатида майдонга чиқар эди.

Мана масалан, етмиш яшар дадаси Петр Ивановичнинг ҳам «бекачи» бўлган ва у ҳам иккиқат бўлиб қолган экан. Олижаноб мулоҳаза блан бу ҳодисани чолдан яшириш зарур бўлиб қолган. Бахтга қарши, ўша маҳалда Арина Петровна ўзининг укаси Петр Петрович блан бир тарзи бўлиб қолган экан, укаси эса, қандайдир сиёсий мулоҳазалар блан бу ҳомиладорликнинг изига тушиб олиб, бу «бекач» тўғрисида чолнинг кўзини очмоқчи бўлган экан.

— Сен нима деб ўйлардинг! Бизлар бу ишни даданнинг кўз олдидариде деярли бажариб қўйдик. Чоли тушқур ўзининг ётоғида ухламоқда, бизлар эса худди унинг ёнгинасидамиз! Шивирлаб гаплашамиз, оёқ учи блан юрамиз! «Бекач» додламасин деб, мен ўз қўлим блан унинг оғзини бекитдим, кийим-кечакларини олдим, ўғилчасини денг, ўзи шундай яхшигина, бақувватгина экан, арава қўштириб тарбияхонага обориб топширдим! Укам, бир ҳафтадан кейин билиб: вой опамнинг шайтонлиги-е! деб ҳайрон қолипти.

Варвара Михайловна деган синглимда ҳам сиёсатга доир ҳомиладорлик бўлган эди. Унинг эри турклар

блан бўлган урушга кетган экан, ўшанда синглим ўзини сақламапти. Опа, қутқаз мени! деб, шошиб-пишиб Геловлёвога келди.

— Бизлар ўша вақтда бир-биримиз блан чиқишмай юрган бўлсак ҳам, мен сирни бой бермадим: уни яхши кутиб олдим, тинчитдим ва меҳмон бўлиб ётиш баҳонаси блан уни шундай қойил қилдимки, эри ҳечнарсадан беҳабарлигича ўлиб кетди!

Арина Петровна ана шундай ҳикоя қилиб берди. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, Евпраксеяхон унинг ҳикоясини диққат қилиб тинглади, қандайдир бир ажойиб сиҳрли эртакни эшитиб ўтирганидай, бир сўзини ҳам тушириб қолдирмас эди; бу айтиб берилган воқиаларнинг кўпларига ўзи қатнашган, Улитушка эса, фақат лабларини чўпиллатиб тасдиқлаб қўярди.

Улитушкага ҳам энди анча жон кириб, дамани олиб қолди. Унинг ҳаёти жуда нотинч эди. У ёшлигиданоқ хизматкорлик шуҳратига ҳаваскор эди, қандай қилиб жанобларга хизмат кўрсатсам экан, қандай қилиб ўз тенгларим устидан ҳукмронлик қилсам экан деб, ҳам тушинда, ҳам ўнгида валдирарди, лекин ҳамма уринишлари беҳуда кетарди. Ўз тенгларимдан бир поғона юқори чиқдим деса аллақандай куч уни чуқурига улоқтириб ташларди. Бойлар учун боп келадиган сифатлар унда мавжуд эди. У, ичи қора, тили заҳар бир ёвуз бўлиб, ҳарқандай сотқинликка доим тайёр ва шу блан бирга, бирон нарсага қаттиқ берилиш натижасида ўзининг ёвузлигини йўқотар эди. Биронта қизларнинг ишини яширин равишда текшириш, ёинки умуман бирор гумонли ишни билиб олиш зарур бўлган пайтларда Арина Петровна жон деб уни ишга соларди, аммо ҳечқачон ҳам унинг хизматларини назар-писанд қилмасди ва ҳечқачон уни юқори вазифага қўймасди. Натижада Улитка, ҳам шикоят қиларди, ҳам тили блан заҳар сочарди; лекин унинг шикоятларига ҳечким қулоқ ҳам солмасди, чунки унинг ёмон қиз эканлигини ҳарким биларди: ҳозир бировни қарғар экан, бир минутдан кейин, бармоғи блан имлаб чақирса унинг олдига чопиб келарди ва тиз чўкиб қуллик қилишга тайёр турарди. Крепостнойлик ҳуқуқининг йўқ бўлиши натижасида унинг қуллик шуҳратига чек қўйилганга қадар, у,

ҳечқандай натижага эришаолмасдан шундай саргардон бўлиб юрарди.

Унинг ёшлигида ўзи катта умид боғлаган бир ҳодиса бўлган эди. Бир сафар Головлёвога келганида Порфирий Владимирич у блан алоқа боғлабди ва ҳатто, головлёвлар ҳақидаги ривоятда айтилишича, ундан бола ҳам бўлипти, ана шунинг учун ҳам у кўп вақт Арина Петровнанинг ғазаби остида юрди Кейинчалик Иудушка қўрғонга келиб юрган чоғларида, бу алоқа яна бошланганми, йўқми, буниси номаълум эди; ҳарҳолда, Порфирий Владимирич Головлёвога бутунлай кўчиб келгандан кейин Улитушканинг бор умиди пучга чиқди. Иудушка кўчиб келиши блан у, Арина Петровнани муттаҳамгарчиликда айблаб, Иудушка элига бир қучоқ ғийбат кўтариб келди; аммо «жаноб» унинг ғийбатларини мулойимлик блан тингласа ҳам, ҳарҳолда Улитушкага совуққонлик блан қаради ва унинг илгариги «хизматларини» эсга олмади. Бор умиди кесилган ва жабрланганича Улитушка Дубровинога йўл тутди. Акасини ёмон кўрганидан Павел Владимирич уни жон деб қабул қилди ва ҳатто уни ўзига экономка қилиб олди. Бунда у, ўзини бирмунча ўнғариб олди. Павел Владимирич болохонада пайдар-пай арақ ичиб ўтирарди, Улитушка эса, калидларини шилдиратиб эртадан кечгача омбор блан ертўла атрофида югуриб юрарди ва Арина Петровнага қарши аллақандай фитналар қилган эдики, унинг нариги дунёга сафар қилишига оз қолди.

Аммо Улитушка ҳарқандай хиёнатларни яхши кўргани сабабдан яхши ўрнашиб олган ҳаётдан фойдаланаолмади. Бу вақтларда Павел Владимирич ичкиликка берилиб, ёмон оқибати яқинлашиб қолган эди. Порфирий Владимирич эса, бундай шароитда Улитушканинг яхши иш кўрсатаолишини фаҳмлаб, уни яна бармоғи блан имлаб чақирди. Унга Головлёвдан қаттиқ буйруқ берилиб, севикли қурбони ёнида бир қадам жилмаслик, ҳечнарсасага, ҳатто акаси Порфирий Владимирични ҳақорат қилганда ҳам қаршилик кўрсатмаслик, Арина Петровнани ишга аралаштирмаслик учун қўлдан келган бор чорани кўриш топширилди, Иудушка қариндошларига қарши бундай ёвузликни қилишда кўп

ўйланиб ҳам турмасдан, оддий бир ишдай бажарар эди. Бу топшириқларни Улитушка жойига етказиб бажарганлиги ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳолати йўқ. Павел Владимирич эса, акасини тинмай ҳақорат қиларди, аммо унинг акасига нафрати қанчалик кучаяборса, шунчалик кўпроқ ичарди ва Арина Петровнанинг «васият» ҳақидаги огоҳлантиришларини тушунishi ниятини ҳам шунчалик йўқотарди. Унинг ажал тўшагида ётганда қилган ҳарбир ҳаракати ва ҳарбир айтган сўзи дарҳол Головлёвога етказиларди, шундай қилиб Иудушка ўзи майдонга келтирган бу аҳволнинг тўла хўжайини бўлиб бирданига отилиб чиқиш пайтини тўғри аниқлаш имкониятига эга эди. Шунинг учун ҳам у, бундан фойдаланиб, Дубровино қўрғони худди ўзидан ўзи унинг қўлига кираётган маҳалда тўсатдан пайдо бўлиб қолди.

Порфирий Владимирич бу хизматлари учун Улитушкага бир кўйлакли жун газлама ҳад'я қилди, лекин уни барибир ўзига яқин йўлатмади. Улитушка кўқори даражадан яна қулаб тушди ва бу сафар оламда ҳечким ҳам уни бармоқ блан ўз ҳузурига имлаб чақирмайдиганга ўхшаб қолди.

«Энг сўнгги даврида укасига қарашиб тургани учун» алоҳида яхшилик кўрсатмоқ ўрнида Иудушка крепостнойлик ҳуқуқи битгандан кейин хизмат кўрсатган ходимлари турадиган хоналардан биттасини унга ажратиб берди. Ушандан кейин Улитушка бутунлай мўмин бўлиб қолди, шунинг учун у, Порфирий Владимирич ўзига Евпраксеяхонни танлагандан кейин, ўжарлик қилиш бир ёқда турсин, ҳатто «жаноб бекач»и олдига аввал келиб та'зим қилди ва унинг елкасидан ўпиб кўйди.

Ўзининг унутилганлиги ва четга чиқариб ташланганлигини ўзи ҳам тушунган бир пайтда бирданига яна бир қувонч пайдо бўлди: Евпраксеяхон ҳомилдор бўлипти. Қаердадир хизматкорлар уйда «қимматли одамзод» борлигини эсга келтиришди ва бармоқ блан имлаб чақиришди. «Жанобнинг» ўзи чақирмаган бўлса ҳам, лекин унинг бунга қаршилик кўрсатмаслигининг ўзи кифоя эди. Улитушка жаноб қўрғонига дастлаб киришида Евпраксеяхоннинг қўлидан самоварни олиб,

қилиқларини ўхшатиб ва бироз энгашиб, ошхонага олиб кирди, шу пайтда Порфирий Владимирич ҳам ўша ерда ўтирган эди. «Жаноб» ҳам ҳечнарсга демади. Бошқа бир сафар самовар кўтариб келаётиб, уни йўлакда кўриб, узоқдан:

— Тақсир! Қочинг, куйдириб қўяман!— деб бақирганида ҳатто жилмайгандай туйилди.

Арина Петровна томонидан оилавий маслаҳатга чақирилган Улитушка бошда ўтиргиси келмай, тик турди. Аммо Арина Петровна мулойимлик билан унга:

— Ўтирсангчи! Ўтиравер! Олифтагарчиликнинг нима ҳожати бор! Худо ҳаммамизни ҳам тенг яратган, ўтиравер!— деб бақирганидан кейин ўтирақолди: аввал ювosh бўлиб ўтирди, кейин тили ҳам чиқиб қолди.

Бу аёл ўтмишини эслар, крепостнойлик турмушида кўрган кўп воқиа унинг эсида сақланиб келган эди. Ошиқ қизлар кетидан пойлаб юриш каби назокатли топшириқларни адо этишдан ташқари, Улитушка гоголвлёвлар кўрғонида дориларни сақлар ва табиблик қиларди. Қасалларга горчичник, қориқ, клизмани умрида жуда кўп қўйган! У, клизмани кекса жаноб Владимир Михайличга ҳам, кекса бойвучча Арина Петровнага ҳам, ёш бойваччаларнинг ҳаммасига қўйган эди ва бу ҳақда энг яхши эсдаликларни сақлар эди. Ана энди бу эсдаликларни сўзлаш учун кенг имкониёт топилди...

Гоголвлёвлар кўрғони аллақандай сирли тусда жонланди. Арина Петровна Погорелкадан «меҳрибон ўғли»никига тез-тез бориб-келиб турар ва унинг назорати остида ҳозирча ном берилмаган тайёргарликлар кўрилмоқда эди. Кечки чойдан кейин уччала аёл ҳам Евпраксеяхоннинг бўлмасига кириб хонаки мураббо едилар, дураки ўйнадилар ва ярим кечагача ўтган-кетгандан гаплашиб ўтирдилар, вақт-вақти билан бу гаплар орасида «бекач» лоладай қизариб кетарди. Ҳарқандай арзимас ҳодисалар янгидан-янги ҳикояларнинг бошланишига сабаб бўлар эди. Башарти Евпраксеяхон малинали мураббо олиб келиб қўяр экан, Арина Петровна дарров Сонька номли қизига ҳомиладорлигида малина ҳидига тоқат қилолмаганлигини гапириб кетар эди:

— Уни уйга олиб келишлари билан — ҳидини биллиб

қоламанда, кейин: йўқотинглар уни, йўқотинглар.— деб бақираман. Сўнгра бўшалганимдан кейин, яна яхши кўриб қолдим!

Евпраксеяхон дастурхонга икра олиб келиб қўйса, Арина Петровна икра тўғрисида ҳам бирон ҳодисани эслайди.

— Менда икра ҳақида ажойиб бир ҳодиса юз берган эди, ажойиб деганда тагин қанақа денг! Уша маҳалда эрга текканимга бир-икки ойгина бўлган эди, тўсатдан кўнглим икра хоҳлаб қолди, бетоқат бўлдим. Омборга аста кириб олардим-да, икрани хўп ердим. Сирдошим эримга: Владимир Михайлич, нимага бунақа экан, ҳа деб икра ейман, холос деб айтдим. У эса, жилмайиб туриб: «Бўлмаса бўйингда бўлиб қопти-да!» деди. Ушандан кейин роппарасо тўққиз ой бўлди деганда бўшалиб, Стёпка-тентакни туғдим!

Порфирий Владимирич Евпраксеяхоннинг ҳомиладорлигига аввалгидай ғалати қаради ва бу ишга ўзининг аралашиши тўғрисида ҳам аниқ бир нима айтмади. Табиий, бу ҳодиса аёлларни танг қилар ва уларга халақит берарди, шунинг учун улар Иудушкани бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйишди ва кечқурунлари Евпраксеяхоннинг ёруғ уйига кирганида ҳечам тортиниб турмасдан уни ҳайдаб чиқаришарди.

— Қани, чироғим, жўнаб қолчи!— деб хурсандлик блан айтарди Арина Петровна.— Сен ўз ишингни қилдинг, энди бизнинг, аёлларнинг ишига навбат келди! Эрга навбат, шерга навбат!

Иудушка аста жўнаб қолар, лекин онаси мурувватсизлик қилгани учун пичинг отмасдан кетмасди, аммо ўзини безовта қилишмаганига ва ўзи учун мушкул бўлган бу шаройтда Арина Петровнанинг қизгин иштирок қилаётганига жуда хурсанд эди. Борди-ю Арина Петровна аралашмаганида, эсига тушса жирканадиган бу қабиҳ ишдан, худо билади, қандай қилиб қутиларди. Эндичи, Арина Петровнанинг тажрибаси ва Ули-тушканинг чаққонлиги орқасида бу «бало» овоза бўлмасдан ўтиб кетар ва балки ўзим ҳам иш тамом бўлгандан кейингина унинг натижасини биларман, деб умид қиларди.

Аммо Порфирий Владимиричнинг чамаси тўғри чиқмади. Бошда Петенька фалокатга учради, ундан кейин кўп ўтмай Арина Петровна вафот этди. Шу сабабдан шахсан Иудушканинг ўзига орани очиқ қилишга тўғри келди ва бунда ҳечқандай ҳийла йўллари ни ҳам ишлатишга имкон бўлмади. Ошиқчалик қилди деб Евпраксеяхонни қариндошлариникига жўнағиб юбориш ҳам мумкин эмас эди, чунки Арина Петровнанинг аралашуви туфайли иш жуда чуқур илдиз отган ва овоза бўлиб кетган эди. Улитушканинг уринишларига ҳам кўпда ишониб бўлмасди, чаққон бўлса ҳам, унга ишониб иш топширсанг, кейин суд терговидан ҳам қутилиб бўлмасди. Иудушка умрида биринчи марта ўзининг ёлғизлигидан жиддий ва чин кўнгилдан нолиди, атрофидаги одамларни ҳардоим майна қилавериш ҳам ярамаслигини умрида биринчи марта бироз тушунди.

Онасининг ўлганига:

— Бирпаст шошилмаганида ҳам бўларди!— деб зорланарди у.— Ҳамма ишни билдирмасдангина сошлаб жойига етказарди, ажал вақти келгандан кейин чора йўқ! Кампир шўрлик, лекин худо шуни истар экан, бизларнинг кўз ёшларимиз ҳам, докторлар ҳам, дорилар ҳам, ҳаммамиз ҳам худонинг иродасига қарши кучсизмиз! Умр кўрди кампир, роҳат қилди! Ўзи ҳам умрбод бой бўлиб ўтди, ўғилларини ҳам бой қилиб кетди! Яшади, бўлди-да!

Одатда, бирор қийинчилик тўғрисида ўйламайдиган унинг фикри енгил ва истаганча маҳмаданагарчилик қилиш мумкин бўлган нарсага дарров кўчарди.

— Қандай вафот этди десанг, худли худога яқин одамлардай, жуда беозор!— деб ўз-ўзини алдарди, аммо гали ёлғонми, ростми ўзи ҳам билмасди:— ҳечқандай дардсиз, тўс-тўполонсиз... шундайича! Бир нафас олди-ю, қарасак, масала ҳал! Оҳ, онажоним, онажоним! Қулиб туриб, ранг-рўйи қип-қизиллигича... қўллари худди ибодат қилмоқчи бўлгандай, қовуштирил-гашича, кўзлари юмилганича... худо раҳмат қилсин!

Ана шу шафқатли сўзларни айтаётган пайтда яна ҳалиги қабиҳ иш уни тикандек санчиб олади... Тфу! тфу! тфу! Онаси озгина сабр қилганда нима бўлар

эди-я! Атиги бир ой экан, балки ундан ҳам камроқдир, қани энди!

Улитушканинг саволларига ҳам, анчагача, худди онасига айтганидек, билмайман! Ҳечнарсa билмайман! деб ўзини четга олиб кўрди. Аммо сурбет ва шу блан бирга ўз кучига ишонган Улитушка блан бундай муомала қилиш фойдасиз эди.

— Бўлмаса мен биламанми! Қоринни мен қаппайтирибманми!— деб Улитушка бир жеркиган эдики, Иудушканинг, воқиага аралашмасдан, ўйнашлик оқибатини бир чекадан тамоша қилиб тураман деган хаёли кўкларга совурилиб кетди.

Ҳозирданоқ сезилаётган, қутилиб бўлмайдиган фалокат ҳамон яқинлашмоқда эди! Бу фалокат уни сра қўймасди ва энг ёмони шуки, хомхаёл суришларига йўл бермасди, у, бу тўғрида хаёлига келтирмаслик учун ҳарқандай маҳмаданагарчиликларни ҳам қиларди, лекин у ҳам кўпда фойда бермасди. Кенг йўл қўючи олижаноб қонунларга ҳам суяниб кўрди, одатдагича, бу қонунлардан минг хил хулосалар чиқарди, одамнинг бошидан сра тушмайдиган соч ва тулки устига қурилган бино тўғрисидаги эртақларини ҳам шунга аралаштириб юборди; ана ўшандай хомхаёлларга ғарқ бўлиб, ҳалиги фалокат энди эсдан чиқай деган бир пайтда, тўсатдан: миясида «ўйнаш!» деган сўз пайдо бўлиб, унга шундай та'сир қилдики, Иудушка бунга ўз ичидан иқрор бўлишни ҳам истамас эди.

Фалокатдан қутилиш имкони йўқлигини билганидан кейин, уни қайғу босади. Уй ичида уёқдан-буёққа юрар, ҳечнарсa тўғрисида ўйламас, ичини нимадир тирнарди.

Бу эса, маҳмаданагарчилигига умрида биринчи марта зарба урилиши эди. Шу маҳалгача унинг маҳмаданагарчилиги ҳечбир чегарасиз ҳар томонга ёйилаверар, ҳархил хаёллар туғдирарди. Ҳатто Володька блан Петеньканинг ҳалокати, ҳатто Арина Петровна-нинг вафоти ҳам унинг маҳмаданагарчилигига халал беролмади. Булар эса одатдагича умумий ҳодисалар бўлиб, уларга азалдан қабул этилган қоидалар қўлланиларди. У, ҳамма хурофотларни — жаноза, етгиси, йигирмаси, қирқи ва дуойи-фотиҳаларни бажарарди, шу блан, одамлар ҳам, арвоҳлар ҳам хушнуд эди.

Аммо ўйнаш... буниси нима бўлади? Ахир бу нарса бутун ҳаётини фош қилиш, унинг бутун қаллоблигини очиб ташлаш демакдир! Аммо уни одамлар аввалдан жанжалкаш, ҳатто «қонхўр» деб юрсалар ҳам, лекин бу овоза гапларнинг асоси йўқ эди ва шунинг учун ҳам у: исбот қил! деб рад қилишга тўла ҳақли эди. Ана энди бирданига... ўйнашлиги фош бўлиб қолди! Унинг шубҳасиз ўйнаш эканлиги ва бунинг устига улуг айём кунда бу ишни қилганлиги фош бўлди (у, оҳ онажон! Жонгинам! деб юриб, Арина Петровна аралашгани сабабдан ҳатто ҳечқандай чора ҳам кўролмади, ёлғон гапиришга ҳам улгуролмади)... тфу! тфу! тфу!

Унинг ўз-ўзи блан қилаётган бу суҳбатда ҳатто номус асари ҳам кўринабошлаган эди. Энди бир савол туғилади: Иудушка келгусида ҳам шу йўлдан борармикин, ёинки унинг маҳмаданагарчилиги яна ўз хизматини қилиб, ҳамавақтдагидек сувдан қуруқ чиқармикан?

Иудушка ўзининг шундай хомхаёллари остида азоб чекиб юрар экан, Евпраксеяхонда ҳеч қутилмаган ички ўзгаришлар юз берабошлади. Яқинда она бўлишини қутгайдан бўлса керак, унинг илгари ишламай қолган мияси ишга тушди. Шу маҳалгача, у, ҳамма нарсага совуққонлик блан қарарди, Порфирий Владимирични эса, ўз «хўжайини» деб билар эди. Энди Евпраксеяхон ўзи ҳам ба'зибир ишларда зарур киши эканлигини ва энди унга илтифотсиз қараш ярамаслигини умрида биринчи марта тушунди. Шунинг натижасида унинг илгарилари қўпол ва бема'ни бўлган чеҳраси ҳам нечундир равшан ва идрскли бўлиб қолди.

Дастлаб унинг кўзини очабошлаган ҳодиса Арина Петровнанинг ўлими бўлди. Унинг бола туғишида Арина Петровна қари бойвачча — Иудушка сингари ўзини қабиҳлик блан четга тортмасдан, ҳарқолда хайрихоҳлик кўрсатди. Шунинг учун Евпраксеяхон, Арина Петровна, гўё ўзига қарши тийёрланаётган ҳужумдан ҳимоя қилучи бир тирак, деб танийбошлаган эди. Бу ҳужум нимадан иборат эканлигини билишга фаҳми етмаганлигидан унинг қўрқуви баттар ошар эди. Унинг фаросати бу ҳужум қаердан келиб чиқишини ва ўзи нимадан иборат эканлигини тўппа-тўғри ажратаолмас эди: аммо

ички туйғуси шунчалик ўсган эдики, Иудушкани кўрган ҳамон юраги орқасига тортиб кетар эди.— Ҳужум унинг томонидан келади!— деб айтарди ички туйғуси:— Ана ўша сен оддий оқсоч бўлиб унинг ёнида турган ва қандайдир му'жиза блан сенинг чақалоғинг-ни отаси бўлиб қолган ўша зотдан келади!— Шу кейинги фикр унинг хаёлига келган тобда, унда нафрат туйғуси уйғонган ва агар Арина Петровна ёқимли сўзлари блан уни овунтирмаганида қаттиқ нафратланиши аниқ эди.

Ана энди Арина Петровна аввал Погорелкага жўнаб кетди ва кейин бутунлай сўнди. Евпраксеяхон даҳшат ичида қолди. Сукунат ичида қолган головлёвлар қўрғонининг тинчлигини йўлакда этакларини кўтариб, қочиб-писиб, эшик орқасида қулоқ солиб тинглаб юручи Иудушканинг шитирлашигина бузарди. Вақт-вақти блан хизматкорлардан бирортаси ҳовлидан чошиб кирар, қизлар уйининг эшигини очиб-ёпиб унда ғойиб бўлар ва ҳамаёқ яна жимжит бўлиб қолар эди. Бу жимжитлик одамзотни қандайдир хурофий ташвишга соларди. Евпраксеяхон оғирлашиб қолганидан рўзгор ишларини ҳам қилолмасди, ваҳолонки илгарилари оғир ишдан шунчалик чарчардики, кечқурунларига бориб мудраб қоларди. Ба'зан у, Порфирий Владимиричнинг олдига бориб эркаланиб ҳам кўрарди, аммо ҳар сафар икки ўртада аччиқ-тизиқ пайдо бўлар ва бу ҳодиса унинг табиатига қаттиқ та'сир қилар эди. Шу сабабдан қўл қовуштириб ва хаёл суриб, я'ни ховотир олиб ўтиришдан бошқа чора йўқ эди. Ховотир олиш сабаблари эса кундан-кун кучаяр, чунки Арина Петровна ўлганидан кейин Улитушка головлёвлар қўрғонида яна ғийбатга киришди, Иудушка эса бундан ором оларди.

Улитушка Порфирий Владимирич қўрқаётганини ва унинг хомхаёлли ҳамда ёлғончи табиатидаги қўрқоқлик нафрат блан тенг эканлигини англаб олди. Бундан ташқари у, Порфирий Владимиричнинг хушторликка қобил эмасликдан ташқари бировга ачинишига ҳам тоби йўқлигини ҳамда Евпраксеяхонни асрашга ҳовли ишлари белгиланган маром блан бориши сабаб эканлигини ҳам яхши тушуниб олган эди. Бу оддий ма'лумотларга эга бўлган Улитушка, ҳалиги «бало» ҳар

сафар Иудушканинг эсига тушган пайтда унинг нафратини кучайтирар ва унга монанд сўзларни айтарди.

Орадан кўп ҳам вақт ўтмай Евпраксеяхонни ҳар томондан ғйбат чулғаб олди. Улитушка хўжайинига ҳарқандай «хабарларни» етказиб турди. Гоҳ у, ҳовлидаги озиқ-овқатнинг нотўғри истеъмол этилаётганидан шикоят қилиб келарди.

— Афандим, давлатингиз жуда ошиб-тошиб кетганга ўхшайди! Ҳали тузланган гўшт учун ертўлага кирган эдим; янги бочка яқиндагина очилган бўлса керак деб ўйлаб қарасам, бочканинг тегида икки-уч бўлак гўшт қолипти!

— Ноҳот?— деб таажжуб блан тикилди унга Иудушка.

— Ўз кўзим блан кўрмаганимда ишонмас эдим! Бунча нарса қаёққа кетди, деб киши ҳайрон бўлади! Мой, сўк, бодринг — ҳаммаси ҳам! Бошқа бойларникида хизматкорларга бўтқани ҳам роз ёғи блан араштириб берадилар! Бизникида бўлса — доим мой блан-у, тагин чўчқа ёғи блан-а!

— Шунақа дегин?— деб капалаги учди Порфирий Владимиричнинг.

Гоҳда у, жанобнинг ички кийими тўғрисида сўз бошлайди.

— Сиз афандим, Евпраксеяхонни жиндак тергаб қўйсангиз бўларди. Албатта, қизларча иш қилади, ўрганмаган, ана шу ички кийим тўғрисидаги гапни олинг... У, ички кўйлак-лозимларнинг бир талайини бузиб, чойшаб блан йўргак қилипти, юпқа нарсадан-а!

Порфирий Владимирич бунга жавобан кўзларини олайтирарди, броқ бу сўзлардан кейин унинг қуруқ сафсатаси ишга ярамай қолар эди.

— Биламиз, ўзининг чақалоғини аяпти-да!— деб гапини давом қилдирди Улитушка:— У ўйлаётгандир... бирон шахзода туғилиб қоларми деб! Унинг чақалоғи ўз насабига яраша бўз чойшабда ҳам ухлайверади!

Баъзан у, Порфирий Владимирични гиж-гижлаб ҳам қўярди.

— Мен ҳам сиздан сўрамоқчи эдим, афандим,— деб бошларди гапни:— чақалоқни нима қиласиз?

Ўзингиз ўғил қиласизми, ёинки бошқалар сингари тарбияхонага топширасизми...

Аммо Порфирий Владимирич бу гап бошланишидаёқ ўқрайиб қаради, Улитушка жим бўлиб қолди.

Хуллас, нафрат блан тўлган шу муҳитда муштдай йиғлоқи «худо қули»нинг дун'ёга келиши головлёвлар қўрғонида ҳукм сурган ахлоқий можарани ҳал этадиган ва шу блан бирга оламда яшаб турган бошқа «худо қули»дан иборат йиғлоқилар сонини оширадиган пайт борган сари яқинлашмоқда эди.

Кеч соат етти эди. Порфирий Владимирич тушки овқатдан кейин бироз ухлаб олиб, ўз уйида бир варақ қоғозга ҳисобларини ёзиб ўтирар эди. Бу сафар у: агар онаси Арина Петровна у туғилганида буваси Пётр Иванич суюнчига берган юз сўм пулни ўзи олиб қолмасдан чақалоқ ўғли Порфирий номига гаравхонага ижарага берганида, ҳозир қанча бўларди? деган масалани ечиш блан овора эди. Лекин кўп эмас: атиги саккиз юз сўм бўлар экан.

— Олайлик, бу сармоя унчали кўп ҳам эмас экан,—деб хомхаёл сураверади у:—ҳарҳолда эҳтиётинг бўлса, кўнглинг тўқ бўлади. Қсрак бўлдим, олиб ишлатаверардинг. Ҳечкимга ялинмасдинг, ҳечкимга бош эгмасдинг, ўзингникини, ҳалолини, буванг ҳад'я қилганини олардинг! Оҳ, онажон, онажон! Ўйламасдан ни қилибсиз-да!

Ҳайҳот! Порфирий Владимирич ҳам яқиндагина ўз бекорчи вайсашларига йўл қўймай келган ҳамма ташвишлардан тинчиб қолди. Евпраксеяхоннинг ҳомиладорлиги ва Арина Петровнанинг бемаҳал вафоти та'сири остида эндигина уйғаниб келаётган виждон туйғуси ҳам аста-секин нинга кириб кетди. Унинг маҳмаданагарчилиги ўз хизматини қилди ва Иудушка сафсата гаплар ёрдами блан «бало» тўғрисидаги ташвишни йўқ қилолди. Онгли равишда бирор чора кўрди деб бўлмайди, аммо у, эскидан яҳши кўрган: «ҳечнарса билмайман! Ҳечнарсага йўл қўймайман, ҳечнарсага ижозат бермайман!» деган гапларини тўсатдан эсига келтирган эди. Бу гапларини у мушкул ҳолга тушгани-

да ишлатар ва ҳозир ҳам уни ишлатиб, вақтинча ташвишга солган ғалваларни тезда тарқатиб юборди. Энди у, бола туғилиш ҳодисасига ҳечқандай алоқаси йўқ киши сингари қарайдиган бўлиб қолди ва шу сабабдан ўз қиёфасига ҳам бепарволик ифодаси беришга ҳаракат қилар эди. У, Евпраксеяхонга илтифот ҳам қилмас ва ҳатто унинг номини ҳам атамас эди, мабода унинг тўғрисида сўрашга тўғри келиб қолса: «ана у-чи... ҳали ҳам бетобми?» деяр эди. Хуллас, у шунчалик зўравон бўлиб қолдики, ҳатто, крепостнойлик даврида муомала соҳасида етарли тажриба орттирган Улитушка ҳам, ҳар ишга тайёр ва ҳамма нарсага рози бундай одамга бас келиш мутлақо мумкин эмаслигини тушунди.

Головлёвлар кўрғони тимқороиги, фақат хўжайиннинг ва Евпраксеяхоннинг уйида бироз ёруғлиқ милтиллаб туради. Иудушка томонида ҳам жимлик, фақат онда-сонда чўт овози ва Порфирий Владимиричнинг рақамлар ёзаётган қаламининг шитирлаган овозигина эшитилади. Ҳаммаёқ жимжитлик пайтида бирданига унинг уйида инграш эшитилади. Иудушканинг қапалагини учиб, лаблари пириллайди, қўлидаги қалами ажибужи чизиқлар чизабошлайди.

— Бир юз йигирма бир сўм-у, ўн икки сўм ўн тиён...— деб шивирлади Порфирий Владимирич, ёқимсиз инграш та'сирини босиш учун.

Аммо инграш борган сари тезлашиб, ниҳоят, чидаб бўлмайдиган даражага етди. Ишлаш мумкин бўлмай қолганидан Иудушка жойидан турди. Бошда у, эшитмасликка уриниб, уй ичида уёқдан-буёққа юриб туради; ахири Иудушканинг бепарволигини қизиқиш енгди. У, уйининг эшигини аста очиб ва қоронғи ён бўлмагач бош суқиб, жимгина туриб қулоқ солади.

— Аттанг! «Таскин бер» деган икона олдига чирроғ ёқишмапти-ку! — деган хаёл бошига келади.

Ана йўлакда кимнингдир ҳовлиқиб тез-тез юриб келаётган оёқ товуши эшитилди. Порфирий Владимирич шошиб-пишиб бошини уйи ичига тортди, аста эшикни ёпиб, оёқ учи блан югуриб икона олдига борди. Бир лаҳза ичида у, «ўз қиёфасига» кириб олди ва

эшик очилиб Улитушка югуриб кирганида Иудушка қўлларини қовуштириб ибодат қилмоқда эди.

— Евпраксеяхон ўлиб қолмаса эди!— деди Улитушка, Иудушканинг ибодатини бузишдан ҳам қўрқмасдан.

Аммо Порфирий Владимирич унга қайрилиб ҳам қарамади, фақат лабларини одатдагидан кўра тез-тез пичирлатиб, жавоб бериш ўрнига, хира пашшани ҳайдагандай бир қўлини силтаб қўяқолди.

— Қўл силташингиз нимаси! Евпраксеяхоннинг ҳоли хароб деяпман, ўлиб қолиши эҳтимол!— деб қаттиқ гапирди. Улитушка.

Бу сафар Иудушка ўгирилиб қаради, аммо унинг авзoi худога жуда берилиб кетиб, ҳамма нарсани унутган, нима учун уни безовта қилганларига тушунолмай турган кишидай эди.

— Ибодат кезида койиш гуноҳ бўлсаям, бироз койимасам бўлмайдиганга ўхшайди: ибодат маҳалида мени безовта қилманглар, деб неча марта айтганман-а?— деди у, ибодат қилучи кишининг овозига монанд қилиб:— Хўш, яна нима гап бўлди?

— Нима бўларди: Евпраксеяхон жуда қийналаяпти, туғолмаяпти! Худди энди эшитаётган одамга ўхшайсиз-а... вой, сизни қаранг-а! Ҳеч бўлмаса бирров кўриб чиқсангиз бўларди!

— Нимасини кўрай! Докорманми? Нима маслаҳат бераолардим? Лекин билмайман, сизларнинг ишларингни сра билмайман! Уйда касал ётганини биламан, холос, лекин, қандай касал, намадан касал бўлганини; тўғрисини айтсам, суриштирмадим ҳам, қизиқсинмадим ҳам! Беморнинг аҳволи оғир бўлса полни чақиртиришга маслаҳат бераман! Ўзларинг ҳам у блан бирга ибодат қиласизлар, икона олдидаги чироғларни ҳам ёқарсизлар... кейин биз поп блан ўлтиришиб чой ичишармиз!

Шундай қийинчилик пайтида қаттиқ туриб олганига Порфирий Владимирич жуда хурсанд бўлди. Энди у, Улитушкага гўё: қани энди, менга бир нарса дегинчи! дегандай, жуда мулойимлик ва ботирлик блан қарар эди. Бундай хайрихоҳликка Улитушка нима дейишини ҳам билмай қолди.

— Бир кўриб чиққанингизда бўларди!— деб так-
орлади у яна.

— Бормайман, боришимнинг ҳожати ҳам йўқ. Би-
рон иш чиқиб қолганда, сен айтмасанг ҳам бораверар-
дим. Иш-пиш чиқиб қолса беш чақирим бўлса — беш
чақиримга боравераман; ўн чақирим бўлса — ўн чақи-
римга ҳам боравераман. Қаттиқ совуқ ва бўронга ҳам
қарамасдан, боравераман! Биламанки: иш бор, бормай
бўлмайди!

Улитушка мен туш кўраяпман, тушимда бир шай-
тон олдимга келиб гап сотаяпти, деб ўйлаган эди.

— Ана попга юбораман десанг — униси бўлак гап.
Ибодат — биласанми, ибодат тўғрисида ҳадисда нима-
лар дейилган? Ибодат — хасталиклардан шифо *топти-
ради*, дейилган, ана шундай! Сен ҳам шундай қилавер,
энди! Попни опкелинглар, бирга ибодат қилинглар...
шу кезде мен ҳам ибодаг қиламан! Сизлар уёқда, ико-
налар кўйилган уйда ибодат қиласиз, мен бу ерда, ўз
уйимда худога сиғинаман... Сизлар уёқда, мен буёқда,
ҳаммамиз кўплашиб киришсак, қарайсанки, тоатимиз
худонинг даргоҳида қабул бўлипти!

Попга одам юборишди, аммо у етиб келгунича Евп-
раксояхон қаттиқ қийналиб туғиб ҳам кўйди. Порфи-
рий Владимирич, қизлар томонидаги эшикларнинг қар-
силлаб очилиб-ёпилиши ва одамларнинг нари-бери
югуришларидан, ишнинг бирёқли бўлганини фаҳмлади.
Чиндан ҳам, бирнеча минут ўтиши блан йўлақда шо-
шиб-пишиб юрган оёқ товуши эшитилди ва кейин лат-
тага ўроғлик муштдай нарсани кўтарганича уйнинг
эшигидан отилиб Улитушка кирди.

— Мана! Қарангчи! — деди у, бақириб, чақалоқни
Порфирий Владимиричнинг башарасига тутиб.

Йудушка бирон нима қилишини билмай доврираб
қолди, ҳатто гавдаси олдинга ташланди, кўзлари мил-
тиллаб кетди. Аммо бироздан кейин жирканиб чақа-
лоқдан юзини тескари ўгирди ва унга қарата иккала
кўлини силтади.

— Йўқ! Йўқ! Мен улардан кўрқаман.. Ёмон кўра-
ман! Жўна.. жўна!— деб бидирлади у, бутун вужуди
блан ўз ифлослигини кўрсатди.

— Ҳеч бўлмаса: ўғилми, қизми деб ҳам сўрамай-сиз-а?— деб қўймади уни Улитушка ҳам.

— Йўқ, йўқ. ҳожати ҳам йўқ... Менга даҳли йўқ бу ишининг! Бу сизларнинг ишингиз, мен билмайман... Мен ҳечнарсга билмайман, билишим ҳам керак эмас... Қоч, жўна, олдимдан, худо хайр берсин!

Улитушка яна туш кўргандай бўлди, яна шайтонга дуч келди, ҳатто унинг тоқати тоқ бўлди.

— Бўлмаса, диванингизга ташлаб кетавераман... боқинг ўзингиз!— деб қўрқитди у.

Аммо Иудушка тепса тебранмас одам эди. Улитушка дағдаға қилаётганда у, юзини иконаларга ўгириб, қўлларини осмонга чўзар эди. У, ҳаммаси учун худодан кечирим сўрарди: «ҳам билиб, ҳам билмасдан гуноҳ қилучиларни», «ҳам сўз блан, ҳам амал блан, ҳам фикри блан гуноҳ қилучиларни» ўзининг эса: ўғри бўлмагани, порахўр бўлмагани, ўйнаш бўлмагани, ҳамда ўзи эса авлиёлар йўлига солингани учун худога шукурлар қилар эди. Тоат қилиб, эриб кетганлитидан ҳатто бурни қимирлайбошлади, унга қараб турган Улитушка ерга бир тупурдию, жўнаб қолди.

— Мана худо бир Володькани олиб эди, иккинчи Володькани берди!— деган фикр келди миясига жуда бемаҳал; броқ, буни дарров сезиб, ичидагина: тфу! тфу! тфу!— деб қўйди.

Поп ҳам келди, дуоларини ўқиди, исириқ тутатилди. Иудушканинг ҳам ҳафсаласи келиб, «Паноҳимизсан» деган поп айтган муножатга қўшилди. Улитушка яна чопиб келиб:

— Володимир, деб от қўйдик!— деб бақирди.

Боягина миясига келган фикрдан кейин рўй берган, ҳалок бўлган Володька ўғлини эслатучи ҳодисанинг галати бир тарзда тўғри келиб қолиши Иудушканинг кўнглини юмшатиб юборди. У буни худонинг иродаси деб,бу сафар тфу қилмасдан ўз-ўзига айтди:

— Ана энди худога шукур! Битта Володькани олди ю — иккинчисини берди! Худонинг қудрати қандай-а! Бир жойда йўқотасан, тополмайман, деб ўйлайсан, бир кун қарайсанки, худо юз қатла ошиғи блан мукофотлаб қўйинпти!

Ниҳоят, самовар қайнади, поп ошхонада кутиб

ўтирипти, деб хабар қилишди. Порфирий Владимиричнинг кўнгли таскин топди ва кайфи жойига келди. Александр ота, Порфирий Владимирични ошхонада ҳақиқатан кутиб ўтирган эди. Головлёво қишлоғининг попи тадбирли-тажрибакор одам эди. Иудушка блан киборча оҳангда муносабатда бўлишга ҳаракат қиларди; лекин бойнинг кўргонида ҳар ҳафта ва катта байрам арафаларида кечки ибодат бўлишини, бунинг устига, ҳар ойнинг биринчи кунда черковда ибодат қилинишини, буларнинг ҳаммасидан эса йилда камида бир юз сўм даромад келишини жуда яхши биларди. Бундан ташқари, черковга қарашли ер ҳали чегараланмаганлигини, попнинг пичанзори ёнидан ўтган чоғларида Иудушканинг «зап пичанзор-да!» деб қўйгани ҳам унга маълум эди. Шунинг учун поп Иудушка блан учрашса ўзини хушчақчақ тутар, ундан бироз чўчиганлигидан баъзан унинг муқаддас нарсаларни масхара қилиб кулишларига илтифот қилмасди.

Иудушка кириши блан поп дарров уни дуо қилди ва қонхўр тишлаб олмасин дегандай, унга узатган қўлини ҳам тезда тортиб олди. У, Иудушкани янги туғилган Владимир блан қутламоқчи бўлган эди-ю, лекин бу ҳодисага унинг ўзи ҳали қандай қарар экан дсб ўйлади-да, индамай қўяқолди.

— Бугун кўча қоронғи экан,— деб гап бошлади поп,— аммо қисман бид'атчи халқ тажрибасига қараганда бундай ҳаво куннинг исишини билдирар экан.

— Балки совуқ бўлар; бизлар иссиқ бўлади деймизу, худо эса совуқ юбориб қолади!— деб э'тироз қилди Иудушка ва хуш кайфлик блан стол ёнига ўтирди; бу сафар чойни хизматкор Прохор қуйиб бериб ўтирар эди.

— Гапингиз тўғри: кўп маҳал одамлар қўлдан келмайдиган ва эришиб бўлмайдиган ишларни қилишга уринадилар. Оқибатида эса ўкинишлари, ёки бошларига бир балолар келиши мумкин.

— Шунинг учун ҳам бизлар ҳарқандай фараз ва хаёллардан ўзимизни олисроқ тутишимиз керак ҳамда худонинг хоҳишига шукурона қилиб ўтиришимиз лозим. Иссиқ юборса — иссиққа шукур қилайлик; совуқ юборса — унга ҳам шукур қилайлик! Печкаларни ях-

широқ ёқишни, сафарга чиқаётганларга эса, пўстинга яхшироқ ўралишни буюрамиз, ана шунда бизга иссиқ ҳам бўлади!

— Ҳақ гап!

— Ҳозир кўплар бир ишнинг ёни-верида айланишиб юрадилар: бири ундай эмас дейди, бири бундай эмас дейди, бошқаси эса, мана бундай қилиш керак дейди; мен буни ёқтирмайман: ўзим фараз ҳам қилмайман, бунинг учун бошқаларни мақтамайман. Ўзига бино қўйиш,— мен уларга шундай назар блан қарайман!

— Бу ҳам тўғри.

— Бу дун'ёда ҳаммамиз ҳам мусофирмиз: мен ўзимни ҳам шундай деб биламан! Мана чой ичишимиз, бирон овқат ейишимиз, енгил-елпи ишлар учун бизларга ижозат берилган! Бунинг учун худо бизларга бадан ва бошқа а'золар берган... Буни бизга ҳукумат ҳам ман' этмайди: енглар, ичинглар, лекин тилларингни тийинглар! дейди.

— Бу ҳам жуда тўғри гап!— деб томоғини қириб ва суюнганидан, бўшаган стаканини талинкачага тақ эттириб қўйди, поп.

— Мен ўйлайманки, худо одамга ақлни нома'лум нарсани синамоқ учун эмас, гуноҳ ишлардан ўзини тиймоқ учун бергандир. Мана, масалан, менинг танам заиф ёки ташвишда қолган экан, дарров ақлимга муурожаат қиламан: менга, ўша балодан қутилиш йўлини кўрсат, дейман, ана шунда мен тўғри қилган бўламан! Чунки бу ҳолда ақл ҳақиқатан ҳам фойда кўрсатаолади.

— Ҳарҳолда имон ортиқроқ фойда етказар,— деб секин тузатиб қўйди поп.

— Имон ўз йўли блан, ақл ўз йўли блан. Имон мақсадни кўрсатиб беради, ақл эса, бунинг йўлини қидиради. Уёққа-буёққа уринади-суринади... адашиб юради, ахир бир фойдали иш чиқаради. Ана ҳархил дори-дармонлар, шифо гиёҳлари, малҳам-палҳамлар — ҳаммасини ақл топади, кашф қилади. Аммо ҳаммаси ҳам имонга тўғри келиши шарт, зиён томонга эмас, фойда томонга бўлиши лозим.

— Бунга ҳам ҳечқандай э'тирозимиз йўқ!

— Мен тақсирим, бир китоб ўқиб эдим, унда шундай дейилганди: киши имон йўлидан юрар экан, ақлдан фойдаланиши мумкин, чунки ақлсиз киши йўлдан адашади. Мен ҳатто банданинг биринчи гуноҳкорлигига сабаб, илон қиёфасига кирган шайтон одамни васасас қилгани бўлса керак, деб ўйлайман.

Поп бунга э'тироз билдирмади, лекин буни ма'қулламади ҳам, чунки Иудушканинг бу гапдан мақсади нима эканлигини ҳозирча у фаҳмламаган эди.

— Аксари биз одамларнинг фикран гуноҳкорликларинигина эмас, жинояткорликларини ҳам кўрамиз. Бунинг ҳаммаси ақлнинг камлигидан келади. Бадан интилади, ақл эса йўқ, дейди, ана шунда одам боласи фалокатга учрайди. Ширинни ҳам, роҳатни ҳам қўмсайди, айниқса хстин-қиз бўлса... ақлсиз тийилиб бўлармиди! Агар менинг ақлим бўлса, канфар ёки бошқа мой олиб, уёғимни ишқалайман, буёғимни ишқалайман-да, қарайманки, васвасанинг асари ҳам қолмапти!

Иудушка поп бунга нима деяркин, дегандай қилиб, сўзини тўхтатди, аммо Иудушканинг нимага шама қилаётганини поп ҳали ҳам фаҳмлагани йўқ эди ва шунинг учун томоғини бир қириб олиб, ҳечбир сабабсиз шундай деди:

— Мана менинг ҳовлимдаги товуқлар... офтобнинг таптидан жонлари ҳалқумига келади, нари-бери чопишади, жон сақлагани жой топишолмайди...

— Бунинг ҳаммаси шунинг учунки, на паррандаларнинг, на ҳайвонларнинг ва на ҳашаротларнинг ақллари бўлмайди. Парранда ўзи нима? На ташвиши бор, на қайғуси бор, ўзича учгани учган! Ҳали деразадан тамоша қилиб турсам, чумчуқлар тумшуғи блан гўнг титкиламоқда, уларга ўша ҳам кифоя! Одамга эса, бу камлик қилади!

— Аммо, ҳадисда жаннат қушлари тўғрисида ба'зи гаплар бор!

— Ба'зи гаплар, буниси тўғри. Ақлдан ташқари имон ўзигина қутқазадиган ҳолларда паррандалардан ибрат олиш керак. Масалан: ибодат қилиш, ше'р тўқиш...

Порфирий Владимирич жим бўлиб қолди. У, табиа-

тан эзма бўлиб, аслида бугунги воқиа тўғрисида гапиргиси келиб турарди. Эҳтимол у, бу тўғрида қандай сафсата сотишни ҳали аниқлаб олмаган бўлса керак.

— Қушларга ақл керак эмас,— деди у ниҳоят: — уларнинг васвасаси йўқ. Ёинки, аниқроқ қилиб айтганда, васвасаси бор бўлса ҳам, ҳечкимнинг бу блай иши йўқ. Уларда ҳамма нарса табиий: киши кўз-қулоқ бўлиб турадиган мол-мулки ҳам йўқ, шар'ий хотинлари ҳам йўқ ва демак, бевалик ҳам йўқ. Улар на худо олдида ва на бошлиқ олдида ҳисобдор, уларнинг ёлғиз битта бошлиқлари бор, у ҳам бўлса — хўроз!

— Ҳа, хўроз! Тўғри! Хўроз уларда худди Туркия султонидай!

— Одамзод эса, ўзи учун ўзи бун'ёд қилади, унинг ҳечқандай табиийлиги йўқ, шунинг учун у ақлли бўлиши керак. Ўзи ҳам гуноҳ қилмаслиги керак, бошқаларни ҳам васваса қилмаслиги керак. Шундайми, тақсир?

— Бунингиз ҳақ. Ҳадисда ҳам васваса қилучининг кўзларини ўйиб олиш керак, дейилади.

— Агар буни айнан тушунилса, кўзларини ўйиб олмасдан ҳам васвасасини йўқотиш мумкин. Кўпроқ ибодат қилиш ва дарғазаб баданга таскин бериш керак. Мана мисол учун менинг ўзим: ба'зан заиф... деб ҳам бўлмайди. Бунинг устига хизматкор аёлим ҳам бор... ташвишим ҳам унчалик эмас! Албатта, хизматкорсиз яшаб бўлмайди, шунинг учун асрайман! Эркак хизматкорлар ҳам, турли туман аёл хизматкорлар ҳам бор! Аёл хизматкор ҳам рўзғор ишларига керак. Ертўлага тушиш, чой қўйиш, таом ҳозирлаш учун... У ўз ишини қилади, мен ўз ишимни қиламан... Ана шундай қилиб кун кечирамиз!

Шу сўзларини айтarkan, Иудушка попнинг кўзларига тикилишга уринар, поп ҳам унинг кўзларига тикилар эди. Улар ўртасида шам ёниб турар ва бир-бирларига қанча тикилсалар ҳам, шамнинг алангасидан бошқани кўролмаш эдилар.

— Бундан ташқари, мен бундай мулоҳаза қиламан: башарти аёл хизматкор блан яқин алоқада бўлинса, муқаррар рўзғорда хўжайинлик қилабошлайди. Кейин икки ўртада гап чиқади, тартибсизликлар бошланади.

қўполлик рўй беради ва қаршилиқ кўрсатишлар пайдо бўлади: сен алли десанг, у балли дейди.. Мен эса ўзимни мунақа ишлардан четга оламан.

Иудушкага қаттиқ тикилганидан пўнинг кўзлари жимирлаб кетди, суҳбатдошига ўнғайсиз бўлмаслиги учун, киборлар одоби юзасидан ора-сра гапириб туриши лозим эди, шунинг учун бошини бир чайқаб:

— Тсс...— деди.

— Агар бундай шароитда бошқалар сингари... ма-сала, қўшним жаноб Анпетов ёки бошқа бир қўшним жаноб Утробинлар сингари иш қилсам... гуноҳ қилиб қўйишим ҳам эҳтимол. Ана жаноб Утробиннинг ҳовли-сида олтита харами бола ғужғон ўйнаб юрипти... Мен буни истамайман. Мен бундай дейман: худо менинг фариштамни олган экан, демак, мени бева қолдиришни истаган бўлади. Агар мен худонинг амри блан бева бўлган эканман, демак, софдиллик блан, ўрнимни бул-ғотмасдан бева яшамоғим шарт. Шундайми, тақсир!

— Оғир, жаноб!

— Ўзим ҳам оғирлигини биламан, лекин шундай қилиб келмоқдаман. Бировлар оғир дейди, мен эса қанча оғир бўлса, шунча яхши дейман, ишқилиб, худо танжонимни соғ қилса бас! Ҳамма роҳатда яшаса ҳам бўлмайди, худо йўлига хизмат қилучилар ҳам керак-да! *Бу дун'ёда* меҳнат қилсанг, *у дун'ёда роҳатини* кўрасан! *Бу ерда* «меҳнат» деб айтилса, *у ерда* «қил-ган хизматинг» дейилади. Тўғри айтаяпманми?

— Тўғри бўлганда қандай!

— Хизмат тўғрисида ҳам шуни айтиш керак. Улар ҳам турлича бўлади. Бири катта, бошқаси кичик бўла-ди! Бошқача бўлмайди!

— Бу қанақаси! Катта хизмат, кичик хизмат бўлар экан-да!

— Ҳа, бўлади-да. Агарда киши ўзини яхши тутса: ёмон гап гапирмаса, бошқаларни ғийбат қилмаса, би-ровни хафа қилмаса, бировнинг ҳечнарсасини тортиб олмаса... Васвасаларга эҳтиёт бўлса, бундай киши-нинг кўнгли ҳам тинч бўлади. Унга доғ ҳам юқмайди! Борди-ю биров уни ғийбат қилар экан, менимча, буни э'тиборга олмаса ҳам бўлади. Қўл силтадинг, васса-лом!

— Бундай ҳолларда христианлик қондалари кўпроқ афв этишни тавсия қилади!

— Тўғри, кечирса ҳам бўлади! Биров мени айбласа, мен уни афв этаман ва яна уни дуо ҳам қиламан! Унинг учун ҳам яхши, чунки дуо олди, менинг учун ҳам яхши, чунки дуо қилдим, эсимдан ҳам чиқаздим!

— Мана бунингиз тўғри: ҳечнарсга кўнгилга ибодатдек таскин бермайди. Қайғи ҳам, ғазаб ҳам, ҳатто хасталик ҳам — ҳаммаси офтобдан қоронғи қочгандай, ундан қочади!

— Худога шукур! Ўзини доим шундай тутиш керакки, кишининг бутун ҳаёти равшан кўришиб турсин... Кўп ҳам айблай олмайдилар, чунки айблайдиган жойи йўқ бўлади. Мана масалан, ўзимиз: ўтиришдик, сўзлашдик, суҳбатлашдик — бунинг учун бизларни ким айблайолади! Ана энди бориб худога ибодат қиламиз, кейин ухлаймиз. Эртасига яна турамиз... Шундайми, тақсир?

Иудушка ўрнидан турди ва суҳбатнинг тугаганлигини билдириб стулни нарига қаттиқ суриб қўйди. Поп ҳам ўрнидан турди ва хайрлашмоқ бўлиб қўлини узатган эди, лекин Порфирий Владимирич унга катта ҳурмат билдириб, қўлини ушлаб, икки қўли блан қисди.

— Шундай тақсир, отини Владимир қўйдингизми? — деди у, Евпраксеяхоннинг уйи томон бошини қайғу блан чайқаб.

— Муқаддас князь Владимир номини қўйдик, жаноб.

— Ҳа, худога шукур! Оқсочим жуда жонкуяр, садоқатли, лекин ақлдан тариқча йўқ! Шунинг учун ҳам улар йўлдан озадилар!

Эртасига Порфирий Владимирич ўз уйидан ҳеч чиқмай, худо тавфиқ беришини сўраб ибодат қилиб ўтирди. Эндигина, эрталабки чойга одатдагича чопон кийиб чиқмасдан ҳайитдагидек, сюртук кийиб чиқди. Илгарилари ҳам, бирор ишга астойдил киришганида шундай қилар эди; юзлари оқарган, лекин мулойим эди: лабларида роҳат-ла жилмайиш аломатлари кўри-

нар эди; кўзлари раҳмдиллик блан боқарди; ихлос блан ибодат қилганидан бурун учи бироз қизарган. У, лом-мим демасдан ичадиган уч стакан чойини ичди. чой ҳўплаб қўйиб лабларини қимирлатиб қўярди ва гўё кечаги астойдил ибодат қилишига қарамасдан, худодан тез ёрдам ва мадад кутгандай, қўлларини қовуштириб қарарди. Ниҳоят, сўнгги ҳўплам чойини ютиб Улитушкани чақиришга буюрди. Худонинг марҳамати блан ўзини яна бардам қилиб олмоқ учун ва шу блан бирга ҳозирда бўладиган иш ўзидан эмас, худодан эканлигини Улитушкага кўрсатмоқ учун икона олдига келди. Аммо Улитушка Иудушканинг афтига бир назар ташлашдаёқ унинг мунофиқона бир ишга бел боғлаганини тушунди.

— Мана мен худога ҳам сиғиниб олдим,— деб гап бошлади Порфирий Владимирич ва худонинг муқаддас иродасига итоат қилаётганини кўрсатиш учун бошини қўйи солди ва қўлларини ёйиб юборди.

— Ажойиб иш!— деб жавоб берди Улитушка, унинг гапи шундай оҳангда эдики, Иудушка беихтиёр бошини кўтариб унга қарашга мажбур бўлди.

Унинг олдида Улитушка ўзининг одатдагича қиёфасида, бир қўлини кўкрагига қўйиб ва иккинчи қўли блан иягига таяниб турар, лекин кўзларидан жилмайиш аломати кўринар эди. Порфирий Владимирич аста бош чайқаб, та'на қилди.

— Ёинки худо бирор марҳамат юбориптимиз?— деб сўзини давом қилдирди Улитушка, Иудушканинг огоҳлантиришига парво қилмасдан.

— Ҳамон шаккоклик қиласан-да!— деб ўзини туталомай гапириб юборди Иудушка: — Мен сенга ётиғи блан ҳам, қаттикроқ гапириб ҳам бирнеча марта бу ишдан тийиб эдим, сен бўлсанг ҳамон ўз билганингни қиласан! Тилинг ёмон сенинг... заҳар!

— Майли... Демак, худога ибодат қилган бўлсангиз, худо сизга марҳамат қилган, деб ўйлаган эдим.

— Ўйлаган эмиш-а! «Ўйлаган» ҳамма нарсангни ҳам лақиллаб гапираверма-да; вақтига қараб тилингни тиябилгин! Мен иш тўғрисида гапирсам, у «ўйлаган эдим» дейди-я!

Улитушка, жавоб қайтариш ўрнига, Порфирий Вла-

димиричининг айтмоқчи бўлган гапини кўпдан ўзим билман дегандай қилиб, оёқларини олмоштириб босди.

— Энди менинг гапимга қулоқ солгин,— деб гап бошлади Иудушка: — мен худога сизиндим, кеча ҳам, бугун ҳам ибодат қилдим, хуллас, Володькани жойлаштирмасак бўлмас экан!

— Албатта жойлаштириш керак! Кучуквачча эмаски, чуқурга ташласак!

— Шошма, тўхта! Мен гапириб бўлай... заҳарсан-да, заҳарсан! Хўш, мен айтаяпманку... қандай бўлмасин, Володькани жойлаштириш керак. Аввало, Евпраксеяхонни аяш керак, сўнгра болани ҳам одам қилиш керак.

Порфирий Владимирич, энди Улитушка мен блан тоза гап сотса керак деб ўйлаб, унга тикилиб қаради, лекин Улитушка бу ишга жуда содда ва ҳатто беҳаё қарарди.

— Тарбияхонага мен оборишим керак эканми?— деди у; Иудушкага тик қараб.

— Оббо лақиллаган-е!— деди Иудушка,— дарров ҳал қилиб ҳам қўйибсан-да! Ҳай Улитка-е! Ақлингга балли! Қаёқдан биласан: тарбияхона тўғрисида мен ўйлаганим ҳам йўқдир! Балки мен Володька учун... бошқа бирор нарса ўйлагандирман!

— Бўлса, бошқаси ҳам бўлаверади, у ҳам ёмон эмас!

— Мен деяпманки, бир томондан Володькага ачинсам, иккинчидан, уёқ-буёғини ўйлаб кўрсам, барибир уйда асрашга тўғри келмас экан!

— Албатта-я! Одамлар ҳам: головлёллар қўрғонида бегона бола қаёқдан пайдо бўлиб қолипти дейиши мумкин.

— Униси ҳам бор, ундан кейин: уйда унга ҳечқандай фойда ҳам йўқ. Онаси ёш — эркалатиб қўйиши ҳам бор; мен қари бўлсам ҳам, ҳали юк кўтараман, онаси ҳалол хизмат қилгани учун... уни ўшаёққа жўнатсак бўлар дейман! Барибир кейин ҳам ачинишга тўғри келади. Айби бўлса болани уришга ҳам тўғри келади, кейин унда-ю, бунда-ю, хотин-халажнинг шовқин-сурон блан йиғиси жонингга тегади, кейин уларга парво қилмасликка тўғри келади! Шундайми!

— Турган гап, жонга тегади.

— Мен эса ҳаммасини жойида бўлсин дейман. Вақти келиб Володька ҳам азамат йигит бўлсин, худога банда, подшога фуқаро бўлсин. Агар худо унга деҳқончиликни амр қилса, деҳқончилик ишига ўргансин... Ўришми, ер ҳайдашми, ўтин кесишми, ҳаммасидан хабардор бўлсин. Борди-ю омади бошқа томонда бўлса, касб ўргансин, илм олсин... Агар билсанг, у ердан ба'зибировлари муаллим бўлиб ҳам чиқади.

— Тарбияхонадан-а! Тўппа-тўғри генерал қилиб чиқарадилар!

— Генерал эмас-у, ҳар ҳолда... Эҳтимол. Володькадан бирор машҳур киши чиқиб қолса! Уёқда уларни жуда яхши тарбия қиладилар! Буни ўзим ҳам билман! Қароватлари озода, мураббиялари соғлом, болаларнинг қўйлаги оппоқ, эмизгиси, беланчаги, йўргаги... ишқилиб ҳаммаси тахт!

— Тагин нима керак... ҳароми болага!

— Борди-ю қишлоқ ерида тарбияланса — бу ҳам чакки эмас! Ёшлитидан меҳнатга кўникар, меҳнат деганимиз — ибодатнинг худди ўзгинаси-я! Бизлар бўлсак,— ҳақиқий йўл блан ибодат қилмоқдамиз! Икона олдига келамиз, чўқинамиз ва агар ибодатимиз қабул бўлса, унинг эвазига худо бизга марҳамат қилади! Деҳқон бўлса, меҳнатини қилаверади! Ҳақиқий йўл блан ибодат қилмоқчи бўлса, байрам кунларида ҳамма ибодатини қилаверади. Худо кўрадики, у меҳнат қилаётган экан, унга худо ўша меҳнати учун беради, бизларга эса, ибодатимиз учун беради. Ҳамма ҳам роҳатда яшаса бўлмайди, кичкина уйларда яшаб ер-сувга қарайдиган одамлар ҳам керак-да, ахир! Бахт ўзи қасрда бўлади! Ба'зи одамлар саройларда олтин-кумуш ичида яшаб ҳам кўз ёшларини оқизиб оҳ-воҳ қиладилар, ба'зилари эса, сомонхонада қуруқ нон блан чой ичиб ва оч қорним, тинч қулоғим деб шукурона қилиб ётади. Шундай эмасми-а?

— Ундан яхшиси борми, худди жаннатдагидек!

— Энди сен блан, чирогим, шундай қилайлик. Сен Володька тушкурни оласан-да, яхшилаб ўраб-чирмаб, Москвага физиллаб жўнайсан. Сенга соявон аравага икки от қўштириб бераман, ҳозир йўллар текис, бема-

лөл: үйдим-чуқурлар ҳам йўқ -- чопганинг чопган!
Броқ шуни айтиб қўяйки, ишинг жуда пухта бўлсин!
Худди менча, головлёвларча... *кўнгилдагидек!* Унинг
тоза эмизаки, йўргаги, кўйлакчаси, чойшабчаси, кўр-
пачаси — ҳаммаси бемалол бўлсин «Олавер, боравер!
Беришмас экан, менинг биқинимга туртиб қўй. Моск-
вага борсанг, мусофирхонага тушгин. Чой олиб ичкин!
Вой, Володька, Володька-е! Қандай нома'қулчилик
бўлди-я! Сендан ажралиш ҳам қийин-у, лекин бошқа
илож йўқ! Фойдасини кейин ўзинг кўрасан, раҳмат
айтарсан!

Иудушка қўлларини кўтариб, лабларини пичирла-
тиб, ибодат қилди. Шу блан бир вақтда Улитушкага
хўмрайиб қараб, унинг афтидан заҳар ёғилиб тургани-
ни ҳам фаҳмлаб олди.

— Хўш, бир нарса демоқчимисан?— деб сўради ун-
дан.

— Йўқ, ҳечнарса. Албатта, ўзининг марҳаматли
кишилари топиб олса, раҳмат айтади-да.

— Вой, тентак, тентак-е. Биз уни у ерга қоғозсиз
берармидик! Уни топширганингга қоғоз олгин-да! Биз
ўзимиз ҳам уни ана ўша қоғоз блан топиб оламиз! Уни
тарбия қилишсин, ўстиришсин, кейин биз қоғозни кўл-
га ушлаб: қани, бизнинг азаматимиз Володькани қай-
тиб берингларчи! деймиз. Қоғози қўлимизда экан, биз
уни етти қават ер остидан ҳам қидириб топармиз...
Шундай эмасми?

Улитушка индамади, фақат, илгаригидан ҳам бат-
тарроқ қилиб заҳар сочиб қўйди, холос. Порфирий Вла-
димирич тоқат қилолмади:

— Заҳарсан, сен, заҳарсан!— деди у:-- ичингда
шайтонинг бор сенинг, шайтонинг... тфу! тфу! тфу!
Ҳа, майли. Эртага вақтлик турасан, Евпраксеяхонга
билдирмасдан Володькани олиб, Москвага томон йўл
оласан. Тарбияхонани биласанми, қаерда?

— Илгари ҳам обориб жойлаштириб эдим-ку,— деб
жавоб берди Улитушка, ўтмишда бўлган ишни эсла-
тиб.

— Жойлаштирган бўлсанг, ўзинг ҳам билар экан-
сан. Демак, қаердан кириш, қаердан чиқиш, ҳаммаси

Ўзингга ма'лум бўлса керак. Яхшилаб жойлаштиргин-у, бошлиқларига яхшилаб тайинлаб ҳам қўйгин, хўпми?

Порфирий Владимирич ўрнидан турди ва қўлини ерга теккизиб сажда қилиб қўйди.

— Унга уёқда ҳар жиҳатдан яхши бўлсин! Қоғозини тўғрилаб олишни эсингдан чиқарма! Ўша қоғозга қараб кейин биз уни топиб олаверамиз! Харажатларинг учун мен сенга иккита йнгирма беш сўмлик бераман. Биладан, ҳаммасини биладан! Унда ҳам бир нима чўзишга тўғри келиб қолади, бунда ҳам қоғозга ўраб узатишга тўғри келади... Гуноҳга грифтор бўлганлармиз! Ҳаммамиз ҳам инсонмиз! Ҳаммамиз ҳам роҳатни истаймиз! Ана Володькамиз ҳам! Қарасанг мушдек келмайди-ю, ҳозирданоқ қанча харажат!

Шуни айтгандан кейин, Иудушка чўқиниб олди ва Улитушкага чуқур та'зим қилиб, Володькага қаршиб турмоқни астагина илтимос қилди.

Эртасига эргалаб ёш она иссиқда куйиб-ёниб ётар экан, Порфирий Владимирич ошхонадаги дераза олдида лабларини пичирлатиб худога сиғинар эди. Чипта соявон арава Володькани олиб ҳовлидан чиқиб кетаётган эди. Ана тепаликка чиқди, черковнинг рўпарасига етди, чап томонга қайрилди ва қишлоқ ичида кўздан ғойиб бўлди. Иудушка охирги марта чўқинди ва чуқур нафас олиб қўйди:

— Тунов кунни поп, кун исийди, деб айтиб эди,— деди у ўз-ўзига:— ана энди худо иссиқ ўрнига совуқ юборди! Совуқ бўлганда тагин қандай денг! Бизларда доим шунақа бўлади! Ҳарқандай хаёллар сурамиз, олтин қасрлар қурамиз, билимдонлик қиламиз, ҳаттоки худодан ҳам ошиб кетмоқчи бўламиз, кейин қарайсанки, ҳамма хаёлларимизни худо бир лаҳза ичида йўққа чиқариб ташлади!

Вориссиз

Баҳазур маҳмаданагарчилик қилиш имконияти тораиши блан Иудушканинг асабийлиги авж олди. Унинг теварағи бўшаб қолди: ба'зилари ўзларини тортдилар, ба'зилари ташлаб кетдилар. Ҳатто кела-

жакда сарсон-саргардон артисткаликдан бошқа қисмати бўлмаган Аннинька ҳам Головлёво қишлоғининг эркинчилигига қизиқсинмади. Унинг маҳмаданагарчилигини тингловчи бирдан-бир киши бўлган Евпраксеяхон ҳам кейинги вақтда ўзгариб қолганлигидан, ўзининг яхши кунлари ўтиб кетганлигини Иудушка жуда яхши тушуниб олди.

Шу вақтга қадар Евпраксеяхон шу қадар ҳомисиз эдики, Иудушка уни ҳеч ҳам таптортмасдан жабрларди. Жуда ақли пастлиги ва туғма лавашанглиги орқасида бу жабрларни у ҳатто сезмас эди. Иудушка гап сотган вақтда, хаёли бошқа нарсада бўлса-да, лекин унинг кўзига қараб турар эди. Ана энди Евпраксеяхон ниманидир пайқаб олди ва бу пайқаш оқибатида унда яхши анланмаган, лекин кучли жирканиш ҳосил бўлди.

Погорелкали қизнинг Головлёвода туриб кетиши Евпраксеяхонга та'сир қилгандек кўринар эди. Аннинька блан икки ўртада бўлган тасодифий гапларнинг ўзига қандай та'сир қилганини сезмаса ҳам, лекин у гапларнинг та'сири танасига сингган эди. Порфирий Владимирич бирор тирик одамга дуч келган ҳамон нима учун уни ҳархил қуруқ гаплар блан ўраб-чирмаб олади, ундан киши жуда оғир аҳволга тушади, деган саволни илгари Евпраксеяхон хаёлига ҳам келтирмаган эди, Иудушка тўғрилиқча гапирмас, балки «жабрлар» қилишини ва демак, уни бироз «чимдиб» қўйиш ҳамда «инсофга келиш» вақти етганлигини билдириши кераклигини ҳозир аниқ тушунган эди. Унинг пёнсиз сафсатасига диққат блан қулоқ солиб тинглаганидан кейин, Иудушканинг бу гапларидан унинг кишининг жиғига тегишини, елимдек ёпишини ва тинкани қуритишини англади.

— Қизча, у, ўзининг нима гапирганига ўзи ҳам тушунмайди деган эди,— деб мулоҳаза қиларди. Евпраксеяхон ўз-ўзича:— йўқ, у атайлаб шундай қилади. Қимнинг ҳимоясиз эканлигини у жуда яхши билади ва шунинг учун уни истаганича калака қилади!

» Айтгандек, бу ҳали иккинчи масала эди. Муҳими шу эдики, Анниньканинг Головлёвога келиши Евпраксеяхоннинг ёшлик туйғусини уйғатиб юборди. Шунга

қадар унинг бу туйғуси ўзининг бор-йўқлигини сездирмасдан ётарди, ҳозир эса астойдил бош кўтариб майдонга чиқди. Илгарилари ўзи аҳамият бермаган иарсалардан кўпини англади. Мисол учун: нима учун Аннинька Головлёвода қолишга унамади-да, бунда даҳшатли, деб тўппа-тўғри айтақолди? Нима сабабдан? Шу сабабданки, у ҳали ёш, «яшагиси» келади Евпраксеяхон ҳам ёш... Ҳа, ёш! Унинг ёшлиги семизлиги остида қолиб кетган деб ҳам бўлмайди, унинг ёшлиги ора-сра барибир бошини кўтариб қўяди! Чақиради ҳам, жалб қилади ҳам; бир пасаяди, бир авж олади. У, Иудушка блан иш жойида бўлар деб ўйлаганди, ваҳоланки... «қари шайтон! Ишни пачава қилди-я!» Энди ўзи сингари ёш азамат блан яшаганида қандай сўз бўларди! Қучоқлашардилар, ағнашардилар, ўртоғи уни ўпарди, қандай оппоқсан-у думолоқсан! деб қулоғига ёқимли сўзлар айтиб, эркалатарди. «Вой мал'ун иблисей! Қариб қоқ суяк бўлиб қолганинг ҳолда, одамни алдадинг-а! Погорелкали қизнинг йигити бор экан-да! Албатта бор! Шунинг учун ҳам у, дарров кетиб қолди-да. Ана энди мен бойқиш бу тўрт девор ичида қари шайтоннинг миясига келган гапларни пойлаб ўтирар эканман!..»

Албатта, Евпраксеяхон ўзининг ғазабини бирданига нэхор қилақолмади, аммо бир бошлаганидан кейин уни ҳеч ҳам тўхтатмади. Нимадан гап очишни қидирар ва ўтмишини ўйларди. Иудушка унинг ичида қандайдир сир борлигидан беҳабар эди, унинг ҳар онда нафрати ортиб борар эди. Аввал, бировнинг иши зериктирди, деган шикоят пайдо бўлди; кейин таққослаб кўришлар бошланди. «Ана Мазулинада Палагеюшка хўжайинникида экономка: қиладиган иши йўқ, аммо кийгани шойи. У, на оғилхонага боради, на ертўлага киради, уйида маржон тизиб ўтиради!» Бу аламлар блан шикоятларнинг ҳаммаси ҳам:

— Энди бундан буён сен одамсевмасга қарши қоним қайнагани-қайнаган! — деган сўзлар блан тугалла нар эди.

Бу асосий сабабга яна бир сабаб келиб қўшилдики, бу эса курашмоқ учун жуда соз бир ваз эди. Бу туғиши ва ўғли Володьканинг ғойиб бўлиши эди.

Бу ғойиб бўлиш маҳалида Евпраксеяхон нучукдир бунга бепарволик блан қараган эди. Порфирий Владимирич унга, чақалоқни ишончли кишига топширдим, деб билдириш блан кифояланиб, уни юпатиш учун шойи рўмол ҳад'я қилди. Кейин ҳамма нарса жой-жойига келди. Евпраксеяхон муваффақиятсиз чиққан оналикнинг қасосини олмоқчи бўлгандай, илгаригидан ҳам кўра ғайрат блан рўзғор ишларига киришиб кетди. Аммо Евпраксеяхонда оналик туйғуси сақланиб келганиданми, ёки мясига ўша хаёл жойлашиб олганиданми, ҳарҳолда Володька бирданига эсига келиб қолди. Бу хаёл унинг мясига худди, кўзи очилиб, головлёвлар қўрғонидагидан кўра бутунлай бошқача ҳаёт ҳам бор экан, деб эркин нафас олабошлаган пайтда келди. Албатта, бу яхши ваздан фойдаланмаса ҳам бўлмас эди.

— Нима қилди-я!— дея қони қайнар эди Евпраксеяхоннинг.— Кучук боласини кўмиб ташлагандай, чақалоғимни йўқ қилишди!

Аста-секин бу фикр унинг бутун мясини банд қилди. Унда чақалоқ блан яна учрашув истаги пайдо бўлди ва бу орзу кучайган сари Порфирий Владимиричга қарши ғазаби ҳам ошар эди.

— Ҳеч бўлмаса, ҳозир менга эрмак бўларди! Володя! Володяжон! Жонгинамэй! Қаердасан! Бирон қишлоқи хотинга элтиб беришгандир ҳали сени! Оҳ, ноинсоф, баттол хўжайин! Бола туғдирадилар-да, кучук боласи сингари чуқурга улоқтирадилар, чунки бу блан ҳечкимнинг иши йўқ, деб ўйлайдилар-да! Бу мал'унга ўзимни таҳқирлатгандан кўра ўша маҳалда бўғзимга пичоқ тортиб юборсам бўлар экан!

Оқибатда нафрат, зериктириш, турмушни мохов қилиш, безор қилишлар пайдо бўлди, одамни энг бетоқат қиладиган тирноқ остидан кир излашлар, ғашга тегишлар, ачиткишлардан иборат уриш бошландики, Порфирий Владимирични фақат шундай уришда енгилш мумкин эди.

Бир кун эрталабки понушта маҳалида Порфирий Владимирич бир нарсага жуда ҳайрон қолди. Одатда

бу маҳал у, ўзининг маҳмаданагарчилигини бошлаб юборар эди, Евпраксеяхон эса, қўлида пиёлада чой ушлаб, қанд тишлаганича индамасдан унга қулоқ солгандай бўлиб ўтирар ва вақт-вақти блан овоз чиқариб қўяр эди. Бугун чойга янги ёпилган иссиқ нон қўйилган эди.— Нон ҳархил бўлади: бир хили кўзга кўринадиган бўлади, бизлар уни *сўмиз* ва бу блан ўзимизни сақлаймиз, иккинчи хили кўзга кўринмайдиган, ма'навий бўлади, бунисини бизлар *татиб кўрамиз* ва шу блан жонимизни асраймиз,— деб гап бошлаган эди. Иудушка, Евпраксеяхон ҳеч тортинмасдан унинг сафсатасини бўлиб қўйди.

— Мазулинада Палагеюшка роҳатда яшайди, дейишади!— деб гап бошлади у ва дераза томон ўгирилиб ўтириб, чалмашган оёқларини ликиллатди.

Бу кутилмаган ишдан Иудушка бироз сесканиб кетди, лекин бу сафар унчалик э'тибор бермади.

— Агар бизлар кўзга кўринадиган нонни узоқ вақт емасак,— деб давом қилдирди гапини:— жисман қорин очганини сезамиз, агарда ма'навий нонни узоқ вақт емасак..

— Палагеюшка, эшитаяпсизми; Мазулинада роҳатда яшар экан!— деб Евпраксеяхон унинг сўзини яна бўлди, лекин бу гал бирон мақсад блан бўлса керак. Порфирий Владимирич унга бир ҳўмрайиб қаради-ю, лекин бир балони сезгандай, бу сафар ҳам ташвиҳ бермади.

— Палагеюшка яхши яшаса яшайверсин,— деб калтагина жавоб қилди у.

— Унинг хўжайини,— деб сўзини давом қилдирди Евпраксеяхон:— унга ҳечқандай жабру жафо қилмас экан, ишлашга зўрламасдан, кийинтиргани нуқул шойи экан!

Порфирий Владимирич борган сари кўпроқ ҳайратда қолмоқда эди. Евпраксеяхоннинг гаплари шу даража ёқмас эдики, ҳатто у, нима дейишини ҳам билмай қолди.

— Ҳар куни бошқа кўйлак кияркан,— деди, тушида алаҳлагандай Евпраксеяхон:— бугун бир хилини кийса, эртасига бошқа хилини ва ҳайит кунларида эса тагин ғалатисини кияр экан. Черковга ҳам яхши соявон

аравага тўртта от қўштириб, олдин ўзи, кейин хўжайини борар экан. Аравани кўриш блан поп қўнғироқчалар экан. Доим ўз уйида ўтирар экан. Борди-ю хўжайини у блан бирга вақт ўтказмоқчи бўлса, уни ўз уйига чақиртирар экан, ё бўлмаса ўзининг оқсочи блан гаплашиб, ёнки маржон тивиб ўтирар экан!

— Хўш, нима бўлипти!— деб ниҳоят ўзига келди Порфирий Владимирич.

— Шуни айтаяпман-да, Палагеюшка роҳатда яшар экан!

— Сенинг турмушинг ёмон эканми? Бай, бай, бай, ўзинг ҳам кўрнамак... экансан-да!

Агар шу тобда Евпраксеяхон индамаса, Порфирий Владимирич сафсатасини яна авжига чиқарган бўларди ва маҳмаданагарчилигига халақит берган ҳамда унинг ғазабини келтирган ўринсиз кинояларни бир зумда ғарқ қилиб ташлар эди. Аммо Евпраксеяхон ҳам индамай қолмоқчи эмас эди.

— Ҳа! Менинг турмушим ҳам ёмонмас! Ҳарҳолда оч қолаётганим йўқ, шунга ҳам шукур! Утган йил иккита чит кўйлакка беш сўмдан пул тўладингиз... дун'еникени қилибсиз!

— Жун кўйлакни эсингдан чиқазибсан-да! Яқинда рўмолни кимга олиб бердим?— Вой, сани қара-ю.

Жавоб ўрнига Евпраксеяхон пиёла ушлаган қўли блан столга таяниб, Иудушкага чуқур нафрат блан бир хўмрайдики, бунга одатланмаган Иудушканинг қапалагига учиб кетди.

— Ношукурларни худо қандай жазолашини биласанми?— деб қат'ийятсизлик блан бидирлади у, фитна кўтаручи аёлга худони эслатиш блан та'сир этиш мақсадида. Аммо Евпраксеяхон, таслим бўлиш у ёқда турсин, дарров унинг сўзини бўлди.

— Э, қўйсангизчи! Бошимни оғритманг! Худони ўртага солиб нима қиласиз,— деди у:— ёш бола эмасман, ахир! Зўровонлик қилишларингиз, жабрлашларингиз етар энди.

Порфирий Владимирич индамади, Пиёладаги чойи ҳам совиб қолди, унга қўл ҳам тегизмади. Унинг юзлари бўзарган, лаблари пирпираб, жиъмайишга ҳаракат қилди, лекин жилмаёлмади.

— Бу-ку, Анютканинг иши-я! Уша баттол қутуртирипти сени!— деди у ниҳоят, нима деганини ўзи ҳам билмасдан.

— Қанақа иш?

— Мен блан баҳслашаётганинг-чи... Уша! Уша ўргатипти! Бошқа ҳечким эмас!— деб ҳовлиқар эди Порфирий Владимирич.— Буни қаранг-а: ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ бирданига шойи кўйлак кийгиси келганмиш! Сен, уятсиз, сендайлардан қайсибири шойи кўйлак кийипти?

— Айтсангиз билиб қўяман!

— Энг ўшанақа... энг йўлдан озганлари кияди, холос!

Евпраксеяхон, бундан уялиш бир ёқда турсин, янада сурбетлик блан қуйидаги жавобни берди.

— Билмадим, нима учун улар йўлдан озган экан.. Ма'лумки, хўжайинлари шуни талаб қилади... биз сингариларни қайбир жаноб муҳаббатга грифтор қилган бўлса... ўша блан... яшай беради! Сиз блан биз ҳам никоҳсизмиз, мазулиналик жаноб нима блан шуғулланаётган бўлса, бизлар ҳам шундай.

— Вой, сени қара-ю... тфу! тфу! тфу!

Бундай кутилмаган ишдан ҳатто Порфирий Владимиричнинг юзлари мурда тусига кирди. У фитна кўтарган рақибасига астойдил тикилиб қаради ва ичида қайнаётган сафсаталарини қаёққа сиғдиришни ҳам билмасди. У, энди, дун'ёда сафсата гаплар блан енгиб бўлмайдиган одамлар ҳам борга ўхшайди, деган фикрга келди.

— Энди, чироғим, бугун сен блан гапимиз битмайдиганга ўхшайди!— деди у, ўрнидан тураётиб.

— Бугун ҳам битмайди, эртага ҳам... ҳечқачон битмайди! Бас энди зўравонлик қилганингиз! Сизнинг гапларингизни хўп эшитдим; энди менинг гапларимга ҳам бир қулоқ солиб кўринг-чи!

Порфирий Владимирич мушт кўтариб унга ташланмоқчи бўлган эди, броқ Евпраксеяхон дадил кўкрак кериб чиққанидан, Иудушка нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб қолди. Кейин иконага юзини ўгириб, қўлларини осмонга кўтарди, лабларини қимирлатиб ибодат қилди ва астагина уйига кириб кетди.

У, кун бўйи ўзига келолмади. У келгусида аниқ бир хавф-хатар борлигини кўрмасди, аммо одатдагича кун тартибига кирмайдиган бундай воқиянинг содир бўлиши ва унинг жазосиз қолиб кетиши уни ҳаяжонга солар эди. У ҳатто овқат маҳалида ҳам чиқмади, ўзини тоби йўқликка солиб, майин ва заиф овоз блан овқатни уйига олиб келишни илтимос қилди.

Умрида биринчи марта гап сотмасдан жимжит ўтган кечки чойдан кейин, одатдагича у, ибодат қилмоққа бошлади; броқ, чин ихлос қилмаганидан, ибодати яхши чиқмасди ва буни ташқи қиёфаси ҳам кўрсатиб турар эди. Уни қандайдир хатар ташвишга соларди ва бутун кун давомида головлёвлар қўрғонида бўлган шовқин-суронлар унинг қулоғига кириб турарди. Ниҳоят, девор орқасида кимнингдир қаттиқ эснаган овози эшитилгандан кейин, ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолгач унинг тоқати тоқ бўлди; писиб йўлакдан юриб кетди ва Евпраксеяхоннинг уйн эшиги ёнига келиб, қулоқ солди. Евпраксеяхон ёлғиз экан, эснаб олиб: «Ё раббим! Ўзинг сақла! Ҳамма нарсага қодирсан!» деган овози эшитилар ва айни вақтда биқинини қашир эди. Порфирий Владимирич эшикни очмоқчи бўлиб дастасидан тортиб кўрди, лекин эшик қулф эди.

— Евпраксеяхон! Шу ердამисан!— деб сўради у.

— Шу ерда бўлса нима ишингиз бор!— деб бир дўқ урган эдики, Иудушка ўз уйига жўнаб қолди.

Эртасига гап бошқачасига айланди. Евпраксеяхон, Порфирий Владимиричга озор етказмоқ учун атайин эрталабки чой маҳалида тилга кирди. У, Иудушканинг фойдасиз кун тартиби эрталаб ранжиши бланоқ, чиппакка чиқишини, куни блан азоб тортиб, ташвишда юришини яхши биларди.

— Ба'зибир одамларнинг қандай яшашини бир кўрсам, бир тамошо қилсам экан!— деб гап бошлади, Евпраксея, ғалати бир йўсинда.

Порфирий Владимирич сесканиб, «Бошланди-ку!» деб ўйлади-да, ахири нима бўларкин, деб индамасдан ўтирди.

— Яшасин! Новқирёнгина йигити блан роҳат яшаган! Иккови қўлтиқлашиб уйда юрадилар ва бир-бирларига қараб роҳат қиладилар! На рафиқи аччиғ гап

айтиб хафа қилади ва на рафиқаси ёмон гапиреди.
«Жоним», «азизим» — уларнинг бутун гапи шу. Қандай роҳат! Қандай яхши-я!

Порфирий Владимиричга бу хил гаплар сра ёқмас эди. У, заруратдан ўйнашиб юришга бироз йўл қўйган бўлса ҳам, лекин муҳаббат блан кун кечиришни шайтон васвасаси деб ҳисоблар эди. Аммо у, бу сафар ҳам юраксизлик қилди, бунинг устига чой ҳам ичгиси келган эди, чой эса, канфарақ устида аллақачондан бери дам еб турган бўлса-да, Евпраксеяхон нима учундир қўймас эди.

— Албатта, бизларга ўхшашларнинг жўплари ақлсиз бўлади, — деб сўзини давом қилдирди Евпраксеяхон, ибосизлик блан стулда тебраниб ва қўли блан столни тақиллатиб туриб: — уларнинг қай бирлари чит кўйлакка ҳам алданишга тайёр, қайбирлари бўлса бекордан-бекорга ўзини хароб қилади!.. Қвас блан бодринг бемалол, истаганингча еб-ичаверасанмиш! Топган нарсаларини қара-я!

— Битта манфаат учун шунчалик... — деб ботирланди Порфирий Владимирич, буғ отилиб чиқаётган чойнакка қараб туриб.

— Ким айтади: биргина манфаат учун деб? Мен манфаатпараст бўлиб қолибман-да! — деб гапини айлантирабошлади Евпраксеяхон. — Бир бурда нон ҳам эсиз бўлиб қолипти-да! Энди шу бир бурда нонни бемалол эмас эканман-да?

— Бемалол еяверасан, мен айтаяпманки, одамлар фақат манфаат учун эмас, балки...

— Ҳа, «айтаяпманки» миш! Сиз айтасиз-у, лекин гапингизнинг тагини яширасиз! Хўш, манфаатим учун хизмат қилган эканман! Сизникида қандай манфаат кўрдим. Қвас блан бодрингдан бошқа нима манфаат кўрдим...

— Қвас блан бодринггина эмасдир, ахир... — деб, Порфирий Владимирич ҳам ўзини тутаолмай гапга киришди.

— Яна нима? Айтаберинг, айтаберинг!

— Ҳар ойда тўрт қоп унни Николага ким юборар экан?

— Тўрт қоп-а? Яна бошқа нарса йўқмикан?

— Ёрма, зиғир ёғ... ишқйлиб ҳаммаси ҳам...!

— Хўш, ёрма, зиғир ёғ... энди ота-онамларга эсиз кетипти-да! Вой, сизни қаранг-у!

— Мен эсиз кетди деяётганим йўқ-ку, сенинг ўзинг...

— Энди мен айбдор бўлибман! Бир бурда нонни бемалол едирмайдилар-у, яна мен айбдор эмишман-а!

Евпраксеяхон тоқат қилолмасдан йиғлаб юборди. Чой эса, канфарақда ҳамон қайнаб турганидан, Порфирий Владимирични ховотир олди. У, ўзини зўрға бошиб, секингина Евпраксеяхон ёнига келиб ўтирди ва елкасини сийпалайбошлади.

— Бўлди энди, чойингни қуйсангчи... йиғлашнинг нима ҳожати бор!

Аммо Евпраксеяхон яна икки-уч марта хўрсинди ва лабларини бўрттириб, хира кўзларини юқорига тикди.

— Ана сен ҳали ёшлар тўғрисида гап очдинг, деб сўзини мулойимлик блан давом қилдирди:— бўлаверсин, бизлар ҳам хоним... кекса эмасмиз-ку!

— Шу ҳам гапми! Қочинг-е!

— Тўғриси-да! Ҳали мен... биласанми... департаментда хизмат қилган кезимда директор менга қизини бермоқчи эди-я!

— Қари қиз бўлса керак... бирорта букридир-да!

— Йўқ, жуда жойида эди... у шундай бир ажойиб ашула айтар эдики!

— У-ку айтгандир-а, лекин унга жўр бўлчисининг мазаси йўқдир!

— Йўқ, мен... :

Порфирий Владимирич ўйланиб қолди. У ҳатто разиллик қилиб, қўлтиқлашиб юриб кўрсатмоқчи ҳам бўлган эди. Шу ниятда гавдасини хунук қилиб ўйнатабошлади ва ҳатто Евпраксеяхоннинг белидан қучоқлаб олмоқчи ҳам бўлди, броқ Евпраксеяхон, унинг қўлларини қаттиқ итариб юборди-да, ғазаб блан:

— Қочинг дедим-ку, яхшилик блан! Йўқса қайноқ сув сепиб юбораман! Чойингиз ҳам керак эмас! Ҳечнарсангиз керак эмас! Буни қаранг-а, бир бурда нонни бемалол еялмасанг! Қетаман бу ердан! Худо урсин, кетаман!

Дарҳақиқат у, Порфирий Владимирични ошхонада ёлғиз қолдириб, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Иудушка жуда эсанкираб қолди. У, чойни ўзи қу-йиб ичмоқчи бўлган эди, лекин қўли шунчалик қаттиқ қалтирардики, чой қуйиш учун хизматкорни чақиришга тўғри келди.

— Йўқ, бундай бўлмайди! Қандай бўлмасин—буни бартараф қилиш керак... Уйлаб кўриш керак!— деб шивирларди у, ошхонада уёқдан-буёққа ховлиқиб юриб.

Аммо у, «бартараф қилишга» ҳам, «уйлаб кўришга» ҳам қодир эмас эди. Унинг хаёли гоҳ у нарсага, гоҳ бу нарсага сакраб юрар, ҳечқаерда қарор топмас ва шу сабабдан кундалик энг оддий воқиани бартараф қилишнинг уддасидан чиқмас эди. «Уйлаб» кўрабошлаган замон энг арзимас ишлар тўғрисидаги хаёллар унинг миясини ҳар томондан босар ва ҳақиқий турмуш тўғрисида ўйлашга йўл қўймас эди. Уни қандайдир ялқовлик, зиҳний ва ахлоқий бедармонлик босарди. Уни хаёл ҳақиқий ҳаётдан четга тортарди, у хаёлини ҳар йўсинга солиб кўраоларди.

У яна кун бўйи танҳо умр кечирди, чунки Евпрак-сеяхон бу, сафар тушки овқатга ҳам, кечки чойга ҳам чиқмади: қишлоққа попникига бориб, кун бўйи меҳмон бўлиб, кечқурун қайтиб келди. Ҳечбир нарса блан ҳам шуғулланаолмади, чунки ҳатто бўлмағур хаёллар ҳам қочди. Унинг бошини қандай бўлмасин бартараф қилиш керак! деган мушкул фикр банд қилган эди. У, бекорчи ҳисобларни ҳам юргизаолмасди, ибодат ҳам қилолмасди. У ўз бошига қандайдир касаллик келаётганини сезар, лекин унинг қандай касаллик эканини билолмас эди. У, беқарор фикрини бирор нарсага жалб этиш учун дераза олдига бирнеча бор келиб турди, аммо ҳаммаси бефойда эди. Кўклам бошланган бўлса ҳам, лекин дарахтлар ҳали яланғоч, ҳатто кўкатлар ҳам кўринмас эди. Узоқда даланинг паст ва чуқур жойларида қолган қорлар ола-була бўлиб кўричар эди. Йўл устидаги лой қорайиб кўринар ва тўпланиб қолган сувлар ярқирар эди. Буларнинг ҳаммаси ҳам унга гўё парда орқали кўрингандай туюларди. Ҳовлидаги ҳамма эшиклар очик бўлса ҳам, ҳечбир одам асарни кўринмас эди; эшикнинг очилиб ёпилиши узоқдан ҳар замонда эшитилиб гурса ҳам, қўрғонда чақирса келадиган ҳеч бир кимса йўқ эди. Ана ҳозир кўринмас

одам бўлиб, ўзи тўғрисида паст зотларнинг гапларини эшитиб турадиган пайт экан! У бадкорлар унинг қилган яхшиликларини биладиларми, йўқми, ёки яхшиликлари эвазига уни гийбат қиладиларми? Уларнинг оғзини эртадан кечгача тўлдириб ўтирсанг ҳам, барибир қаноат қилмайди, бугина оз дейди! Янги бодринг бочкаси яқиндагина очилмабмиди, ҳозир қарасанг. . . Ана ўша ҳодисани ўйлаб, бир бочкада қанча бодринг борлигини, тақсим қилганда бир кишига қанчадан тегишини ҳисоблаётганда унинг миясини ҳақиқий ҳаёт нури ёритди ва бўлмағур хаёлларини остин-устин қилиб ташлади.

— Уни қара-я! Ҳатто сўрамасдан кетиб қолиптия,—деди ичида, поп уйини деразадан кўришга ҳаракат қилиб, шу онда Евпраксеяхон у ерда булбули гўё бўлиб ўтирган бўлса керак, деб ўйлаб.

Ана энди тушки овқат ҳам тортилди; Порфирий Владимирич ёлғиз ўзи гўштсиз шўрвани ўзини зўрлаб ичарди (у гўштсиз шўрвани ёмон кўрар эди, аммо *Евпраксея* атайлаб гўштсиз шўрва қайнатишни буюриб кетипти).

— Ҳали унинг суқулишидан попнинг ҳам кўнгли озаётган бўлса керак!—деб ўйлайди у:—ҳарҳолда луқма бериш керак! Карам шўрвани ҳам, бўғқани ҳам. . . меҳмон учун бирон қовурма қилдиришга ҳам тўғри келар. . .

У яна хаёлга чўмади, уйқудагидек яна бутун эс-ҳушини йўқотабошлайди. Неча қошиқ шўрва, неча қошиқ бўтқа ортиқча кетади? Поп блан хотини Евпраксеяхоннинг келиши ҳақида нималар дейишаётган экан? Улар уни ўзаро қарғашаётгандир. . . Булар ҳаммаси — овқат ва суҳбатлар унинг кўз олдидан бирма-бир ўтиб турар эди.

— Ҳаммаси бир тасвоқдан ейишаётгандир ҳали! Жўнаб қолганмиш! Қаерда таом ейишни топипти-я! Кўчада қанақа лойгарчилик, бир фалокатга учраш ҳам мумкин! Ҳали келиб қолар, думини уйнатиб. . . вай ярамас-е! Ярамаснинг худди ўзгинаси-я! Ҳа, ҳа, қандай бўлмасин. . .

Шу гапни айтиши блан фикри бўлинди. Одатдагича, тушки овқатдан кейин ухламоққа ётди, аммо гоҳ

уёққа, гоҳ буёққа ағдарилиб ётаберди, лекин сра ух-лолмади. Евпраксеяхон келганида қоронғи тушиб қолган эди ва ўз уйига писибгина кирганидан Иудушка унинг келганини ҳам билмай қолди. У, бошқаларга Евпраксеяхон келганини билдиришни буюрди; Евпраксеяхон келганда, одамлар тил бириктиргандай, биттаси ҳам келганини айтмади. У яна Евпраксеяхоннинг уйчаги киришга уриниб кўрди, лекин эшик бу сафар ҳам берк эди.

Индинига Евпраксеяхон эрталаб чой ичишга чиқди, лекин илгаригидан ҳам қаттиқроқ гапирабошлади.

— Менинг Володькам қаерда!?— деб гўё йиғлагансимон овоз блан гап бошлади у.

Буни эшитган Порфирий Владимирич тарракдай қотиб қолди:

— Бир кўрсам экан, азизимнинг уёқда қандай озэр тортаётганини бир кўрсам экан! Эҳтимол, ўлиб ҳам қолгандир!

Иудушканинг лаблари титради, у, шивир-шивир қилиб ибодат қилди.

— Бизларникидаги турмуш одамларникидагига сра ўхшамайди! Ана мазулинлик жанобнинг Палагеюшкаси қиз туғипти, шу ондаёқ уни батист блан ўраб қўйишипти, унга пуштиранг кўрпа-ёстиқ тайёрлашипти... Онасига қанча кийим-бош ҳад'я қилишипти! Биздачи... Э... Сизни қаранг-а!

Евпраксеяхон бошини деразага ўгирди-да, чуқур нафас олди.

— Ҳамма хўжайинлар ла'нати деган гап тўғри экан-да! Болани туғдирадилар-да, кучук боласи сингари чуқурга улоқтирадилар! Заррача ғам ейиш ҳам йўқ! Биров олдида жавобгар бўлиш ҳам йўқ, гўё уларнинг худоси ҳам йўқ! Бўри ҳам бундай қилмайди.

Порфирий Владимирич аламини ичиди сақлар эди. У ўзини кўп ушлаб келди-да, ниҳоят чидаб туролмади:

— Ҳарҳолда... сенда янги қилиқлар пайдо бўлипти! Уч кундан бери шунақа гапларингни эшитиб келаяпман!

— Қилиқ бўлса бўлипти-да! Фақат сиз гапирасизми, бошқалар ҳам гапирсин-да! Қани айтингчи, чақалоқни

нима қилдингиз! Унинг ҳоли нима кечди! Бирор қишлоқи аёлнинг уйида азоб тортиб ётгандир ҳали! На боқучиси, на овқати ва на кийим-боши... қуруқ эмизакни эмиб ётган бўлса керак!

У йиғлаб юборди ва рўмол учи блан кўз ёшларини артди.

— Погорелкали қиз, сиз ёмон одам экансиз деб эди. Айтганича бор экан, на роҳат, на қувонч бор, ҳийлагарликдан бошқа ҳеч гап йўқ... Қамоқдаги одамлар ҳам бундан яхшироқ яшайди. Кошки чақалоғим ёнимда бўлса, оз-моз овуниб ўтирардим. Ҳечнарсадан ҳечнараса йўқ, боламни ҳам тортиб олишди!

Порфирий Владимирич, гўё уни девсорга сиқиб қўйгандай ўрнида қимирламасдан ўтирар ва азоб чеккан киши сингари бошини чайқар эди. Вақт-вақти блан у инграб қўярди.

— Оҳ, оғир!— деди у ниҳоят.

— Оғирмиш-а! Нима эксанг шуни ўрасан! Энди гап шуки, Москвага бориб Володькани ўз кўзим блан бир кўриб келай! Володькам ўргилай сендан! Хўпми, афандим, Москвага бир бориб келай-а?

— Кераги йўқ!— деб, бўғилиб жавоб берди Порфирий Владимирич.

— Барибир бораман, ҳечкимдан сўраб ҳам ўтирмайман, ҳечким ман' ҳам қилолмайди, чунки, мен — онаман!

— Қанақа онасан! Фоҳишасан, билдингми!— деб ниҳоят Порфирий Владимирич қаҳрини сочабошлади:— гапир, яна нималарни истайсан мендан?

Евпраксеяхон бу саволга жавоб беришга тайёр бўлмаса керак. У, Иудушкага тикилиб, чиндан ҳам менга нима керак деб ўйлагандай жим турар эди!

— Ҳали шундай денг! Энди фоҳиша бўлиб қолиб-мизда!— деб бақирди, кўзларидан жиққа ёш оқизиб.

— Ҳа! Шундай, фоҳишасан! тьфу! тьфу! тьфу!

Порфирий Владимирич, ўзини ҳечбир туюлмамай ўрnidан ирғиб турди-да, ошхонадан гизиллаб чиқиб кетди.

↳ Бу унинг энг сўнгги марта ғазабга келиши эди. Кейин у, нечукдир, тезда ориқлаб, мўмин бўлиб ва юрак-

сизланиб қолди, Евпраксеяхон ҳамон унга қун бермасди. Евпраксеяхоннинг тўмтоқ ўжарликдан иборат зўр бир қуроли бор эди ва бу қурол доимо бир нуқтага, я'ни алам қилдириш ва турмушини заҳарлашга қаратилганидан у қандайдир даҳшатли кўринар эди. Қураш майдони тарзида ошхона Евпраксеяхон учун аста-секин торлик қилиб қолди; у, Иудушканинг кабинетига бостириб кирар эди (илгарилари хўжайини «банд» маҳалида унинг уйига киришга ботинаолмас эди). Иудушканинг уйига кириб дераза ёнига ўтирар, кўзларини бўшлиққа тикар, кесакига орқасини ишқар ва гапга киришар эди. Айниқса унга, Головлёводан кетаман, деган гаплар ёқар эди. Аммо у, бу ҳақда ҳечқачон жиддий ўйлаб кўрмаган ва башарти унга, ота-онанинг кетиб жўна десалар, жуда ҳайрон қолар эди; аммо кетиб қолишдан Порфирий Владимиричнинг жуда кўрқишини фаҳмлар эди. Бу тўғрида у, доим аста-секин ва илмоқли қилиб гапирар эди. Бироз жим ўтирар, қулоғини кавлар ва бирданига, гўё бир нарсани эсига туширгандай, гапириб қўяр эди.

— Бугун Николада чўзма пиширишаётган бўлсалар керак!

Буни эшитган Порфирий Владимиричнинг жаҳли чиқиб юзлари кўкариб кетади. Бундан сал олдин у: мабода бутун атрофдаги сигирлар қирилиб кетиб, худонинг амри блан Порфирий Владимиричнинг сигирларигина омон қолиб ва яна сутни илгаригидан кўра икки марта кўпроқ берса, бир йил ичида қанча сўмлик сут сотар эканман, деб эндигина мураккаб ҳисобга киришган эди. Аммо Евпраксеяхоннинг келганини кўриб ва унинг чўзма тўғрисидаги гапи муносабати блан бу иштини тўхтатади ва ҳатто жилмайишга ҳаракат этади.

— Нима учун уларникида чўзма қилишаяпти?— деб сўрайди у.— Вой, жоним-эй, бугун ростдан ҳам ота-боболарнинг арвоҳига фотиҳа ўқийдиган кун эканку-а? Мен тентак эсимдан чиқариб қўйибман-да. Вой, нақадар гуноҳ-а! Марҳумларнинг дуои-фотиҳасини ўтказишга ҳечнарсаси ҳам тайёр эмас!

— Ўз уйимда пишган... чўзмани еярдим!

— Сени ким тияди! Буюравер! Ошпаз Марьюшкани

ёинки Улитушкани ишга сол! Улитушка чўзгани жуда яхши пиширади-да!

— Сизга унинг ҳали бошқа ишлари ҳам ёқиб қолгандир? — деб заҳарини сочди Евпраксеяхон.

— Йўқ, ундай дейиш гуноҳ, аммо Улитушка жуда яхши чўзма пиширади! Юпқа, юмшоқ—ўзинг еб кўрарсан!

Порфирий Владимирич ҳазил гаплар блан Евпраксеяхоннинг диққатини бошқа ёққа бурмоқчи бўлади.

— Головлёво чўзмасини эмас, ота-онамнинг чалпагини есаммикин деяпман! — деб нозланади у.

— Шундай қилсанг ҳам бўлади! Архип аравакашга иккита от қўшишини буюртирасан-да, бемалол жўнай-верасан!

— Йўқ... Қўяқолинг! Энди бир қўлга тушдимми ... ўзим аҳмоқлик қилдим-да! Мендақанинг кимга керагим бор? Ўзингиз ҳам фоҳиша деб эдингиз... ҳа, энди!

— Вой, сени қара-я! Уялмайсанми, туҳмат қилсан-а! Туҳмат учун худо қандай жазо беради, биласанми?

— Худди шундай, фоҳиша деддингиз! Ана икона ҳам олдингизда турипти! Оҳ, оҳ, Головлёвонгиз тоза жонимга тегди-да! Қочиб кетаман бу ердан, барибир кетаман!

Шундай дегач, Евпраксеяхон стулда бемалол тебраниб ўтирар, бурнини кавлар ва қашинар эди. У, Иудушқанинг гашини келтириш учун жўрттага шундай қилаётганга ўхшарди.

— Порфирий Владимирич, сизга бир нима демоқчи эдим, деб вақилларди ҳамон: мен уйимга жўнашим керак-а!

— Ота-онангникига бориб меҳмон бўлиб келмоқчи-мисан, дейман?

— Йўқ, бутунлай. Никола монастирида қоламан.

— Нега энди, бирон нарсадан хафа бўлдингми?

— Йўқ, хафа бўлганим ҳам йўқ, ўзим ... қачон бўлса ҳам бориш керак ... Бу ерда зерикаяпман ... ундан ташқари, жуда қўрқинчли! Қўрғондагиларнинг ҳаммаси ўлгандай! Эркинликка чиққан хизматкорлар, ошхона блан ўз уйларида қочиб юришади, бутун бошлиқ катта қўрғонда якка ўзим ўтираман, сўйиб кетса ҳам биров

билмайди! Кечаси уйқуга ётсанг, ҳар томондан шивир-шивир қилган овозлар эшитилади!

Аммо кунлар кетма-кет ўтар, Евпраксеяхон эса, дўқини амалга оширишни ўйламасди. Бу дўқ эса Порфирий Владимиричга жуда қаттиқ таъсир қилган эди. Ўзи-ча эртадан кечгача гўё ишлаб ўтирган бўлса ҳам, ҳақиқатда ҳеч нарса қилмаганини ва агар рўзғорга қараб туручи бирор киши бўлмаса овқатвиз ҳам, озода энгилбошсиз ҳам қолишини тушуниб қолди. Шу маҳалгача у, ҳаётининг нималигини сезмасди, бу ҳаётнинг тирикчилиги бўлиб, бу тирикчилик одамзод, кучи блан бун'ёдга келишини гўё тушунмасди. Бутун кун одатдагича бир зайлда ўтар; қўрғондаги ҳамма нарса фақат унинг учун эди; ҳамма иш ўз вақтида бажарилар, ҳарбир нарса ўз жойида турар, хуллас, ҳамма нарса жойида бўлганидан бунга у ҳеч аҳамият бермас эди. Шу сабабдан у, ҳақиқий ҳаёт бирон вақт ўзига халақит бераолишидан ховотир олмасдан, маҳмаданагарчилик ва хомхаёллар блан бемалол банд эди. Бу аломат қурилган уядек эди, аммо ўз-ўзи блан доимо банд бўлган киши бунинг бузилай деб турган омонат уядек эканлигини хаёлига ҳам келтирмас эди. Унга ҳаёти жуда мустаҳкамдай, абадийдай эди... Ана булар ҳаммаси бир онда, йўқ! Кетаман! Барибир кетаман — деган аҳмоқона сўзлар орқасида бирданига барбод бўларди! Иудушка бутунлай эсанкираб қолди. Борди-ю, ростдан ҳам кетиб қолса-я,— деб ўйлар эди у. Кейин у қандай бўлмасин уни олиб қолиш мақсадида ҳархил бўлмағур хаёллар қилар ва ғалва кўтаручи Евпраксеяхон фойдасига илгарилари ҳеч ўйламаган ёнберишларга жазм қилар эди.

— Тьфу! Тьфу! Тьфу!— деб тупларди у, Архип кучер ёки Игнат мирза блан жанжаллашишни хаёлига келтирган пайтларда.

Аммо у, Евпраксеяхоннинг кетиши бекор гап эканлигини ва сўнгра ўзининг ҳаёт кечириш тарзи сра кутилмаган бошқа изда кетаётганини тушунди. Евпраксеяхон кетиш уёқда турсин, ҳатто жигига тегишларини ҳам анча камайтирди. Бунинг ўрнига у, Порфирий Владимирични бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйди. Май ойи ҳам келди, яхши кунлар бошланди, Евпраксеяхон

эса, қўрғонга ҳам камдан-кам келар эди. Ҳар замонда қарсиллатиб эшик очиб ёпганидан унинг уйига бирор иш блан келиб кетганини билиб қолар эди. Эрталаб уйқидан турганидан кейин Иудушка, кийимини ўз жойида тополмас эди ва озода кўйлак-лозим киймоқ учун узоқ музокаралар қилишга тўғри келарди, чой блан овқатни ҳам гоҳ жуда эрта, гоҳ жуда кеч обкелишар эди; бунинг устига, унга қарашиб туручи хизматкор Прохор доим ярим маст ҳолда юрар ва чопонидан аллақандай сассиқ балиқ ва арақ ҳиди аңқиб турар эди.

Шунга қарамасдан, Евпраксеяхон ўзини тинч қўйганига ҳам Порфирий Владимирич жуда хурсанд эди. У ҳатто тартибсизликка ҳам рози эди, унинг учун ўша тартибсизликларга қараб туручи одам бўлса бас эди. У, тартибсизликдан унчалик қўрқмасди, унинг қўрққан ери турмуш шароитига ўзининг аралашуви эди. Қачондир ўзи буйруқлар, йўл-йўриқлар беришини ва ўзи назорат қилиб туришини хаёлига келтирса қўрқиб кетар эди. Ушандай пайт келишини билиб, ўз ховурини босар, қўрғондаги эгасизликни кўрмасликка ҳаракат қилар, юраги орқасига тортар ва индамас эди. Жанобнинг қўрғонида эса, бу маҳалда очиқдан-очиқ кайф-сафо бошланган эди. Шу маҳалга қадар тинч, ҳатто нохуш головлёллар қўрғони баҳор келиши блан жонланиб кетди. Кечкурун барча хизматкорлар, ҳақиқий хизматдагилар ва хизматдан озод кишилар, ёш-қари — ҳаммаси кўчага чиқар эди. Ашула айгишар, ўйнар, кулишар, беркинмачоқ ўйнашар эдилар. Игнат мирза оч-қизил кўйлак блан, бақувват кўкрагини ҳам бекитолмайдиган торгина калта камзул кийиб олган; Архип кучер эса, сафарда кийиладиган шойи кўйлак блан енгсиз бахмал камзулини сўрамасдан кийиб олипти, эҳтимол у, Евпраксеяхон туфайли Игнат блан рақиблик қилаётган бўлса керак. Евпраксеяхон эса, ноз-карашма қилиб, улар орасида югуриб юрарди, дам унисига, дам бунисига ёпишар эди. Порфирий Владимирич ишқ-муҳаббат изҳор қилаётганларни кўрмаслик учун деразага қарамас эди, аммо уларнинг товушини ночор эшитарди. Ба'зан қулоғига Архипнинг Евпраксеяхонни қувлаб бориб шаполоқ блан унинг орқасига қарс этиб урган овози

эшитилиб қолар эди, Евпраксеяхон бунга хафа бўлмас, фақат бироз букчайиб қўяқоларди, у ба'зан уларнинг қўйидаги гапларини ҳам эшитиб қолар эди:

— Евпраксеяхон! Ҳо Евпраксеяхон!— деб чақиради маст Прохор, хўжайиннинг зинапоясидан туриб.

— Нима дейсан?

— Чойнинг калитини беринг, хўжайин чой сўраяптилар!

— Шошилмасин... иблис!

Сал вақт ичида Порфирий Владимирич бутунлай ёввойлашиб қолди. Унинг одатдаги ҳаёт кечирish тарзи остин-устун бўлиб кетди; аммо у, нучукдир бунга аҳамият бермай қўйди. У, ўзининг охирги макони бўлмиш кабинетида тинч ўтиришдан бошқа тилаги йўқ эди. Теварагидаги одамларни илгари қанчалик зериктирган бўлса, уларга қанчалик инжиқлик қилган бўлса, ҳозир шунчалик қўрқоқ, шунчалик мўмин бўлиб қолди. Гўё ҳақиқий ҳаётдан бутунлай ажралиб қолгандай эди. Ҳечнарсанинг овозини эшитмаса, ҳечкимни кўрмаса, унинг тилаги шу эди. Евпраксеяхон кун бўйи қўрғонда кўринмаса ҳам, ҳовлида хизматкорлар ҳеч иш қилмасдан хоҳлаганларича ўйнаб юрсалар ҳам, менинг бу блан ишим йўқ дегандек, сра парво қилмас эди. Илгарилари башарти мирза хўжалик ишларининг аҳволи ҳақида унга ҳисоб берган вақтда салгина бўшанглик кўрсатса ҳам, турли-туман насиҳатлар блан унинг тинкасини қуритар эди; ҳозир эса ҳафталаб ҳисоб олмасдан ўтирарди ва бирор хаёлий ҳисобларини тўғрилаш учун қандайдир рақамлар зарур бўлиб қолгандагина бироз қийналар эди. Кабинетида танҳо ўтирар, ўзига-ўзи хўжайин, истаганча хомхаёл суришга имкон бор эди. Иккала ака-укаси ичкиликка берилиб ўлгани сингари, у ҳам худди ўша касалга мубтало эди. Аммо бу ичкиликка берилиш касали эмас, балки хомхаёлга берилиш касали эди. Кабинетини беркитиб, столи ёнига ўтириб олиб, эртадан кечгача ҳарқандай хаёлий ишлар блан диққат бўлиб ўтирар эди, чунончи: амалга ошмайдиган фаразларни қилар, ўз-ўзини назарга олар, хаёлий суҳбатдошлари блан сўзлашар ва дастлаб хаёлига келган

кишининг қатнаши блан ҳархил манзараларни тасвир қилар эди.

Уша хаёллар ва манзаралар ичида қандайдир хирс блан бойлик тўплаш орзуси асосий ўринни тутар эди. Порфирий Владимирич азалда пасткаш ва иғвогар одам бўлса ҳам, бевурдлиги орқасида бу хулқлари ўзига ҳечқандай фойда бермас эди. У, одамларни (айниқса бунинг учун қулай бўлган ҳомисиз одамларни) безор қилар, зериктирар ва жабрлар эди, броқ кўпинча ўзи ҳам бунинг жазосини тортар эди. Эндиликда унинг бу хулқлари мавҳум, хаёлотга айланиб, бунда унга зарба бериш учун, ўзини оқлаш учун ўрин йўқ эди, бунда зўрлар ва заифлар йўқ, полиция ва судлар йўқ эди (улар бор бўлганда ҳам, Иудушканинг манфатинигина ҳимоя қилардилар) ва демак унда у, ўзининг жанжалкашлиги, жабру жафолари, озорлари блан бутун теварак-атрофда бемалол ҳаракат қилаоларди.

У, дилга озор бериш, хонавайрон қилиш, мол-мулкдан маҳрум қилиш ва қонини сўришни яхши кўрар эди. Ўзининг барча хўжалик ишларини, я'ни ўрмон, оғилхона, ғалла, пичанзор ва бошқаларни бир-бир кўздан кечириб чиқар ва уларнинг ҳарбири тўғрисида турли найранглар, судхўрлик, умумий фалокат, қимматбаҳо қоғозларни қўлга тушириш ва ҳоказо, хуллас, бекорчи помешчикнинг жамики оламини ўз ичига олган мураккаб ҳисоблардан иборат хаёлларини тўқиш блан овора бўлар эди. Бундаги ҳамма гап фаразий ортиқча ёки кам тўлашларга боғлиқ бўлганидан, ортиқча ёки кам тўланган ҳарбир тийин бутун ҳисобни янгидан бошлашга сабаб бўлар ва шундай қилиб бу ҳисоб доим ўзгариб турар эди. Сўнгра, бойлик тўплаш устида мураккаб ҳисоблар тузиш блан мияси чарчаганидан кейин ундан осонроқ йўллари хаёл қилабошлар эди. У, ёшлигидан то шу дамгача ўзига дуч келган одамлар блан икки-ўртада рўй берган барча низо' ва жанжалларни эсига келтириб, уларни бир-бир текшириб, улардан доим ўзини ёлиб қилиб чиқар эди. У, департаментда бирга хизмат қилган шериклари ундан юқорилашиб кетганликлари ва хизматини ташлаб кетишга мажбур қиларлик даражада уни ўртаганлари учун улардан хаёлан ўч олар эди; мактабда ўқиган чоғида ўзини жабрлаган ва

қисган шерикларидан аламини олар эди; унинг да'воси-ни рад қилучи ва ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилучи қўшни ер эгаларидан хаёлида қасос олар эди; бир вақтлар ўзига қўпол гапирган ёки иззат-ҳурматини жойига қўймаган хизматкорларидан ўч оларди; «қонунга мувофиқ» ўзига тегадиган пулларни Погорелка қўрғонини солишга сарф қилган онажони Арина Петровнадан аламини оларди; ўзига Иудушка деб лақаб қўйган акаси Стёпка-тентакдан қасос оларди, ҳечким кутмаганда тўқлидай-тўқлидай болалар туққани учун ва бунинг натижасида Горюшкино қишлоғи головлёвлар наслидан абадий қўлдан кетгани учун аммаси Варвара Михайловнадан ўч олар эди. Хуллас, тирикдан ҳам, ўликдан ҳам ўч олар эди.

Шундай хаёл сурабериб аста-секин маст-аласт ҳолатга келарди; бутун олам кўз олдидан ғойиб бўлиб, сиртида қанот пайдо бўлгандай бўлар эди. Кўзлари ярқирар, лаблари қалтирар ва кўпиклашар, юзлари сқарар ва қўрқинч бир тусга кирар эди. Борган сари хаёлга кўпроқ ботиб, хаёлот ичида қолар ва уларга қарши қандай курашишни тасаввур этарди. Унинг ҳаёт кечириши шунчалик бемалол ва мустақил бўлиб қолдики, ҳечнарсани истамай қўйди. Ўз хаёлидаги бутун олам унинг оёғи остида эди. Ҳарбир энг юддий ҳодисанч беҳад остин-устун қилар, ҳарбирини янгидан текширар ва ҳар сафар янги тарзда кўрар эди. Бу эса, бир нав' жазава, фолбинлик, я'ни арвоқ чақириш манзараларига ўхшар эди. Ҳеч чегарасиз хаёл сурабериш натижасида мавҳум воқе'лик юзага келади ва зеҳннинг тўхтовсиз ҳаракат қилиб туриши сабабли бу мавҳум воқе'лик муайян, деярли сезиларли тусга кирарди. Бу эса, а'тиқод эмас, ишонч эмас, ақлий бузуқлик, жазавадир. Одамлар инсонгарчиликдан чиқади, уларнинг қиёфалари бузиб тасаввур қилинади, кўзлари ёниб туради, тили ўз ҳолича гапиради, а'золари ҳам ўз ҳолича ҳаракат қилади.

Порфирий Владимиричнинг омади бёр экан. У, ташқаридан овоз кирмасин учун эшик ва деразаларни маҳкам берқитар, ташқарини кўрмаслик учун дераза пардаларини туширар эди. У ўз хаёлий дун'ёсига алоқаси бўлмаган ишларни нафрат блан наридан-бери қиларди.

Маст Прохор унинг эшигини тақиллатиб, овқат тайёр деб хабар қилгандан кейин у, ошхонага отилиб чиқар, аввалги одатларини бир ёққа йиғиштириб қўйиб, ўзининг уч хил таомини шошиб-пишиб ер ва яна кабинетига кириб кетар эди. Қўрғондаги одамлар блан учрашганида, у, ҳатто чўчиш ва аҳмоқона-кулгили ҳаракат қилар, унинг бу ҳаракатида айни пайтда ҳам қўрқиш, ҳам дадиллик бор эди. У, дарров ишга киришмоқ учун эрта саҳарда туриб олар эди. Ибодат қилишларни ҳам камайтирди; ибодатдаги сўзларни ўз-ўзича, ма'носига э'тибор бермай ўқирди; қўл кўтариш ва сажда қилишларни ҳам бепарволик блан, астойдил қилмас эди. Ҳатто дўзах ва ундаги даҳшатли азоблар (ҳарбир гуноҳ учун — алоҳида азоб) ни ҳам хотирата олмас эди, шекилли.

Евпраксеяхон эса, ўз шаҳвоний орзусини қондириш блан овора эди. У, Игнат мирза блан Архип кучер ўртасида ноз-карашма қилиб юрар ва шу блан бирга, хўжайиннинг ертўласини қуришга ёлланган усталарнинг бошчиси дурадгор Илюшага ҳам кўз ташлаб қўярди, аммо хўжайинининг қўрғонида нималар бўлаётганини кўрмасди. У, хўжайини қандайдир «янги қилиқ» чиқазаятипти деб ўйларди ва эркинликка чиққан хизматкорлар ўртасида бу ҳақда анчагина қизиқ гаплар ҳам бўлиб ўтди. Бир маҳал Евпраксеяхон тўсатдан ошхонага кириб қолиб, унда Иудушка қовурилган роз гўштини шошиб-пишиб еяётганини кўриб бирдан ҳайрон бўлиб қолди.

Порфирий Владимирич жулдур чопон кийиб ўтирар; унинг юзлари оқарган, сочлари таралмаган ва соқолга ўхшамаган қандайдир туклар ўсган эди.

— Афандим! Нима бўлди? Бирон ҳодиса бўлди-ми?— деди қўрққан ҳолда Евпраксеяхон.

Аммо Порфирий Владимирич гўё: қани, энди ўртаб кўрчи мени!— дегандек, унинг гапига заҳар сочиб жилмайди.

— Афандим дейман! Нима гап, ахир! Айтсангизчи! Бирон ҳодиса бўлди-ми?— деб такрорлади Евпраксеяхон.

Иудушка ўрнидан туриб, нафрат тўлган кўзлари

блан Евпраксеяга бир хўмрайиб қаради-да, сўзларини дона-дона қилиб шундай деди:

— Агар, сен, бузуқ, қачондир яна... менинг олдим-га, кабинетимга кирсанг... Ўлдираман!

Бу тасодифий ҳол туфайли, Порфирий Владимирич зоҳиран анча яхши кун кечирадиган бўлиб қолди. У, моддий жиҳатдан ҳечқандай ташвиш тортмаганидан, ёлғизликка бемалол берилди ва ёзнинг қандай ўтганини ҳам билмай қолди. Август ойининг охирлари эди, кунлар калта бўлабошлади; ташқарида майда ёмғир ёғиб туради; ер ҳўл бўлган; дарахтлар бош эгиб, сарғайган баргларини ерга ташларди. Ҳовлида ва хизматкорлар уйи ёнида жимжиглик; қисман ёғингарчиликдан, қисман хўжайиннинг ёмон аҳволга тушиб қолганини сезганларидан, хизматкорлар ўз уйларидан чиқмасдан ўтирар эдилар. Евпраксеяхон ҳушига келди; шойи кўйлакларни ҳам, жонажонларини ҳам унутди; нима қилишини ва нима қўришини билмай, қизлар уйидаги ёғоч супада неча соатлар ўйлашиб ўтирар эди. Маст-аласт Прохор: сен хўжайинни ишдан чиқаздинг, умрини заҳарладинг, бунинг учун сургунга кетасан, деб унинг гашига тегарди.

Иудушка эса, ўз кабинетига бекиниб олиб, хаёл суради. Ҳавонинг ўзгариши унинг учун қайтага яхши бўлди; деразасига бетўхтов ёмғир уриб турганида уни мудроқ босади ва хаёл суришига кенг йўл очиларди. У ўзини кўринмас одам қиёфасига киргизиб, отаси Владимир Михайлович замонида оқсоқол бўлган, аллақачон лаҳадга кирган Илья чол блан бирга хаёли-да ер-сувларини текшириб, назорат қилиб юрар эди.

— Илья жуда ақлли деҳқон-да! Эски хизматкорлардан! Ҳозир бундай одамлар топилмайди. Ҳозирги одамлар уёққа юради, буёққа юради, гап сотади, ишга эса, одам ҳам топилмайди!—деб мулоҳаза қилади Порфирий Владимирич, Илья чолнинг тирилганига шодланиб.

Улар иккови, аста-секин юриб, ибодатлар қилиб, кимсасиз жойлар, далалар ва чуқурликлар, води ва чаманзорлар орқали ўтиб, Уховшчина деган ташландиқ жойга етиб келдилар ва ундаги манзарани кўриб ҳай-

рон бўлар эдилар. Уларнинг кўз олдида, худди катта девор сингари, шамолдан гуруллаётган ўрмон турипти. Қизил пўстлоқли қарағай дарахтлари йўғонликлари икки ва ҳатто уч қулоч келади; таналари тўғри, ҳашаматли, юмшоқ баргли, демак, бу ўрмон ёш экан!

— Баракалла, ажойиб ўрмон экан-а!— дейди Иудушка.

— Янги экилган,— деб тушунтиради Илья чол:— бу ўрмонни бувангиз марҳум Михаил Василий блан иконалар кўтариб бир айланиб чиқиб эдик. Қандай яхши ўсипти-я!

— Сенча бу ўрмон неча десятина келади?

— Ўша вақтда етмиш десятина келиб эди, ҳозир эса... у вақтларда хўжалик десятинаси эди, ҳозиргидан кўра бир ярим марта катта эди!

— Хўш, энди айтгинчи: ҳарбир десятинада неча туп дарахт бор экан?

— Худо билади!

— Мен, ҳар десятинасида олти юз-етти юз тупдан бўлса керак, деб ўйлайман. Эскичасига эмас, ҳозирдагича ҳисоблаганда, энди шошма-чи! Агар ҳар десятинада олти юз, майли олти юз элликтадан бўлсин, унда бир юз беш десятинада қанча туп бўлар экан?

Порфирий Владимирич, қалам блан қоғоз олиб, 105 ни 650 га кўпайтиради. 68. 250 туп бўлар экан.

— Энди, борди-ю бу ўрмонни... аралашича... сотиб юберсак, нима дейсан, ҳарбир тупига ўн сўмдан олсак бўлармикин?

Илья чол бош чайқайди.

— Кам!— дейди чол:— бу қанақа дарахтлар-а: ҳарбир тупидан иккита тегирмон хариси чиқади, ҳар қаерда ишлатса бўладиган катта устун чиқади, бундан ташқари ходалар, тўсинлар, шохлар... Сизча, тегирмон хариси қанча туради, дейсиз?

Порфирий Владимирич, бир тийингача аллақачон ҳисоблаб қўйган бўлса ҳам, ўзини билмасликка солади.

— Бу ернинг нархи блан бир хари ўн сўм туради, борди-ю Москвага олиб борилса, истаган баҳога сотса бўлади! Хари бўлганда ҳам яна қанақа хари денг, уч от қўшилса зўрга тортади! Яна ундан кичикроқ хариси,

ходаси, тўсинлари, ўтини, шохлари чиқади... Ҳарбир дарахтингиз кам деганда йигирма сўмга бориб қолади.

Илья чолнинг гаплари Порфирий Владимиричга жуда ёқди! Илья чол жуда ақлли ва садоқатли кишида! Умуман худо уни вазифасига яраша яратган-да! Унинг ёрдамчиси бўлиб Вавило чол (у ҳам аллақачон гўрга кирган) юрарди, бақувват одам деб ана ўшани айтса бўларди! Идорада келгинди Филипп (уни Вологдадаги қишлоқларнинг биридан бундан олтмиш йил аввал келтирганлар) мирза бўлиб ишларди; ўрмон қоровулининг ҳаммаси синалган ва тиришқоқ одамлардан; омбор ёнидаги итлар ҳам қопоғон! Хўжасининг мол-мулкини сақламоқ учун одамлар ҳам, итлар ҳам жонини фидо этишга тайёр эдилар!

— Қани оғайни, ҳисоблайликчи: ҳамма ўрмонни туп-туплаб сотганимизда қанча бўлар экан?

Порфирий Владимирич ичида: катта хари, кичик хари, хода, тўсин, ўтин ва шохларнинг қанча пул бўлишини яна ҳисоблаб кўради. Кейин кўпайтиради, жамлайди, ба'зибир касрини чиқариб ташлайди, ба'зибирига қўшади. Қоғоз рақамлар блан тўлиб кетади.

— Мана, оғайни, қарачи, қанча чиқди!— деб кўрсатди Иудушка ўзининг хаёлий чоли Ильяга қандайдир кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган рақамни; хўжасининг мол-мулкини ўзи ҳам ортдириб сўзлашга мойил бўлган Илья чол ҳам оғзини очиб юборди.

— Нечукдир кўпроққа ўхшайди!— деди у, хаёл суриб ва елкасини қимирлатиб.

Аммо Порфирий Владимирич, асло шубҳа қилмасдан, қиққилаб кулади.

— Қизиксан-а, оғайни! Мен бунга ўзимча айтаётганим йўқ, ҳисоб шундай чиқди... Ҳисоб деган илм бор, оғайни, ҳисоб... У сра ёлғон гапирмайди! Хўп, Уховшчинада иш тамом; энди Лисья Ямага борайлик, у ерга кўпдан бери борганим йўқ! Менча, ундаги деҳқонлар иш қилмасдан жуда эркинлашиб қолди дейман! Гаранька қоровул ҳам... биламан! Биламан! Гаранька яхши, тиришқоқ, ишончли қоровул-у, бунга айтмаса ҳам бўлади! Ҳарҳолда... У ҳам, бироз ишига бўшроқ қараётганга ўхшайди!

Улар, ҳечкимга кўринмасдан, жимгина қайинзор орқали зўрға-базўр юриб борадилар ва бирданига тўхтаб, нафасларини чиқармай турадилар. Йўл устида бир деҳқоннинг араваси ағанаб ётипти, деҳқон эса, араванинг синган ўқига тикилганича боши қотиб турипти, Кейин ўқни сўқди, ўзини ҳам бир сўқиб олди, «ҳай, бадбахт» деб қамчини блан отининг яғринига туширди, ҳарҳолда бирон чора кўриш керак-ку, кечгача ўтирадимиз энди, шундайича! Уғри деҳқон теварак-атрофга кўз ташлади, бирон одам йўқмикан деб қулоқ солиб тинглайди, кейин бопта бир қайинни танлаб болтасини олди. . . Иудушка эса нафас чиқармасдан писиб қулоқ солиб турипти. Қайин титради, чайқалди ва қарс этиб ерга қулади. Деҳқон ўққа боп қисмини тозалаб олмоқчи бўлган эди, броқ Иудушка фурсат келди, деди, писибгина деҳқоннинг олдига борди-да, кўз очиб юмғунча қўлидан болтасини тортиб олди. Қўлга тушган ўғри:

— Вой!— дейишга улгурди, холос.

— «Вой!» — деб масхара қилади уни Порфирий Владимирич.— Бировнинг дарахтини ўғирлаш мумкинми? «Вой!» эмиш, кимнинг дарахтини кесдинг?

— Кечиринг, тақсир!

— Мен, биродар, азалдан ҳаммани кечириб келаяпман! Худо олдида ўзим гуноҳқорман-у, бошқаларни айблайманми! Мен эмас, қонун айблайди. Кесилган дарахтни менинг қўрғонимга обориб қўясан, бунга қўшимча қилиб бир сўм жарима ҳам тўлайсан; ҳозирча болтанг менда туради! Йўқолмайди, оғайни, хотиржам бўл.

Порфирий Владимирич, ўрмон қоровули Гаранька тўғрисида боя айтган гапини Илья чолга амалда исбот қилиб кўрсатганидан мамнун бўлиб, хаёлида ўша жиноят содир бўлган жойдан тўппа-тўғри қоровулникига киради ва керагича унга насиҳат қилади, кейин қўрғонга қараб жўнайди ва йўлда келаётганида деҳқоннинг хўжаси сулисига тушган учта товугини ушлаб олади. Кабинетига келгандан кейин яна ишга киришади ва миясида алоҳида бутун бир хўжалик усули пайдо бўлади. Ўзига қарашли ерда кўкариб чиқаётган ва ўсаётган, экилган ва экилмасдан ўсаётган жаминки ўсимликлар пулга айлантиради ва унинг устига жарима пуллари ҳам қўшилади. Ҳамма одамлар ўғринчи дарахт кесучи

ва экинларни поймол қилучи бўлиб кетипти. Иудушка эса, бунга ташвишланиш бир ёқда турсин, аксинча, хурсандчилигидан ҳатто қўлларини бир-бирига ишқалайди.

— Поймол қилаберинглар, чироғларим, кесаберинглар! Менга қайта яхши,— деб хаёл сурарди у, мамнун бўлиб.

Яна бир варақ қоғоз олиб, яна ҳисоб қилабошлайди.

Бир десятина ерда қанча сули унади, агар деҳқон товуқлари уни поймол қилиб ташласа, деҳқонлар қанча жарима тўлайди!

— Сулини поймол қилиб ташласа ҳам, ёмғирдан кейин яна қаддини кўтариб қолади!— деб хаёлан яқунларди у.

Лисья Ямада неча туп қайин дарахти ўсади, агар деҳқонлар ўғирлаб кесиб олсалар, кесилган дарахтлар учун қанча жарима тўлар эканлар?

— Магар қайин кесиб олинса ҳам,— уни барибир ўтин қилиб ёқаман, демак ўтин кесиш ҳам йўқ!— деб хаёлан яна яқунларди, Иудушка.

Қатор-қатор рақамлар қоғозга сиғмайди; аввало сўмлар, кейин ўн сўмлар, юз сўмлар, минг сўмлар... Иудушка бу ишлардан шунчалик чарчайди ва айниқса ваҳимага тушадикки, терлаб пишиб стол ёнидан туради ва дам олиш учун ўзини диванга ташлайди. Аммо ғаламис хаёли бу ерда ҳам тинчлик бермайди ва бошқа енгилроқ мавзуни топади.

— Онажоним, Арина Петровна, жуда ақлли аёл эди-да,— деб хаёл суради Порфирий Владимирич:— талаб қилмоқни ҳам биларди, эркалатишни ҳам биларди — шунинг учун ҳам ҳамма унга жон деб хизмат қиларди! Аммо унинг ҳам қусурлари йўқ эмас! Марҳуманинг камчиликлари ҳам, ҳай, ҳай, кўп эди-я!

Арина Петровнани хотирага олиб ҳам улгурмасданоқ Арина Петровна унинг кўз олдига келиб босди; гўё у, жавоб бериш кераклигини билгандай, қадрдон ўғли ҳузурига гўрдан чиқиб кепти.

— Билмадим, чироғим, билмадим, нима айб қилдим экан сенинг олдингда!— деб, нучукдир қайғуриб айтарди у:— Эҳтимол, мен...

— Қўйинг, онажон, қўйинг! Гуноҳ бўлади!— деб

тортиниб ҳам турмасдан, унинг айбини очарди Иудушка:— агар бундай бўладиган бўлса, ҳамма айбингизни ҳозир юзингизга айтиб соламан! Нима учун сиз, масалан, ўша вақтда Варвара Михайловнани тиймадингиз?

— Қандай қилиб тияди киши уни! Ўзи воёга етган бўлса, ихтиёр ўзида эди-да, ахир!

— Йўқ, шошманг! Эричи, қанақа эди? Қари ва ароқхўр киши, я'ни, ҳалиги, нима эди... ундан бола бўлмас эди! Ваҳоланки Варвара Михайловнанинг тўртта боласи бўлди... қаердан келди бу болалар, айтинг-чи?

— Жуда ғалати гапни гапирасан-а! Гўё бунга мен сабабчидек!

— Сабабчи эмассиз-у, ҳарҳолда унга та'сир қилишингиз мумкин эди! Қулги ва ҳазил блан, «жоним-у», «азизим-у» деб насиҳат қилсангиз, қарайсизки, сиздан уялиб қутилиб қолар эди! Сиз эса доим аксинча! унақа-ю, мунақа! Варька-ю, Варька эмиш, қабиҳ-у, уятсизмиш! Ҳамма блан юради деб бутун атрофга гап тарқатдингиз! Ана шунинг учун. У... ўзи ҳам аксига оладиган бўлиб қолди. Алам қилади-я! Ҳозир Горюшкино қишлоғи бизда бўларди.

— Қўймадинг-да, Горюшкино деб!— дейди Арина Петровна, ўглининг айблашига жавоб тополмаганидан бўлса керак.

— Горюшкиносини бошимга ураманми! Менга ҳеч нарса ҳам керак эмас! Менга икона олдига шам қўйишса бас! Аммо ҳақиқатни олганда... Ана шундай, онажон, лом-мим демас эдим-ку, лекин на чора, катта гуноҳ қилдингиз-да, жуда катта!

Арина Петровна, хафа бўлганиданми, хижолат бўлганиданми, ҳеч жавоб қайтармасдан, қўлини силтайди, холос.

— Ёинки бошқа бир масалани олайлик,— деб давом қилдирди Иудушка онасининг хижолат чекканига мамнун бўлиб:— ўша вақтда нима учун Степан акамга Москвадан ҳовли сотиб олиб бердингиз?

— Зарур эди, чироғим, унга ҳам бир ҳисса чиқазиш керак эдику, қачон бўлса ҳам,— деб ўзини оқлар эди Арина Петровна.

— Акам уни сотиб-совурди, холос! Унинг фитначи,

тили заҳар ва беадаб эканлигини ҳам билардингиз. Бунинг устига дадамнинг Вологдадаги қўрғонини ҳам бермоқчи бўлган эдингиз-а! Шундай яхши қўрғонни-я! Чингилинг бир жой эди, ўрмончаси блан кўли ҳам бор эди... пўсти арчилган тухум сингари эди-я! Яхшики, мен ўша вақтда тўсқинлик қилган эдим... Вой, онажон, эй, гуноҳ эмасми бу ишларингиз-а!

— У ҳам ўғлим эди-да, ахир, тушунсангчи!

— Биладан ҳам, яхши тушунадан ҳам! Ҳарҳолда бундай қилиш керак эмасди! Ҳовлига-ку ўн икки минг сўм тўланган экан, қани энди ўша пул? Ана бу жойда ўн икки минг сўм пул куйиб кетди, аммам Варвара Михайловнанинг Горюшкино қўрғони ҳам кам деганда ўн беш минг сўм турарди... Анчагина пул бўларди-я!

— Қўйсанг-чи, хафа бўлма, худо ҳақи бас!

— Хафа бўлаётганим йўқ, онажон, мен ҳақиқатни айтаяпман... Тўғри гап, рост гап, ёлғон гапдан жоним чиқади! Ҳақиқат блан туғилганман, ҳақиқат блан аш-япман, ҳақиқат блан ўлиб кетаман! Ҳақиқатни худо ўзи ҳам яхши кўради, бизларни ҳам ўшанга ўргатади. Мана, масалан, Погорелкани олинг: уни яхшилайман деб қанча-қанча пулларни сарф қилдингиз... .

— Унда ўзим ҳам турдим-ку...

Иудушка онасининг афтига қараб, унинг роса қонхўр экансан-да! — демоқчи бўлганини билди, аммо ўзини билмасликка солди.

— Ҳарҳолда, турганингизда ҳам, бунчалик тузатиш зарур эмас эди... Иконалар солинган шкаф ҳозир ҳам Погорелкада турипти, кимники у? Кичкина от ҳам, чой сандиқчаси-чи... дадам борлигида мен уни Головлёво-да ўз кўзим блан кўрганман! Яхшигина сандиқча эди-я!

— Қўйсанг-чи!

— Йўқ, онажон, ундай деманг! У, бирданига кўзга кўринмаса ҳам, унда бир сўм, бунда ярим сўм, учинчи жойда тангамири... Қарабсизки, ... Айтгандек, шошмай туринг-чи, мен уни ҳисоблаб қўяқолайчи! Ҳисоб — савоб иш, у ҳеч ҳам ёлғон гапирмайди!

Порфирий Владимирич, ўзининг шафқатли онаси қанча зиён етказганини аниқ билиб олмоқ учун яна столи ёнига боради. У, чўт қоқади, қоғозга қатор-қатор

рақамлар ёзади, хуллас, Арина Петровнанинг айбини очадиган ҳамма тадбирларни кўради. Аммо Арина Петровнанинг бахтига яраша, унинг ўйноқи хаёли бир нарса устида узоқ тўхтаб туролмайди. Унинг миясига бир нарсани қўлга киритиш хаёли келади ва унинг диққатини бошқа томонга жалб қилади. Ҳалигина кўз олдида турган, Арина Петровнанинг тирикдек турган қиёфаси кўздан ғойиб бўлади, ёдидан ҳам чиқади, рақамлари ҳам чалкашиб кетади.

Порфирий Владимирич ер ўзига қандай даромад келтиришини кўпдан бери ҳисобламоқчи бўлиб юриб эди, ана энди энг қулай пайт келди. У, деҳқонларнинг доим муҳтожликда яшашини, доим қарзга пул олишини ва олган қарзини доим ортиғи блан тўлаб туришини яхши биларди. Айниқса улар, «арзимаиди» деб, меҳнатини аямайди, шунинг учун ҳисоб юргизганда уларнинг меҳнати ҳисобга киргизилмайди: фақат иззат-ҳурмат деб ҳисобланади. Рус мамлакатида бундай муҳтож халқ жуда кўп! Шу бугунгисини эплай олмай-диганлар, эртага нима бўлишини билмайдиганлар, қаёққа арз қилсалар ҳам, беҳуда эканини кўручилар, ҳарқаерда: бер! бер! деган гапдан бошқа сўзни эшитмайдилар. Ана Иудушка ҳам, худди ўшандай бечора одамларни қўлга туширадиган тузоғини қураар ва ҳар замонда хаёлий наші-намоларга берилар эди.

Апрель ойи. Одатдагича, бу маҳалда деҳқонларнинг ейдиган нарсаси йўқ. «Қишда бекор ўтириб, бор-йўқларингни еб қўйдиларинг-да, чироғларим! Энди кўклам келгач ўзларингни қантариб юрибсизлар!» деб, ўзича ўйларди Порфирий Владимирич. Худди шу пайтда, жўрттага қилгандай, бултурги дала ишларининг ҳисобкитобини тамомлаб қўйган эди. Февраль ойида энг охири ғалла ғарамлари янчилди, март ойида ғалла омборларга келтириб тўкилди, кейинги кунларда эса, жамики бор нарса дафтарнинг ўзига тегишли жойига ёзилиб қўйилган эди. Иудушка, дераза олдига келиб, ўтган-кетганни кузатиб турмоқда. Ана Фока деган деҳқон аравачаси блан узоқдаги кўприк устида кўринди. У Головлёвога буриладиган жойга етганда шошиб-пишиб жиловини тортди ва қамчиси йўқлигидан отни қўли блан урар эди.

— Шуёққа келмоқда!— деб шивирлаган Иудушка.— Отини қаранг-а! Ўлмай келаётганига ҳайронсан! Бир-икки ой боқса, қандай яхши от бўлади! Кейин йигирма беш ёнки ўттиз сўмга ҳам оларди.

Шу орада Фока хизматкорлар уйи ёнига келиб тўхтади, отини панжарага боғлади ва отига бир қучоқ пичан ташлаб, Порфирий Владимиричнинг одатда бу хил одамларни қабул қиладиган қизлар уйига кирди.

— Хўш, оғайни! Нима гап?— деб гап бошлади Порфирий Владимирич.

— Шундай, бироз жовдар деб келиб эдим, тақсир. . .

— Нега энди, ўзингникини еб бўлдингми? Ҳай, ҳай, чатоқ қилибсан-да! Арақни камроқ ичиб, кўпроқ ишлаб, худога сиғинганингда эди, еринг ҳам бошқачароқ қарар эди! Дон эккан бўлсанг, кейин қарайсанки, донинг икки-уч баравар кўпайиб жетипти! Қарзга ҳам олмас эдинг!

Жавоб қайтариш ўрнига Фока индамай жилмайиб қўйди.

— Сен худо узоқда-ю, кўрмайди деб ўйлайсанми?— дея Порфирий Владимирич маддоҳлик қилади:—Худо тепамизда, ҳамма жойда ҳозир. Мана ҳозир сен блан гаплашиб турибмиз, шуни ҳам кўриб турипти! У ҳамма нарсани кўради, ҳамма нарсани эшитади, фақат ўзини билмасликка-кўрмасликка солади. Бандалар ўз ақллари блан яшасинлар, улар мени эсга олармиканлар, кўрайчи!— дейди худо. Биз бундан фойдаланамиз, икона олдига шам олиб ёқиш ўрнига, арақ ичганимиз ичган! Ана шу сабабдан худо бизларга ғаллани кам беради, шундай эмасми, оғайни?

— Ҳеч шак-шубҳасиз! Ҳақ гап!

— Балли, ана энди сен ҳам тушуниб олдинг. Нега тушундинг? Шунинг учун тушундингки, худо сендан юзини ўгирипти. Жовдаринг кўп ҳосил берганда ҳам, барибир менинг олдимга келардинг, ана худо шундай. . .

— Ҳақ гап, агар бизлар. . .

— Шошма! Мен гапириб бўлай! Доимо шундай бўлади, оғайни, ўзини эсидан чиқаручиларнинг худо жазосини беради. Биз бундан нолимаслигимиз керак, чунки, бу бизнинг манфаатимиз учун қилинади. Бизлар худони эсдан чиқармасак, худо ҳам бизларни эсдан

чиқармасди. Ҳамма нарсани берарди: жовдарни ҳам, сулини ҳам, картошкани ҳам бераверарди! Ҳайвонларингга ҳам ризқ берарди,—отингга қара, қандай! Жони чиқай-чиқай деб турипти! Паррандаларинг бўлса, уларни ҳам кўпайтирарди!

— Ҳамма гапларингиз тўғри, Порфирий Владимирич.

— Аввало худони, сўнгра подшодан ҳурмат кўрганларни, масалан, помещикларни эсдан чиқазмаслик керак.

— Менимча, Порфирий Владимирич, ўзимиз ҳам...

— «Менимча» дейсан-у, яхшилаб ўйлаб кўрсанг, бошқача чиқади. Мендан жовдар сўраб келган экансан, айтиш туноҳ! Менга ҳурмат ва мурувватинг баланд: бундан икки йил аввал, эсингдами, менга ўроқчилар зарур бўлиб қолганда сизларга илтимос қилиб борган эдим? Қани, оғайнилар, бир ёрдам қилмасаларинг бўлмайди! деб, бу илтимосимга сизлар нима деб жавоб берган эдиларинг? Ўзимизникини ўришимиз керак! Ҳозир хўжайинларга ишлайдиган вақт ўтиб кетган, озодлик! деган эдингиз. Озодликка озодлигу, аммо жовдардан асар йўқ!

Порфирий Владимирич, нима деяркан деб, Фокага қаради, броқ Фока, қотиб қолгандай, индамай турарди.

— Жуда гердайгансизлар, шунинг учун ҳам омадларинг келмайди. Мана, масалан, мен: менга худо ҳам ин'ом-эҳсон қилади, подшо ҳам марҳамат қилади, лекин мен сра мақтанмайман! Нега мақтанай! Мен кимман! Қурт-қумурисқадан ҳам пастман! Тьфу! Шунинг учун худо менга шафқат қилди! Ўзим ҳам худога тэатибодат қилдим, подшога ҳам яхшилиқ кўрсатдим!

— Мен-ку, Порфирий Владимирич, помещиклар замонида тузук эканлигига жуда яхши тушунаман-а! —деб хушомадгуйлик қилади, Фока.

— Ҳа, оғайни, бир вақтлари замон сизларники эди! Ўйнардиларинг, кулардиларинг! Жовдарингиз ҳам бор эди, бедангиз ҳам, картошкангиз ҳам, ҳамма нарсангиз ҳам бўлар эди! Ҳа, энди, ўтган ишга салавот! Менинг унда қасдим йўқ; мен, оғайни, ўроқчилар тўғрисида аллақачон эсимдан чиқазган эдим, фақат гап келиб қолиб айтдим! Хўш, жовдар керак бўлиб қолди дейсанми?

— Ҳа, жовдар деб эдим ...
— Сотиб олмоқчимисан?
— Сотиб олиш қаёқда! Янгиси пишганча қарзга-да!
— Аттанг! Жовдарнинг бозори чаққон бўлиб турипти-да, оғайни! Сенга нима дейишни ҳам билмай қолдим-ку ...

Порфирий Владимирич, гўё: «ёрдам қилиш кераг-у, лекин жовдарнинг бозори чаққон» деб, нима қилишни билмаган кишидек, бироз ўйланиб қолди.

— Бўлади, оғайни, қарзга ҳам бериш мумкин,— деб ниҳоят гап бошлади: — лекин, тўғриси айтсам, сотадиган жовдарим ҳам йўқ, чунки худо берганини сотишни ёмон кўраман! Қарзга бўлса—бошқа гап, униси бемалол. Мен-ку, оғайни, биламан: бугун мен сенга ёрдам қилсам, эртага сен менга ёрдам қиласан! Бугун менда орғиқча экан — олавер, қарзга олсанг олавер! Ярим ботман истасанг, ярим ботмон ол! Чорак ботмон керак бўлса, чорак ботмон ол! Эҳтимол, эртага шундай бўлиб қоларки, мен ҳам сенинг эшигингга бориб, Фокажон, ярим ботмон жовдар қарз беринг, ейдиган ҳеч нарсам йўқ деярман.

— Бе, тақсир! Сиз борармидингиз! ..

— Мен-ку бормайман, мисол учун айтаяпман ... Дун'ёда, оғайни, бундан ҳам ғалати гаплар бўлади! Ана газеталарда ёзадилар, Наполеон қандай зот эди, у ҳам нома'қулчилик қилди, уддасидан чиқаолмайдиган ишни қилди. Шунақа, оғайни. Сенга қанча жовдар керак ўзи?

— Агар хўп десангиз, ярим ботмон.

— Ярим ботмон ҳам мумкин. Аммо бошдаёқ сенга айтиб қўйай: ҳозир жовдарнинг бозори чаққон, жуда ҳам чаққон! Энди бундай қиламиз: мен сенга чоракам бир ботмон жовдар бераман, саккиз ойдан кейин сен менга тўппа-тўғри бир ботмон қилиб қайтарасан. Мен фойда қўшиб олмайман, ҳозир жовдарнинг бозори чаққон бўлгани ва ўз жовдаримдан олган фойданг учун менга чорак ботмон қўшиб берасан.

Иудушканинг бу шартини эшитган Фоканинг қути учди; бирпас елкасини қимирлатиб, ҳечнима деёлмай туриб қолди. Ортиқроқ сўрамадингизми, тақсир? — деди у ниҳоят, қўрққансимон.

— Агар ортиқроқ бўлса бошқадан олақол! Мен, оғайни, бировни мажбур қилаётганим йўқ, рост айтаяпман. Мен сени чақиртириб келганим йўқ, сен ўзинг мени қидириб келдинг. Сен сўрадинг, мен жавоб қилдим. Шунақа, оғайни!

— Шунақа-ку, лекин, саккиз ой ичида ботмон қилиб бериш ортиқроқ эмасми?

— Бе! Мен сени ҳали тўғри, инобатли деҳқон деб юриб эдим. А хўп, менга ҳам керакми, ахир, айткинчи? Тирикчилигимга қаердан олиб харажат қиламан? Биласанми, қанча харажатларим борлигини? Харажатларимнинг, оғайни, чегараси йўқ. Бирига бер, иккинчисини қондир, учинчисига ма! деб олдига чиқариб қўй. Ҳаммасига ҳам керак, ҳаммаси ҳам Порфирий Владимиричга тикилинч қилади, ҳамма учун Порфирий Владимирич жон куйдирсинми! Шуниси ҳам борки, агар мен жовдаримни олиб сотарга берганимда, нақд пул санаб олардим. Пул, оғайни, яхши нарса. Пулни мен банкка ижарага берсам фойдасини олиб ўтиравераман! Ғам ейиш ҳам йўқ, ташвиш тортиш ҳам йўқ, купонини йиртиб бердим; марҳамат, пулни олинг! Жовдарга эса, қанча овора бўлишим керак, кетидан юришим керак, ғам ейишим керак! Унинг қанчаси қурийди, қанчаси тўкилади—чочилади, қанчасини сичқон ейди! Йўқ, дўстим, пулдан ма'қули йўқ! Мен аллақачон эсимни йиғиб олишим керак эди! Аллақачон ҳаммасини пулга айлантириб, бу жойлардан жўнаб кетишим керак эди!

— Порфирий Владимирич, бизлар блан тураверинг.

— Жоним блан-у, лекин қувватим йўқ. Илгариги қувватим бўлганда-ку турардик ҳам, тортишардик ҳам! Йўқ, дўстим, тинч ўтирадиган пайт келиб қолди! Троица-Сергий ибодатхонасига бориб, сўфи бўлиб ётаман, ҳечким мени кўрмайди ҳам, эшитмайди ҳам. Ўзимга ҳам яхши бўлади: тинч, тўғрилик, жимжитлик, ғалваси ҳам йўқ, ғовури ҳам йўқ, худди жаннатдагидек!

Хуллас, Фока қанча уриниб кўрса ҳам, иш Порфирий Владимирич айтгандек битадиган бўлди. Лекин унга бу ҳам оз кўринди: Фока қарз шартларига энди рози бўлай деб турганида, қандайдир Шелепиха масаласи келиб чиқди. Бир десятинагина ер бор эди, шуни ҳам ўриб берганда бўларди-я ...

— Мен сенинг илтимосингни бажараяпман, сен ҳам менинг илтимосимни ерда қолдирмайсан,—деди Порфирий Владимирич:—Мен буни фойда ҳисобига деягганим йўқ, фақат илтимос қилаяпман! Худо ҳаммага ёрдам қилади, бизлар эса, бир-биримизга қарашамиз! Сен бир десятина ерни ҳаш-паш дегунча ўриб берасан, мен сени умрбод ёд қиламан! Мен, оғайни, содда кишиман! Сен менга бир сўмлик хизмат қилсанг, мен сенга...

Порфирий Владимирич, суҳбат тугаганини билдириб, ўрнидан туради ва черковга қараб ибодат қилади. Уни кўриб, Фока ҳам чўқинабошлайди.

Фока кетади; Порфирий Владимирич бир варақ қоғоз олади ва чўтни олдига қўйиб, чаққонлик блан қарсиллатиб чўт қоқади... Аста-секин қатор-қатор рақамлар пайдо бўлади. Иудушка астойдил ишга чўмади; чўт қоқишдан тўхтаб, чаққонлик блан қоғозга рақам ёзишга ўтади, қоғоздан яна чўтга кўчади. Рақамлар борган сари ортади...

Ҳисоб-китоб

Декабрь ойининг ўрталари; атрофда бепоён қор денгизи, ҳамма нарса қотиб қолгандай, бир кечада шунчалик қор тушибдики, йўлда кетаётган деҳқон отлари бўш чанани зўрға судрайди. Головлёво қўрғонига борадиган йўлни таниб ҳам бўлмайди. Порфирий Владимирич келди-кетдилар блан сра иши бўлмаганидан куздаёқ кўча дарвозаси ва кўча эшигини михлатиб ташлади ва қатнаш учун фақат қизлар уйдаги эшик блан ён томондаги дарвозаларни очиқ қолдирди.

Эрта блан соат ўнбир. Иудушка, устига чопон кийган, деразага бепарволик блан қарайди. У, саҳарда уйқидан туриб олиб, уйда уёқдан-буёққа юрди, ниманидир ўйлади, хаёлий даромадларини ҳисоблади; кейин рақамларни чалкаштириб юбориб, чарчаб қолди. Қўрғонининг рўпарасидаги серҳосил мева боғи ҳам, боғ орқасидаги қишлоқ ҳам қор тагида қолиб кетган. Кечаги қор бўронидан кейин, бугун кун совуқ, қорда акс этган офтоб нурлари Порфирий Владимиричнинг кўзларини қамаштирарди. Ҳовлида жимжитлик, хизмат-

корлар томонида ва оғилхонада ҳечқандай ҳаракат йўқ, ҳатто деҳқонлар қишлоғи ҳам ҳаёт йўқдек кўринар эди. Фақат попнинг мўрисида чикаётган кўксимон тутун Иудушканинг диққатини жалб этади.

— Соат ўнбир бўлса ҳам, попнинг хотини овқатни тайёрламапти. Бу попларнинг оғзидан овқат узилмайди,— деб ўйлади, у.

Шундан кейин Иудушка: бугун иш куними, ё ҳаётми, оддий кунми, ё дам олиш куними, попнинг хотини нима овқат пишираётган экан?— деб хаёл сурган пайтида, унинг диққатини бошқа бир нарса жалб қилади. Нагловка қишлоғидан келадиган тепаликда бир нарсанинг қораси кўринади ва бу қора нуқта катталашиб боради. Порфирий Владимирич бу қора нуқтага тикилади ва ўзига минг хил бекорчи саволларни беради: Қим бўлди экан? Бирон деҳқонми ёки бошқами? Бошқа келадиган киши йўқ, демак деҳқон экан... Ҳа, ростдан ҳам деҳқон экан-ку! Нега келаётган экан? Агар ўтинга деб келаётган бўлса, Нагловканинг ўрмони нариги томонда... демак, доғули бизникига ўғирликка келаётган экан-да! Агар тегирмонга борадиган киши бўлса, Нагловка қишлоғидан чиққандан кейин ўнг томонга бурилиши керак эди... Эҳтимол, попникига келаётгандир? Бирон одам ўлаётган ёинки ўлиб қолган бўлса?.. Балки биронтаси туққандир? Қимнинг хотини туққаникин? Нениланинг қорнида куздаёқ бор эдику, лекин ҳали эртароқ бўлса керак... Агар ўғил бола туғилган бўлса кейинчалик рўйхатга илинади, Нагловкада сўнги рўйхат бўйича қанча жон бўлганини текшириб кўрадилар. Борди-ю қиз туғилган бўлса, уни ҳисобга ҳам олмайдилар, умуман... Ҳарҳолда аёлларсиз ҳам бўлмайди... тьфу!

Иудушка бир туфлаб олиб, ёмон хаёллардан сақлашин дегандек қилиб, иконаларга тобинади.

Агар Нагловка томонида кўринган бу қора нуқта бир кўриниб, йўқолганда эди, у, шундай хаёлларни миясига келтираверарди; аммо бу қора нуқта борган сари катталашиб, ниҳоят черков томонига борадиган йўлга бурилди. Энди у иккита от қўшилган чодирли чана келаётганини очик кўрди. Ана у, тепаликка чиқди ва черков блан бараварлашди («хатиб эмасмиқан?»)

деб ўйлади у.— Попникида ҳали овқат ҳам гайёрмас!»), ана энди ўнг томонга бурилди ва тўппа-тўри қўрғонга қараб йўл олди: «бизникига экан-да!» Порфирий Владимирич, ўткинчи мени кўрмасин дегандай, чопонининг тугмасини қадаб, ўзини дераза олдидан четга олди.

Унинг айтгани келди: чана қўрғон олдига келиб, ён томондаги дарвоза ёнида тўхтади. Ёшгина бир аёл чанадан сакраб тушди. Унинг кийими мавсумга боп эмасди: шаҳарчасига тикилган пахталик пальтоси иссиқ учун эмас, фасон учун бўлса керак, барралари ҳам осилиб турипти, лекин ўзи совуқ қотганга ўхшайди. Кутиб оладиган ҳечким бўлмаганидан бу аёл қизлар уйига томон югурди ва бир лаҳзадан кейин қизлар уйининг эшиги, сўнгра бошқа бир эшик қарсиллаб ёпилди, ундан кейин ҳамма уйларда ҳаракат бошланди.

Порфирий Владимирич кабинети эшиги ёнида туриб қулоқ солар эди. У кўпдан бери бегона кишини кўрмаган ва умуман кўнчиликдан бегоналашиб қолган эди, шунинг учун у, бироз ҳовлиқиб қолди. Чорак соат вақт ўтди, эшик ҳамон очилиб-ёпилар, лекин унга ҳали ҳам хабар беришмасди. Бундан янада баттарроқ ҳовлиқабошлади. Демак бу яқин қариндошлардан бири бўлиб, меҳмондорчиликка келганини билдириши шарт эмасдек кўринарди. У, эслай бошлади, лекин эси жойида эмас эди. Унинг Володька, Петька деган ўғиллари, Арина Петровна деган онаси бор эди... аммо улар аллақачонлари ўлиб кетишган! Бултур кузда Горюшкино қўрғонига аммаси Варвара Михайловнанинг Надька Галкина деган қизи кўчиб келган эди, эҳтимол ўша бўлса! Йўғ-е, у ҳам бўлмаса керак, чунки у, бир маҳал головлёвлар мулкига қўл чўзиб кўрган эди, лекин уддасидан чиқолмади! «Келолмайди у! Юраги бетлай олмайди!» деб такрорларди у ва Галкина келиши мумкин деган фикр миясига келса жони чиқарди. Тагин ким бўлдикин?

Шундай деб хаёл суриб турган пайтда, Евпраксея-хон эшик ёнига келиб:

— Погорелкали қиз, Анна Семеновна келди,— деб хабар қилди.

Росгдан ҳам бу Аннинька эди. Аммо, у, таниб бўлмайдигач даражада ўзгариб кетганди. Илгариги сафар я'ни Арина Петровнанинг вафотидан кейин Головлёвога биринчи марта келганида лоладай очилиб турган, шахло кўз, кўкраги ўсган ва сочи узун, чиройли, қадди-қомати келишган, ўйнақилаб турган ёш қиз эди, броқ бу сафар кўкраклари чўккан, ориқ ва юзи касалсимон, суст ҳаракат қиладиган, қандайдир букчайган заиф бир аёл эди. Ҳатто илгариги келишган сочлари ҳам энди хунук кўринар, озганликдан кўзлари аввалгидан каттароқ кўринар ва ярқираб турар эди. Евпраксеяхон унга узоқ тикилиб тургандан кейингина таниди.

— Хоним! Сизмисиз?— деб қичқириб юборди у.

— Мен. Нима бўлипти?

Аннинька, шундай деб, жилмайиб қўйди, гўё мени шу тарзда тоза бошлади!— демоқчи бўлди.

— Тоғам эсон-омонмилар?— деб сўради у.

— Тоғангизга нима бўларди! Жойидалар... Фақат, худога шукур, шундай яшайдиларки, ҳар замонда бир кўрасиз!

— Нима бўлди?

— Ҳечнарсга бўлгани йўқ-ку... зерикиб бир тарзи бўлиб қолган бўлсалар керак...

— Ҳатто, гап сотмайдиган бўлиб қолдимиз?

— Ҳозир, хоним, индамайдилар. Илгари доим гапирардилар, энди бирданига индамас бўлиб қолдилар. Ба'зан уйларида ўз-ўзлари блан гаплашганларини ва ҳатто кулганларини ҳам эшитиб қоламиз, буёққа чиқсалар, гапирмайдилар. Марҳум акалари Степан Владимирични ҳам тилга олганларини эшитдик... Доим хурсанд эдилар, ҳозир индамас бўлиб қолдилар. Сиз, ўзингиз соғ-саломатмисиз?

Аннинька жавоб ўрнига қўл силтади.

— Синглингиз эсон-омон бормилар?

— Бир ойдан бери Кречетоводаги катта йўл бўйида гўрда ётипти.

— Худоё ўзинг сақла! Йўл бўйида?

— Ма'лумки, ўз-ўзини ўлдирганларни шундай кўмадилар.

— Ё раббим! Ҳали қиз чоғи эди-я, бирданига ўз жонига ўзи қасд қилипти... Нега бундай бўлди-а?

— Ҳа, олдин «қиз эди», кейин ўзини заҳарлапти, холос. Менинг юрагим чидамади, яшашни истадим! Сизларнигина келдим! Узоқ турмайман, хотиржам бўлинглар... мен ҳам ўламан!

Евпраксеяхон, ҳеч нарса тушунмагандай, унга тикилди.

— Нега менга тикилаяпсиз? Яхши эканманми? Энди, бўлганим шу... Айтгандек, бу тўғрида кейин... кейин гаплашармиз... Ҳозир эса чанакашни ора очиқ қилиб, тоғамга хабар берсангиз бўларди...

Шундай деб, у чўнтагидан эски кармонини олиб, ундан иккита сариқ қоғоз чиқарди.

— Мана бу менинг мулким!— деди у, эски чамадонини кўрсатиб:— ҳаммаси шунда: ота-бободан қолгани ҳам, ўзим топганим ҳам! Жуда совуқотдим-а, Евпраксеяхон! Ҳамма ёғим оғрийди, зирқирамаган сугим йўқ, бунинг устига совуқни қаранг... Келаяпман, фақат: Головлёвога етиб олиб, иссиқда ўлақолсам экан деб ўйлайман. Менга арақ керак эди... сизда борми?

— Ундан кўра, хоним, чой ичганингизда бўларди, ҳозир самавор қайнайди.

— Йўқ, чойни кейин ичарман, ҳозир арақ бўлса... Сиз ҳозирча арақ тўғрисида тоғамга индаманг... Кейин ҳаммаси ўз-ўзидан маълум бўлиб қолар.

Ошхонада чой ҳозирлангунча Порфирий Владимирич ҳам пайдо бўлди. Уни кўрганида Аннинька ҳам жуда ҳайрон қолди: у жуда ориқлаб, ранглари ўчиб, ғалати бўлиб қолган эди. У, Аннинька блан жуда ғалати кўришди: очикдан-очиқ совуққонлик кўрсатмаса ҳам, сен блан ишим йўқ, дегандай эди. У худди аллақачонлари бажарган рольдаги сўзларини хотирга олучи артист сингари зўрға сўз топиб гапирар эди. Умуман у, ҳозир зарур бир иши бор киши-ю, унга кишилар халал бераётгандай, паришон хотир эди.

— Ана, сен кебқобсан-да!— деди у.— Нима истайсан? Чойми, кофеми, буюравер!

Илгари қавм-қариндошлар бир-бирлари блан учрашганда одатда Иудушка хуш омад эди, аммо бу сафар Аннинька хуш омадлик кўрсатди. Унинг юраги сиқилиб қолган бўлса керакки, ўзини Порфирий Владимиричнинг бағрига ташлаб, уни қучоқлаб олди.

— Тоғажон! Мен сизникига келдим! — деб қичқирди-да, йиғлаб юборди.

— Жуда соз! Марҳамат! Жойимиз бемалол, тура берасан!

— Касалман, тоғажон! Жуда қаттиқ касалман!

— Касал бўлсанг, худога сиғиниш керак! Мен ўзим ҳам, қачон касал бўлсам, худога ёлвориб тузаламан!

— Мен, тоғажон, сизникига ўлай деб келдим!

Порфирий Владимирич унга тикилиб қаради ва лаблари бироз кулимсираб қўйди.

— Бўладиганинг бўпти!— деб секингина шивирлаб қўйди, у.

— Ҳа, бўладиганим бўлди. Любинька эса «бўлиб қолди» ва ўлиб кетди, мен эсам, кўриб турибсиз... Ҳали ҳозирча тирикман!

Любиньканинг ўлганини эшитиб, Иудушка чўқинди ва шивирлаб ибодат қилабошлади, Аннинька эса, стол олдига ўтириб, столга таяниб черков томонига қараб, ҳўнграб йиғлади.

— Йиғлаш, койишлар — гуноҳ!— деб насиҳат қилди Порфирий Владимирич:— христианлар расм-одати-ча, биласанми, нима қилиш керак? Йиғлаш эмас, ўтган ишга салавот дейиш керак, худодан умидвор бўлиш керак, ана шунда христианларча бўлади!

Аммо Аннинька стулга суяниб:

— Ҳай, энди нима қилишимни ҳам билмай қолдим! Билмай, билмай, билмай!— деб такрорлай берди.

— Башарти сен синглинг учун мунчалик қайғураётган бўлсанг, бу ҳам гуноҳ,— деб насиҳатини давом қилдирди Иудушка,— ака-укаларни яхши кўрмоқ савоб иш бўлса ҳам, лекин биттасини ёки бирнечтасининг бу дун'ёдан у дун'ёга кетиши худога ма'қул бўлар экан...

— Йўқ, тоғажон, йўқ! Сиз тоға, меҳрибондирсиз-ку-а? Айтингчи, меҳрибонмисиз?— деб Аннинька ўзини яна унга ташлади ва уни қучоқлаб олди.

— А хўб, меҳрибонман! Айтабер! Бирон нарса демоқчисаями? Закусками? Чойми? Қаҳвами? Айтавер? Буюравер!

Шу тобда Анниньканинг эсига Головлёвога биринчи келишида тоғаси ундан «бузоқ гўшти истайсанми?»

Ўчқа гўшти истайсанми? — Картошка истайсанми?» — деб сўрагани эсига тушди ва бу ерда бошқа кўнгил овутиш йўли йўқлигини англади.

— Раҳмат, тоға,— деди у, яна стол яқинига ўтириб: — менга бўлак ҳечнима керак эмас. Мен ҳамма нарсадан мамнун бўламан.

— Агар мамнун бўлар экансан, худога шукур! Погорелкага ҳам борасанми?

— Йўқ, тоға, мен ҳозирча сизникида турмоқчиман, сиз бунга розимисиз?

— Худо сақласин! Туравер! Менинг Погорелка тўғрисида сўраганимнинг ма'носи шуки, агар уёққа борадиган бўлсанг, от-чана тайёрлашга буюрмоқчи эдим...

— Йўқ! Кейинроқ! Кейинроқ!

— Жуда сөз. Кейинроқ борарсан! Ҳозирча бизлар блан туравер! Рўзгорга қарашарсан, чунки ўзим ёлғизман! Бекачим бўлса,— деб Иудушка чой қуяётган Евпраксеяхонни нафрат блан имлаб кўрсатди: — хизматкорлар блан ўйнаб юргани юрган, ба'зан бировни чақириб топодмайсан, бутун қўрғонда ҳечким бўлмайди! Ҳозирча хайр, мен уйимга кирай. Ибодат ҳам қиламан, ишимни ҳам қиламан, кейин яна ибодат қиламан... Ана шундай, чироғим! Любинька қачон вафот қилди?

— Бир ойча бўлди, тоға.

— Ундай бўлса эртага эрталаб черковга бориб ибодат қилайлик ва дуоий-фотиҳа этайлик... Хайр бўлмасам! Чой ичкин, йўл юриб келгансан, агар таом истасанг, таом буюртиргин. Овқат маҳалида яна кўришармиз. Гаплашармиз, суҳбатлашармиз; бирон нарсаси истасанг, буюрамиз, истамасанг — йўқ!

Қариндошларнинг биринчи қувончли учрашуви ана шундай ўтди, ўзининг қисқагина умрида икки марта зўрға-базўр қутилиб чиқиб кетган кўнгилсиз Головлёвода Аннинька ана шу тарзда янги ҳаёт бошлади.

Анниньканинг ишлари тезда орқага кетди. Головлёвода биринчи (бувиси Арина Петровнанинг вафотидан кейин) келганида ҳосил бўлган: мен «бой қизи»-

ман, ер-сувим бор, меҳмонхона ва мусофирхоналардаги иссиқ ва шовқун-суронлар бўлмайдиган, отхона ва арақ ҳидлари келмайдиган, кўп ичганлик сабабли овози ўчган ва кўзлари шишган ҳалиги «мўйловли» бадбахт бостириб кирмайдиган (у, Аннинькага нималар демас эди, унинг олдида нима қилиқлар қилмас эди-я!) ўз маконим бор деган фикри Головлёвдон чиқиб кетган замон миясидан учиб кетди.

Ўша вақтда Аннинька Головлёвдон тўппа-тўғри Москвага борди ва ўзи блан сингиси хазина ҳисобидаги театрға олиншига ҳаракат қилабошлади. Шу мақсадни кўзда тутиб у, ўзи ўқиган институтнинг директори бўлган хонимга ҳамда ўзининг ба'зибир институтдош ўртоқларига ҳам мурожаат қилган эди. Аммо ҳар ерда ҳам унга ғалати қарар эдилар. Хоним бошда унга хайрихоҳлик кўрсатган бўлса ҳам, лекин унинг вилоят театрида ўйнаганини эшитгандан кейин, бирданига тусларини ўзгартди; ўртоқлари эса, кўпчилиги эрга теккан аёллар бўлиб, унга шундай орсизлик блан ҳўмрайиб қарадилар, Аннинька индамасликка мажбур бўлди. Фақат, бошқаларидан кўра бир меҳрибонроғи хайрихоҳлик кўрсатини мақсадида:

— Айткинчи, жоним, сиз артисткалар безаниш бўлмасида кийинганингизда камарингизни офицерлар бойлаб қўяр экан, шу гап тўғрими? — деб сўради.

Хуллас, унинг Москвада қолиш ҳаракатлари беҳуда кетди. Аммо тўғриси айтиш керакки, унинг қобилияти ҳам пойтахт саҳнасида муваффақият қозонарли даражада юқори эмас эди. Ўзи ҳам, ҳали Любинька ҳам унчалик қобилиятли артисткалардан бўлмасдан, балки умр бўйи бир рольни бажарадиган чаққон артисткалардан эдилар, холос. Аннинька «Перикола» да, Любинька «Бинафша» ва «Эски замон полковниги» деган асарларда яхши ўйнарди. Кейин улар нимага киришсалар ҳам, доим «Перикола» ва «Бинафша» дагига ўхшатиб бажарар ва аксари эса, рольни бутунлай чиқараолмасдилар. Аннинька «Гўзал Елина»ни ҳам ўйнарди (хизмат вазифасини бажариш юзасидан бу рольни тез-тез ўйнаб туришга тўғри келар эди); у кулранг сочи устига оловранг улама соч қўярди, беллигача олди очиқ кўйлак киярди, лекин шунда ҳам

унинг роли ланж ва яхши чиқмас эди. «Елина»дан кейин у «Қиролича Герольштейнскаянинг ше'рларидан бир парча»га кўчди; бунда яхши ўйнамаслик устига спектакльнинг бема'ни қўйилганлиги қўшилиб, бутунлай хунук натижа чиқди. Ниҳоят у, «Бозор қизи» деган Клеретта ролини ўйнаган эди, лекин бунда тамошабинларни ҳайрон қолдираман деб, ролини «дўндириб» бажарганлиги натижасида содда вилоят тамошабинларига унинг ўйини жуда ҳам хунук кўринди. Умуман, Аннинька ҳақида: бу, овози тузук, ўзи чаққон бир артистка, деган фикр туғилган эди ва шу блан бирга, унинг ташқи қиёфаси ҳам чиройли бўлганидан, вилоят шароитида муваффақият қозонса эҳтимол эди. Шу холос. Унинг шуҳрат қозонишига имконият берадиган бошқа хил сифатлари йўқ эди. Ҳатто вилоят тамошабинлари орасида ҳам унинг мухлислари кўпинча ҳархил ҳарбийлардан иборат бўлиб, уларнинг бутун талаби саҳна орқасига бемалол ўтиш эди. Пойтахт саҳнасига уни фақат юқоридан буйруқ бўлгандагина қабул қилишлари мумкин эди ва унда у, тамошобинлардан «дугторчи аёл» деган паст лақабни оларди, холос.

Вилоятга қайтишга тўғри келди. Москвада Аннинька синглиси Любинькадан хат олди; бу хатда айтилишича, уларнинг труппаси Кречетовадан губерня шахари Самоваровга кўчиб борган, бунга Любинька жуда хурсанд бўлган, чунки ундаги ер-сув маҳкамасининг бир амалдори блан танишиб олган экан ва бу амалдор Любинькага шунчалик хуштор бўлганки, Любиньканинг кўнгли нимани истаса, ўшани муҳайё қилмоқ учун «хазина пулини ўғирлашга ҳам тайёр» экан. Ҳақиқатан ҳам, Самоваровга келгандан кейин кўрса, синглиси анчагина яхши шароитда турипти ва енгилтаклик блан, саҳнада ўйнашни ташлашга қарор берипти. Аннинька келганида Любиньканинг «дўсти», маҳкама амалдори Гаврила Степанич Люлькин ҳам ўша ерда экан. Бу киши эса, яқиндагина чиройли бўлган, лекин ҳозирда бироз қайтган, исте'фодаги отлич аскар штабс-ротмистри эди. Унинг афти-башараси яхши, қилиқлари яхши, фикри яхши эди ва шу блан бирга у, маҳкаманинг пулига қўл чўзишга қўрқар деб

ҳам айтиб бўлмас эди. Любинька опасини жуда хурсанд бўлиб кутиб олди ва ҳовлисида Аннинька учун махсус уй тайёрланганини айтди.

Аммо Аннинька яқиндагина «ўз маконига» бориб келиши натижасида ҳафа бўлиб қолди. Опа-сингил ўртасида нари-бери гаплар ўтди ва кейин аразлашиб қолишди. Шу кезде воплинлик попнинг артисткаликда «иффатни» сақлаш қийин, деган гапи Анниньканинг эсига келиб қолди.

Аннинька меҳмонхонага ўрнашиб, синглиси блан бутун алоқасини узди. Пасха байрами ўтди; бир ҳафтадан кейин спектакллар бошланди; Аннинька синглиси ўрнига Қозон шаҳридан Налимова деган янги артистка чақирилганидан хабардор бўлди; бу артистка унчалик тузук бўлмаса ҳам, лекин тан ҳаракатига уста экан. Аннинька одатдагича «Перикола» ролини бажариб, Самоваров тамошабинларини жуда қўйил қилди. Меҳмонхонага қайтиб келса, ўз бўлмасида бир пакет ётганини кўрди; ичини очиб қараса — ундан бир юз сўмлик пул блан: «зарур бўлса — яна шунча юборилади. Нафис моллар савдогари Кукишев» деб ёзилган бир хат чиқди. Анниньканинг жаҳли чиқди ва меҳмонхонанинг эгасига шикоят қилди, лекин меҳмонхона эгаси: Кукишевнинг бу ерга келган барча артисткаларни ҳам шундай табриклаш «одати» бор деб тунтирдирди ва у, мўмин киши, шунинг учун ундан ҳафа бўлиш керак эмас, деб қўйди. Аннинька шу кенгашни мақул топиб, пакет ичига пул блан хатни солиб ёпиштирди ва эртасига эгасига қайтариб юбориб, хотиржам бўлди.

Аммо Кукишев меҳмонхона эгаси айтгандан ҳам ашаддийроқ экан. У, ўзини Люлькининг дўсти ҳисоблар ва Любинька блан ҳам дўстлик алоқаси бор экан. У киши бадавлат одам бўлиб, бундан ташқари, Люльки сингари, шаҳар бошқармасининг а'зоси сифатида шаҳар ҳазинасига жуда қўли яқин эди. Бундан ташқари у, ўша Люлькинга ўхшаш довюрак эди. Унинг ташқи қиёфаси ҳам чиройли бўлиб, одамни қиқизтирарли эди. Чунончи, шеърларда айтилган Машачинг далада мева қидириб юрганда топиб олган қўнғизи:

Қора мўйлов қўнғизим!
Жингалак соч экансан,
Қора қошли экансан,
Сендир менинг азизим!

га ўхшар эди.

Сўнгра у, ўзининг қадди-қоматига ишониб ва Любиньканинг, мен ҳам ёрдамлашаман, деб тўғридан-тўғри ва'да берганидан дадилланиб, ўзини таваккал қилиб киришмоққа ҳақли деб санади.

Умунан, Любинька ўзига бепарво бўлса керак, чунки унинг тўғрисида Анниньканинг иззати нафсига зид келадиган ҳархил миш-миш гаплар кўп тарқалган эди. Айтишларича, Любиньканикида ҳар кун ярим кечадан эрталабгача айш-ишрат базмлари бўлиб турармиш. Бу мажлисларда Любинька ўзи бошчилик қилармиш ва ўзини «Циганка» қиёфасида, ярим яланғоч ҳолда (бу кезде Люлькин ўзининг маст-аласт ўртоқларига хитоб қилиб: уни қаранглар! Кўкракларидан айланай! дер) сочларини қўйиб юбориб, қўлида гитара блан:

Мен қандай роҳатда яшайман
Бу хуш мўйлов йнгит блан!

деган ашулаларни айтармиш.

Бу гапларни эшитган Аннинька ҳаяжонга тушар эди. Уни энг ҳайратда қолдирган воқиа Любиньканинг мўйлов ҳақидаги ишқий қўшиқни худди Москвадаги Матрёша сингари циганларча қилиб айтиши эди! Аннинька синглиси тўғрисида доимо тўғри фикрда эди ва агар унга, масалан, Любинька «Эски замон полковниги» даги лапарни «бетақлид» айтади десалар, албатта, буни табиий деб биларди ва унга ишонарди. Бунга ишонмаса ҳам бўлмасди, чунки ҳам Курск, ҳам Тамбов, ҳам Пенза тамошабинлари Любинька ўзининг паст овози блан подполковник бўлишни истаб, қандай бетақлид арз этганини ҳамон эсидан чиқармайди... Аммо Любиньканинг Матрёша сингари циганча қўшиқ айтаолиши, кечирасиз, асло тўғри эмас! Ана Анниньканинг ўзи эса ҳеч шубҳасиз, буни айтаолади... Бу унинг ҳунари, унинг роли ва «Жонли рус ишқий қўшиқлари»ни эшитган бутун Курск тамо-

шабинлари унинг «айтаолишини» жон деб тасдиқлаб беради.

Шундан кейин Аннинька қўлига гитара олар, кур-сига оёғини чалиштириб ўтириб, ашуласини айтар эди. Ҳақиқатан ҳам, у худди циганка Матрёша сингари айтар эди.

Ҳарҳолда Любинька кайф-сафо қиларди ва Люлькин эса, ичкилик базмлари блан кун кечиришларни тўхтатмаслик учун маҳкама хазинасидан қарз кўтара-бошлаганга ўхшарди. Любиньканинг полига ҳар кун кечаси тўкилаётган ва ичилаётган беҳисоб шампанскийлардан ташқари, ўзи ҳам кундан-кунга инжиқлашар ва талаби ошаборар эди. Бошда Москвадан келтирилган асл кўйлақлар ва кейин бриллиантлар ҳам пайдо бўлди. Любинька тадбирли бўлиб, қимматбаҳо молларнинг қадрига етар эди. Маст-аласт умр кечирмоқ, ўз йўли блан, тиллаю асл тошлар, айниқса ютуқли қоғозлар ўз йўли блан дерди. Ҳарҳолда, унинг ҳаёти хурсандчилик блангина эмас, ҳаддан ташқари ҳашаматли ва кўнгилсиз даражада дабдабали ўтар эди. Бир жиҳати ёмон эдики, шаҳар полиция бошлиғига ҳам хушомадгўйлик кўрсатиш зарур эди, гарчи у Люлькиннинг ошналаридан ҳисобланса ҳам, ба'зан у, ҳарҳолда ўзининг ма'лум даражада бошлиқ эканлигини кесатиб қўяр эди. Полиция бошлиғи унинг зиёфатидан норози бўлган маҳалларини Любинька доим фаҳмлаб оларди, чунки бундай ҳолларда эртасига эрталаб полиция нозири қелиб ундан паспорт талаб қилар эди. Кейин у бўйин эгарди: эрталаб полиция нозири олдига закуска блан арақ қўярди, кечқурун эса, жаноби полиция бошлиғи хуш кўрадиган «шведча» ичимликни ўз қўли блан унга ҳозирлаб берар эди.

Кукишев бунга фаҳмлаб, ҳасадидан куярди. У, худди шундай меҳмонхона блан худди шу сингари «нозанинга» қандай бўлмасин эга бўлмоқни истар эди. Ушанда ҳар кечани турли кайф-сафо блан кечириш мумкин бўларди: бугун кечаси Люлькиннинг «нозанини» ҳузурда, эрта кечаси — ўзининг «нозанини» ҳузурда роҳат кечирарди. Бу — тентаклиги ошган сари, мақсадига эришув йўлида ўжарлиги ҳам ошадиган

тентак бир одамнинг орзуси эди. Бу орзуни амалга ошириш учун энг боп кимса Аннинька эди.

Аммо Аннинька мустаҳкам эди. Унинг мухлислари кўп бўлса ҳам ва улар блан бемалол муомала қилса ҳам, лекин ҳали бузуқликка юз тубан кетмаган эди. Бир маҳал у, фожиа рольларини ўйновчи Милославский 10-нчига ошиқ бўлай деб қолган эди; ўз навбатида Милославский ҳам унга ошиқ бўлган бўлса керак. Аммо Милославский 10-нчи шу қадар тентак ва маст-аласт одам эдики, бу ҳақда Аннинькага ҳечнима демас ва Аннинька унинг ёнидан ўтиб кетаётганида тикилиб қарар ва ҳиқиллаб қоларди, холос. Бу ишқ ўти яллиғлаши бланоқ ўчиб қолган эди. Бошқа мухлисларига эса, Аннинька худди ўзининг вилоятда артисткалик қилганидан муқаррар учрайдиган оддий бир нарса деб қарар эди. У бунга кўниккан, мухлислари тақдим қилган кичкина ин'ом-эҳсонлардан (чапак чалишлар, гулдаста ҳад'я этишлар, сайр қилишлар ва бошқалардан) фойдаланар ва ундан нари ўтмас эди.

У бу гал ҳам худди шундай қилди. Бутун ёз бўйи у ўйин-тамошаларга аралашиб юрди ва артисткалар орасида ҳам қаҳрамон шахслар борлигини воплинлик попга ғойбона исбот қилмоқчи бўлгандай, ўз ифпати-ни эҳтиёт қиларди. Бир маҳал у, ўлка бошлиғи олдида Кукишев устидан шикоят қилиб боришдан ҳам қўрқмади, бошлиқ эса унинг шикоятини хайрихоҳлик блан тинглаб, жонбозлиги учун уни мақтади ва келгусида ҳам шундай бўлишни тавсия қилди. Аммо шу блан бирга, ўлка бошлиғи, Анниньканинг шикояти қисман ўзига ҳам дахли борлигини фаҳмлаб, ички душманларига қарши курашда бор кучини сарф қилиб қўйганидан, энди унга бу ишда ёрдам беролмаслигини билдириб қўйди. Бунини эшитган Аннинька қипқизариб, чиқиб кетди.

Аммо Кукишев эса, шундай эпчиллик блан ҳаракат этардики, ўз ниятига ҳатто тамошабинларни ҳам қизиқтира бошлади. Тамошабинлар нучукдир Кукишевнинг ҳаракати тўғрилигини тасдиқладилар ва 1-нчи Погорелкали қиз (афишаларда шундай деб юритиларди) ўзини бунчалик четга тортадиган аллаким эмас дейишар эди. Бу ўжар мақтанчоқнинг даммини қайта-

риб қўйишни зиммасига олган қандайдир тўдалар ҳам пайдо бўлди. Улар ишни, доимо саҳна орқасига кириб юришдан, Анниньканинг безакхонаси атрофида айланишиб юришдан бошладилар ва унинг ёнидаги Налимованинг безакхонасини ўзларига макон қилиб олдилар. Сўнгра, очиқдан-очиқ душманлик кўрсатмасаларда, Аннинька саҳнага чиққанда ҳаддан ташқари совуққошлик кўрсатар эдилар. Ниҳоят, улар, ба'зибир рольларни Аннинькадан олиб Налимовага беришни театр хўжайинидан талаб қилдилар. Бу махфий фитнагарчиликларнинг энг тонг қоларлик ери шунда эдики, Налимованинг сирдоши деб ҳисобланган Любинька у ишларга астойдил қатнашар эди.

Куз пайти келганда Аннинька ҳайрон қолди, уни «Гўзал Елена» даги Орест ролини ўйнашга мажбур қилаётирлар, илгариги рольлардан унга фақат «Перикола»ни қолдиришипти, лекин буни ҳам Налимова бу пьесада Аннинька блан рақобат қилишни истамагани учунгина қолдиришган экан. Бунинг устига, театр хўжайини тамошабинлар олдида унинг э'тибори пасайганлиги сабабдан ойлик маоши ҳам 75 сўмга туширилиб, унинг фойдасига йилда бир марта ўйин қўйилиб, унинг ҳам ярим даромади унга берилишини айтди.

Аннинька чўчиб қолди, чунки маош бунчалик пасайгани сабабли меҳмонхонадан мусофирхонага қўнишига тўғри келади. У хизмат қилишини таклиф этиб икки-уч бошқа театр хўжайинларига хатлар ёзиб юборди, лекин уларнинг ҳаммасидан ҳам, бу йил шундай ҳам Периколага ўрин йўқ ва бундан ташқари, ишончли манба'лардан олинган хабарларга кўра унинг ўжарлиги ошкора бўлиб қолганидан муваффақиятга эришиш умиди йўқ, деган жавобларни олди.

Аннинька ўзининг энг охириги эҳтиёт пулларини сарфлай бошлади. Яна бир ҳафта ўтса, Парфеяиса ролини ўйновчи ва маҳалла нозирининг ҳимоясида турган Хорошавина деган қиз сингари мусофирхонадан жой олишга тўғри келарди. У қандайдир сжиз бир ҳолда қолабошлади, бунинг устига ҳар кун унинг бўлмасига қандайдир бир зот доимо: «Перикола! Итоат қил! Сенинг Кукишевинг» деб ёзилган хатни таш-

лаб кетар эди. Унинг учун мушкул бўлган шундай пайтда олдига тўсатдан Любинька кириб келди ва: ' — Марҳамат қилиб айткинчи, иффатингни қандай шаҳзода учун сақлаяпсан? — деб шартга сўради.

Аннинька шошиб қолди. Аввало уни тонг қолдирган нарса шуки, воплинлик поп ҳам, Любинька ҳам «иффат» деган сўзни бир ма'нода ишлатар эдилар. Фарқи шу эдики, поп буни «ҳаёт негизи» деб ҳисоблаб, Любинька эса бунга «аблаҳ эркаклар»ни ақлидан оздирадиган арзимас бир нарса деб қарар эди.

Шундан кейин беихтиёр ўзига: ростдан ҳам бу иффат дегани ўзи нима? Ҳақиқатда у қимматбаҳоми ва уни эҳтиёт қилса арзийдими? — деган саволларни берди, аммо бу саволларга қониқарли жавоб тополмади. Бир жиҳатдан иффатдан айрилиш ҳам уят кўринди, иккинчи жиҳатдан эса... Оҳ, ла'нати! Наҳотки турмушнинг бутун ма'носи, бутун қиймати ҳар онда номусни сақлаш учун курашишдан иборат бўлса?

— Олти ой ичида ўттиз дона ютуқли қоғозга эга бўлдим,— деб сўзини давом қилдирди Любинька,— қанча буюмларим бор... Кийимларимга ҳам бир қараб қўй!

Любинька айланиб-ўгирилиб ўзини кўрсатди. Қўйлаги ростдан ҳам қимматбаҳо, яхши тикилган экан: тўппа-тўғри Москвадаги Минангуа магазинидан олинган эди.

— Кукишев яхши одам,— деб яна гап бошлади Любинька:— у сени қўғирчоқдай кийинтиради ва пул ҳам беради. Театрни ташласанг ҳам бўлади!

— Ҳечқачон!— деб қаттиқ бақариб юборди Аннинька; муқаддас сан'ат!— деган сўзлар ҳали ҳам унинг ёдида эди.

— Истасанг артисткалигингни ҳам қилаберасан. Яна катта маош оласан, Налимовадан олдин юрасан. Аннинька индамади.

— Хайр. Пастда мени ўзимизникилар кутиб туриштипти. Кукишев ҳам бор. Кетамизми?

Броқ Аннинька яна индамади.

— Майли, ўйлаб кўр, агар ўйлайдиган жойи бўлса... Агар ўйлаб бўлганингдан кейин келгин. Хайр!

17 сентябрь, Любиньканинг туғилган куни, Самаров театрининг афишаси *фавқулодда ажойиб* тамо-

ша бўлажагини билдирар эди: Аннинька яна «Гўзал Елена» ролини ва шу кечанинг ўзида, «фақат шу сафар» Ореста ролини 2-нчи Погорелкали қиз, я'ни Любинька ўйнади. Тантананинг охирида яна «фақат шу сафар» Налимовага калта тринка кийим кийгиздилар, юзига бироз қурум суркадилар ва қўлига ту누ка ушлатиб, темирчи Клеон ролида саҳнага чиқардилар. Шу сабабдан ҳам тамошабинларнинг кайфи жойида эди. Аннинька саҳнага чиқар-чиқмас уни шундай шовшув олқишлар блан кутиб олдиларки, анчадан бери олқишни эсдан чиқазган Анниньканинг ҳўнграб йиғлагуси келди. Учинчи пардада, кечаси уйқидан ўйғонишни ифода қилиб ярим яланғоч ҳолда каравотидан турган пайтида тамошабинлар орасида оҳ-воҳ кўтарилди. Ҳатто жуда ҳам қаттиқ та'сирланган тамошабинлардан бири, саҳнада эшикдан кирган Менелайга: йўқол, ноинсоф! — деб бақирди. Аннинька ҳам тамошабинлар уни кечирганлигини англаб олди. Кукишев эса, фрак, оқ галстук ва оқ қўлқоп кийгани ҳолда ўз ғалабаси тўғрисида мағрурона гапирар ва танаффус вақтида таниш ва нотаниш одамларни буфетда шампанский блан сийлар эди. Ниҳоят, ғоятда мамнун бўлган театр хўжайини Анниньканинг безакхонасига кириб, тиз чўккани ҳолда:

— Ана энди, яхши қиз, эсингиз жойига келди! Шунинг учун шу кечадан э'тиборан, илгаригича юқори маошга кўчириласиз ва сизнинг фойдангизга аввалги миқдорда тамоша қўйиб берилади! — деди.

Хуллас, ҳамма уни мақтарди, ҳамма табрикларди, ҳамма хайрихоҳлик кўрсатарди ва шунинг учун у, бошда тортинса ҳам, қайғусидан жой тополмай юргандай бўлса ҳам, у тўсатдан... ўз бурчимни адо қилдим! — деган фикрга келиб қолди.

Спектакльдан кейин ҳамма Любиньканинг туғилган куни шарафига ўтказиладиган зиёфатга жўнашди, бунда ҳам уни табриклайвердилар. Уйга одам кўп йиғилганидан тамаки тутунига нафас олиб бўлмас эди. Тезда кечки овқатга ўтиришди ва шампанский дар'ё бўлиб оқди. Кукишев Анниньканинг ёнидан бир қадам ҳам жилмасди, Аннинька бироз ҳижолат тортса ҳам, лекин унинг такаллуфидан тортинмас эди. Унга

бироз ғалатироқ кўринса ҳам, лекин тоғни талқон қилишга қодир бўлган бақувват, қадди-қомати келишган бадавлат бир кишини шундай осонлик блан қўлга киргизиш ва нимаки истаса шуни буюриш имкониятига эришиш ўзи бир ажойиб иш эди. Овқатдан сўнг умумий хурсандлик, на зеҳн ва на қалб қатнашмайдиган ҳамда эртасига бош оғриғи блан бирга кўнгил айнийдиган маст-аласт, бетартиб хурсандлик бошланди. Зиёфатдагилардан фақат Милославский 10-нчи шампанскийдан ичмай, кетма-кет арақ ичиб, ма'юс ўтирар эди. Аннинька эса «маст бўлишдан» ўзини тийса ҳам, аммо Кукишев сра қўймасди. Унинг олдида тиз чўкиб ялинарди:— Анна Семёновна! Навбат сизнижи! Марҳамат! Сиз блан бизнинг бахт-саодатимиз учун! Мурувват ҳам муҳаббат! Марҳамат қилинг!— унинг аҳмоқона қиёфасини кўриш ва аҳмоқона гапларини эшитиш Аннинькага озор берса-да, ҳарқолда буни рад қилолмас эди, эс-ҳушини йиғиштириб олмасданоқ боши айланабошлади. Любинька ҳам ғоят даражада марҳаматли эди ва «Мен қандай роҳатда яшайман хуш мўйлов йигит блан» деган кўшиқни айтиб беришни Аннинькага ўзи таклиф қилди. Аннинька бу кўшиқни шундай қойил қилдики, ҳамма бирдан:— Балли!... Матрешанинг нақ ўзича!— деб ҳайқирди. Унинг бадалига Любинька ҳам, *подполковник* бўлиш нақадар яхши, деган лапарни ғоят моҳирлик блан айтиб бериб, бу унинг ўзига хос ҳунари эканлигига ва цинганча кўшиқ айтишда Аннинькага рақиб топилмагани сингари, унга ҳам бунда рақиб йўқлигига ҳаммани қойил қилди. Ахирда Милославский 10-нчи блан Налимова —«саҳна-маскарад» кўрсатдилар; бунда фожиа рольларини бажаручи артист Милославский 10-нчи «Углино» дан парча айтиб берди («Углино» Н. Полевойнинг 5 пардали фожиа асаридир), Налимова эса, Барковнинг нашр этилмаган фожиа асаридан лўқма ташлаб турди. Натижада ўйин шундай та'сирли чиқдики, Налимова Погорелкали қизларнинг муваффақиятини йўқотай дейишга ва кечанинг қаҳрамони бўлишга сал қолди.

Кукишев бу ажойиб зиёфатни тамомлаб, Аннинькани извошга ўтқизаётганда тонг ёришиб қолган эди.

Эрта ибодатдан қайтиб келаётган тақводор шаҳарлилар, олифта кийинган ва бироз чайқалаётган Погорелкали 1-нчи қизга ҳўмрайиб қараб:

— Одамлар ибодатдан келаётгир-у, улар винохўрликдан чиқишипти... Балога йўлиққурлар!— дейишар эди.

Синглисиникидан чиққан Аннинька меҳмонхонага эмас, ўзига қарашли кичкина, аммо чиройли қилиб ясатилган уйга жўнади. Унинг кетидан Кукишев ҳам ўша уйга кирди.

Бутун қиш қандайдир тўс-тўполон блан ўтди. Аннинька бугунлай гангиб қолди ва ба'зан «иффатини» хотирига олса ҳам, дарров, зап жинни эканман-а! — деб хулоса чиқарар эди. Кукишев эса, Любинька сингари «нозанинга» эга бўлиш тўғрисидаги нияти амалга ошганидан мағрурланиб, пулни аяш бир ёқда турсин, рақобатда орқада қолмай деб, Люлькин Москвадан бир нафар энгилбош обкелтирса, у, икки нафар обкелтирар ва Люлькин шампанскийдан ўнта қуйса, у йигирматасини қуяр эди. Ҳатто Любинька опасига рашк қилабошлади, чунки Аннинька бир қиш мобайнида ҳархил зийнатли буюмлардан ташқари, қирқта ютуқли қоғоз ҳам тўплаб олган эди. Шундай бўлса ҳам, улар яна иноқлашиб, жамики топган-тулган молларини бирга сақлашга қарор бердилар. Аммо Аннинька ҳамон негадир ўйланар ва синглиси блан гаплашганида:

— *Бу ишлар* тугагач Погорелкага жўнаймиз. Пулимиз бўлади, унда хўжалик ишларига киришамиз,— дерди.

Любинька бунга жуда беҳаё э'тироз қиларди:

— Сен *бу ишлар* бир вақт келиб тугар деб ўйлапсанми... вой тентаг-е!

Анниньканинг бахтига қарши, Кукишевнинг миясида янги «ният» пайдо бўлиб, буни одатдаги ўжарлиги блан амалга оширабошлади. Бу ақли паст театлак одам, агар «нозанин» ҳам унга «тақлид» қилса, я'ни у блан бирга арақ ичишиб ўтирса, роҳат чўққисига чиқаман, деб хаёл қилар эди.

— Қани! Биттадан чўқиштирайлик-чи! — деб доим осиларди унга (у, Аннинькани доим сизсирарди, чун-

ки, биринчидан, унинг дворян насабини ҳурматларди, иккинчидан, Москвада савдохонада «даст'ёр» бўлиб тургани беҳуда эмаслигини кўрсатмоқчи бўлар эди).

Аннинька, Люлькин Любинькани ҳечқачон қистаб арақ ичиртирмайди, деган важ блан ичмади.

— Аммо синглингиз жаноб Люлькинга камол муҳаббатидан бирга ичишади!— дерди Кукишев:— кечирасиз, булбулим, мен сизга айтайки, ахир, жаноб Люлькинлар бизга ўрнак бўлаоладиларми? Улар Люлькинлар, бизлар эса Кукишевлармиз! Шунинг учун бизлар ўзимизча, Кукишевчасига чўқиштира берамиз!

Хуллас, Кукишев сра қўймади. Бир маҳал Аннинька кўкимтир суоқлик тўлдирилган қадаҳни ошиқининг қўлидан олиб бирданига ичиб юборган эди, кўзларини қоронғи босди, ўхчиди, йўталди, гангиди ва бу блан Кукишевни жуда хурсанд қилди.

— Кечирасиз, булбулим! Сизга айтиб қўяйки, сиз, сал бошқачароқ қилдингиз: қадаҳни ҳаддан зиёд тез ичиб юбордингиз!— деб ўргатарди у Аннинькага, у бироз тинчиб олгандан сўнг:— қадаҳни қўлга мана шундай ушламоқ керак! Сўнгра лабингизга келтириб, аста: бир, икки, уч деб... Э худо, ўзинг мадад бер!— деб бемалол ва жиддий суратда қадаҳни худди ерга тўккандай бўшатиб қўйди. Ҳатто афтини буриштирмади ҳам талинкадан бир бурда қора нон олди-да, тузга бо-тириб ютиб юборди.

Шундай қилиб, Кукишев иккинчи «нияти»га ҳам етди, ва энди жаноб Люлькинларга кўс-кўслайдиган яна бир янги «ният» ўйлаб топишга уринабўшлади ва ўйлаб топди ҳам.

— Биласизми, нима?— деб гап бошлади у:— ёз келиши блан жаноб Люлькинлар блан ҳамроҳ бўлиб менинг тегириномимга борамиз, ўзимиз блан бир чамадонга вино блан зақуска солиб оламиз ва икки ўртадаги келишув блан ҳаммамиз бирга чўмиламиз!

— Буниси ҳечқачон!— деб э'тироз қилди Аннинька, норизо бўлиб.

— Нега ярамайди! Дастлаб чўмилиб оламиз, сўнгра чўқиштирамиз ва кейин бироз кайф-сафо қилиб, яна чўмиламиз! Ажойиб иш бўлади-я!

Кукишев бу янги «нияти» га етдими, йўқми билолмадик, аммо шуниси ма'лумки, бу мастбозлик йил бўйи давом этди ва бу давр ичида на шаҳар бошқармаси ва на ер-сув маҳкамаси жаноб Кукишев блан Люлькинлардан ҳечбир шубҳаланмади. Люлькин шу орада жўрттага Москвага ҳам бориб келди ва ўрмонимни сотиб келдим, деб баҳона қилди, броқ унга: бундан тўрт йил илгари Домашка деган циганка блан турганинда сотиб эдинг-ку ўрмонингни, дейишгандан кейин у: мен у маҳалда Дригаловодаги дарахтзоримни сотиб эдим, энди Дашка кулбаси деган ташландиқ ўрмонимни сотдим, деб айтди.— Шу блан бирга, айтганлари ростга ўхшасин учун: бу ташландиқ ўрмонга Дашка кулбаси деб шунинг учун ном берилганки, крепостнойлик ҳуқуқи даврида Дашка отли қиз ўша жойда «қўлга тушган» ва ўша жойнинг ўзидаёқ уни қамчин блан савалаганлар, деб қўшимча қилиб қўйди. Кукишевнинг ўзи эса, кўз чалғитиш учун чет элдан бир тўп қўйлак тўрини қаламлар ичига жойлаштириб, бож-хирожисиз обкелиб, ундан кўп даромад олдим, деган миш-миш гап тарқатди.

Иккинчи йилнинг сентябрь ойида полиция бошлиғи Кукишевдан бир минг сўм қарз сўраган экан, Кукишев тентаклик қилиб бермапти. Шундан кейин полиция бошлиғи прокурор муовини блан ниманидир шивирлашабошладилар («улар иккови ҳам, ҳар куни меникида шампанский ичардилар!» деди кейинча судда Кукишев). Хуллас, 17 сентябрь куни Кукишевнинг «муҳаббатига» бир йил тўлди деганда, Кукишев бошқалар блан Любиньканинг туғилган кунида зиёфат қилиб ўтирган пайтда шаҳар бошқармасидан келган одам: шаҳар бошқармаси мажлисида протокол тузилаётир, деб Кукишевга э'лон қилди.

— Демак, бирон қарзимни топишган экан-да! — деб эсанкираб қичқириб юборди Кукишев ва бошқа ҳечнима демасдан унинг кетидан бошқармага, ундан турмага жўнади.

Эртасига ер-сув маҳкамасидагилар ҳам ваҳимага тушиб қолдилар. А'золар тўпланишди, ҳазина сандигини обкелтиришди, пулни санашди, ҳисоблашди, аммо чўтни қанча қарсиллатсалар ҳам, правардида бунда

хам «қарз» борлиги аниқланди. Тафтиш вақтида Люлькин ўзи ҳам ҳозир бўлди: у рангсиз, кўнгилсиз, аммо... ўзи тузук эди! «Қарзнинг» миқдори анчагина эканлиги маълум бўлгач а'золарнинг ҳарбири ўзича: бу қарзни қоплаш учун уларнинг ҳарбирига қандай Дригалов дарахтзорини сотишга тўғри келажак, деб фикр қилган пайтда Люлькин дераза олдига келиб тўппанчасини чаккасига қаратиб бир ўқ узди.

Бу воқиа шаҳарда кўп ҳангамаларга сабаб бўлди. Айблардилар ва таққослардилар, Люлькинга ачинишарди, ҳарҳолда тузук ўлди!— деярдилар. Кукишев тўғрисида эса: пасткаш одам эди, пасткашлик блан ўлади! — дедилар. Аннинька блан Любинька тўғрисида эса дангал минба'д қабиҳлик қилмасинлар учун уларни ҳам турмага қамаш керак эди, дердилар.

Аммо терговчи уларни турмага қамамаса ҳам, шундай дўқ урдик, уларнинг жон-пони чиқай деди. Қимматбаҳо буюмларингизни эҳтиёт қилинглар, деб дўстона кенгаш берган кишилар ҳам бўлди, броқ улар ҳечнарсани эшитмас, ҳечнарсани тушунмас эдилар. Оқибатида, да'вогарларнинг адвокати (бошқарма блан маҳкама бир адвокат ёллаган эди), азамат бир пигит, да'вони қоплатиш мақсадида, суд полициясини эргаштириб қизларникига кириб келди ва қизларнинг ихтиёрида энгил бошлари блан устига ўйиб ёзилган хатларига кўра, завқланган тамошабинлар ҳад'я қилган олтин-кумуш буюмларини қолдириб, қолган ҳамма нарсаларини рўйхатга олди ва печатьлаб кетди. Аммо Любинька бу воқиадан бир кун олдин ўзига ҳад'я этилган бир тўпلام пулни ички камарига қистириб қўйишга улгураолди! Бу тўпلامда бир минг сўм пул бўлиб, демак опа-сингил бу пулга нома'лум давргача кун кечириб туришлари лозим бўлиб қолди.

Суд бўлганга қадар Самоваров шаҳарда уларни тўрт ойча ушлаб туришди. Сўнгра суд ҳам бошланди; унда улар, айниқса Аннинька кўп қийналди. Кукишев ўзини жуда беҳаё ва разил тутарди; у изҳор қилган тафсилотларнинг ҳожати ҳам йўқ эди, аммо у, Самоваров хонимлари олдида ўзини кўрсатмоқчи бўлган бўлса керак, ҳамма ишларни очиб ташлади. Прокурор блан хусусий қораловчи ҳам, ёш бўлганларидан ва

Самоваровдаги хонимларга эрмак бўлсин деб, суднинг боришига шўх тус бериш учун бу имкониятдан фойдаланиб қолдилар. Аннинька бирнеча марта ҳушидан кетиб қолди, аммо да'во манфаатини кўзловчи хусусий қораловчи бунга э'тибор қилмасдан кетма-кет саволлар берар эди. Ниҳоят, тергов тамом бўлгандан кейин манфаатдор тарафларга сўз берилди. Ярим кечада суд маслаҳатчилари Кукишев устидан ҳукм чиқаришди ва унинг учун енгиллатуви шартлар назарга олингани сабабдан, унчалик узоқ бўлмаган Ғарбий Сибирияга сургунга ҳукм қилинди.

Суд тугаши блан қизлар Самоваровдан жўнаб кетаолдилар. Жўнаш вақти ҳам келди, чунки яшириб қўйилган мўнг сўм пул тугай деб қолган эди. Бундан ташқари, улар ўзлари олдиноқ гаплашиб қўйган Кречетов театрининг директори, шарт бузилади деб қўрқитиб дарров Кречетовга келишларини талаб қилди. Хусусий қораловчининг талаби блан муҳрланган мулк, қимматбаҳо қоғоз ва пуллардан ҳеч дарак йўқ эди...

«Иффатга» бепарво қараш оқибатлари ана шундай бўлди. Азоб-уқубат тортган, жабр-жафо чеккан ва умум нафрат остида эзилган опа-сингил ўз кучларига ва келажакка бўлган умидларини бутунлай йўқотдилар. Улар ориқлаб, руҳлари тушиб кетди ва юрак қинидан чиқди. Унинг устига Кукишевдан ибрат олиб, Аннинька ичкиликка ўрганиб қолганди.

Кейин иш яна ёмонлашди. Кречетовда вагондан тушишлари блан уларни қўлма-қўл қилиб олинди. Любинькани ротмистр Папков, Аннинькани савдогар Забвенний қабул қилди. Аммо илгариги эркинликлар йўқ эди. Папков ҳам, Забвенний ҳам қўпол ва жанжалкаш одам эдилар. Аммо уларнинг сарфи ўртача эди (Забвенний, молига яраша баҳоси, дерди); уч-ўрт ойдан кейин улар ҳам анча совиб қолишди. Бунинг устига, ўртача ишқий ютуқлари блан бир қаторда уларнинг саҳнадаги муваффақиятлари ҳам ўртачадан паст эди. Самоваровдаги сингари жанжал кўтаришларини умид қилиб уларни чақиртирган театр хўжайини кутилмаганда ҳисобидан адашди. Опа-сингил саҳнага биринчи чиқишларидаёқ, кимдир биров: ҳай, ҳай: суд-

га тушганлар! — деб бақирди. Бу сўзлар кейинчалик уларга лақаб бўлиб қолди ва уларнинг саҳнада ишлаш умидини чўрт кесиб қўйди.

Ма'носиз, руҳсиз ва кўнгилсиз умр кечирилар эди. Тамошабинлар совуқ қарар, театр хўжайинининг қовоғи солиқ ва ҳимоячилар кўмак бермас эди. Забвений ҳам худди Кукишев сингари хаёл сурар эди: нозанини кичик хонада қўлтиқлаб юришга «қистармиш». у ноз қилармиш, сўнгра аста-секин ён босармиш, броқ, булар ҳаммаси Анниньканинг бошидан тўла-тўкис ўтганини фаҳмлаганидан кейин унга жуда алам қилди ва шерикларини тўплаб, Анниньканинг «арақ ичганини» тамоша қилиб туришдан бўлак иш қолмади. Папков ҳам норози эди ва Любинька ориқлаган, «тентак-лашган» дерди.

— Илгарилари баданинг жуда соз эди, нима бўлди, айтсангчи?— деб суриштирарди у.

Натижада Любинькани эркалатиш бир ёқда турсин, маст кезларида ҳатто уни урарди ҳам.

Қиш охирига бориб опа-сингилларнинг на «ҳақиқий» ҳимоячилари, ва на «доимий турмушлари» қолган эди. Улар ҳали ҳам театрга бироз араллашиб юрар, аммо «Перикола» блан «Эски замон полковниги» тўғрисида гап ҳам йўқ эди. Любинька, ҳарҳолда, бирмунча тетикроқ эди, асабийроқ Аннинька эса бутунлай умидсизланган ва гўё ўтмишини ҳам эсидан чиқазган ҳамда ҳозиргисини ҳам тушунмайдиганга ўхшар эди. Бундан ташқари у, тез-тез йўталабошлади; демак бирон касали борга ўхшаб қолди.

Келар ёз улар учун даҳшатли бўлди. Опа-сингилларни аста-секин мусофирхоналарга келгинди жаноблар ёнига юргизадиган бўлишди ва уларнинг нархи ўртача қўйилди. Жанжал устига жанжал, калтаклаш кетидан калтаклашлар бошланди, аммо қизларнинг мушук сингари жойлари қаттиқ эди. Уларнинг аҳволи қайноқ сувга пишган, дабдаласи чиққан ва оёқлари синган ҳолича ўзи ҳавас қилган жойига чиқмоқчи бўлиб уринаётган кучук болаларининг аҳволига ўхшарди. Бундай шахсларни театрда тутиш тўғри келмас эди.

Мана шу ҳасрат йилида Анниньканинг ҳаётига фақат бир каррагина ёруғ нур кириб келди. Чунончи:

фожиа рольларда ўйновчи Милославский 10-нчи умр-бод бирга яшашни таклиф этиб Самоваровдан унга мактуб юборди. Аннинька хатни ўқиб йиғлаб юборди. Кечаси блан ажириққа ағнаб чиқди ва эрталаб: «Нима учун? Бирга арақ ичиш учунми?» деб қисқагина жавоб ёзиб юборди. Шундан кейин қоронғилик яна қуюқлашди ва поёни йўқ қабиҳ ишрат яна бошланди.

Дастлаб Любинька ҳушига келди, тўғрироғи ҳушига келмай яшаш энди бас, деган хулосага келди. Келгусидан умид йўқ эди. Ешлиги, гўзаллиги ва қобилиятлари — ҳаммаси йўқ бўлди кетди. Погорелкада макони борлигини ҳатто бирон марта ҳам эсига олмади. Бу аллақачон унинг эсидан чиққан эди. Ҳозир эмас, илгари ҳам улар Погорелкага қизиқмасдилар. Қарийб очдан ўлай деб турган ўша пайтда ҳам улар Прогорелкани эсга олмадилар. У ерга қайси юз блан борсин? Ҳарқандай маст-аластликлар унинг афтига: қабиҳ! — деб тамға босган эмасми, ахир! Бу ла'нати тамға ҳамма ерда ва ҳамма нарсада зоҳир эди. Бундан ташқари, энг ёмони шуки, улар бу маст-аластлик шароитига шунчалик кўниқиб қолишганки, бунга ўз ҳаётларининг ажралмас бир қисми деб ҳисоблардилар. Уларга на майхоналарнинг бадбўй ҳиди, на мусофирхоналарнинг шов-шуви, на маст-аласт одамларнинг гаплари жирканч эди; шу сабабдан улар башарти Погорелкага кўчиб боришса, эҳтимол зерикиб ҳам қолардилар. Сўнгра, Погорелкада турганда ҳам бирон тириклик қилиш керак-ку, ахир. Улар неча йиллардан бери оламни кезиб юришибди-ю, аммо Погорелкадан келадиган даромаднинг дом-дарағи йўқ. Туш эмасмикин бу? Ёинки ҳаммаси қирилиб кетдими? Улар етим бола эдилар, бувилари Арина Петровна уларни қатиқ ва тузлаган гўшт блан боқар эди,— булар ҳаммаси уларнинг абадий эсида қоладиган болалик даври эди... Оҳ, бу қандай давр эди! Умуман... бу қандай ҳаёт эди! Бутун ҳаёт... Бутун ҳаёт шундай эди!

Ўлишдан бўлак чора қолмаган эди. Бу фикр кўнгилни бир сафар ёритса, кейин ундан қутилиб бўлмайди. Тўс-тўполонлардан кейин иккаласи ҳам ба'зан ҳушга келиб қолардилар. Шундан кейин Аннинька

тажанглашар, хўнграб йиғлар ва кейин тинчиб қолар эди. Любинька эса совуққон бўлганидан, йиғламас, қарғамас, лекин ўзининг «расволигини» ҳеч эсидан чиқармас эди. Бундан ташқари, Любинька опасидан кўра мулоҳазалироқ бўлиб, нучукдир бундан буён яшашнинг фойдасизлигини яхши тушуниб олган эди. Келгусида шармандагарчилик, гадойлик, саргардонликлардан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Шармандагарчилик — бир одатдир, унга чидаш мумкин, аммо гадойликка ҳечқачон! Ундан кўра ҳаммасидан биратўла қутилиб қўяқолган яхшироқ.

Бир маҳал у, бундан икки йил илгари Аннинькадан ифғатингни ким учун эҳтиёт қиляяпсан, деб сўрагани сингари, совуққонлик блан Аннинькага:

— Ўлиш керак,— деб айтди.

— Нега,— деди чўчиб кетиб Аннинька.

— Мен сенга ростини айтаяпман: ўлиш керак!— деб такрорлади Любинька,— тушунгин, ахир! Кўзингни оч! Ҳаракатингни қил.

— Майли... ўлайлик десанг ўлаберамиз?— деб рози бўлди Аннинька ҳам, бу сўзнинг жиддий ма'носи ни фаҳмламасдан.

Шу кунидеъ Любинька гугурт дорисидан икки стакан захар тайёрлади. Бирини ўзи ичиб, бошқасини опасига берди. Аммо Аннинька қўрқоқлик қилиб ичмади.

— Ич... разил!— деб бақирди унга Любинька: опажоним! Жоним! Азизим! Ичақол!

Қўрқувдан ўзини йўқотиб қўйган Аннинька қичқирар ва уй ичида гир айланар ва шу блан бирга, ўзини бўғмоқчи бўлгандай, қўли блан бўғзидан ушлар эди.

— Ич! Ич... Разил!

Погорелкали қизларнинг артисткалик шуҳрати шу блан тамом бўлди. Шу куни кечқурун Любиньканинг ўлигини далага обчиқиб кўмишди. Аннинька тирик қолди.

Головлёвога келиши блан Аннинька тез фурсатда Иудушканинг эски маконига тартибсиз ўзгаришлар киргизди. У жуда кеч турар, кейин, қийинмасдан, сочи-

ни тарамасдан, боши оғриган ҳолича тушки овқатгача бир бурчакдан иккинчи бурчакка лақиллаб юрар ва ора-сра шундай қаттиқ йўталар эдики, ҳар сафар йўталганда уйда ўтирган Порфирий Владимарич чўчиб тушар ва сесканиб кетар эди. Анниньканинг уйи ҳеч йиғиштирилмас, тозаланмас эди; кўрпа-ёстиқлари тартибсиз ётарди; кийим-бош ва безак нарсалари гоҳо стул устида, гоҳо ерда ётар эди. Бошда тоғаси блан тушки овқат ва кечки чой маҳалларидагина учрашар эди. Головлёво хўжайини кабинетидан бошдан-оёқ қора кийиниб чиқар, кам гапирар, аммо овқатни аввалгича имиллаб ерди. У, Аннинькага кўз қирини ташлаётганини Аннинька фаҳмлар эди.

Декабрь оyi, тушки овқатдан кейин кун қоронғи бўлабошлар ва Аннинька руҳсиз ҳолда йўлакда юрар эди. У, қишқи тунда, куннинг қоронғилашабошлашгани, теварак атроф ва уй ичида қора кўланкалар пайдо бўлаётганини ва кейин бутун қўрғон қопқоронғи бўлиб қолганини тамоша қилиб туришни яхши кўрар эди. Уша қоронғиликда ўзини яхши ҳис қилар ва шу сабабдан деярли ҳечқачон шам' ёқмасди. Фақат меҳмонхонанинг нариги бурчагида арзон баҳо хурмо шами чирсиллаб ёнар ва ўз алангаси блан кичик ёруғ доира ҳосил қилар эди. Овқатдан кейин қўрғонда одатдаги ҳаракатлар бўлиб туради: ювилаётган идиш-товоқларнинг овози келар, сандиқларнинг қарсиллаб очилиб-ёпилгани эшитилиб турар эди, бирпасдан кейин узоқлашаётган оёқ товуши эшитилади ва кейин ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолади. Порфирий Владимарич овқатдан кейин ором олишга ётади, Евпраксеяхон ўз уйига кириб пар ёстиғига ташланади. Прохор хизматкорларникига қараб жўнайди ва Аннинька танҳо ўзи қолади. У, гоҳ олдинга, гоҳ орқасига юрар, хиргойи қилар, ўзини чарчатишга ҳаракат этар ва энг муҳим ҳечнарсани ўйламасликка тиришар эди. Зал томонига борганида шам'дан ҳосил бўлган ёруғ доирага тикилар; орқасига қайтганда қоронғиликдаги бирор нуқта ни ажратиб олишга уринар эди. Аммо на қадар уринмасин, ўтмиши барибир эсига тушар эди. Ана унинг безакхонаси, ана тахта деворга ёпиштирилган арзонбаҳо гул қоғози, ана катта ойна ва унинг ёнида доим

турадиган, подпоручик Папков-2 ҳад'я қилган гулдас-та; ана қурум босган, кирланган ва захдан сирғончик бўлиб қолган саҳна ҳамда ундаги жиҳозлар; ана ўзи ҳам саҳнада айланиб юрипти, гўё ўйнаётганмиш; ана театр зали, саҳнадан қараганда ҳашаматли бўлиб кўринади, ҳақиқатда эса, эскирган, қоронғи, курсилари ҳар қаердан тўпланган, қопланган тўқ қизил бахмал ложаларига ишқаланавергандан туки тўкилиб кетган. Правардида офицерлар, офицерлар, яна офицерлар. Улар тиқилишгани тиқилган. Кейин, лампа чироғ блан хира ёритилган ва сассиқ ҳид келадиган йўлаккли меҳмонхона; ана спектакльдан кейин зиёфатга боргани энгил-бошини олмоштириш учун шошиб-пишиб чиқадиган меҳмонхонадаги уйи, ана ундаги эртадан кечгача ййғиштирилмайдиган кўрпа-ёстиғи, ифлос сув тўлдирилган умивальник, ерга тушиб ётган чойшаби ва курси устида қолган лозими; сўнгра, ошхона тутуни блан тўлган ва ўртасига дастурхон ёйилган катта зал; кечки овқат, ловия аралаш котлет, тамаки тутуни, шов-шув, тиқилинч, маст-аластлик, ўйин... яна офицерлар, яна офицерлар ва яна офицерлар беҳад...

Бир замонлар бу менинг муваффақиятларим, галабаларим, фароғатим, деб атаган вақти тўғрисидаги эсдаликлари ана шулардан иборат эди.

Бундан кейин яна бошқа хотиралар бошланди. Бунда мусофирхонанинг хизмати катта бўлди, ҳаммаёғи сассиқ, қишда деворлари тўнғиган, поллари қимирлаб туради, тахта деворларнинг ёриқларидан жирканч қандалаларнинг ялтироқ қоринлари кўриниб туради. Маст-аласт ва серғалва кечалар; кичкина карманларидан шошиб-пишиб кўк қоғоз пул чиқазаётган келгинди помешчиклар, қўлига қамчин олиб «артисткаларни» юпатучи абжир савдогарлар, эрталаб эса, бош оғриғи, ланжлик, охири йўқ ғам-ғусса, зерикиш, правардида келиб Головлёво...

Головлёво эса, кетма-кет янги қурбонларни қўлга туширадиган ёвуз бир ажалдир. Бу ерда унинг икки тоғаси ўлди; иккита тоғаваччаси бу ерда «қаттиқ ярадор» бўлиб кетиб, кейинчалик ўлдилар; ниҳоят, Любинька ҳам... У аллақердаги Кречетовда «ўз иши юзасидан» ўлгандай кўринса ҳам, аммо, ҳеч шубҳасиз

шу Головлёвода «қаттиқ ярадор» бўлган эди. Жамики ўлим, жамики заҳарланиш, жамики фалокат, ҳамма ёмонлик шу ердан бошланади. Сасиган шўр гўшт блан боқишлар шу ердан чиқди; ўзгалар, гадойлар, текин-хўрлар, очкўзваччалар ва шу сингари бошқа сўзларни етимлар дастлаб шу ердан эшитди; бу ерда уларнинг ҳечбир ҳаракати жазосиз қолмас, шаддод кампир ҳеч нарсани: бир бурда нонни ҳам, ярим чақа турмайдиган синиқ қўғирчоқни ҳам, йиртиқ латтани ҳам, ишдан чиққан кавушни ҳам яшириб бўлмасди. Ҳарқандай тартибсизликлар таъна ёки шапалоқ блан «тушунтириллар» эди. Ана энди улар ўз-ўзлигини эплай оладиган бўлиб, бу қабиҳ жойдан қутилиш имкониятига эга бўлиш блан... *уёққа* жўнадилар! Уларни ҳечким тўхтатиб қололмади, лекин тўхтатиб ҳам бўлмасди, чунки Головлёводан ҳам баттар ёт жой йўқдир деб ўйлаган эдилар.

Оҳ, булар ҳаммаси унутила қолсайди! Зора ўтмишни ҳам, ҳозиргини ҳам тўсиб ташлайдиган биронта сиҳрли олам хаёлан бино қилинса ҳам, кошки эди. Ҳайхот! Унинг сургун ҳаёти бутун фикр-ёдини банд қилиб, бутун тасаввурини кишанлаб қўйди. Кумуш қанотли фаришталарни кўз олдига келтириши ҳам беҳуда, чунки улар кетидан жаноб Кукишев, Люлькин, Забвенний ва Папковлар кўринарди... Ё рабби, ноҳот сра илож қолмаган бўлса? Модомики, ўша айш-ишрат, маст-аласт кечаларда, ўз-ўзимни алдаш, ўз-ўзимни юпатиш қобилиятларим ҳам йўқ бўлиб кетганми? Аммо бу ўтмиш қонни заҳарламаслиги ва кўнгилни вайрон қилмаслиги учун қандай бўлмасин уни йўқ қилиш керак! Бирор оғир нарса уни емириб ташласин, ному нишонсиз йўқотсин!

Қандай ғалати ва оғир бир аҳвол! Ҳатто бирон умид бордир, ёруғликка чиқадиган бирон йўл бордир, бирор ҳодиса рўй бериб қолар, деб хаёлга ҳам келтиришнинг имкони бўлмаса-я. Ҳечнарсга бўлиши мумкин эмас. Энг ёмони шуки, зотан уни ҳозироқ ўлган деб ҳисобласа бўлади, аммо ташқи нишонлари қолган, холос. Любинька блан бирга ўша маҳалдаёқ ўлиш керак эди, негадир тирик қолди. Ўша маҳалда устига ҳар томондан ёпирилган хўрликларга қандай чидаш берди? Бир-

данига ёпирилган тошлар тагидан ўрмалаб чиқиш учун қандай кичкина ҳашарот бўлиш керак экан?

Шуларни ўйлаб қийналарди ва бундай фикрларни хаёлига келтирмаслик учун залда гир айланиб югуриб юрарди. Отлик аскар тўни кийган баҳайбат қиролича Герольштейнская ҳам, белигача очик никоҳ кўйлаги кийган Клеретта Анго ҳам, олди, орқаси ва ҳар томони қийиқ кўйлак кийган Гўзал Елена ҳам хаёлига келарди. . . Хаёсизлик ва шармандаликдан бошқа нарса йўқ... унинг бутун умри ана шу хилда ўтипти! Наҳотки шулар ҳаммаси рост бўлса?

Кеч соат етти бўлай деганда кўрғонга яча жон кирабошлайди. Чойга тайёргарлик кўрилаётганлиги билинади. Ана, Порфирий Владимирчининг ҳам овози чиқиб қолди. Тоға блан жиян чой ичиш учун стол атрофига ўтиришди, бу кун тўғрисида бир-икки оғиз гаплашиб олишди, кун ланж ўтганидан кўп гапга ўрин ҳам йўқ эди. Чой ичилиб, қариндошларча ўпишгандан кейин Иудушка ўз инига кириб йўқолади, Аннинька бўлса, Евпраксеяхоннинг уйига кириб у блан карта ўйнаб ўтиради.

Кечаси соат 11 дан кайф-сафо бошланади. Порфирий Владимирчининг тинчиганини билиб келганидан кейин Евпраксеяхон стол устига қишлоқда бўладиган тузланган закускалар блан бир шиша арақ қўярди. Аллақачонги бема'ни ва ҳаёсиз ашулалар айтилар, гитара овози эшитилар, ашула блан уятсиз гаплар орасида Аннинька арақдан пича ичиб олар эди. Дастлаб, «кукишевча» қилиб совуққонлик блан «ё худо!» деб ичар, кейин аста-секин руҳсизланар, инграр, қарғарди...

Буни тамоша қилиб ўтирган Евпраксеяхон унга «ачинарди».

— Сизга қараб ҳолингизга жуда ачинаман, жуда ачинаман! — деярди у.

— Бирга-бирга ичсангиз, сра ачинмайсиз! — дерди Аннинька.

— Йўғ-е, менга бўлмайди! Мени тоғангиз дастидан диний унвонимни олиб қўйишларига сал қолди; бунки ҳам қилсам. . .

— Ундай бўлса гапиришиб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ экан. Бўлмаса мен сизга «Хуш мўйлов»ни айтиб берай. . .

Яна гитара, яна ашула овози. Қоқ ярим кечадан кейин Аннинькани уйқи босиб, тошдек қотиб қоларди. Бу муддаодаги уйқи бирнеча соатга унинг ўтмишини унутдирар, ўзини тинчитар эди. Эртасига эрталаб ланж ва ярим тентак ҳолда уйғонар ва яна кун кечирабошлар эди.

Ана шундай кечаларнинг бирида Аннинька Евпраксияхон олдида ўзининг ҳаёсиз ашулаларидан бирини айтиб ўтирганида бирдан эшикдан Иудушканинг капалаги учган афти башараси кўришиб қолди. Лаблари қалтирар, кўзлари ичга ботган ва хурмо шамининг хира шуласида худди иккита қора тешикдай кўрмнар, кафтлари юмуқ эди. Тўсатдан пайдо бўлишидан жонпони чиқай деб қолган аёллар олдида бирнеча секунд қараб турди-да, сўнгра секингина қайрилиб чиқиб кетди.

Олдинданок, муқаррар муваффақиятсизликка учрайди, деб айтиш мумкин бўлган оилалар ҳам бўлади. Айниқса бошда крепостнойлик ҳуқуқи паноҳи остида ва ҳозирда эса қўрғонлари хонавайрон бўлиб, сўнги дамларини кечираётган, ишсиз ва жамиятга аралашмасдан яшовчи, бутун Россияга ёйилган майда дворянлар орасида бундай оилалар кўп учрайди. Бундай бечора оилаларнинг ҳамма муваффақият ва муваффақиятсизликлари олдиндан ўйлаб мўлжал қилинмасдан, ўз-ўзидан келиб қолади.

Ба'зан бундай оила кетма-кет бахт-соадат кўради. Вилоятнинг узоқдаги қоронғи бир бурчагида аста-секин кексайиб келаётган чолу кампирнинг бақувват, қаддиқомати келишган, чаққон ва ҳаёт ишларини тез сингдириб оладиган бирнеча азамат фарзандлари тўсатдан ҳузурларида пайдо бўлиб қоладилар. Уғиллар ҳам, қизлар ҳам — барчаси ақли жойида фарзандлар. Йигитлар, мактабда ўқиган чоғларидаёқ ошна-оғайни ортдириб, кейин «ўқув юртини» тамомлайдилар. Лозим пайтда камтарлик қилишни биладилар (улар тўғрисида бошлиқлари *Jamie cette modestie*¹ деб айтади-

¹ Мен бу камтарликни яхши кўраман (французча).

лар); лозим пайтда мустақил иш кўрадилар (j'амie cette independance¹); ҳарбир ишнинг ма'носини тўғри фаҳмлайдилар ва орқада мустаҳкам тирак бўлмай туриб бир ишни ташламайдилар. Шу сабабдан улар ўзлари учун бир турмуш соҳасидан бошқа турмуш соҳасига ва агар зарур топилса яна илгариги соҳага беғалва, бежанжал кўчиб юриш имкониятини тугдирадилар. Хуллас, булар шу замоннинг ҳақиқий ташаббускорларидирки, улар ҳамавақт излашдан иш бошлаб, *деярли* ҳамавақт хиёнат блан тугатадилар. Қизлар ҳам ўзларининг ҳунарлари блан оиланинг гуллашига ёрдамлашадилар, я'ни яхши эрга тегиб, кейин қобилият кўрсатиб, жамиятда юқори ўрнини эгаллайдилар.

Ана шундай тасодифий тўғри келган шароит орқасида бундай бечора оила муваффақиятга эришаберади. Курашда ғолиб чиқучи биринчи хушбахт одамлар ўз навбатида бахт-саодатли янги авлод тайёрлайдилар ва бу янги авлод энди анча осонлик блан яшайди. Чунки унга ҳаёт йўли кўрсатиб, бошлаб берилган. Бу авлоддан кейин янги авлод ўсади ва ниҳоят, оила дастлаб ҳечқандай кураш олиб бормасданоқ азалдан роҳатда яшаш ҳуқуқига эга ҳисобловчилар қаторига киргунча шундай давом қилаберади.

Кейинги вақтларда «эски» кишилар аста-секин айниши натижасида «янги кишилар» масаласи кўтарилиши муносабати блан юқорида айтилган муваффақиятли оилалар мисоли анчагина кўп кўринмоқда. Илгарилари ҳам онда-сонда «бахтиёр» одам шуҳрат майдонига чиқиб қоларди, лекин бундай ҳодиса сийрак кўринади, чунки, биринчидан, дарвозасига: «бунда доим қиймали сомса тайёр»деб ёзилган жамият орасига кириш мутлоқ қийин эди ва, иккинчидан, «бахтиёр» орқасидан бу жамиятга суқилиб кириш учун мустаҳкам орқа тирак бўлиши шарт эди. Ҳозир эса, бу жамиятга аралашиб енгил иш бўлиб қолди. Чунки суқилиб киручидан муносиб сифатлар талаб қилинмайди, балки «янгилиги» сўралади, холос.

¹ Мен бу мустақилликни яхши кўраман (французча).

Аммо муваффақиятли оилалар қаторида авлодлари ёшлигидан бахтсизликка учрайдиган беҳисоб кўп муваффақиятсиз оилалар ҳам бор. Бундай оилалар ҳар жиҳатдан турли-туман бало-қазоларга мубтало бўлаверади. Оила ўртасига кириб олган офат кейин кетма-кет авлодларига ҳам тарқалади. Оқибатда заиф, маст-аласт, фосиқ, бекорчи ва умуман омади келишмаган одамлар гуруҳи пайдо бўлади. Борган сари Головлёвлар¹ сингари турмушнинг биринчи офатига дуч келишдаёқ чидаш бераолмасдан ҳалок бўладиган кишиларга ўхшаш заиф ва паст одамлар вужудга келаверади.

Головлёвлар оиласи ҳам худди шундай тақдир офатига дуч келган оилалардан бири эди. Бу оиланинг бирнеча бўғини ўз тарихида қуйидаги учта хусусиятни бошидан кечирди: бекорчилик, ҳечқандай ишга лаёқатсизлик ва ичкиликка берилиш. Дастлабки иккита хусусият оқибатида маҳмаданагарчилик, хаёлпарастлик ва очлик ҳосил бўлади, кейинги хусусият эса, муваффақиятсиз ҳаётнинг муқаррар оқибатидир. Порфирий Владимиричнинг кўз ўнгида бу тақдирдан бирнеча қурбон берилди ва бундан ташқари ривоятларда отабоболари ҳақида ҳам гапирилган. Булар ҳаммаси шўҳ, маҳмадана ва ҳечқандай ишга ярамайдиган ароқхўрлар бўлиб, улар орасида тасодифан Арина Петровна чиқиб қолмаганда эди, головлёвлар оиласи бутунлай йўқ бўлиб кетиши ҳам эҳтимол эди. Бу аёл ўзининг тиришқоқлиги орқасида оилани энг юксак даражага кўтарди, аммо унинг бари меҳнати беҳуда кетди, чунки у ўзининг сифатларини авлодларига қолдириши бир ёқда турсин, ҳатто ўзи ҳам уларнинг маҳмаданагарчилиги, хаёлпарастлиги ва ичкиликлари орқасида қолиб ўлиб кетди.

Аммо Порфирий Владимирич ҳозирга давр ичкиликдан ўзини қаттиқ тиярди. Эҳтимол у, оға ва иниларидан ўрнак олиб, ўзини тийгандир, эҳтимол, ҳозирча ўз хаёлпарастлигидан қаноат топаётгандир. Шундай бўлса ҳам атрофдаги, Иудушка ичкиликка берилипти, деган узун қулоқ гаплар беҳуда бўлмаса керак. Шунини

¹ «Оила тарбияси натижалари»га қаралсин (автор изоҳи)

ҳам 'айтиш керакки, у ўзи ҳам ҳаётида бир нуқсон борлигини сезгандек эди ва фақат маҳмаданагарчилик блан иш битмаганини ўзи ҳам англарди. Чунончи: унга бутун ҳаётни унутдирадиган, ҳаёт тўғрисида ўйлашдан ҳоли қиладиган ўткир бир нарса етишмас эди.

Ана энди унинг кутган пайти ўз-ўзидан етиб келди. Порфирий Владимирич, Аннинька келгандан буён ўз уйида ўтириб, келаётган овозга қулоқ соларди, нималар бўлаётганини анчагача билолмасдан юрарди... Охири билиб ҳам олди.

Эртасига Аннинька, тоза насихат эшитар эканман, деб ўйлади, лекин ўйлагани бўлмади. Порфирий Владимирич эрталаб одатдагича ўзи ўтириб қолди, тушки овқатга чиққанидагина арақни ўзигагина қўймасдан, икки рюмкага қўйиб, ҳунук кулимсираш блан рюмкани Аннинькага кўрсатди. Унинг гапсиз таклифига Аннинька ҳам қўшилди.

— Любинька ўлди дединг-а?—деб энди сўради у, овқат яримлаб қолганда.

— Ўлди, тоғажон.

— Жойи жаннатда бўлсин! Қайғурмагин — гуноҳ бўлади, эсга олиш ма'қул. Бўлмасам, эсга олайликми?

— Майли, тоғажон.

Шундай қилиб яна бир рюмкадан кўтаришди; сўнгра Иудушка жим бўлиб қолди, афтидан ҳали ўзининг эски ёввойилигидан буткул қутилмаган эди. Овқатдан кейин Аннинька қариндошлик одатини бажо келтириб тоғасининг чеккасидан ўпганидан кейингина у, Анниньканинг чаккасидан ўпиб:

— Епирай, сен тузук экансан-ку!— деб қўйди.

Ўша кунги кечки чой одатдагидан кўра узоққа чўзилди. Порфирий Владимирич Аннинькага бироз жилмайиб тикилганидан кейин?

— Закуска буюраберсакмикан?— деб давом қилдирди гапини.

— Майли... буюраберинг!— деди Аннинька.

— Ҳа, ана энди ўзингга келдинг, аллақаяёқда юргандан кўра, тоғангникида бўлганинг яхши... Бўладан кўра, тоғанг...

Иудушка гапини гапираолмади. У, тоғанг ҳарҳолда «тузук» демоқчи бўлса керак, лекин гапи оғзида қолди.

Шундан бери ҳар кун кечқурун ошхонада закуска тайёр турадиган бўлиб қолди. Дарпардалар бекитилар, хизматкорлар ўз уйига кетиб кўздан ғойиб бўлар ва тоға блан жиян танҳо қолишарди. Бошда Иудушка ичкиликдан бироз кейинда қолиб борса ҳам, аммо тез орада Аннинька блан бараварлашиб олди. Икковлов ўтиришар, аста-секин ичишар, ичкилик орасида ўтмишни хотирга олишар ва суҳбатлашардилар. Бошда суҳбат аҳамиятсиз ва сует борса ҳам, миялар қизишган сари, қизишиб кетар ва правардида, головлёвларнинг бевақт ўлиб кетишлари ҳамда бечора ҳолга тушиб қолишлари тўғрисида доим бетартиб жанжаллар кўтаришар эди.

Жанжални доим Аннинька бошларди. У ҳеч раҳм-сиз головлёвлар оиласининг ўтмишидаги ҳодисаларни кавлаб чиқарар ва оиланинг фалокатга учрашига марҳума бувиси блан бир қаторда тоғаси асосий сабабчи эканлигини исбот этиб, Иудушкани ўрташни яхши кўрар эди. Шу блан бирга, унинг ҳарбир сўзи шунчалик беҳаё эдики, азоб-уқубатлар кўриб тугай деб қолган бу зотда шунчалик ҳаёт ўти борлигига ҳечким ишонмас эди. Унинг ўрташлари Иудушкани қаттиқ жароҳатлади, аммо у, унча қаршилиқ кўрсатмасдан, кўпроқ аччиғланарди; Аннинька уни қаттиқ ўртаган пайтларида, бақириб юбориб, қарғар эди.

Бундай манзаралар ҳар кун бир хилда такрорланиб турарди. Оиланинг жамики қайғули ҳодисалари батафсил кўздан кечирилган бўлса ҳам, аммо ҳодисалар бу икки зотни сра тинч қўймас, уларнинг барча фикр-ёдини банд этганди. Ҳарбир ҳодиса ва ҳарбир эсдалик уларда бирор янги жароҳат пайдо қилар эди. Уша жароҳатли ҳодисаларни ошқор этишлар, уларга баҳо беришлар ва ҳатто уларни ҳаддан зиёда ошириб кўрсатишлар уларга қандайдир аччиқ ўч олиш роҳатини берар эди. На ўтмишда ва на ҳозирда асос қилиб ўшлайдиган ҳечқандай ахлоқий негиз йўқ эди. Бир томондан, очкўзлик блан мол тўплаш бўлса, иккинчи томондан, ҳечбир важсиз юзага келган оқлик эди. Нон ўрнига теш ғириллар, насиҳат ўрнига — калгақланар эди. Бунинг устига, текинхўрсан, еган нонинг харом, гадойчилик қилаётирсан, ўғирлаб ейсан... деб жабр-

лашлар ҳам бор эди. Қутлаш, эркалатиш ва муҳаббат умид қилучи ёш юраклар ана шундай жавоб олар эди. Ана оқибат ҳаётга жиддий қараш ўрнига, шафқатсиз тарбия бериш натижасида ҳаёт заҳарига ишқибозлик ҳосил бўлди. Ёшлар ҳаётга берилиб кетиб, ҳамма нарсани эсдан чиқазиб қўйдилар. Бирнеча йил айшишратда юриш натижасида Головлёво ишлари бутунлай йўқ бўлиб кетди. Ана энди ажал яқинлашгани билингандан кейин Аннинька ачинабошлади, ўтмишини эндигина яхши тушуниб олди ва унга чинакам нафрат блан қарай бошлади.

Маст-аласт суҳбатлар ярим кечагача чўзилар эди ва агар ичкилик натижасида фикр ва гаплар чалкашиб кетмаганида эди, бу суҳбатларнинг оқибати ёмон бўларди. Бахтга қарши, ичкилик бу икки зотнинг юрагида оғир жароҳатлар ҳосил қилса ҳам, лекин бу жароҳатларни ўша ичкиликнинг ўзи шифолар эди. Кечаси узоқроқ ўтирилган сари, уларнинг гаплари ва нафратланишлари ҳам кўпроқ чалкашабошларди. Правардида ҳамма нарса эсдан чиқиб кўз олдиларидан йўқолар эди, Тиллар тутилар, кўзлар юмилар ва бадаи ҳаракатлари секинлашарди. Тоға ҳам, жиян ҳам ўринларидан зўрға турар ва гандираклай-гандираклай ўз инларига кириб кетардилар.

Албатта, қўрғондаги бу тунги ҳодисалар яширин қолмас эди. Аксинча, бу ҳодисаларнинг табиати бошдаёқ шунчалик аниқ маълум бўлдики, бу ҳақда қўрғондагилардан бири «жиноятчилар» деб айтган сўзга ҳечким таажжубланмади ҳам. Головлёвлар қўрғонида ҳаёт асари кам қолди; ҳатто эрталаб ҳам ҳечқандай ҳаракат кўринмас эди. Жаноблар уйқидан жуда кеч турар ва кейин, тушки овқатга қадар Анниньканинг қаттиқ йўталиши, қарғиш овозлари қўрғоннинг у чеккасидан бу чеккасигача эшитилиб турар эди. Бу безовта қиладиган овозларни эшитган Иудушка буткул емириб ташлайдиган фалокат ўзига ҳам яқинлашиб келаётганини фаҳмлар эди.

Бу руҳсиз қўрғоннинг гўё ҳарбир бурчагидан «ажал» ҳиди келиб турарди. Қай томонга борма, қай томонга бурилма — ҳамма жойда ваҳимадан аллақимлар кўринарди. Ана отаси Владимир Михайлович, бо-

шига оппоқ қалпоқ кийиб олиб, Барковнинг ше'рларини шивирлаб ўқимоқда; унинг ёнида акаси Стёпка-тен-так блан укаси мўмин-қобил Пашка турипти; ана Любинька ҳамда головлёвлар наслининг кейинги «авлодлари» бўлган Володька блан Петенька ҳам туриптилар. Булар ҳаммаси азоб-уқубат тортган, қонга буланиб, маст-аласт ҳолда... Бу ҳамма кўзга кўринганлар устида кун кўриб туручи яна бир тирик одам бор. У ҳам бўлса унинг ўзи, я'ни вориссиз қолган головлёвлар оиласининг энг охирги авлоди Порфирий Владимирич Головлёвдир...

Алҳосил, ўлганларни бетўхтов ёдга олабериш ўз та'сирини кўрсатиши керак эди. Ўтмиш шундай аниқландики, уни яна хотирлаш кишига азоб беради. Бунинг табиий оқибати кўрқшдан кўра ҳам, виждон туйғусининг уйғониши эди. Қизиги шуки, виждон бутунлай йўқ эмас экан, фақат бир чеккада чиқарилиб ташлаб, эсдан чиқиб кетган экан. Шу сабабдан одам ма'лум бир давр ичида виждонни эслатиб турадиган туйғуни йўқотган экан.

Бегоналашган виждоннинг бундай уйғониб қолиши одамга қаттиқ азоб беради. Тарбия қилолмайдиган ва келгуси учун умид туғдирмайдиган виждон одамни тинчитмайди, янги ҳаёт имкониятини кўрсатиб беролмайди, одамга бетўхтов ва беҳуда озор беради, холос. Натижада одам ўзини тош девор ичида ҳис этиб, ҳаётга қайтиб келишига сра умиди бўлмаган жон талвасасига тушиб қолади. Бу оғир жароҳатдан қутилиш учун бошни тош деворга уришдан бўлак чора қолмайди...

Иудушка узоқ вақт руҳий қашшоқликда яшаб, ўзининг вақти-соати яқинлашиб келаётганини хаёлига ҳам келтирмас эди. У ўзича аста-секин, ҳудога ибодат қилибгина яшаётирман, деб ўйларди, лекин худди шундай яшашдан оғир жароҳат ҳосил бўлишини билмас эди. Албатта, бу жароҳатларнинг ҳосил бўлишига ўзи айбдор эканини сра бўйнига олмасди.

Ана бирдан унинг виждони уйғониб чин ҳақиқатни кўрди-ю, лекин кеч, фойдасиз эди; бу вақтда таниб бўлмайдиган ва тузатиб бўлмайдиган воқиа унинг кўз олинди эди, ана у қариб қолди, ёввойилашди, бир оёғи

гўрда, бир оёғи тўрда эди, унинг олдига келадиган, унга «ачинадиган» бирор зот оламда йўқ. Нима сабабдан танҳо қолди? Нима сабабдан бутун олам унга бепарво қараш уёқда турсин, ҳатто ундан нафратланади? Нима учун, у нимага бориб қоқилмасин — ҳаммаси ҳалокатга учрайди? Мана шу Головлёвнинг ўзида ҳам бир вақтлар бир тўда одам яшарди. Нима бўлдики, улардан асар ҳам қолмади? Унда ўсганлардан битта жияни қолибди, лекин у ҳам бўлса уни масҳара этиш ва ҳолдан кетказиш учун келган. Ҳатто энг содадил Евпраксеяхон ҳам уни ёмон кўради. Унинг Головлёвода туришига сабаб, отасига бу ердан ҳар ойда озик-овқат юбориб турилади, ёмон кўргани ҳолда ноилож туради. Иудушка унга ҳам қаттиқ жароҳат етказди, унинг чақалоғини тортиб олиб аллақаяққа улоқтириб юборди ва шу блан унинг ҳаёт нуруни ўчирди. Оқибат ҳаёти нима бўлди? Нима учун у ёлгон гапирди, маҳмаданагарчилик қилди, жабрлади, очкўзлик блан мол-дун'ё тўплади? Унинг шундай ҳаёт кечириб топган мол-мулкидан, я'ни «меросидан» ким фойдаланади?

Такрор айтаманки: виждон уйғонди-ю, лекин беҳуда. Иудушка инграр, ғазабга келар, бошини ташга уриб дод-фар'ёд қилар ва шу блан бирга иш учун эмас, балки ичиб яна виждонсизланиш учун, қачон кеч бўлишини тўрт кўзлаб кутар эди. У, ўз жароҳатини ҳаёсизлик блан ўртовчи «бузуқ қизни» кўролмас ва шу блан бирга, гўё ҳали икки ўртадаги ҳангама тугамагандай ва ўргалиши лозим бўлган яна бошқа жароҳатлар қолгандай бу «бузуқ қиз» блан улфатчиликка қаттиқ интилар эди: У ҳар кечаси Любиньканинг ўлимини айтиб беришга Аннинькани мажбур қиларди ва унинг ўз-ўзини ҳалок қилиш тўғрисидаги нияти унда зўраяборар эди. Бошда бу фикр унинг миясидан тасодифан кечган бўлса-да, ўлиш ҳодисаси аниқланган сари, бу ният унинг миясига чуқурроқ ўрнаша борди ва ниҳоят келажакнинг бирдан-бир ёруғ нуқтаси бўлиб қолди.

Бунинг устига унинг саломатлиги ҳам анча бўшашиб қолган эди. У қаттиқ йўталар ва ба'зан бўғилиб қоларди; виждоний азобдан ташқари, бунинг ўзи ҳам одамни талвасага солар эди. Унинг махсус головлёвларча заҳарланишидаги ташқи аломатлар барчаси

ма'лум бўлган эди ва Дубровино қўрғонининг болохонасида ажал топган укаси мўмин-қобил Павлушканинг инграшлари қулоғига эшитилиб турарди. Аммо унинг ҳар онда емирилиб тушай деб турган ориқ заиф кўкраги ажойиб чидамли экан. Унинг кўкраги кун сари оғирлашаётган жисмоний жабр-жафоларни ўз устига олар ва шунда ҳам тоб берарди. Унинг бадани ҳам, мустаҳкамлиги блан эски ўлганлар учун алам олгандай эди. Иудушка ҳар сафар нафаси қисганда умидвор бўлиб, ҳали бу ажалим эмасдир? — дерди; ажал эса ҳамон келмасди. Демак буни тезлатиш учун зўрлик керак экан.

Хуллас, қай томонга қарама, ҳаёт ҳисоб-китоби тураган. Яшанинг азоб-уқубатлари ҳам кўп, зарури ҳам йўқ; энг зарури ўлим, аммо мушкул жойи шуки, ўша ажал келмаётир. Улимни бутун жон-дили блан истаган маҳалда ажалининг кечикиб, уни фақат қизиқтириб, ўртаб туришида бирон мунофиқона ёвузлик бўлса керак..

Март ойининг охирлари, пасха байрами яқинлашган вақт эди. Порфирий Владимирич кейинги йилларда жуда руҳий тушкунликда қолган бўлса ҳам, аммо бундай байрам кунларини қувноқлик блан кутиб олишга бола чоғидаёқ одатлангани сабабли руҳи кўтарилди. Қайфи ҳам жойига келди; кўнгли ҳам тинчликдан бошқа ҳечнарсга орзу қилмасди. Шунинг учун кечки ўтиришлар ҳам ўзининг маст-аластлик тусини йўқотиб, зерикиш ва жимжитлик блан ўтар эди.

Иудушка блан Аннинька икковлари ошхонада ўтирар эдилар. Бир соат олдин инжилдаги ўн иккита сура ўқилиб, ибодат қилинди ва қўрғонда исириқ ҳиди ҳам анқиб турар эди. Соат ўнни урди, уйдагилар ўз жойига кириб ётган ва бугун қўрғон жимжит. Аннинька икки қўли блан бошини ушлагани ҳолда столга таяниб ўйга ботган; Порфирий Владимирич унинг рўпарасида индамасдан хафа бўлиб ўтирар эди.

Бу ибодат Аннинькага доим қаттиқ та'сир қиларди. Болалик чоғидаёқ у, попнинг: «Тиканакдан тож қилиб бошига кийди ва ўнг қўлига ҳассасини ушлади» деганидан кейин қаттиқ йиғларди ва муаззинга қўшили-

шиб ҳазин овози блан: «ё раббим, алҳамдиллоҳ сабринга!» дерди. Ибодатдан кейин жуда ҳовлиқиб қизлар уйига чошиб келарди ва қоронғида (қизларникида иш бўлмаганда Арина Петровна шам' бермасди) хизматкор аёлларга «худонинг орзуларини» айтиб берарди. Худонинг қуллари кўз ёшларини тўкардилар ва оғир нафас олардилар, гуноҳларни кечучи худога чин кўнглидан ишонардилар. Аннинька ҳам ишонарди. Кўп жабр-жафо ва азоб-уқубатлардан кейин уларнинг кўзларига ёруғлик ва эркинлик маш'али кўринарди. Одатда баджаҳл бўлган қари бойвучча Арина Петровнанинг ўзи ҳам бу кунларда мўмин-қобил бўларди, Аннинькани етим деб таҳқир қилмасдан, унинг бошини силаб, ҳовлиқма деб насиҳат қиларди. Аммо Аннинька кечаси ўрнида ҳам тинч ётолмас, сесканар, ўрнидан сакраб турар ва ўз-ўзи блан гаплашарди.

» Сўнгра ўқиш даври ва кейин жаҳонгашталиқ даври бошидан ўтди. Уқиш даври бема'ни бўлса, жаҳонгашталиқ даври азоб-уқубатли қабоҳат эди. Аммо у, артистка бўлиб бетартиб кўчманчилик қилиб юрган даврида ҳам «муқаддас кунларни» чин кўнглидан ҳурмат қиларди ва ўтмишини эсига олиб, болаларча та'сирланиб, чуқур нафас оларди. Энди ҳозир, бутун ҳаёти батафсил аниқлангани, ўтмишга ўз-ўзидан ла'нат ўқилиб, келгусида бу туноҳларидан тавба этиб қутилиш умиди бўлмагани, та'сирланиш манба'лари тугалиб, кўз ёшлари йўқ бўлгани сабабли ибодат вақтида тилга олинган йўлдан адашганлик унга қаттиқ та'сир қилди. Унинг болалиқ чоғидаёқ ҳаёти қоронғилиқда ўтган бўлса-да, ҳарҳолда қоронғилиқ нариёғида ёруғлик сезиларди. Ҳозир эса, абадий қоронғилиқдан бошқа ҳечнарсга кўринмайди. Аннинька, худога ёлбормас, ҳовлиқмасди, ҳатто ҳечнарсга тўғрисида ўйламасди, у фақат эс-ҳушсиз қотиб қолган эди.

Порфирий Владимирич ҳам, ўзига хос художўйлик блан ибодат қилиб, чин кўнглидан «муқаддас кунларни» ҳурматлаб ўтказган эди. Ҳар йили у, улуг ай'ём арафасида попни чақириб, инжил сураларини эшитар, тез-тез қўлларини ёзиб ёлборар, қўлларини осмонга кўтарар, сажда қилар, инжилни неча марта ўқилганини мўм шам' блан чизиб санаб борар ва шундай бўлса

ҳам ўзи ҳеч нарсани тушунмас эди. Ана энди Аннинька унда «ўлим» туйғусини кўзгаган сабабли, ҳақиқат устидан ёвузлик блан ҳукм чиқарган қандайдир ёлғон борлигини умрида биринчи марта тушуниб олди...

Аммо шуни ҳам айтиш керакки, у ўзининг бу кашфиётини ҳақиқий ҳаёт блан сра солиштириб кўрмади, броқ шундан кейин қаттиқ ташвишда қолганлиги ҳеч шак-шубҳасиздир. Унинг ўтмишда онгсизлик блан яшаганлиги аниқланган сари, ташвиши ҳам кучаяр эди. Унинг ўтмишида қандайдир бир хатарлик бөр: бўлиб турли нарса хаёлга келиб турганидан нима эканлигини биллиб ҳам бўлмасди. Броқ унутиб ҳам бўлмас эди. Шу маҳалгача беркиниб турган бу қўрқинч нарса энди ҳаракатга кирди ва ҳар онда босиб йўқ қилишга ҳозир туради. Башарти у босиб йўқ қилиб қўяқолганида қайтага яхши бўларди; аммо у осонгина ўлади-ганлардан эмас, эҳтимол тагидан чиқиб кетар.

Йўқ, бундай табий фалокатнинг келишини кутиб ўтириш тўғри келмайди; бу оғир ташвишдан қутилиш чорасини топиш керак. Ҳа, ҳайрият, бундай чора бор экан. У бир ойдан бери уни амалга оширишни мўлжаллаб юрипти, энди пайти келди. «Шанба куни маслаҳатлашамиз, марҳума онамнинг мозорини тавоф қилиб келишимиз керак» — деган фикр лип этиб хаёлига келди ва буни Аннинькага айтди:

— Бориб келамизми?

— Майли.. борайлик...

— Йўқ, бормаймиз-у... деб гапга бошлаб эди Порфирий Владимирич, Аннинька бўлса иш битмайди дегандай, сўзини тўхтатди.

«Мен ҳали марҳума онам ҳузурида гуноҳқорман... мен унга азоб-уқубат берган эдим... Мен!..» деб ўйлади у ва онасининг мозорига бориб «кечирим сўраш» истаги тобора кучайди. Аммо олатдагича «кечирим сўраш» эмас, унинг гўрини қучоқлаб, оҳу зор қилиб, кўнгил озгунча йиғлашни истарди.

— Демак сен Любинька ўзини ўзи ўлдирди деганмидинг? — деб сўради у, тўсатдан, ўзини бироз тетик тутмоқ мақсадида бўлса керак.

Бошда Аннинька саволни эшитмагандай бўлиб ўтирди, эшитган бўлса керакки, икки-уч минутдан ке-

йин шу ўлим блан ўлиши ва шу ўлим блан ўзини азоб-лаш орзусини ўзи ҳам тотди.

— Ичкин... разил?!— деб тўппа-тўғри айтдимиз? — деб қайта сўради Порфирий Владимирич.

— Ҳа... шундай деб айтди.

— Сен ичмадинг ва қолдинг, шундайми?

— Ҳа... Мана юрибман.

Порфирий Владимирич ўрнидан турди ва уёқдан-буёққа ҳовлиқиб юриб турарди. Ниҳоят, Аннинька ёнига келиб унинг бошини силайбошлади.

— Вой бечорам! Вой бечорам-е! — деди у аста.

Бундан кейин Аннинька жуда ўзгариб кетди. Беш-да у таажжубланди, сўнгра чехраси аста-секин ўзгариб, ниҳоят бирданига ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Тоғажон! Сиз меҳрибонсизми? Айтингчи, меҳрибонсизми? — деб қичқирди у.

Ҳўнграб йиғлагани ҳолда кўз ёшларини тўкиб шу саволни такрорлар эди. У, ўзининг «саёҳатидан» кейин Головлёвода яшаш учун бутунлай қайтиб келганида ҳам унга шу саволни берган эди-ю, лекин унда Иудушка бема'ни жавоб қайтарган эди.

— Сиз меҳрибонсизми? Айтингчи! Жавоб бering! Меҳрибонсизми?

— Бугун ибодатда айtilган гапларни эшитдингми?— деб сўради у, бироз тинчигандан кейин. — Азизлар қандай жафо чекканлар. Ана шундай азоб чекиб ҳам... худо кечирди, ҳамманинг гуноҳини батамом кечирди!

У яна уй ичида катта-катта қадам ташлаб, терлаб-пишиб қийналиб, уёқдан-буёққа тез-тез юриб турди.

— Ҳамманинг гуноҳини кечирди!— деб овозини чиқариб гапирарди ўз-ўзига.— Уша кезде сув деганда сиркага гаримдори суви аралаштириб ичирганларнигина эмас, ундан кейинги, ҳозирги ва ўзига сўнгра захр-қотил ичирадиганларнинг ҳаммасини кечирди... Қандай даҳшатли! Оҳ, қандай даҳшатли!

Кейин бирданига жияни ёнида тўхтаб:

— Сенчи... кечирдингми? — деб сўради.

У, жавоб қайтариш ўрнига, уни қаттиқ қучоқлаб олди.

— Мени кечиришинг керак!— деди, Порфирий Вла-

димирович.—Ҳаммаси учун... ўзинг учун ҳам... ҳозирда йўқ бўлиб кетганлар учун ҳам... Нима гап! Нима гап бўлди!? — деб ҳайрон бўлиб атрофга қарарди у,— қаёқда... ҳаммаси?...

Азоб чекканларича, ҳаяжон ичида ҳарким ўз уйига кириб кетди. Аммо Порфирий Владимиричнинг кўзига уйқи келмади. У, гоҳ у ёнбошини, гоҳ бу ёнбошини босиб ётиб гарданида яна қандай вазифа қолганини бир-бир ўйларди. Бирданига, бундан бир-икки соат олдин айтган сўзлари яна эсига келиб қолди. «Марҳума бундан кечирим сўраб келишим керак». . . Бу сўзлар эсига тушгач унинг жони қандайдир қаттиқ бесаранжом бўлди...

Ниҳоят у, бетоқат бўлиб ўрнидан турди ва чопони-ни кийди, қўрада ҳали қоронғи, ҳечқандай овоз эшитилмайди. Бироз айланиб юрди, олдига чироғ ёқиб қўйилган, тиканакли тож кийган, гуноҳларни кечучи икона олдида тўхтаб, унга тикилиб турди. Ниҳоят у, таваккал қилди. Қилаётган ишига ўзи яхши тушуниб олганми, йўқми — бунисини айтиш қийин эди, аммо у, бирнеча дақиқадан кейин қочиб-писиб ташқари эшикка келди ва шилиқ этиб илмоқни очди.

Ҳовлида март ойининг зах шамоли эсар, эриган қор зарраларини кўзга обкелиб урар эди. Аммо Порфирий Владимирич, чопон этакларини кўтарди, на қор ва на шамолга қарамасдан, қори эриб суви чиққан йўлдан... гизиллаб кетмоқда эди.

Эртасига эрта саҳарда Арина Петровна этилган қабристонга яқин қишлоқдан бир отлик чопиб келиб, йўлдан бирнеча қадам ичкарида Головлев жанобининг ўлиб, совиб қолган жасади топилди, деб хабар қилди. Хизматкорлар дарҳол унга бундан хабар берди, аммо у, қаттиқ иситмалаб беҳуш ётар эди. Сўнгра бошқа бир отлиқни таъинлаб олиш билан қаллоғига, я'ни ўтган йил куздан бери Головлевода нима воқиалар бўлаётганини диққат билан кузараётган аммо ваччаси Надежда Ивановна Галкинага хабар бериб беришди.